

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

QARA NAMAZOV

**OZAN-AŞIQ SƏNƏTİNİN
TARİXİ**

BAKI – 2013

Elmi redaktorlar: **Muxtar Kazımoğlu (İmanov)**
filologiya üzrə elmlər doktoru,
Ramil Əliyev
filologiya üzrə elmlər doktoru

Rəyçilər: **Əfzələddin Əsgər**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Əziz Ələkbərli
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Qara Namazov. Ozan-aşıq sənətinin tarixi. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 480 səh.

Monoqrafiyada Şərqdə böyük şöhrət qazanmış ozan-aşıq sənəti, onun qədim qaynaqları, təşəkkülü, inkişaf yolu, bu sənətin ulu yaradıcıları – Qorqud Dədənin sələfləri və xələfləri Dədə Kərəm, Sarı Aşıq, Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Valeh, Ələsgər və başqalarının lirik şeirləri, dastan yaradıcılığı həm tarixi, həm də bədii dəyəri baxımından araşdırılır.

Müəllif aşiq sənətinə, onun yaradıcılarının həyat yoluna yeni baxımdan yanaşmış, aşiq yaradıcılığının özünəməxsus xüsusiyyətlərini ardıcıl izləmişdir.

Kitab aşiqsevərlərdə aşiq sənəti haqqında daha geniş və ətraflı anlayış yaradacaqdır.

N 4603000000 Qrifli nəşr
N-098-2013

© Folklor İnstitutu, 2013

BİR NEÇƏ SÖZ

Türk dünyasının dərin qatlarından süzülüb gələn ozan-aşıq sənəti tarixin müxtəlif keçidlərində enişli-yoxuşlu yollardan keçə-keçə Qorqud atanın əzəmətində ozanı yaşatmış, orta yüzillərdən isə Kərəmin, Sarı Aşığın, Qurbaninin, Abbas Tufarqanlının, Xəstə Qasımın, nəhayət, Ələsgərin simasında həməən zirvəni yaratmışdır.

Şifahi ədəbiyyatla yazılı ədəbiyyat arasında körpü kimi ozan-aşıq sənəti Azərbaycan ədəbiyyatının onurğa sütunu olmuş, yazı ədəbiyyatı zamanın siyasətini ruhuna hopduranda xalq ədəbiyyatı, ozan-aşıq sənəti siyasətlə üz-üzə dayanıb bütün qüdrəti ilə sözünü demiş, tarixin sınaqlarından şərəflə çıxmışdır.

Belə əzəmətli abidələri xalq min illər boyu hafizəsinə köçürmüş, nəsillərindən-nəsillərə ötürmüş, cilalamış, sıgallamış və zamanında bir zəka sahibi onu yazıya alıb ilkinini qoruyub yaşatmışdır.

Əlbəttə, zaman öz vərdişindədir, sənət də öz işində. Sənət zamanın yaxşısını da, pisini də, doğrusunu da, əyrisini də, demək olar bütün simasını öz ruhuna hopdurur. Məhz buna görə də klassiklər doğru deyiblər ki, xalqın bədii söz sənəti tarixin yol yoldaşdır. Bu baxımdan ozan-aşıq sənəti tarixin çeşidli anlarını özünün sənət süzgəcindən keçirib, onun tərcümanı olmuşdur.

Böyük tarixi dövənlərdə elmi-texniki ixtiralar təkamül tapdıqca bədii sənət də, söz sənəti də istər-istəməz onu ehtiva edir, ona təsir edir, onu öz fantaziyasına yönəldir. Bütün mütərəqqi təkamül, ictimai-siyasi inkişaf, istərsə ədəbiyyat və incəsənət həmişə bir-biri ilə ayaqlaşmış, bir-birini tamamlamışdır. Təəssüf ki, belə zəngin və çoxşaxəli xalq yaradıcılığı irsinin toplanılıb öyrənilməsinə əslində (XIX yüzildə az-çox iş görülsə də) XX yüzildə başlanmışdır.

Yaşadığımız XX yüzildə klassik irsimizin bütün sahələri – həm xalq bədii yaradıcılığı, həm də yazı ədəbiyyatı öyrənilməyə başlandı. İlk dəfə olaraq «Dədə Qorqud» abidəsi, arxasınca «Ko-

roğlu», eləcə də xalq arasında tanınmış yaradıcı ustad aşıqların ədəbi isri toplanıb çap olundu. Belə bir müqəddəs işə milli duyğularla yaşayan Salman Mümtaz, Hümmət Əlizadə, Həmid Araslı, Məmmədhüseyn Təhmasib, Mirəli Seyidov, Əhliman Axundov kimi yetişmiş mütəxəssislərlə yanaşı, yeni-yeni həvəskarlar və müəllimlər də girişdi. Nəsillər bir-birini əvəz elədi, daha mütəşəkkil toplama və araşdırma təşəbbüsü vüsət aldı. Toplama və araşdırma işi həm AMEA-nın Ədəbiyyat İnstitutunda (Folklor şöbəsi), həm də ali məktəblərin ədəbiyyat kafedralarında görülməyə başladı. Müəllimlərdən Paşa Əfəndiyev və Vaqif Vəliyev ali məktəblər üçün «Xalq ədəbiyyatı» dərsliyi yazdılar.

Ozan-aşıq sənətinin toplanılıb, araşdırılıb tədqiq edilməsi müxtəlif istiqamətdə aparıldı; oğuznamələrin və «Dədə Qorqud» boylarının türk dünyasında qarşılıqlı öyrənilməsi, orta yüzillərdə «Koroğlu» dastanlarının müqayisəli tədqiqi, eləcə də aşıq yaradıcılığının toplanılıb çap edilməsi və araşdırılması, ayrı-ayrı aşıqların – Qurbani, Sarı Aşıq, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşıq Alı və Ələgər kimi ustadların haqqında dissertasiyalar, elmi işlər yazıldı.

Bütün bunlarla belə, zəngin mündəricəli əsil xalq sənətkarlarının ardıcıl, sistemli tarixi yazılmamışdır. Əlbəttə, belə bir mürəkkəb məsuliyyətli işi görmək həm çətin, həm də şərəflidir. İlk dəfə təşəbbüs göstərdiyimiz bu iş də hələ ozan-aşıq sənətinin tam tarixidir demək olmaz. Bu ilk təşəbbüsümüzün qüsurlarına görə tələbkar oxucularımızdan üzr istəyirik.

QƏDİM DASTANLARIN İZLƏRİ

Hələ 1960-cı illərdə professor M.H.Təhmasib «Orta əsrlər Azərbaycan dastanları» monoqrafiyasında dastan janrının təsnifini apararkən qeyd edirdi ki, Azərbaycan xalq dastanları bütövlükdə toplanıb öyrənilmədiyindən onu tam halda təsnifləşdirmək mümkün deyildir. M.H.Təhmasibin bu qeydlərində böyük həqiqət vardır. Çünki sovet hakimiyyəti dövründə mədəniyyətə, qədim irsə, xüsusən Azərbaycan xalqının soykökünə qarşı ideoloji təxribat qədim türk-Azərbaycan, eləcə də türk xalqlarının ortaq dastanlarının öyrənilməsinə imkan vermirdi. Hətta «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının araşdırılmasına qadağa qoyulmuşdu. Müstəqillik dövründə soykökümüzlə qayıdıqla bağlı olaraq, qədim xalq bədii yaradıcılığının araşdırılması da aktualıq qazanmaqdadır. İndi qədim Azərbaycan torpaqlarında yaranan dövlətlərin, həmçinin qədim türk dövlətlərinin ərazilərindəki xalq ədəbiyyatının, xüsusən dastanların araşdırılmasına böyük ehtiyac duyulur. Belə ki, «Türklər dastan yaratdılar» məşhur kəlamında deyildiyi kimi, qədim türk xalqları, eləcə də qədim azərbaycanlılar öz tarixi torpaqlarında yaranan dövlətlərin qorucuları haqqında min illərdən bəri yaşanan dastanların yenidən öyrənilməsi problemi həm tarixə yenidən dönüş, həm də soykökümüzlə qayıdıq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Axı «Kitabi-Dədə Qorqud»dan daha öncə qədim Azərbaycan torpaqlarında təşəkkül tapan dövlətlərin, eləcə də Azərbaycan türklərinin ortaq olduğu ilkin türk dövlətlərinin quruculuğunu özündə yaşadan dastan nümunələri türk xalqlarının bədii təfəkkürünün bizim eradan əvvəlki minilliklərdən süzülüb gəldiyindən xəbər verir.

Bizim e.ə. IV-II minilliklərdə İkiçayarası və onun şimalında Urmiya gölünün cənubunda şəhərliplə dövlətlərin mədəniyyəti formalaşır, sonrakı əsrlərdə Şərqdə törəyib Qərbə doğru genişlənmən türk dövlətləri özlərindən əvvəlki nəsillərin yaratdıqları epik mədəniyyəti tarixi qaynaq kimi qorumaqda davam edir. Buna görə də həm «Aratta – Şumer dastan məktəbi»ni, həm də sonrakı

türk dövlət quruculuğunu yaşadan islamaqədərki dastan nümunələrini şərti olaraq iki tarixi epoxanın epik mədəniyyət ənənəsi kimi izləmək lazımdır. Birinci «Aratta – Şumer dastan məktəbi»nə İkiçayarasına və Güney Azərbaycanda fəaliyyət göstərən dövlətlərin bir-biri ilə münasibətlərindən və münaqişələrindən bəhs edən tarixi dastanlar daxildir. E.ə. IV-II minilliklərdə İkiçayarasının quzeyində və Güney Azərbaycanın (Urmianın cənubunda) bölgələrində müstəqil dövlətlər (Uruq, Aratta, Lullubi, Kiş, Turuk, Kuntum, Erdu, Larsa, Ur, Laşaq, Umma, İsin, Sippar, Şuruppaq, Nippur) yaşamış, bir-biriləri ilə münasibətlərdə və münaqişələrdə olmuşlar. Bu şəhər-dövlətlər üç min ildən çox fəaliyyət göstərərək bəşər mədəniyyəti tarixində silinməz izlər buraxmışlar. Şumer əfsanələrinə görə, onların dövlətləri Nuh daşqınından təxminən 30 min il əvvəl yaranmışdır. İslam dinində Nuh, Tövratda Noy, akkad əsatirlərində Utnapiştimlə bağlı yaşanan hadisə Dəclə və Fərat çaylarının güclü daşqını ilə əlaqələndirilir. Bu daşqının təfəsilatı «Bilqamis dastanı»nda daha ətraflı təsvir olunmuşdur.

Şumer tarixinə, mədəniyyətinə, dininə, ədəbiyyatına, şifahi xalq yaradıcılığına zəngin qaynaqlar və onların nümunələri m.ö. III minillikdə gil tabletlərə köçürülmüş, beşminillik bir tarixi yol keçərək dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Onların arasında Şumer əfsanələri və dastanları xüsusi yer tutur. Sonrakı minilliklərdə də yaranan əfsanə və dastanlar da dərin iz buraxmış, dini kitablarda da öz əksini tapmışdır. Şumerlərdə bu əfsanələr dünyanı yaradan ali Allahdan və onun əməllərindən bəhs edir. Əfsanədə deyilir: Ali Allah Enlil bir-biri ilə bitişik yaşayan ər-arvad En və Kini ayırmış, beləliklə, Göy və Yeri yaratmışdır. Sonra o, Nippur şəhərini inşa etmiş və allahları orada məskunlaşdırmışdır. Müdrək Enki torpaqları suvarmış, buna görə də hər yerdə ot və ağaclar göyərmişdi. Lakin dünyada nə heyvan, nə də insan varmış. Allahlar yoxsul həyat sürürdülər, çörəyin dadını belə bilmirdilər. Allahlar ilahə Laharı və Aşnanı gildən yoğurub yaratdılar. Lahar qoyun-quzu saxladı, Aşnan taxıl biçdi. Enki Aş-

nan üçün toxa icad etdi, o da yer şumlayıb arpa, buğda əkdı. Sonra Enki ona xış da düzəltdı. Aşnan ilk məhsuldan allahlar üçün kökə bışırdı. Lahar isə allahları süd, ət və yunla təmin edirdı. Lakin göydə və yer altında allahların sayı getdikcə artmaqda idı, ərzaq isə onlara çatmırdı. Allahlar nə süddən, nə də çörək-dən doyunca yeyə bilirdilər. Allahlar müdrık Enkiyə müraciət etdilər ki, vəziyyətdən çıxış yolu tapsın. İlahə Nammu ona dedi: «Allahlardan zəif və onlar üçün səbirlə işləyən insanları yarat». Enki ulu ana Nammunun çağırışına qulaq asıb işə başlayır. Enki böyük ana Aninhursaqdan xahiş edir ki, duluşçular gil hazırladıqca o, yaradacağı məxluqa allahların görkəmini versin. Gil hazır olduqdan sonra Ninmah ilk insanı yoğurur, amma alınmır, ikincisini yoğurur, yenə alınmır. Bunlar ilk sonsuz kişi və qadın idilər. Belə olduqda Enki özü gildən allahlara oxşar güclü və ağıllı kişi və qadın yaradır. Lakin onlara əbədi həyat verilmir. İnsanlar qurban kəsməli allahları yeməklə təmin etməli və daim onların itaətində durmalı idilər. Onların hərəkətini, arzularını və etirazlarını allahlar ram edirdilər¹.

Şumer əsətlərini əks etdirən belə əfsənələr çoxdur. Şumerlər ilk yazı növünü – piktoqrafiyanı icad etmiş, 100-dən çox ədəbiyyat nümunəsini bu yazı ilə gil lövhələrə köçürmüşlər. Bunlar müxtəlif əfsənələr, mif və əsətlər, allahların şərəfinə deyilmiş himnlər, fəlakətli hadisələr, müxtəlif mərasim və mərsiyələr, məhəbbət nəğmələri, atalar sözü və məsəllər, təmsillər, pritçalar və dövlətlərəsarı savaşıardan bəhs edən qəhrəmanlıq dastanlarından və s. ibarətdir.

Şumer və onun ətrafında yaranan ədəbiyyatın və mədəniyyətin gil lövhələrə köçürülüb saxlanması, onların dövrümüze qədər gəlib çıxması göstərir ki, xalq ədəbiyyatında yaşayan bir çox sözlərin, əsətir və mifik anlamların, əfsənə motivlərinin bizim minilliklərdə «Dədə Qorqud» boylarında, oğuznamələrdə və ümumən ozan-aşiq sənətində izləri, əlamətləri qalmışdır. Məhz

¹ Yusifov Y. Qədim Şərç tarixi. Bakı: BDU, 1993, s. 115-116.

buna görə də qədim Şərq ədəbiyyatındakı dastanları, əfsanələri, mif və əsatirləri, mərasim və mərsiyələri, təmsilləri, himnləri, nəğmələri, atalar sözlərini Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə tutuşdurub paralellər və müqayisələr aparmaq, beləliklə də tarixilik baxımından əsil varisi müəyyənləşdirmək böyük əhəmiyyət kəsb etmiş olardı.

Şumer dastanları daha çox tarixi hadisələri, xatirələri, dövlətlər arasında baş verən müharibə və münaqişələri, qarşılıqlı münasibətləri özündə ifadə edir. Bu dastanlardan «Uruq və Aratta», «Enmerkar və Aratta», «Luqulbanda və Enmerkar», «Luqulbanda və Hurrum», «Bilqamis və Aka (Ağa), «Bilqamis haqqında dastan» və başqalarını xatırlamaq olar. Tarixçilərin qeyd etdikləri kimi, dastanlarda adı çəkilən Enmerkar, Luqulbanda, Bilqamis, En-Sukuş Siranna, Aka (Ağa) tarixi şəxsiyyətlər olmuşlar¹.

Dastanlardakı adların bəziləri bu gün də dilimizdə işlənən sözlərdir. «Uruq» sözünü «Oğuz Kağan dastanında, «Dədə Qorqud» boylarında, Mahmud Kaşqarlının «Divani lüğət-it türk» əsərində soy, kök, hətta toxum mənasında işləndiyi qeyd olunur. «Bilqamis» dastanında «uruq» sözü – Uruq şəhəri, Uruq qalası, Uruq xalqı kimi mənaları daşıyır. Uruq sözünə türklərin qədim «Ergenekon» dastanında soy, nəsil, yurd, oymaq mənalarında rast gəlinir. «Uruq» sözü bu gün də Qafqaz və Asiyanın türk xalqlarında «uruq-turuq» şəklində soy, nəsil, kök mənasını bildirir. Bu baxımdan şumerlərdə soy adını daşıyan «uruq» sözü ilə eynidilli xalqları birləşdirən «türk» sözünün bir kökdən olması xüsusilə diqqəti çəkir. Buradan belə anlaşılır ki, uruq – turuq – türk sözləri şumerlərdə bugünkü mənanı daşımaqla İkiçayarası mədəniyyətində də eyni mənada olmuşdur. Bir sıra başqa sözlərlə yanaşı (yeddi dağ, Qara dağ və s.), «uruq» sözü («türk» sözü də eyni mənanı daşıyır) də türk mənşəli sözdür. Aratta sözü isə prof. Y.Yusifovun qeyd etdiyi kimi, «Ər dağı» anlamındadır. Horrum – Horum Nizaminin «İsgəndərnamə» poemasında Bər-

¹ Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi. Bakı: BDU, 1993, s. 125.

dənin qədim adı kimi təqdim olunur. «Bilqamıs» – hər şeyi bilən, vaqif olan deməkdir, Aka – Ağa – Qağa isə qədim «kağan» sözünün el arasında işlənən variantıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, bu dastanlar miladdan öncəki III-II minilliklərin hadisələrini özündə yaşatmaqla bərabər, sonrakı dastanlara da təsirini göstərmişdir.

«Bilqamıs haqqında dastan»ın bir çox motiv və izlərinə «Kitabi-Dədə Qorqud»un boylarında da rast gəlinməkdədir. Dədə Qorqudun da Bilqamıs kimi hər şeyi bilməsini, keçmişdən və gələcəkdən xəbər verməsini, müdrikliyi və ağılı ilə böyük hörmət və nüfuz qazanmasını, nəhayət, əbədi yaşamaq arzusunu görürük. Bilqamısla Enkidunun sidr meşəsinə gedib şər qüvvə olan Humbabanı öldürmələri Basatın Təpəgözü öldürməsi səhnəsini yada salır. Ümumiyyətlə, eramızdan əvvəlki minilliklərdə İkiçay-arasında və Urmiya gölünün cənubunda yaşamış və şəhər-dövlətlərdən miras qalmış ədəbi nümunələrin bir çoxu sonrakı folklor qaynaqlarına keçərək yaşamaq hüququ qazanmışdır. Məsələn:

«Sirri açma. Sarayda eşitdiyən hər bir söz sənin qəlbində çürüsün»;

«Sakit danış, səsini uzadıb səs-küylə danışma. Əgər səs-küylə ev tikmək mümkün olsaydı, onda eşşək gündə iki ev tikərdi»;

«Həddindən artıq şirin olma, yoxsa səni udarlar»;

«Həddindən artıq acı olma, yoxsa səni atarlar»;

«Dilini yamana öyrətmə, əlini oğurluğa»;

«Ağıllı adama qulaq asmaq isti havada sərin su içməyə bənzəyir»;

«Heç kəsə ayağını basmağa imkan vermə, sonra belinə minərlər»;

«Başqasına gor qazan özü düşər»;

«Ev sahibini tərək edib sənin arxanca gedən iti qov»;

«Nə zaman su yuxarı qalxsa, quş qanadsız uçsa, qarğa ağarsa, acı – bal kimi şirin olsa, o zaman axmaq da ağıllanar» və s.¹

¹ Yusifov Y. Göstərilən əsəri, s. 132-133.

Bütün bu dediklərimiz – qədim Urmiya və İkiçayarası mədəniyyətlərinin bir çox əlamətlərinin sonrakı ozan – aşıq dastançılığının ruhunda izlər qoyub yaşaması faktı onların yenidən öyrənilməsinə təkan verir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da və ondan öncə yaranmış dastanların qəhrəmanları da alp ərən statusu qazanmış, bu adla xatırlanmışlar. «Alp Ər Tunqa», «Oğuz Kağan», «Şan qızı», «Şu-Saka», «Bilgə kağan», «Mulan türküsü», “Atilla” ilə bağlı rəvayətlər və s. bu qəbildəndir. Bu dastanlar qədim türklərin dövlət quruculuğunu özündə əks etdirir. Onlar yazıya alınana qədər ağızlarda dolaşmış, dəyişikliyə uğramış, sonradan hər birinin müxtəsər məzmunu Mahmud Kaşqarlının «Türk dili lüğəti»ndə və başqa qaynaqlarda özünə yer tapmışdır. Hun türklərinin dastanı hesab edilən «Oğuz Kağan» dastanı islamdan öncə Oğuz türklərinin qərbdə apardığı böyük və uzunmüddətli savaşırlardan bəhs edir. «Türkün qızıl kitabı»nda deyildiyi kimi, dastanın qəhrəmanı Oğuz Kağanın Asiya hunlarının məşhur xaqanı olan Mete olduğunu tarixçilər etiraf edirlər. Metenin bir çox məziyyətləri, qəhrəmanlıqları, həyatının Oğuz xanın həyatına oxşaması onların eyni şəxs, eyni qəhrəman olması qənaətini doğurur. Lakin bu baxış Oğuz Kağan haqqında sonrakı təsəvvürlərdir. Mifik tanrı kimi Oğuz, onun nəslinin davamçıları tarixdən əvvəlki dövrdə yaşamışlar.

Qaynaqlarda deyildiyi kimi, Oğuz xan türklərin atası hesab edilmişdir. Çünki Oğuz xanın – hunların Osmanlı dövlətinə qədər qurduqları Türk və Oğuz dövlətləri (Xorasan, Azərbaycan, İraq, Anadolu, Krım, Balkanlar, Ukrayna, Şimali Afrika) hun-Oğuz birliyinin yetirmələridir¹. Dastan Oğuzun doğulduğu andan başlayır. Oğuz qeyri-adi şəkildə bir çox xanlıqları birləşdirib böyük imperiya qurur, qocalığında bu səltənəti oğulları arasında bölür və ömrü sona yetir. Əvvəli, ortası və sonu tamam olmayan bu böyük və əzəmətli dastanın əvvəlində deyilir:

¹ Türkün qızıl kitabı, s. 60-61.

«...Günlərin bir günü Ay Xaqanın gözü parladı, doğum sancıları başladı və bir erkək çocuq doğdu. Bu çocuğun üzü göy kimi parladı. Ağzı atəş qızılı, gözləri ala, saçları və qaşları qara idi. Pərilərdən də daha gözəldir. Bu çocuq anasının döşündən bir dəfə süd əmdi, bir daha içmədi. Sonra dilə gəlib çiy ət və şərab istədi. Qırx gün keçdi böyüdü, yüyürdü oynadı. Ayağı öküz ayağı kimi qüvvətli, beli qurd beli kimi incə, umbuzları samur umbuzları kimi, köksü ayı vücudu kimi qüvvətli və bütün bədəni tüklü idi. İlxi güdər, at minər, ov ovlardı. Günlərdən, gecələrdən sonra iğid dəliqanlı oldu».

Göründüyü kimi, Oğuzun dünyaya gəlişi və böyüməsi mübaligəli və əfsanəvi şəkildə baş verir. Şübhəsiz, belə motivlər qədim Şərq dastanları üçün səciyyəvi olmuşdur.

Oğuz sürətlə böyüdükdən sonra qeyri-adi qəhrəmanlıqlar göstərir. Bir gün Oğuz tanrıya üz tutduğu zaman göydən yerə göy işıq düşür. İşıqın içərisində bir qız görünür. Qız elə gözəldir ki, gülsə Göytanrı da gülərmiş, ağlasa Göytanrı ağlarmış. Oğuz qızı görəcək ona vurulur və alır. O qızdan üç oğlu oldu. Onlara Gün, Ay, Ulduz adlarını qoydu.

«Dədə Qorqud»da Pəri qızı ilə Sarı çobandan doğulan Təpəgöz də mifik bir tərzdə dünyaya gəlir və böyüyür. Pəri qızın dediyi kimi, Təpəgöz Oğuzla yağı kəsilir.

«Yenə bir gün Oğuz xan ova getmişdi. Gölün ortasında, ağacın koğuşunda bir qız gördü. Göy görümlü gözəl qızdı. Gözü göydən də göy idi. Saçları dalğa kimi, dişləri inci kimi idi. O qədər gözəl idi ki, onu görüncə el: Ay, ay, ax, ax öldük, - dedi. Oğuz xan onu gördü, ürəyinə od düşdü. Onu sevdi, aldı. Diləyinə çatdı. Günlər, aylar keçdi, qız üç oğlan doğdu. Onlara Göy, Dağ, Dəniz adları qoydular». Göründüyü kimi, Gün, Ay, Ulduz, Göy, Dağ, Dəniz Göyü və Yeri təmsil edir. Oğuz bütün kainatın – Göyün və Yerin sahibi kimi onu oğlanları arasında bölür və sonrakı oğuz nəsli onlardan törəyir.

Bundan sonra Oğuz xanın hərbi yürüşləri və qələbələri təsvir olunur. Bir gecə Oğuz xanın çadırına göy dərili erkək bir

qurd yürüməkdə və qurdun ardı ilə ordu sırayla irəliləməkdədir. Bu savaşlarda Oğuz xan qələbə çaldı...

Oğuz xan böyük ordugahın sağ yanında qırx qulac ağac dirək diklədi. Onun başına bir qızıl quş qoydu. Ayağına bir ağ qoyun bağladı. Sol yanına bir qırx qulac ağac diklətdi. Onun başına da bir gümüş quş, ayağına bir qara qoyun bağladı. Sağ yanında bozoxlar, son yanında üçoxlar oturdu. Qırx gün, qırx gecə yedilər, içdilər, sevinib şadlandılar. Ondan sonra Oğuz xaqan yurduunu bölüb oğullarına verdi.

Oğuz xanın yürüşləri, döyüşləri, qələbələri oğuzların ilkin qəhrəmanlıqlarından xəbər verir. Dastanın məzmunu və araşdırıcıların dedikləri aydın göstərir ki, «Oğuz Kağan» dastanı «Kitabi-Dədə Qorqud»un sələfidir, yaxud əksinə, «Kitabi-Dədə Qorqud» «Oğuz Kağan» dastanının daha sonrakı xələfidir. Xatırladaq ki, «Oğuz Kağan» dastanının ehtiva etdiyi tarixi məqamlar da islamın yarandığı zamanla səsleşir. Əlbəttə, oğuznamələr tarixi reallıqları əks etdirsələr də, ilkin olaraq rəvayətçilərin söyləmələrinə söykənir. Bununla belə, tarixin izləri dastanlarda daha çox qorunmuşdur. «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı hekayələr də həmin zamanların əks-sədasıdır. Ancaq yazıya alınma zamanları müxtəlifdir. Bunu dastanın dili də təsdiqləyir.

Oğuz xanın yürüşləri Yaxın Şərqi və Qafqazı əhatə edir. «Dədə Qorqud» boyları da demək olar ki, eyni coğrafi məkanda yaranıb inkişaf etmişdir. F.Rəşidəddinin «Oğuznamə»si hər iki dastanda cərəyan edən hadisələri tarixilik baxımından tamamlayır. Rəşidəddinin «Oğuznamə»sində Dədə Qorqud da, Bayandır xan da, Qazan xan da, Bəkdüz Əmən də tarixi şəxsiyyət kimi iştirak edirlər. Hər üç «Oğuznamə»dəki hadisələr VI-VII əsrlərdə oğuzların dirçəliş və fəaliyyət dövrləri ilə üst-üstə düşür. «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı boyların sonralar başqa bir variantdan üzü köçürüldüyündən onların dili bizə daha yaxındır. Şübhəsiz, ozan söyləmələri də onu bizə xeyli yaxınlaşdırmışdır.

«Oğuz Kağan» dastanındakı Ulu Türklə «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı eyni missiyanı yerinə yetirirlər. Onların hər ikisi Rəsul

Əleyhüssəlamın zamanında yaşamışlar. «Oğuz Kağan»dakı Ulu Türk «Kitabi-Dədə Qorqud»da hər boyda ozanların xatırladığı dünyasını dəyişmiş Qorqud Ata ilə oğuz bəylərini yada salır. Güman ki, onlar eyni şəxslərdir. Məzmunu əsrlər boyu yaşamaqda davam edir və İran – Turan müharibəsinin qısa xülasəsini özündə yaşadır. Əlbəttə, tarixçilərin qeyd etdiyi kimi, «Şahnamə» müəllifinin məqsədi ilk növbədə İran şahlarının qəhrəmanlığını tərənnüm etmək idi. Bu dastan İran – Turan müharibəsini olduğu kimi təsvir edə bilməzdi. Bununla belə, iranlıların Əfrasiyab adlandırdıqları Alp Ər Tunqanın əzəmətli qəhrəmanlıqlarının izləri dastanda yaşanmışdır. Dastanda da deyildiyi kimi, Alp Ər Tunqa uzun illər İrani diz çökdürmüş, sonra İran hökmdarı onu ziyafətə dəvət edərək hiylə ilə öldürmüşdür. Bu acı xəbər bütün Turanı matəmə bürümüş, türklər qanlı göz yaş tökərək yaxalarını yırtıb ağlamış, ağı söyləmişlər:

Alp Ər Tunqa öldümü?

Yaman dünya qaldımı?

Fələk öcün aldımı?

İndi ürək dağlanır.

Məzmunu Mahmud Kaşqarlıının «Divan»ında qorunan dastanlardan biri də «**Şu-Saka**» dastanıdır. Dastan Makedoniyalı İskəndərin Orta Asiyada əzəmətli dövlət quran Şu xaqanının üzərinə yürüşündən bəhs edir.

Saklar miladdan öncə VII-III yüzillərdə Orta Şərqdə qüdrətli bir dövlət yaratmışlar. Bu ulu türk dövlətinin baş şəhəri Balasaqun idi. Gənc hökmdar Şu Balasaqunda qərar tutub möhtəşəm sarayında dörd bucaqdan gələn elçiləri dəyərli ərmağanlarla qəbul edir, ölkəsini güclü ordu ilə qoruyur, elmi köməkçiləri ilə idarə edirdi. Sarayının önündə ordu bəylərindən gündə 360 növbətçi dururdu. Balasaqun şəhərinin yanındakı böyük Şu qalasını o tikdirmişdi.

Atası öldükdən sonra çox gənc yaşında hakimiyyətə gələn Şu tezliklə böyük nüfuz və hörmət qazanır. Dövlətin adını şöhrətləndirir. Nizami ordusunun adı, səsi-sorağı ətraf dövlətlərə

yayılr. Özü də mahir bir sərkərdə kimi hər yanda xatırlanır. Şu haqqında İsgəndər Zülqərneyn də çox eşidir və sakların ölkəsinə yürüş edir. İsgəndər Səmərqəndi keçib türklərin ellərini almağa gəlirdi. Xaqan Şu Balasaqun yaxınlığındakı qalasında sakitcə əyləşib, öz işləri ilə məşğul olurdu. Bu zaman Saqa bəyləri xaqanın hüzuruna gəlib soruşurlar: «İsgəndər yaxınlaşır, onunla savaşaçağıqmı, buyruğun nədir?»

Bəylərin bildiyini Xaqan bilməmiş deyildi. Amma Xaqanın bildiyini bəylər bilmirdilər. O, 40 komandanını önçülü olaraq Hocənd çayı kənarlarına göndərmişdi. Bunlar gizlicə getdikləri üçün bəylərin xəbəri olmamışdı. Xaqan əsl xəbəri onlardan gözləyirdi. Onun üçün könlü rahatdı və bəylərin sorgusuna açıq cavab vermədi.

Xaqan gümüş hovuzunda üzən qazları, ördəkləri seyr edirdi. Bu səyyar gümüş hovuzu hara gedirsə, özü ilə götürür, qonaq qaldığı yerdə içərisində su doldurub qazları, ördəkləri üzdürürdü. Xaqan bəylərin üzünə baxmadan hovuzdakı qazları, ördəkləri göstərdi və dedi: «Bunlara baxınız nə gözəl üzür, nə gözəl görünürlər deyilmi?»

Bəylər Xaqanın bu sözündən çaşıb qaldılar. Ürəklərinə od düşdü. Onun İsgəndərlə savaşımaq, yaxud geri çəkilmək üçün tədbir görmədiyinə çox üzüldülər.

O zaman İsgəndər Zülqərneyn Hocənd çayını keçmişdi. Xaqanın adamları gizli bir xəbərçi ilə hadisəni bildirdilər. İsgəndərin gəldiyini bilən Şu hərəkət etmək üçün davullar çaldırdı. Deməli, hərəkət etmək lazımdır.

Qəfil davul çalınması əhalini çaşdırdı. Tələsik hərəkət əmri verildiyi üçün hər kəs tapa bildiyi ata mindi, evdən götürə bildiklərini yığışdırıb gecə yarısı yola düşdülər.

Sakların Xaqanı sabah olunca uyğun gördüyü bir düzənlikdə «dur» əmrini verdi. Orada çadırlar quruldu və ordu düzənlikdə məskən saldı. Şu və ordusu qəfil hərəkət etdiyi zaman 22 kişi ailəsilə minik tapmadıqları üçün öz evlərindən tərپənmədilər.

Bunların arasında Kınıq, Yıva, Eymur və başqaları vardır ki, oğuz boyları bunlardan törəyəcək.

İyirmi iki kişi «qalımı, yaxud gedimmi?» - deyə düşünürkən yanlarına iki kişi də gəldi və bellərində yük olduğu üçün yorulmuşdular. Ona görə də yavaş-yavaş gəlirdilər. Gedəmi, qalaqmi danışdıqlarını onlar da eşidib məsləhətləşdilər.

İsgəndər gələrsə, buradan keçəcək, amma özlərinin yurdlarında qalacaqları fikri əsas götürüldü. 22-lər gələnlərə «Qalas!» - dedilər. Bu /qalın, gözləyin/ mənasında bir söz idi. Bundan sonra onlara «Qalas» deyildi. «Qalasçı» olaraq anılan iki qəbilə də onların soyundandır (Bu gün Azərbaycanın Şirvan-Muğan bölgəsindəki Xalaç məskəninin adı da, görünür, bu türk tayfasının adı ilə bağlıdır). Makidoniyalı İsgəndər ordusu ilə gəldi. O, 22 kişini görəncə, bunların uzun saçlı, türk qiyafəli olduqlarına görə kimsədən məlumat almadan «türkməndirlər» - demişdir. O zamandan sonra bunlara türkmən dedilər.

Türkmənlər əslində 24 boydurlar. İsgəndər 24-lərin düşündüyü kimi gəlib keçən idi. Türkmənlər yurdlarında qaldılar. Amma Xaqan Şu ordusunu götürüb Çinə doğru irəlilədi. İsgəndərsə onun arxasınca düşdü. Uyğur elinə yaxınlaşınca Xaqan yer və zamanın uyğun olduğuna qərar verərək ordusunun bir qismini ayırdı və bunları İsgəndərin öndəki qoşunu ilə vuruşmağa göndərdi.

İsgəndərin ordusu ilə vuruşmağa gedənlərin hamısı gənc idi. Bunu görəncə Xaqana dedi: «Xaqanı, İsgəndərlə vuruşmaq üçün gəncləri ayırdın. Onların yanında savaşa təcrübəsi olan yaşlılar da olsa, yaxşı olar». Xaqan vəzirin məsləhətini eşidib əsgərlərin arasına yaşlı təcrübəli döyüşçülər də saldı.

İsgəndər də bir zərbə dəstəsi göndərmişdi. Türklər bir gecə basqın edərək İsgəndərin bu dəstəsini dağıtdılar. Bu vuruşmada bir türk gənci İsgəndərin döyüşçülərindən birini ikiyə bölmüşdü. Ölənin əsgərin belində qızıl dolu bir kəmər vardı. Kəmər qılnc zərbəsindən parçalanmış, içərisindəki qızillər qana bulaşmışdı. Ertəsi gün türk əsgərləri qanlı qızilləri görüb «Altun qan» dedi-

lər. Sonralar bu söz həmin yerdə olan böyük bir dağa ad olaraq verildi. Həmin dağın adı «Altun xan»dır.

Bu savaştan sonra İsgəndər türk hökmdarı ilə barışdı. Uyğur şəhərini o qurdu və bir müddət orada qaldı. İsgəndər çəkilib getdi. Xaqan Şu öz yurduna döndü. Balasaquna gedib indi Şu deyilən şəhəri saldı. Oraya bir də tilsim qoydurdu ki, bu tilsimə görə onu kimsə alıb keçməz. Leyləklər belə, şəhərin qarşısına qədər gəlib, ancaq onu keçə bilməzlər. Tilsim zamanımıza qədər gəlib çatmışdır.

Qədim oğuz-türk xalqlarının nizami ordusundan, bu ordunun savaşılarından, onun qüdrətli sərkərdəsindən bəhs edən bu dastan İsgəndər Zülqərneyni zamanından ta Miladın XI yüzilliyinə qədər – yəni 1500 il əğızlarda yaşamış, nəhayət, dastanın müxtəsər məzmununu XI yüzilin böyük türk alimi Mahmud Qaşqarlı «Türk dilinin divanı» əsərinə köçürmüşdü. Həm Mahmud Qaşqarlının, həm də başqa müəlliflərin yazdıqlarına görə, Saklar Qafqazda və Orta Şərqdə Miladdan öncə böyük dövlət qurmuş, üç yüz ildən çox yaşamışlar. Sonralar qonşu dövlətlərlə apardığı aramsız savaşlar sakları öz yurdlarından köçməyə məcbur etmişdir.

Hindistanın ilk prezidenti Cəvahirləl Nehru həbsxanadan yazdığı ümumdünya tarixinə dair məktublarında saklar haqqında da bəhs edir. O yazırdı:

«Eramızın başlanmasından əvvəl 200 il ərzində Hindistana bir neçə hərbi basqın olmuşdu. Amma sən nəzərdə tutmalısən ki, bu basqınlar ancaq istila və qənimət xatirinə deyildi. Bu xalqlara yerləşmək, məskunlaşmaq üçün torpaq lazım idi. Mərkəzi Asiyanın əksər qəbilələri köçəri olduğundan bu qəbilələr sayları artdıqca yaşadıkları torpaq sahələri onları dolandıra bilmirdi. Buna görə də başqa yerlərə köçmək və yeni-yeni torpaq sahələri axtarmaq məcburiyyətində qalırdılar». Cəvahirləl Nehru daha sonra yazır: «Sonralar sayı-hesabı olmayan saklar bütün Şimali və Qərbi Hindistana yayıldılar. Saklar iri köçəri türk tayfalarındandır. Başqa bir iri tayfa olan kuşanlar onları otlaqlardan sıxışdırıb çıxarmışdılar. Baktriyaya və Parfiyaya doluşan saklar ya-

vaş-yavaş Şimali Hindistanda, daha dəqiq desək, Pəncabda, Racputanda və Kathiavarda məskən saldılar. Hindistan sakları mədəniləşdirdi və onlar öz köçəri vərdişlərindən əl çəkdilər.

Hindistana gələn və ölkənin şimalında yerləşən saklar, skiflər və başqa xalqlar haqqında yuxarıda demişdim: Onlar hind xalqının bir hissəsinə çevrildilər. Elə biz özümüz – Şimali Hindistanın sakinləri də onların nəslindən olduğumuz kimi, həm də arilərin nəslindənik. Gözəl rəhəputlar və Kathiavarın qoçaq xalqı onlardan törəmişdir. Deməli, Cəvahirəl Nehrunun soykökü və Hindistanın Şimal əyalətlərinin sakinləri qədim türk soylu saklar və başqa tayfalardan ibarətdir».

Sonrakı oğuz bəyləri bu türklərdən törəmişdir. Türk adını və türk dövlətini təmsil edən və daha çox qədim əfsanələrdən qidalanaraq gələn «Ergenekon» dastanı isə göytürklərin adı ilə bağlıdır. Bu dastanın məzmunu Fəzlullah Rəşidəddinin «Cami ət-Təvarix» («Tarixlərin toplusu») əsərində öz əksini tapmışdır. Dastanın qısa məzmunu belədir: Oğuz xan soyundan olan Elxan monqol elinə hökmdar olur. Monqolların sayı çoxalır, türk ellərində oxları ötür, qolları yetir. Başqa türk boyları bunlara düşmən olur, onlar birləşərək monqolları yox etmək istəyirlər. Onların başçısı Sevinc xandır.

Elxan (göytürklər) düşmənin hücum edəcəyini anlayır və tədbir görür. O, heyvan sürülərini bir yerə toplayır, ətrafına xəndəklər qazır. Düşmənlər gəlir, vuruşmada Elxanın ordusu qalib gəlir. Bütün türk boyları Elxana qarşı birləşirlər. O, hiylə işlədir, lakin hiylə toruna özü düşür. Türklər qalib gəlir və monqolların böyüklərini öldürüb qalanlarını əsir alırlar. Bu savaşa Elxanın Qıyan adlı övladından başqa bütün çocuqları öldürülür. Qıyan və Elxanın yaxın qohumu Nüküz o il evlənmişdilər. Onlar arvadları ilə əsir düşmüşlər. Bir gecə hər ikisi arvadları ilə birlikdə atlanıb qaçırırlar. Döyüş olan yurda gəlib orada qalmış at, dəvə, öküz, qoyun və başqa heyvanları götürüb çox-çox uzaq dağlar aşıb çox çətin keçilən və hər tərəfi dağlarla örtülən yerə gəlirlər. Bu yerin gurultu ilə axan suları, qalın meşələri, at beli hündür-

lükdə otları, çəmənlikləri, müxtəlif ov heyvanları vardı. Bu gözəl yerə «Ergenekon» adı verirlər. «Ergene» dağ kəməri, «kon» isə dik yer mənasındadır.

Ergenekonda Qıyan və Nüküzün çoxlu uşaqları oldu. Beləcə onlar burada 400 il yaşadılar. Artıq buraya sığmaz olmuşdular. Onlar ulularından ata yurdu haqqında eşitmişdilər. Düşmənlərinin onların atalarını qırdıklarını da nəsilbənəsil yaddaşlarında saxlamışdılar. Yaşadıqları yerin ətrafı dəmir dağ imiş. Dağın bir yerində ocaq çatıb körük düzəldib yandırdılar və dağdan deşik açıb köhnə yurdlarına döndülər. Onlara yaxın olan qəbilələrlə birləşdilər, düşmənlərinə qələbə çalıb əski torpaqlarında dövlətlərini qurdular.

«**Mulan türküsü**» adı ilə Paris Milli Kitabxanasında saxlanan və VI əsrə aid edilən bu qədim dastanın da bir hissəsi qalmışdır. Ancaq bu bir hissə də dastan haqqında müəyyən təsəvvürlər yaradır. «Mulan türküsü»nün qısa məzmunu belədir: Mulanın babası (atası) ahıllaşmış, yaşı ötmüşdür. Qəbilənin adətinə görə vətən naminə hər ailədən biri orduda olmalıdır. Mulan atasının əvəzinə orduya getmək üçün razılıq alır. Bazardan döyüş paltarını, at və yəhər əldə edir. Döyüşçü libasını geyinib orduya gəlir. O, on iki il orduda nümunəvi xidmət edir, döyüşlərdə igidlik göstərir və fəxri libasda atlı əsgər kimi evlərinə döner. Döyüşçü dostları onu yoxlamağa gələrkən Mulan qız libasında onları qarşılayır: /müasir dilimizdə/

Savaş geyimləri çıxardı,
Əski zamanlardakı geyimləri geydi.
Pəncərənin kənarında gözəl saçlarını daradı,
Aynanın qabağında başına bir gül taxdı,
Qapıdan çıxdı, arqadaşlarını qarşıladı,
Arqadaşları heyrətlə qaldılar.
12 il birlikdə keçirmişlərdi
Mulanın qadın olduğunu anlamamışlardı.

Ulu oğuz-türk tayfalarının həyatından, hərbi yürüşlərindən bəhs edən bu dastanları, şübhəsiz, dövrünün ozanları yaradıb yaymış, tarixi mənbələrdən dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır.

VI əsrin bu abidəsi – «Mulan türküsü» o zamanın vətənpərvərlik anlayışı və ordusu haqqında çox aydın təsəvvür yaradır. Deməli, yaşadığın torpağı, yurdu qorumaq üçün hər evdən orduda qulluq edən olmalıdır. Bu qanun o qədər müqəddəs olmuşdur ki, qardaşı olmayan Mulan atasını əvəz etməyi qərara alır.

Qədim türk dövlətlərinin bir çoxunda orduda daimi xidmət 12 il olmuşdur. Bu 12 ildə nümunəvi xidmət edən əsgər fəxri libasda, bəzədilmiş atla yurduna dönür və ona müəyyən imtiyazlar verilir. VI əsrin bu nadir incisi müqəddəs vətən və onu qorumaq haqqında tarixi bir vəsiqədir.

Qədim bolqarların ilkin yaranışı və türksoylu olmasından söhbət açan «**Şan qızı**» əsatir dastanı da zamanında geniş yayılmışdı. Əsrlər boyu ağızlarda dolayan bu mənzum eposu IX əsrdə (882-ci ildə) Mikayıl Baştu qələmə almışdır.

Mikayıl Baştu tanınmış bolqar soyundan olmuş, ulu babası Abdulla Təbir, onun oğlu Şəms Baştu (Kiyevin qədim adı) qəsəbəsinə köçüb orada yaşamış və müsəlmanlığı yaymaqla məşğul olmuşdur. Şəmsin oğlu Mikayıl Baştu 882-ci ildə «**Şan qızı**» dastanını bitirmiş, onu bulqar taxtına çıxan Bat-Uqora ithaf etmişdir.

Mikayıl Baştu şair, alim, mütərəqqi maarifçi olmuş, «Türk ədəbi dili» dərsliyini yazmış, ərəb əlifbası əsasında bolqar əlifbasını hazırlamış, onlarca müsəlman məktəbləri və bolqar təhsil ocaqları açmışdır. Onun oğlu Abdulla ibn Baştu da böyük şair olmuş, 931-ci ildə türk dilində «Kisek baş kitabı» («Kəsik baş kitabı») adlı dastan yazıb bulqar hökmdarı Mikayıl Yalqaya (931-943) ithaf etmişdir. Bu dastan dövrümüzə türk dilində gəlib çatmışdır. M.Başturnun «**Şan qızı**» dastanı rus dilində də nəşr olunmuş, əvvəlcə onda bütpərəstlik motivləri görənlər islam xadimləri onu oxumağı qadağan etmişlər. Sovet dövründə isə ərəb əlifbasında buraxıldığına görə məhv edilmişdir. Dastanın məzmunu Mahmud Kaşqarlının «Divan»ında da qorunub .

«Şan qızı» dastanının xronoloji mifik məzmununda iki əsas təbəqə dayanır:

1. Əski inanışlar;

2. Xeyir dini motivlərinə bağlı olan, zaman-zaman islam kultuna əsaslanan inanışlar.

Deməli, «Şan qızı» dastanı mifik baxımdan islamın incə duvağı ilə örtülmüş əski bolqar dastanıdır. Dastanın ilk oxunuşundan bolqar mədəniyyətinin slavyanların üzərində güclü təsiri aydın görünməkdədir. Bunu hər iki xalqın dastanlarında («Şan qızı» və «İqor polku haqqında dastan») olan mifik personajlar və süjetlər təsdiq edir. «Şan qızı» dastanındakı bəzi motivlərdən, mifik personaj və süjetlərdən «İqor polku haqqında dastan»da istifadə olunmuşdur. Hətta hər iki dastanın bir sıra qəhrəmanlarının adları da eynidir və ya çox oxşardır. Həmçinin bəzi slavyan rəvayətləri və tarixi hadisələrdə dastanın ayrı-ayrı epizodları yaşamaqdadır. Dastanın süjetindən və bəzi personajlarından gürcü şairi Şota Rustaveli «Pələng dərisi geymiş pəhləvan» poemasında geniş istifadə etmişdir. «Şan qızı» dastanı böyük Nizamiyə də bəlli olmuş, o, «İsgəndərnamə» poemasında dastandakı Alimir-İsgəndər surətindən bəhrələnmişdir.

Adlarını çəkdiyimiz bu sənət abidələri türk dastançılığının qədim köklərə bağlı olduğunu göstərir. Qədim türk dastanlarını yaradanlar isə ozanlardır. Onlar bu dastanları yaradarkən əski hər b sənətimizi göstərmək istəmiş, özləri də ya döyüşçü, ya da xaqanları müşayiət etmişlər. Bu dastanlar eyni zamanda türkün qəhrəmanlıq salnamələridir. Bu salnamələrə əsasən, biz ozan sənətinin tarixi yaşını da müəyyən rəqəmlər əsasında təyin edə bilərik. Bir sözlə, qədim türk tarixi ozan yaradıcılığındadır, - desək səhv etmərik.

“BİLQAMIS” DASTANI

Eramızdan əvvəl IV-III minilliklərdə yaranan bəzi abidələri bir sıra əlamətlərinə görə ilkin türk soylarının nümunələri kimi diqqəti cəlb edir.

Şumer sivilizasiyasından xəbər verən maddi-mədəniyyət abidələri və ədəbi əsərlər onların yaratdıqları əlifba ilə gil lövhələrə köçürülmüş, həmin yazılar dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır.

Şumer kitabələrindəki şeirlər, nəğmələr, ağılar, zərb-məsələlər, himn və ağlaşma, lətifələr, əfsanələr, təmsillər, dastanlar, məktəb və təhsil və sair nümunələr ulu və əzəmətli bir xalqın mədəniyyətindən xəbər verir. Bu qədim mədəniyyət beşiyi istər coğrafi, tarixi-etnoqrafik baxımdan, istərsə də dil və soykök baxımından türk mədəniyyətinin ilkin izlərini özündə yaşadır. Bu mədəniyyət güney Azərbaycan bölgələrində və onun cənubunda İkiçayarası – Dəclə və Fərat çayları arasında yaranıb. Gil lövhələrə köçürülən beş dastandan biri «Bilqamis haqqında dastan» adlanır. Şumer dilində yazıya alınan bu dastan qədim dövrlərdə akkad, hurri və het dillərinə tərcümə edilib, geniş yayılmışdır. Dastanın qəhrəmanı şumerlə Bilqamis adlanır. Dastanda Bilqamis belə səciyyələndirilir:

«Dünyanın axırına kimi hər şeyi görmüş haqqında, dənizləri görmüş, bütün dağları aşmış haqqında, öz dostu ilə birlikdə düşmənləri fəth etmiş haqqında, müdrikiyə çatmış haqqında, hər şeyi bilən haqqında gizli nə varsa gördü, sirli nə varsa bildi, bizə daşqından əvvəlki günlər barədə xəbər gətirdi, uzaq yola çıxmışdı. Lakin yorulub qayıtmışdı».

Dastanda gerçək tarixi hadisələrlə əfsanələr qovuşur. Tarixçilərin qeyd etdiyi kimi, Bilqamis tarixi şəxsiyyətdir. Bilqamis Uruk ölkəsinin, eləcə də Uruk şəhərinin hakimidir. O, mürəkkəb təbiətli insandır. O, dastanda həm qəddar, həm xeyirxah, həm qəhrəman, həm dost, həm də insan taleyini, onun aqibətini düşünən adam kimi təsvir olunmuşdur. Dastan bir neçə hissədən ibarətdir:

- Bilqamis Uruk şəhərinə hakimlik edir.

- Bilqamısın Enkidu ilə dostluğu.
- Bilqamısla Enkidunun Humbabanı və buğanı öldürmələri.
- Bilqamısın dünya daşqınından gəmi qayırib xilas olan Utnapiştimlə görüşməsi.
- Bilqamısın ümitsiz vətənə dönməsi və s.

Dastan Bilqamısın əvvəlcə xasiyyətindən bəhs edir:

Dünyanın bu başından o başına dolaşmış,
 Dənizlər adlamış, uca dağları aşmış,
 Dostu ilə bilikdə düşənləri haqlamış,
 Müdrikliyə yetişmiş, dünyanı dərk eləmiş,
 Bir insan haqqındadır bizim bu dastanımız.
 O hər sirr bilərdi, o hər şeyi görərdi,
 Yeri su basmasından bizə xəbər verərdi,
 Uzun yollar dolaşıb, yorulub əldən düşdü,
 Başına gələnləri sal bir qayaya döydü.
 Sonra hasara alıb adını Uruk qoydu¹.

Bilqamıs Uruk şəhərinin qala divarlarını tikdirdikdən sonra özünü sərbəst aparır, şəhər əhalisinə zülm edir, qız və qadınlara sataşır. Uruk sakinləri allahlara müraciət edirlər. Şikayət sədası allah Anuya çatır. O, ana ilahəsi Arurunun yer üzünə göndərir və deyir: «Sən onu yaratmışsan, indi də ona bənzər qəhrəman yarat. Arurugildən vəhşi görkəmli və təbiətli Enkidunu yaradır. Tezliklə Uruka xəbər yayılır ki, yaxınlıqda vahiməli bir əcayib insan peyda olmuşdur. Onu ancaq Bilqamıs məğlub edə bilər. Lakin Bilqamıs belə ondan çəkinir. Çünki İnkidu vəhşi təbiətə malik idi. Onun təbiətini dəyişdirmək lazım idi. Məbəd qadınlardan birini – Şamxatı onun yanına göndəriirlər. Qadın ona nəvaziş göstərir. Tədricən Enkidunun vəhşi təbiəti dəyişilir, başına ağıl gəlir, gücdən düşür. Qadın məhəbbəti ona şüur gətirir. İnsana çevrilmiş Enkidu Bilqamısla döyüşə girir. Ağıllı Bilqamıs onunla barışib əhdi-peyman bağlayıb qardaş olurlar. Bundan sonra onlar birlikdə

¹ Bilqamıs dastanının Azərbaycan dilinə tərcüməsi İ.Vəliyevindir.

sidr meşəsinə gedib şər qüvvə olan Humbaba ilə döyüşürlər. Çox çətin döyüşdən sonra Humbabanı öldürürlər.

İlahə İştər Bilqamısın qəhrəmanlığını görüb ona vurulur, qəlbini ona açır. Lakin Bilqamis İştərin məhəbbətini rədd edir. Bilqamis yaxşı bilir ki, İştər heç bir sevgilisinə sonacan sədaqətli olmamışdır. İştər bu təhqirə dözmür. Səma allahı Anudan xahiş edir ki, Bilqamısa qarşı səma öküzünü göndərsin. Vəhşi öküz Uruk da qabağına çıxanı dağıdır, məhv edir. Bilqamis və Enkidu çətinliklə öküzü öldürürlər. Uruk camaatı qəhrəmanların şərəfinə ziyafət verir, mahnılar qoşur. Lakin allahlar Enkidunu Bilqamısa qarşı yönəlmişdilər. O isə Bilqamisla dostluq edir. Humbabanın və səma öküzünün öldürülməsində iştirak edir. Allahlar Enkiduya ölüm hökmü çıxarırlar. Enkidu xəstələnir və ölür. Bilqamis hədsiz pərişan olur, həyatın, qəhrəmanlığın, şöhrətin sonunu gözü qabağında canlandırır. Bilqamis əbədi həyat axtarmağa gedir...

Bir görün, kim gözəldir qəhrəmanlar içində?
Görün əzəmətlidir kim cavanlar içində?
Bütün qəhrəmanların Bilqamısdır gözəli,
Enkidudur ərlərdən və məğrur, ən cüssəli
Qəzəblə qoyduğumuz o, ilahə Buğası.

Bilqamis eşitmişdir ki, uzaq okean sahilində yaşayan Utna-piştimə nə vaxtsa allahlar əbədi həyat bəxş etmişlər. Çox gedir, dağı, daşı aşır, okeanı keçir.

“GÖYTÜRK” DASTANI

Türk sözünü ilk dəfə Göytürklər işlətmişlər. Göy, tan, dan, mavi anlayışları həm də ucalıq mənası daşıyır. Göy ucalıqla yanaşı həm də dövlətin böyüklüyünə işarədir. Məhz buna görə də onlar Çindən Qara dənizə qədər, cənubda Hindistana qədər böyük ərazinin sahibi olmuşlar. Və neçə yüzillər bu ərazilər onların nəzarətində olmuşdur.

Tarix boyu müxtəlif adlar daşıyan türk dövlətləri arasında öz milli özəllikləri ilə seçilən, milli duyğuları, düşüncələri ilə tanınan türk dövləti – Göytürkdür.

Çin mənbələrində Göytürklərin dövlət qurmadan daha öncə bəzi miflərdə onların haqqında bilgiler verilir. Bu, miflərdə də iz buraxmışdır. Ancaq Göytürklər əslində öz tarixlərini zamanında daha çox daşlara köçürmüşlər. Deyildiyi kimi, Göytürklər haqqında iki əsətir Çin qaynaqlarında yaşamışdır.

Əsatirin birində türklərin yox olma təhlükəsindən xilas olmalarındır. Əsatirdə deyilir: «Hunlarla eyni soydan olan Göytürklər Hun yurdunun şimalındakı So ölkəsindən çıxdılar. Başqanlarının adı Ka-Pan-Pu idi. Ka-Pan-Punun on altı qardaşı var idi. Onlardan birinin anası qurd idi. Bir qurd – yəni totem uşağı olan bu gənc yağışa və havaya hökm edirdi. Göytürklərin düşmənləri savaş zamanı onun qardaşlarını qırmış, yalnız bu gənc sağ qalmışdır. Bu gəncin iki qadını vardı. Biri Yaz tanrısının qızı, o birisi isə Qış tanrısının qızı idi. Bunlardan iki oğul doğulmuşdu. Xalq bunlardan birini – No-tu-lu-şeyi özlərinə hakim seçdilər. No-tu-lu-şe xaqan Türk adını aldı.

Türkün on qadını vardı. Bu qadınlardan doğan bütün uşaqlar analarının adını daşıyırdılar. Bunlardan Asena (dişi qurd) adı alan gənc türklərə hakim oldu».

İkinci əsatirdə deyilir:

«Türklərin ilk atası qərb dənizinin (mənbələrdə Xəzər nəzərdə tutulur) qərb sınırlarında oturmuşdu. Bunun xalqı hunların bir boyu idi və Aşına adını daşıyırdı. Aşına boyu qonşu millətlər

tərəfindən yox edildi. Bunlardan ancaq bir oğlan sağ qaldı. Düşmənlərin bu oğlana yazığı gəlib onu öldürmədilər, ayaqlarını, qollarını kəsib bir qamışlığa atdılar. Düşmənlər getdikdən sonra bir diş qurd bu oğlanı mağaraya aparıb yemləyib sağaltdı və ondan hamilə qaldı. Düşmənlər oğlanın sağ olduğunu eşidib onu öldürməyə adam göndərdilər. Adam oğlanın yanında qurdu görüb qorxub geri qayıtdı. Qurd mağarada on uşaq doğdu. Bu uşaqlar böyüyüb sonradan hər birindən bir boy törədi. Bunlardan biri Aşına boyu idi. Aşına qardaşlarının hamısından daha bacarıqlı olduğu üçün türklərə hökmdar oldu. Nəslini unutmamaq üçün çadırının önündə bayrağına qurd şəkli vurdu. Bir çox illərdən sonra Aşinadan törəyən yeni bir soya Asena hökmdar oldu». Bu mif türklərin törəməsinin bir-birini əvəz edən ən qədim nümunəsidir¹.

Bu mifdən sonra yaranmış Ərkənəkon dastanı həmən bu dastanların çox sonralar inkişaf etmiş bir hun səltənətini özündə əks etdirir.

¹ Baharlı N.S. Rəsmli türk ədəbiyyatı tarixi. C.1. İstanbul. 1997, s. 29.

«OĞUZ KAĞAN» DASTANI VƏ «KİTABI-DƏDƏ QORQUD» BOYLARI

Oğuzlar dünyanın qədim sakinlərindən olmuşdur. Oğuzların qədim dövlət quruculuğu illərindən başlayaraq, onların səfərləri, qəhrəmanlıqları haqqında o dövrün ozanları tərəfindən dastanlar yaradılmış, rəvayətçilər, təzkirələr, salnamələr və şəcərələr tərtib edilmişdir. Bütün bu söyləmələr, yazıya alınanlar «Oğuznamə» adı ilə tarixə daxil olmuşdur. Onların bir qismi bütöv halda, digər bir qismi natamam və ya fragmental şəkildə gəlib bizə çatmışdır. Bu «Oğuznamə»ləri bir-biri ilə müqayisə etdikdə bəlli olur ki, onların bəziləri bir-birini təsbit edir və ya bir-birinə bənzəyir, yaxud bir-birini inkar edir. Onların içərisində biri digərindən bəhrələnənlər daha çoxdur.

XIX əsrin birinci rübündən başlayaraq «Kitabi-Dədə Qorqud» əldə edildikdən sonra dünya qorqudşünaslıq institutu yaranmış, görkəmli şərqşünaslar «Dədə Qorqud» dastanının tarixi qaynaqları, ideya-bədii mənbələri, türk-oğuz səltənəti haqqında geniş və zəngin araşdırmalar aparıb tarixşünaslıq baxımından çox dəyərli elmi nəticələr əldə etmişlər. Bütün bu Qorqudşünaslıq Araşdırma İnstitutunun əldə etdiyi dəyərli bilgilər Azərbaycan-türk epik mədəniyyətinin kompleks şəkildə öyrənilməsinə əvəzsiz töhvədir.

«Oğuz Kağan» dastanı «Oğuznamə»lərin ilkinini sayıldığı kimi, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı da sonuncusu sayılmalıdır. «Oğuz Kağan» dastanı Oğuzun doğulması, qeyri-adi şəkildə böyüməsi, vəhşi heyvanları tutub öldürməsi, savaş səfərlərinə çox tez hazırlanması, nəhayət, tanrıya üz tutması, bu zaman göydən nur içində bir qızın yerə enməsi, Oğuzun da bu qızı sevib evlənməsi, üç oğlunun doğulması, onlara Gün, Ay, Ulduz adlarının qoyulması, ikinci dəfə su içində ağacın koğuşunda parlaq bir qızı görüb sevməsi və ondan üç oğlu olması, onlara Göy, Dəniz və Dağ adlarının verilməsi Oğuzun cahanın sahibi olmaq məramını əks etdirir. Xatırladaq

ki, qədim əsatirə görə, Yerlə Göy bir zaman bitişik olmuş, bir-birilərini sevmiş, sonra onlar ayrılmış, bu üzədən də həyat, canlılar və nəhayət, insanlar yaranmışdır. Buna görə də ata – at – od Göyü (Günəşi) təmsil etdiyi kimi, ana da Yeri (ana vətən, ana yurd ifadələri də buradan doğmuşdur) təmsil edir. Görünür, bu qədim əsatir Oğuzu yaradan ozana bəlli olmuş, məhz bu məramla da onu göyün pərisi, yerin parlaq qızı (suda, ağacın koğuşunda) ilə evləndirmiş, övladlarına da göy və göy cisimlərini, yerin və dənizin adlarını vermişdir.

Oğuz hərbi yürüşlər zamanı dörd iqlimi fəth edib, hər bir ölkəni öz cəsur və bilikli naiblərinə tapşırır, onlara da gördüyü işlərə görə ad və vəzifə vermiş, uzunillik hərbi səfərlərdən sonra fəth etdiyi ölkələri oğlanları arasında bölüb vəsiyyət etmiş və dünyasını dəyişmişdir.

F.Rəşidəddinə görə, «Oğuznamə» nisbətən tarixə söykənməklə «Oğuz Kağan» dastanındakı bəzi hadisələrin təfəsilatını, orada xatırlanan toponimləri əks etdirir. Əlbəttə, XIV əsrin əvvəlində şəcərə-salnamə tərtib edən Rəşidəddin də, Əbül Qazi də ilk növbədə rəvayətçilərin və ozanların yaddaşlarına söykənmişlər.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında isə Qafqazda, əsasən, Azərbaycan ərazisində səltənət qurmuş, mükəmməl dövlət quruluşuna malik olan oğuzlardan bəhs olunur. Ayrı-ayrı xanlıqları birləşdirən bu səltənətin başında xanlar xanı Bayandır xan durur. Onun kürəkəni Qazan xan isə əslində sərkərdə kimi əksər boylarda iştirak edir. Onların mənəvi atası müşkül işləri həll edən, qaibdən xəbərlər verən Rəsul Əleyhüssəlamın zamanına yaxın bayat boyundan çıxmış Dədə Qorquddur.

«Oğuz Kağan» dastanındakı Ulu Türk də peyğəmbərin zamanına yaxın dünyaya gəlmişdir. Ulu Türk də Qorqud Ata kimi keçmişdən və gələcəkdən xəbərlər verir, Oğuz xana ağıllı məsləhətləri ilə kömək edən, onun yuxularını yozan, müşkül işləri yoluna qoyan, maraqlı hekayələr söyləyən ağ saqqallı, uzun saçlı xocadır. Bu əlamətlər eynilə Dədə Qorqudda da müşahidə olunur. Boylarda da Dədə Qorqudun

keçmişdə yaşadığı söylənilir. Çox güman ki Ulu Türklə Qorqud Ata eyni dərəcədə müdrək şəxs olmuşdur.

«Oğuz Kağan» dastanındakı hadisələr VI – VII əsrlərin – yeni Göytürklərin dövrü ilə daha çox səsleşir. Türk adı burada rəsmən həm səltənətin adını daşıyır, həm də vəzir Ulu Türkün adıdır. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da təsvir olunan oğuz qəbilə birləşmələri «Oğuz Kağan» dastanındakı qəbilələrin davamçısı olaraq məkan və zamanca ondan xeyli fərqlənir. Burada coğrafi ərazi bütün Azərbaycan ərazisini əhatə etməklə hadisələr Dəmirqapı Dərbənddə, Abxaz və Gürcüstan ağızlarında, Gəncə, Sisian və oradakı Şəkida, Ağrıdağda, Göyçə dənizi sınırlarında, Əlinçə (Alınca) qalasında, Bərdədə, Qara dəniz ətraflarında, Qazlıq (Qafqaz) dağlarında, Qarabağda, Güney Azərbaycanla həmsərhəd ərazilərdə cərəyan edir. Oğuzların coğrafi əraziləri tam aydındır və «Bəkil oğlu İmran boyu»nda deyildiyi kimi möhkəm qorunur. Onlar özgə torpaqlarına basqın və yürüş etməzlər. Ancaq yağılar onlardan əsir aparanda gedib döyüşür, qalib gəlir və əsirlərini xilas edirlər. «Dədə Qorqud»dakı oğuzlar qonşulardan qız da alırlar (Qanturalı Trabzona gedib təkürün Selcan adlı qızını alır), ticarət də edirlər, o ölkələrdən bəyləri üçün hədiyyələr alıb gətirirlər. Onlar yurdlarını da möhkəm qoruyurlar. «Dədə Qorqud» boylarında təsvir olunan oğuzlar çox qədimdən burada yaşamışlar. Bununla belə Şərqdən Göytürklərlə gələn və Qərbdən hunların əsasını təşkil edən oğuzlar (onlara oğurlar da demişlər) Qafqazda, xüsusən Urmiya ətraflarında, Quzey Azərbaycanda və Anadoluda eyniadlı, eynidilli oğuzlarla qovuşub möhtəşəm səltənət qurmuşlar. Bu birləşmə Azərbaycan-türk dilinin yüksək ədəbi dil səviyyəsinə qalxmasına, XIII – XIV əsrlərdə Yunis İmrə, Həsən-oğlu, Şirvanda Molla Qasım və nəhayət, Nəsimi kimi əzəmətli ədəbi və ictimai xadimlərin yetişməsinə səbəb oldu. Bu, həmin dil idi ki, XIV əsrdə Dədə Qorqud söyləmələrini onun varisi Dədə Kərəm Gəncədən el-el gəzə-gəzə Ərzurum dolaylarında danışır, üzünü xaraba şəhərə, rast gəldiyi kəlləyə, qə-

biristanlıqda göz yaşı tökən Nazlıya, «Dağıldı dövlətim tamam bad oldu, viranə Gəncənin yiyəsiyəm mən» deyib məclislərdə oxuyurdu. Dədə Qorqud da öz məclislərində Oğuz bəylərini xatırlayırdı:

Hanı gördüyün bəy ərənlər,
Dünya mənim deyənlər,
Əcəl aldı, yer gizlədi,
Fani dünya yenə qaldı,
Gədimli-gedimli dünya
Son ucu ölümlü dünya.

Kərəmin bu söyləmələrində həmin o keçmiş səltənətin dağılması dönə-dönə xatırlanır. «Ağqovaq qız Beyrək bəyinin dəngi» deyə Beyrək də yad edilir. «Dədə Qorqud» boy-ları özünəqədərki «Oğuznamə»lərdən və başqa əfsanə və rəvayətlərdən qidalanıb, onları təkrarlamadan zaman-zaman cilalana-cilanana möhtəşəm məzmun və mündəricəyə malik milli epos səviyyəsinə qalxmışdır. Bu epos oğuz səltənətinin həyatını, məişət, mədəniyyət və mənəvi dəyərlərini, qəhrəmanlıq salnaməsini özündə yaşadan oğuz-türk dünyasının şah kitabıdır.

«Oğuz Kağan» dastanı Oğuz səltənətinin başlanğıcını özündə yaşatdığı kimi «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı da oğuzların qədim Azərbaycan ərazisində mükəmməl dövlət quruluşunu əks etdirir. Son boyda isə Oğuz dövlət təşkilatının pozulmasının səbəblərinə işarə edilir. Ümumiyyətlə, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı yeni məkan və zaman mühitində «Oğuz Kağan» dastanının davamı kimi anlaşılmalıdır. Təəs-süf ki, bu eposların tədqiqi ilə məşğul olan müəlliflər «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanını «Oğuz Kağan» dastanının islama uyğunlaşdırılmış variantı kimi qəbul edirlər. Bu mülahizəni «Türkün qızıl kitabı»nın müəllifi Rəfik Özdək söyləyir. «Oğuzlar» kitabının müəllifi F.Sümər də həmin əsərdə buna yaxın fikir söyləmiş, hətta «Dədə Qorqud» boylarının yazıya alınmasını XVI əsrin ikinci yarısına gətirib çıxarmışdır.

Əvvəlcə qeyd etdiyimiz kimi, bu dastanların quruluşu bir-birinə bənzəmir. İkincisi, «Oğuz Kağan» dastanında Oğuz xan «Dədə Qorqud» boylarında iştirak etmir. Burada əsas personajlar xanlar xanı Bayandır xan, onun kürəkəni, boyların əksəriyyətində iştirak edən sərkərdə Qazan xan və qəbilələrin mənəvi atası imam fəvqünə qalxan Dədə Qorquddur. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı nəinki «Oğuz Kağan» dastanından, hətta «Bilqamıs» eposundan da, hun əfsanələrindən də, başqa xalq əsəti və rəvayətlərindən də qidalanmışdır. Bu dastan tarixi hadisələri əks etdirməklə yanaşı, ozan yaddaşının bədii təfəkkürünün məhsuludur. Xatırladaq ki, Şərq epik ənənəsinə görə bir mövzu onlarca müəllif tərəfindən işlənə bilər. Nizaminin «Xəmsə»sini neçə-neçə Şərq şairi təkrarlamışdır. Ancaq hər bir müəllif mövzunu öz yaradıcılıq laboratoriyasından keçirir, məqsəd və məramına uyğun olaraq qələmə alır. Nizamidən sonra «Leyli və Məcnun» mövzusunda 140-a qədər müəllif yenidən «Leyli və Məcnun» poeması yazmışdır. Eləcə də «Fərhad və Şirin». Əlbəttə, hər bir müəllif öz sələfindən bəhrələnməklə yaşadığı ədəbi-ictimai mühitin baxışlarını bu mövzularda əks etdirməyə çalışmışdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» boylarını düzüb-qoşan ozanlar da bu ənənədən istifadə etmişlər. Sonralar da «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının süjeti yazılı ədəbiyyatın ədəbi mövzusunə çevrilmiş, bu dastan əsasında onlarca əfsanə, rəvayət və nağıl yaranmışdır. Bu gün və sabah da «Dədə Qorqud» boylarının motivləri əsasında müxtəlif janrlarda əsərlər yaranacaqdır.

“DƏDƏ QORQUD” BOYLARININ İZİ İLƏ

Məkanına görə Dədə Qorqud boyları geniş coğrafi ərazini əhatə edir: Qara dənizlə Xəzər arası, Güneydə Urmiyə, Kuzeydə Dəmirqapı, Gündoğanda Trabzon, Batıda Abxaziya-Gürcüstan ağzı. Bu coğrafi adlar eposun arealını və sınırlarını təsbit edir. Dədə Qorqud boylarının bəziləri məhz öz yerlərilə bağlıdır (Biz hələ orat Asiya regionunu bura əlavə etmirik). Dastanda nəzəri çəkən bir də bu arealın iç məkanlarında izləri yaşanan çeşid-çeşid abidələr, yer adları, yurd adları, qalalar, pirlər, heykəllər, qəbir daşları, çay, göl və hətta kənd adları, ziyarətgahlar və s.dir. Yazımızda bu geniş arealın hələlik yalnız bir bölgəsinə nəzəri cəlb etmək fikrindəyik.

Bəllidir ki, eposun iki boyu (İmran boyu və Səgrəyin Əgrəyi xilas etdiyi boy) Gəncə və Göyçə bölgələri ilə bağlıdır. Gəncə və Göyçə isə bir-birinə yaxın və qonşu bölgələrdir. Hətta Göyçə tarixən Gəncənin bir mahalı olmuş və 1921-ci ildə Rusiyanın yaratdığı «Ermənistan»a verilmişdir.

Orta yüzillər oğuznamələrində oğuzların vətəni kimi Göyçə daha çox xatırlanır. Qeyd edək ki, professor Yaqub Mahmudlu «Kitabi-Dədə Qorqud tarixi mənbə kimi» məqaləsində Əbu Bəkir əl-Tihrani əl-İsfahaninin «Kitabi Diyarbəkiriyyə»sindən (Ağqoyunlu tarixi) çox dəyərli faktlara diqqəti cəlb edir.

Birinci fakt: müəllif Uzun Həsənin böyük babası – Ağqoyunlu dövlətinin banisi olan Qara Yuluk Osman bəyin nəsil şəcərəsini araşdıraraq 52-ci abbası Oğuz xaqana çatdırır. Oğuz xaqanın başçılıq etdiyi dövlətin əhatə etdiyi əraziləri sadalayır və nəhayət, onun (Oğuz xaqanın) Göyçə dənizi ətrafında vəfat etdiyini yazır.

İkinci fakt: Əbu Bəkir əl-Tihrani Oğuzun nəvəsi Bayandır xaqan haqqında daha maraqlı məlumat verir. Müəllif göstərir ki, Bayandır xaqan «Qarabağ qışlağı və Göyçə dənizi yaylaqlarına getdi və böyük bir qurultay çağırdı... Toy məclisi qurdurdu. «Ban ev» adlanan çox böyük bir zərli alaçıq qurdurdu. Bu toyda 12 min qoç, 9 min aygır, 18 min buğa kəsdirdi. Çoxlu qızıl-gü-

müş, qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş 500 belbağı bəxşiş verdi ki, bunların da üstündə qızıl və gümüş qılınclar vardı. Məmləkəti oğlanları arasında qabiliyyətlərinə görə bölüşdüdü və bir neçə gündən sonra Allahın dəvətini qəbul etdi...»¹.

Göründüyü kimi, yuxarıda gətirilən faktların hamısında oğuz müqəddəslərinin və qəhrəmanlarının – Oğuz xaqanın, Bayandır xaqanın, Sunkur bəyin, Şəktur xanın, habelə Qıpçaq xanın və başqalarının fəaliyyət mərkəzi – onların əsas məkanları, başlıca oylaqları Göyçə dənizi ətrafı, Qarabağ qışlağı, Alagöz yaylaqları, Əlincə qalasının olduğu yerlər, qədim Azərbaycan torpaqlarıdır.

Hər iki bölgə tarix boyu oğuzların sıx-sıx yaşadıkları coğrafi məkan sayıldığından o yerlərdə Dədə Qorqud boylarına məxsus çeşid-çeşid adlar və ünvanlar dövrümüzdə də özünü qoruyub yaşatmaqdadır.

Qeyd edək ki, eposda Gəncə oğuz ordusunun qərargahı kimi xatırlanır. İmran 300 döyüşçü ilə burada Gürcüstan ağzını qoruyur. Gəncə məkanına daxil olan Şəmkir, Şəmşədil, Tovuz, Ağstafa və Gürcüstan ağzı Bozçalı (Borçalı sonrakı adıdır) Gəncəbasara məxsusdur. Xatırladığımız bu qədim qalalar oğuzlardan qalma yadigarlardır.

Yüzdən çox kənd, qəsəbə və müxtəlif yaşayış məntəqəsini birləşdirən Tovuz diyarı Azərbaycanın ən qədim məskənlərindən biridir. Həmin kəndlərin bir çoxu özünün adını bu gün də qoruyub saxlamaqdadır.

Tovuzun özü isə qədim Oğuz qalalarından biri olmuş və tarixən Tovuz qalası kimi tanınmışdır. Tovuz rayonundakı Köhnə qala və Böyük qala kəndləri də şübhəsiz, qədim qalanın adı ilə bağlıdır.

Tovuz aran ölkəsinin mərkəzi Gəncə yolunun üstündə olduğundan Gəncə və Şəmkir qalaları kimi müxtəlif tarixi kəsimlərdə çiçəklənmə dövrü keçirmiş, zaman-zaman xarici basqınlar və

¹ Altay dünyası. Beynəlxalq jurnal, 1997, № 1-2, s. 54-55.

daxili feodal çəkişmələri nəticəsində dəfələrlə dağılmış və yenidən dirçəlmişdir.

Tovuz qədim Oğuz qəbilələrinin əsas məskənlərindən biri və ümumiyyətlə, Gəncəbasar oğuz qəbilə birləşmələrinin doğma yurdu olmuş, oğuzlar «ağban evləri» məhz bu ərazilərdə tikmişlər. «Kitabi-Dədə Qorqud»da xatırlanan Qazangöl gölü, Qazangöl düzü, Dərəşam (Şamlıq) dərəsi, Dondar, Ağdam, Xatınlı və b. bu gün də Tovuz diyarında kənd və yer adları kimi mövcuddur.

Tovuz ərazisi həm də Koroğlu qəhrəmanlarının əsas məskənlərindən biri olub. Dəlilər, Yağlıqoruğu, Çənlibel (bəzən Şamlıbel də deyirlər) məhz Koroğlunun yurd saldığı və vuruşduğu ərazilər-dəndir. Elə bunun üçündür ki, Koroğlu hərəkətinin dastanlaşma-sında Tovuz aşiq məktəbinin müstəsna xidməti olmuşdur¹.

Tovuz, Tovuz ərazisi və Tovuz etnik soyu oğuz və oğuz etnik soyu ilə daha dərin qatlarla bağlı olduğundan Oğuzun soy kökünü yada salmaq lazım gəlir. «Oğuz» sözü iki tərkib hissə-dən ibarət olub (oğ-qüdrətli, uz-od, işiq) qüdrətdən yaranan işiq deməkdir.

Oğuznamələrdəki mifik qaynaqlara görə oğuzun atası göytürklərin ilk xaqanı Qara xan (Böyük xan) deməkdir, anası isə Ay xandır. Mifik anlama görə, Ay xan da göy pərisindən doğulmuşdur. Görünür, bu izdivaca görə də oğuzlar «göy tanrıya» inam gətirmiş, etiqad göstərmişlər. Oğuzun özünün də göy Pərisi ilə izdivacdən üç oğlu olmuş, adlarını Gün xan, Ay xan, Ulduz xan qoymuşdur. Qədim oğuz dastanlarında Oğuzun və onun övladlarının mifik surəti yaradılmışdır. Tovuz sözü də məhz bu soya mənsubdur. Ümumiyyətlə, Tovuz sözünü quşla, Daşoğuzla və nəhayət, ulduzla (səma cisimlərindən birinin adı Tovuzdur) əlaqələndirirlər. Əslində, bu tərkibləri mahiyyətə bir-birinə yaxınlaşdıran daxili bir əlaqə də vardır.

¹ Vəli Xuluflu «Koroğlu» dastanının bir ençə qolunu ilk dəfə Aşiq Hüseyn Bozalqanlıdan toplayıb nəşr etmişdir.

Qərribə burasıdır ki, göy pərisindən doğulan oğuz övladının adı Ulduz xan olduğu halda, göy cisimlərindən birinin adı Touz, başqa birisinə isə Dan ulduzu (Ta-uz)dur. Deməli, mifik adla astronomik adların yaxınlığı və hətta eyniliyi – Tauz sözünün meydana gəlməsi üçün zəmin yaratmışdır.

Bütün bunlar Touz sözünün burada yaşayan əhalinin qədim əcdadlarının adı ilə bağlı olduğunu göstərir. Tovuz orta əsr qaynaqlarında tarixi-coğrafi xəritələrdə Touz kimi qeyd olunmuşdur. Hətta Azərbaycan Demokratik Respublikasının 1918-ci ildə tərtib edilmiş xəritəsində və Azərbaycan Sovet Respublikasının 1920-ci ildə çap etdiyi xəritədə də məhz Touz kimi qeyd olunmuşdur.

Diqqət edilsə, Touz və onun ətrafındakı yer adları da oğuz məskənləri kimi tanınır. Touzun yaxınlığındakı Murğuz dağ silsiləsi və burada mamırlamış təbii muzey (uzaqdan qoyun sürüsünü, çobanı, yanında iti canlı təsvir edən daş heykəllərin sayı yoxdur), Məbədgah çağımıza qədər yaşayır. Bizcə, murğuz-morğuz-yəni göy oğuz, göy türk (mor türkcə göy rəng bildirir) mənasındadır. Touzun qərbindəki Ağstafa da, Ağstafa çayı da Oğuz tayfa adını yaşadan toponimlərdir. Kürün hər iki sahilində oğuz qəbirləri indi də qalmaqdadır. Tovuz ərazisində Ağdam kəndinin yaxınlığında Aldədə qəbri indi də ziyarətgah kimi qorunur. Vaxtı ilə böyük saz-söz ustası Ələsgər məhz bu məbədgah haqqında demişdir:

Şəmsəddin iyiddir, aləmdə məşhur,

Aldədədən doğur möcuzad, zühur...

Şübhəsiz, aşığın xatırladığı və keçmiş Şəmsəddin sultanlığının adını daşıyan şəxsiyyətə Dədə Qorqud dastanlarında qəhrəman kimi xatırlanan Şir Şəmsəddin arasında tarixi-şəcərə qohumluğu nəzəri cəlb edir. Dastanlarda təsvir edilən «ağban evlər» elə həmin ərazidəki Ağdam kəndinin də keçmişini izləməyi tələb edir.

Touzda qədim məskənlərdən sayılan Bozalqanlı əslində Oğuz xanın böyük oğlu Bozoğ-Bozoğlanın adını daşıyır. Bozoğlan xalq təzbirincə döyüşkən, sərt, mərd və cəsur anlamındadır.

Bozoğlan sözü sonralar yerli şivəyə morfoloji dəyişikliyə uğrayaraq Bozalqanlı şəklinə düşmüşdür. Təbii ki, Bozalqanlı sözünün məna tutumu yoxdur.

Touza qədim toponimlər yer, yurd, göl və başqa adlar daha çoxdur: Köhnə qala, Böyükqala, Sofular, Göyəndik, Azalplı, Dondar, Qazangöl, Qazandüz, Mülkülü, Xatınlı, Cəlilli... Bunların hər birinin öz tarixçəsi, öz adət-ənənəsi, öz mədəniyyəti vardır.

Bir halda ki, Dədə Qorqud boylarının və «Koroğlu» qollarının Touz ərazisi ilə bilavasitə əlaqəsi vardır. Deməli, belə güman etmək olar ki, bu eposların yaranmasında və təşəkkülündə (əlbəttə, bəzi qollarının) Tovuz ozan-aşıq məktəbinin xidmətini inkar etmək olmaz. Dastanlardakı toponimlər də fikrimizi əsaslandırmağa imkan verir.

Şah dağının bir qanadı Murğuz dağdır, ona el arasında Murğuz yaylası da deyirlər. Dağın güney yaxası Qaraqoyunlu dərəsidir, quzey yaxası Tovuz-Ağstafa-Qazax bölgələridir. Murğuz yaylası başdan-başa, demək olar ki, əfsanələr yurduudur. Burada Qazan xanla bağlı yurd yerləri; Qazandüşən (Qazan xan yurd saldığı yer), Qazandüşən dərəsi, Qazan göl (Tovuz bölgəsində), Qaraqoyunludakı Gölkənd kəndinin yuxarısındakı Ağcaqala, ondan aşağıda əsrlərdən bəri sınaqlardan keçmiş Pir, ondan aşağıda bir sürü qoyun heykəlləri, yanında çoban, it heykəlləri, hələ zamanında öyrənə bilmədiyimiz neçə-neçə daş abidələr düşmən əlinə keçdi... Nə yaxşı ki onlardan bəzilərini kəndlərin ağsaqqallarından yazıya almışdıq.

Əlbəttə, ağızdan-ağıza nəsil-nəsil ötürülüb gələn əfsanələr, rəvayətlər şübhəsiz dəyişə-dəyişə gəlib bizə çatır. Ona görə də hansısa olmuş real olaylar get-gedə əfsanələşir, mifləşir və həqiqətdən uzaqlaşır. Hər halda hər əfsanənin arxasında, onun mayasında bir reallıq da mövcud olmuşdur. Daşlaşmış çoban, sürünün

qoruyucusu it, yüzlərlə daşlaşmış qoyun sürüsü maddi mədəniyyət abidəsidir.

Əfsanədə deyilir: Qazandüşən yaylasında bir zaman quraqlıqdan bulaqlar quruyur, göy yaylaqlar saralır, hər yanda daşlar, qayalar, kol-kos çıl-çılpaq görünür, sürülər susuzluqdan başlarını yerə sallayıb sütləşirlər, çobanların dili quruyur. Axırda çoban üzünü göyə tutub deyir: Ya rəbbim, mənə su yetir qoyunlarım içsin, sənə bir qoç qurban kəsəcəm. Tanrı çobanın diləyini eşidir, qurumuş bulaqların birindən yavaş-yavaş su axmağa başlayır. Suyun axdığını görən çoban üzünü Tanrıya tutub dua edir və o saat qurban kəsir, ətini də yaylağa gələn kasıblara və dul qadınlara paylayır.

Həmin bulağın suyunu içənlər bir qayda olaraq müdrik, dünya görmüş çobanın məsləhəti ilə Allaha dua edib sonra suda yuyunub sudan içərmişlər... Bir dəfə gözləri zəifləmiş bir qız suda yuyunan zaman «Tanrım (el-obada tanrı sözü daha çox işlədilir) mənim gözlərimə şəfa ver, mən evdə dustaq qalmayım». Qız yuyunur, dönə-dönə gözlərini su ilə yuyur, yurdlarına dönür, dərəyə çatanda anasının gözəlliyini görüb heyran olur:

- Ana! Sən nə gözəlsən, mən səni heç belə görməmişdim.

- Qızım, mən həmin anayam, indi yəqin sənin gözündə gözəlləşmişəm.

- Ana, çobanın duasından sonra qayadan süzülən bulaqda yuyundum, gözlərimi də dönə-dönə yudum, əlbəttə, əvvəlcə dua elədim, Tanrıya yalvardım, gördüm hər yan elə gözəldir ki.

Ana anladı ki, bu bulaq şəfa bulağıdır, bu elə-belə bulaq deyil. Söhbət qonşulara yayıldı, elə-obaya, bütün ətraf kəndlərə gedib çatdı. Bulağın başında qurbanlar kəsildi, dualar oxundu, ayağı tutulanların damarları açıldı, başı ağrıyanlar başını yudu ağrısı kəsildi, dili tutulanların dili açıldı.

Beləcə, çobanın diləyindən kəsdiyi qurbanın səsi tanrıya çatdı, tanrı daşdan süzülüb axan şəfa bulağını insanlara və bütün canlılara və bitkilərə ərməğan elədi. Bulaq və daş müqəddəs pirə çevrildi...

Başqa variantı xatırlayaq:

Deyirlər, Qazan xanın sürüləri Murğuz yaylasını bürümüşdü. Yurd yerlərində onun sürülərinin sayı-hesabı yox idi. Amma bəzən bir neçə kafir (bəzən gavır da deyirlər) haramısı peyda olmuşdu. Sürünü bölüb aparsa dərd yaradı, gəlib əvvəlcə çobanı qaladığı ocağa atıb diri-diri yandırırılar, sürüdən isə apara bildiklərini aparırılar, apara bilmədiklərini qırırlar.

Çobanın ürəyinə damır ki, gavırlar onun da başına bu müsi-bəti açacaqlar. Qazan xan Ağca qalada oturmuşdu. Dünya görmüş çoban köməkçisini göndərdi ki, gedib Qazan xana xəbər versin, köməkçilər göndərsin. Bala çoban bir neçə bələn aşmalıydı ki gedib Ağca qalaya yetişsin. Tək qalan yaşlı çobanın içinə bir qara bulud çökdü, vahimələndi, sürünün ətrafını dolandı, nədənsə ümidi üzüldü. Yənə də üzünü Tanrıya tutdu, həmişəki kimi dua oxudu.

Bir dəfə oxuduğu duadan, Tanrı istəyindən bulaqdan su çıxdı, qurban kəsdi. Duası qəbul olmuşdu. Yənə ümidini üzməyib əllərini qoşalayıb, başını qaldırıb göyə üz tutdu. Amma indi Tanrıdan başqa dilək istədi: Ulu Hürmüz, uluların ulusu səndən bir diləyim də var, bir diləyimi yerinə yetirdin, şəfa bulağı açdın, xəstələr şəfa tapdı, mənim də el içində adım Xan Çoban kimi əzizləndi, indi mən sənin bir tozun, bir yol daşınam. Kafirlər məni də, sürünü də odda yandıracaq. Diləyim odur ki, məni də, sürünü də, köməkçinin itini də daş elə, qoy yayda bu yaylağa gələnlər bizi görüb yad eləsinlər.

Çobana əyan olmuşdu, içində bir vahimə yaranmışdı, gavurların gəlişini gözləyirdi, birdən qulağına bir səs gəldi, mələklərin səsiydi: Tanrı diləyini eşitmişdi. Sən də, sürülərin də, itin də əbədiləşdiniz. Və beləcə çoban da, sürü də, iti də daşa döndü.

Hər il Murğuz yaylağına gələn el-oba yaşılı bilinməyən bu qədim heykəllərə baxıb heyrətlərini gizlədə bilmirlər. Bu daşlar pır kimi müqəddəsleşiblər.

Qocaların dilində bir versiya da dolaşır.

Gavurlar gəlib gecə Çobanı diri-diri qaladığı ocağa atırlar, qoyunlardan kəsib çoban yandırdığı ocaqda kabab çəkib yeyib içirlər. Bu zaman göydə ildırım çaxır, ildırım həmin yerə düşür, gavurları qırır, sürü dərələrə səpələnir, qayalardan tökülüb qırılır.

Xəbər Qazan xana çatır. Çobanın ocaqda diri-diri yandırılması ona çox pis təsir edir. Çox düşündəndən sonra el-obada ev tikən ustaları gətirib onlara deyir:

- Çobanın da, yanında itin də, qoyun sürüsünün də heykəllərini həmin arxacda qurarsınız. Qoy çobanın arzusu yerinə yetsin, bu düzlərin daşları kimi yaşasınlar.

Əlbəttə, bu əfsanədən daha çox nə zamansa olmuş həqiqətdir. Hər əfsanənin mayasında bir həqiqətin izi yaşanır. Yaxşı deyiblər, hər daşın öz tarixi var.

Murğuz yaylasındakı bu əfsanələrin hər biri bir dastanın izindən xəbər verir. Bu əfsanələr bizə Dədə Qorquddakı Qaraca Çobanı da xatırladır.

Murğuz yaylasının həmin ərazisində yalnız uçuq divarları qalmış «Ağcaqala» adlı bir qədim abidə də vardır. Ağcaqala haqqında da çeşit-çeşit əfsanələr söylənilir. Əfsanələrin məzmunundan hiss olunur ki, bunlar çox maraqlı bir dastanın izləridir. Dastanın şeir hissəsi unudulmuş, məzmun dildən-dilə keçə-keçə dövrümüzə gəlib çatmışdır.

Əfsanənin məzmunu belədir:

Arandan gəlib Qaraqoyunlu dərəsində yuva qurmuş Sərxan adlı bir əzazil bəy yerli camaatı çox incidir, bəylik nüfuzundan istifadə edib özbaşına vergi yığır, üzdə olan, tanınan cavanları döydürür, çoxlu mal-qoyunu olanların əlindən alır. Buna dözməyən cavanlar da ya Arana üz tuturlar, ya da çölərə qaçırırlar. Bu zaman Ağca adlı bir qaçaq peyda olur. Onun çox yaraşlıq, ağ üzlü, qamətli bir gənc olduğunu görənlər adını bilmədiklərinə görə Ağca deyə tanıyırlar. Ağca adamlarla çox ünsiyyətdə olmur, qışda Arana üz tutur, yayda gah Murğuzda, gah Şah dağında, gah da Soyuqbulaq yaylasında libasını dəyişə-dəyişə dolanır, fürsət düşəndə Sərxanın adamlarına hücum edir, Arandan gələn

adamlarını soyur, yaxınlarının var-dövlətini talan elətdirir. Ağca cin kimi bir zaman yoxa çıxır, kimsəyə görünmür. Çox adam elə bilir ki, Ağca dəstənin başçısıdır. Onun dəstəsində kimin olduğunu da tanımır.

Deyirlər ələcsiz qalan Sərxan Qazan xanın yurdunda onunla görüşür. Ağca əhvalatını ona danışır, onunla məsləhətləşir, onun ələ keçməsində köməyini arzulayır.

Qazan xan söz verir, çobanlarına tapşır ki, Ağcanı, ya onun tanıdığı adamlarını görsəniz mənə xəbər verin.

Ağcanı tanıyan çobanlar onu satmırlar. Qazan xan özü də maraqlanır ki bu gözəgörünməz «cin» kimdirsə sabahı onun da mülkünə əl gəzdirə bilər. Bir dəfə xəbərçi Qazan xana bildirir ki, tanıdığı qaçaq Ağcadır, özü də indi bu dərədədir (bu dərə el arasında Qazandüşən, yəni Qazan xan yurd salan). Qazan xan libasını dəyişib dərəyə enir və gizlənir. Bir nəfərin dərəyə girdiyini görür, ha gözləyir adam dərədən çıxmır, yavaşca dərəyə girir, baxır ki həmin adam şlalə altında yuyunur. Ona xeyli baxıb geri dönür... Aradan xeyli zaman keçir... Ağca Arandan yaylağa dönür, görür ki, Qazan xanın adamları onun yurd yerində bir qala tikiblər, fürsət tapıb qalanı seyr edir, səliqə ilə tikilmiş iki gözlü bu bina kənardan gözəl görünür. Ağca düşünür ki, yəqin Qazan xan qışı da bu yaylaqda keçirmək istəyir. Axı Murğuz yaylasının çox gözəl abu-havası var. Günlərin birində Ağca bu qalaya baş çəkmək istəyir, amma ehtiyat da edir. Çünki eşitmişdi ki, onu tutmaq üçün Sərxan Qazan xanla məsləhətləşib. Maraq güc gəlir, yenə də qalaya yaxınlaşır, kimsənin olmadığını yəqin edib içəri girir, içəridə çox səliqəli bir mənzil görür, hətta oturub bir az dincəlir də. Onu da düşünür ki, Qazan xan onu tutsa da Sərxana verməz. O mərd adamdır...

Qəfildən Qazan xan içəri girir. Ağca ilə üz-üzə dayanır.

- Ələ keçməz Ağca xoş gəlib – deyir – Qazan xan.
- Məni tora salmaq üçün mü tikibsiniz bu qalanı?
- Yox, Ağca, bu qalanı Ağca üçün tikdirmişəm, tora salmaq üçün yox, onun istirahəti üçün, bəsdir daha dağda-Aranda giz-

lənpaç oynadığını. Bundan sonra insan kimi yaşamalısən, daha qaçaq Ağca yoxdur, Ağca qalanın gözəl Ağca xanımı var.

Ağca yerində dondu. Məni kimsə satıb, qız olduğumu bəs haradan bilib? Axı bunu anamdan başqa kimsə bilmirdi.

Qeyd edək ki, Ağcanın atası Sərxan bəy tərəfindən öldürülmüşdür. Oğul övladı olmadığından anası Ağcanı oğul kimi böyütmüş və bu sirri hamıdan gizlətməmişdi ki, Ağca böyüyüb Sərxan bəydən atasının intiqamını alsın.

Xeyli tərəddüddən sonra Ağca dedi: Qazan xan, bəs Sərxan bəyə söz veribsən ki məni tutub ona verəcəksən.

- Mən nə bilirdim Ağca göydən enmiş mələkdir, lazım olanda göyə çəkilir. Camaat da elə bilir sən ya cinsən, ya da mələk.

- Axı mən ona nifrət edirəm, birdən əlim dinc durmaz...

- Ağca, qoy Sərxan gəlsin, səni görəndə xəcalətdən öləcək.

Qazan xan Ağcanın igidliyini bildirdi, bu qədər gözəl bir qızın igidliyinə görə onu ulvi bir məhəbbətlə sevirdi.

- Ağca, sən narahat olma, mən Sərxan bəyə verdiyim sözü də yerinə yetirəcəm. Ağca xanım da Murğuzun qoynunda bu Ağca qalada səfa sürəcək, daha gündə yerini dəyişməyəcək.

Qazan xan Sərxan bəyə sifariş göndərir ki, Murğuz gəlsin. Sərxan bəy sifarişi alan kimi sevincək atını çapıb Murğuz gəlir. Qazan xanın qalaçasını görüb təəccüblənir, bir qədər də şübhələnir, görəsən yaylaqda bu qalanı niyə tikdirib? Atını düz qalanın önünə sürür. Qazan xan onu uzaqdan görürdü. Gözətçilər Qazan xanın göstərişi ilə Sərxan bəyi içəri dəvət elədilər. Sərxan bəy içəri keçir, səliqəli bəzədilmiş qalanı gözdən keçirir, Qazan xanla üz-üzə dayanır, tələsik Ağcanı soruşur.

- Narahat olma, Sərxan bəy, Ağca da buradadır, indi görəcəksən. Elatdan gəlibsən otur, bir az söhbət edək.

Otururlar. Qazan xan o biri odada olan Ağcanı səsləyir. Göz qamaşdıran məxmər libaslı Ağca yan odadan ədalı yerləşlə çıxır və Sərxan bəyin önündə dayanır. Özünü tamam itirmiş Sərxan bəy güclə ayağa qalxır. Xəcalətli baxışlarla gah Ağcaya baxır, gah da Qazan xana. Dili tutmur söz desin, inana bilmir ki, bu

Ağca qızıdır ya oğlan, yoxsa Qazan xan məni ələ salır. Sükutu Qazan xan pozur.

- Sərxan bəy, mən vədimi yerinə yetirdim.

Sərxan bəy bilmir ki, nə cavab versin, o başqa aləmdə idi.

- Qazan xan, sən vədinə əməl elədin, mənsə rüsvay oldum. Daha mənim bu yerlərdə yaşamaq haqqım yoxdur. Xoşbəxt olun! Deyib tez bayıra çıxdı, atına minib Arana üz tutur.

Sərxan bəy bir daha Murğuz yaylasında görünmür. Deyirlər o, Şəmkir diyarına köçüb orada yurd salmışdır.

1985-ci ildə Murğuz yaylasının sol yaxasında Tərsa çayın sahilində torpaq altda qalmış bir tikilinin üstünü sel açmış, bu, bölgədə çox söz-söhbətə səbəb olmuşdur. Buraya Ermənistan-dan, hətta Fransadan alimlər və mütəxəssislər gəlmişlər. Azərbaycan xalq yazıçısı İsa Hüseynov da bu mənzərənin şahidi olmuş, müxtəsər öz rəyini də yazılı qeyd etmişdir. Onunla birlikdə Alban mütəxəssisi bir qız da gəlmişdir.

Qeyd edim ki, bu bölgə Qaraqoyunlu dərəsi adlanır. Vaxtı ilə bu dərədə irili-xırdalı 30-a yaxın kənd olmuşdur. Onların xarabalıqları gözdağı kimi yaşanırdı. Son köçdə (1988) 14 kənd məcburən köçməli oldu.

Qaraqoyunlu Murğuz yaylasının ətəyində Ağcaqalanın tuşunda üzə çıxan bu böyük tikintiyə (onu şərti olaraq dərədə yerləşdiyi üçün «Dərəqala» adlandırmaq) baxış keçirilmiş, hələlik rəy belə olmuşdur ki, bu qala Alban qalasıdır, hətta Alban yazısını da oxuya bilən mütəxəssis də olmuş, divardakı yazını da oxumuşdur: **«Biz olmuşuq Sizin kimi, siz də olacaqsınız Bizim kimi».**

Qalada «650-ci il» və Qazan xanın adını oxumuşlar. Fransalı qonaq da türk dilini bilirmiş. Bu yazı İrəvandan gələnləri pərt etmiş, qalaya bir erməni gözətçi qoyub yığılıb getmişlər.

Qalanın yaxınlığında olan kəndlərin (Çölkənd, Çaykənd, Əmirxeyir) yaşlı adamları bildirmişlər ki, Ağca qala ilə bu qalanın (Dərəqalanın) yeraltı əlaqəsi olub, hətta saxsı su xətti də üzə çıxmışdır.

Bu bölgədə böyük bir mədəniyyət torpağa gömülmüşdür.

Murğuzun sağ yaxasında isə Aldədə abidəsi var. Bu abidə haqqında onlarla əfsanə və rəvayətlər söylənilir. Onların bəzilərini dilçilik üzrə fəlsəfə doktoru Ziyəddin Xasıyev «Tovuzun toponim dünyası» (2010) kitabına daxil etmişdir. Bir neçəsini isə prof. Sədnik Paşayev toplayıb «Azərbaycan xalq əfsanəsi» (1985) kitabında vermişdir. Biz də öz obamızın - Qaraqoyunlu dərəsinin ağsaqqallarından topladıqlarımızdan bəzilərini - daha doğrusu ağla batanlarını müxtəsərcə xatırlatsaq yerinə düşər.

1960-cı illərdə xalq ədəbiyyatı materiallarını topladığım zaman Murğuz yaylasındakı abidələri, eləcə də Tovuzdakı oğuz yer adlarını Dədə Qorqud boylarındakı yer adları ilə eyniliyini qeyd edir və ağsaqqalların fikirlərini öyrənirdim. Onlardan belə bir söhbət eşitdim ki, imam Qorqud Ata gəlib buralarda islamı yaymış, burada da dünyasını dəyişmişdir. Qəbri də Tovuzdadır.

Qaynaqlardan bəllidir ki, ulu Dədə Qorqud Məhəmməd (ə.s) peyğəmbərlə görüşmüş, bu söhbətdən peyğəmbər çox məmnun olmuş, o, Dədə Qorqudu Dəmir Qapıya imam olaraq göndərmişdir. Əlbəttə, Dədə Qorqud Dəmirqapıda otursa da Alban-Aran-Girdiman torpaqlarını gəzir. Qurani-Kərimi yayır, islam dininin özəlliklərini təbliğ edir. Onun Aran-Alban mərkəzlərindən biri olan Gəncə, Şəmkir, Tovuz-Ağstafa Qazax mahallarında olması şəxsizdir. Belə ki Dədə Qorqud boylarının qəhrəmanlarının bəziləri, eləcə də bir çox yer-yurd adları, abidələr və qalaların izləri indi də yaşanır. Belə oğuz məntəqələrindən biri, əlbəttə, Tovuz bölgəsi olmuşdur.

Məhz buna görə də Tovuzdakı Aldədə məqbərəsinin Ulu Dədə Qorqudun adı ilə bağlı olması daha çox inandırıcı görünür.

Bir də ki, Z.Xasıyevin kitabda verdiyi mif Alban dövlətinin mərkəzi Qəbələdə baş verir». Burada Tovuz bölgəsinin heç adı xatırlanmır.

Axı Dədə Qorqudun Dəmir qapıda da qəbri olmuşdur. Etiraf edək ki, Tovuz, Ağstafa və Qazaxla bağlı toponimlər daha çox

Dədə Qorqud dastanlarında yaşanır. Elə Tovuz və Ağstafa adları da oğuz sözlünün variantlarıdır.

O da bəllidir ki, Aldədə ulu dədə -böyük dədə anlamındadır. Tarixdə hər kəs bu titulu daşıya bilməmiş, bu yalnız yazı ədəbiyyatında dahi Füzuliyə, aşiq ədəbiyyatında Xəstə Qasıma nəsis olmuşdur. Bu da bəllidir ki, dahi şəxsiyyətlər zaman keçdikcə əfsanələşir, əfsanələşdikcə də haqqında əfsanələr çoxalır, çeşid-çeşid qəbirləri də yayılır. Dədə Qorqud da, Yunis Əmrə də, Koroğlu da belə dühalardan olmuşlar.

Deməli Tovuzdakı Aldədə məqbərəsi də Ulu Qorquda aid abidələrdən biridir. Hər halda Aldədə məqbərəsi Ulu Dədə Qorqudun adı ilə bağlılığı daha inandırıcı görünür.

Murğuz dağının həm sinəsində, həm də sağ-sol döşlərində ucalıb dağılmış qalalar, istehkamlar, qəbiristanlıqlar, dağılmış qəsəbə və kəndlərin kalafaları saysızdır. Hətta bəzi kalafaların divar daşları da yaxınlara qədər dururdu.

Əmirxeyir kəndində xırman boyda bir daşın altı xəzinə idi. Nə zamansa kənd camaatı qaçarkən çürüməyən şeyləri dərin bir quyuya töküb üstünə xırman boyda yastı bir daş qoyub, götürə biləcəklərini ulağa yükləyib Arana üz tutmuşlar. Yüzdəllər keçmiş kəndin adamları o daşın altına toxunmurdular ki, «Sahibinə qismət olmayan bizə də qismət olmaz». Bu xəzinənin də öz tarixçəsi vardı.

Əmirxeyir kəndinin yuxarısında Dib deyilən dağ ətəyi bir düzənlik vardı. Düzənliyin yuxarı döşə yaxın hissəsində yer altına bir yol açılırdı. Kəndin uşaqları lopa götürüb oraya girir, içərisində gəzirdilər...

Qaraqoyunlu dərəsinin harasına baxırsan müxtəlif tikililərin qalıqları maddi abidələrdir. Zamanında öyrənilmədi, quldurlara qaldı.

Bu bölgələr qədim Gəncə və ətraf vilayətlərin torpaqları idi. 1139-cu ildə baş verən dəhşətli zəlzələ Gəncəni və onun ətrafındakı bölgələri dağıdıb məhv elədi. Tarixi mənbələrə görə təkcə

Gəncənin özündə 300 mindən çox insan torpağın altında qalmışdır.

Gəncə zəlzələsi təkcə Gəncəni yox, ətraf mahalları, Şəmkir, Tovuz, Qazax, Ağstafa, Dilican və Qaraqoyunlu dərələrini tamam dağıdıb məhv etmişdir.

Dövrün səlnaməçiləri zəlzələnin baş verməsini və təfsilatını müxtəsər, bəzən də nisbətən geniş təsvir etmişlər. Mənbənin birində deyilir: «588-ci ilin areq ayının (bu təxminən 1139-cu ilin sentyabr ayıdır) 17-də Gəncə şəhəri zəlzələdən dağıldı... Bu zaman dağların başını və düzləri duman və buludlar çulğadı və dəhşətli zəlzələ oldu. Bundan da paytaxt olan Gəncə darmadağın oldu. Eyni zamanda zəlzələdən Kəpəz dağı uçdu, arasındakı kiçik bir çay axan dərənin içini doldurdu və indi də qalmaqda olan gölü əmələ gətirdi... Gəncə şəhəri və mahalları torpağın altında qaldı... uçmuş evlərin xarabaları altında şəhər əhalisinin çoxu qalib məhv olmuşdu. Həlak olanların sayı 300 minə yaxın idi» (Nizami (almanax) c.1. səh. 259-260).

Mənbələrə görə 10 ilə qədər davam edən zəlzələ təkcə Gəncəni xarabaya çevirməmişdir. Zəlzələ Murguz dağ silsiləsinin yaxasında və hər iki ətəyində olan yüzlərlə irili-xırdalı qəsəbə və kəndləri yerin altına gömmüşdür. Bu gün də həmin ərazilərdə olan kəndlərin xarabalıqları və yaxınlığında olan qəbiristanlıqlar durur. Bəzən yaz vaxtı güclü sel xarabalığın altını yuyub üzə çıxarır, üzə çıxan əşyalar dilə gəlsə nələr danışar... Gəncədən kənarlarda ölənlər və torpaq altında qalanları hesablayan da olmamışdır. Bu gün o yerləri diqqətlə izləsən XII yüzilə qədər Gəncə və ətrafında zəngin bir sivilizasiyanın olduğunu yəqin edərik. Bu tarixi həqiqətlər indi heç olmazsa əfsanələrdə yaşanır.

«DIRSƏ XAN OĞLU BUĞAC BOYU»NUN EL VARIANTI

«Buğacın nağılı»nı 1968-ci ildə Bakı Dövlət Universitetində oxuyan tələbəm Zeynəb Babayeva 83 yaşlı nənəsi Anaxanım Talibovanın dilindən yazıya almışdır. Zeynəbin dediyinə görə, nənəsi Dədə Qorquddan 30-a yaxın nağıl bilirmiş, bəzilərini unutmuşdur. Əslən Əhmədli kəndindən olan Anaxanım təzə tanış olduğumuz illərdə dünyasını dəyişdi. Yalnız «Buğacın nağılı» el variantını əldə edə bildik. Elə bu nağıl da göstərir ki, Dədə Qorqud boyları uzun illər ağızlarda yaşamışdır. Bu nağılın diqqəti çəkən cəhəti odur ki, burada Dirsə xanın övladı olmamasının səbəbi aydın olur.

Keçmiş əyyamda oğuzdarın Bayandır adında bir xanı vardı. Ona Uluxan deyərdilər. Bütün xeyir-şər iş onun əliynən görülərdi. O, hər il təzə il başdıyanda şənli keçirər, vilayətdə bayram qurardı. O ili də Bayandır xan Oğuz bəylərini qonax çağırırdı. Vilayətdərin bəyləri dəsdə-dəsdə axışib təzə il bayramına gəldilər. Bayandır xanı təbrik etdilər, sovqatdar verdilər, sonra keçib hərə özüyün ayrılan çadırda əyləşdi.

Vilayətin birinnən Dirsə xan gəlmişdi. O, Bayandır xannan görüşdü, hal-əhval tudu, sonra onu ayrılmış çadıra apardılar. Amma Dirsə xana ayrılmış çadır o birilərinə bənzəmirdi. Bu, qara çadır idi, içi də qara döşəmmişdi. Dirsə xan çadırın çölünə baxdı, içinə baxdı, bunu pis əlamət bilib soruşdu:

– Nə günahın sahibiyik ki, bizi qara çadıra gətirdiniz?

Dedilər:

– Bayandır xan buyurdu ki, oğlu olanı ağ çadırda, qızı olanı qırmızı çadırda, oğul-uşağı olmuyanı isə qara çadırda yerrəşdirin. Qabağına da qara qoyun ətinnən qara qourma qoyun. Əgər Tanrı ona qarğayıbsa, biz neyniyək?

Bunnan təsirlənən Dirsə xan kor-peşman öz xanlığına qayıtdı. Dirsə xanın belə təzdihnən qayıtdığını görən arvadı soruşdu:

– Dirsə xan, niyə belə tez qayıtdın, nə bəla baş verdi? Səni heş belə görməmişdim.

Dirsə xan dedi:

– Bayandır xan üç cür çadır bəzətmişdi. Oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qırmızı otağa əyləşdirdi. Övladı olmuyanı qara çadıra ötürdü, altına qara döşətdirdi, qara qoyun ətinnən qara qourma verdilər. Hələ dedi ki, ona Tanrı qarğıyıb, biz neyniyək? De görüm, arvad, günah səndədi, ya məndə? Düzünü deməsən, səni də öldürərəm, özümü də.

Arvadı dedi:

– Dirsə xan! Bu nə sənin günahındı, nə də ki mənim, Tanrının işidi. Sən də bir məclis qur, varınnan, dövlətinnən yoxsullara pay ver, əlsizlərə əl tut, ac qarınnarı doydur. Allah bizi eşidər, bəxdimiz açılar.

Dirsə xanın könlü açıldı. Böyük bir məclis qurdu. Neçə sürüsünü şülə elədi, ac qarınnar doydu, kasıplara əl tutdu.

Günnərin birində Dirsə xanın qapısına yaşdı ağsaqqal kişi gəldi. Dirsə xan onu hörmətnən qarşıladi, qonağ elədi. Qoca dedi:

– Dirsə xan, sənin övladsızlığının günahkarı bax o uzaxda görünən dağın o üzündədi. Orada yaşı çoxdan ötmüş qoca yaşayır. O qoca bir zaman sənin atana bağban olub. Atan onu qarğıyıb qovdu. O vaxtan həmişə qoca o dağın arxasına çəkilib özünə bir koma tikib, orada tənha yaşayır. Atan qocanı qovanda sən uşaxdın, sənə qarğış etdi ki, sonsuz qalasan. Oğul, get o qocanı tap, ona yalvar, könlünü al, bunnan sora Tanrı onun diləyini eşidəcək, övladın olacax.

Dirsə xan qocanın nişan verdiyi yerə gəldi. Qoca bağbanın komasını tapdı, dərdini ona danışdı. Bayandır xan onu qara çadırdə əyləşdirdiyini də söylədi. Nurani qocadan üzr istədi, yalvardı ki, Tanrıya dua eləsin, övladsızdix onu üzür.

Qoca bağban dedi:

– Bəli, oğlum, atana neçə illər qulluğ elədim, axırda məni qovdu. O zamannan insannardan kəsüb tənhalığa çəkilmışəm.

İndi ki gəlibsən, səni bağışdıyırım, Tanrıya dua edərəm, oğul-uşax sahibi olasan, oğlun olanda adını da özüm qoyaram.

Günnər, aylar keşdi, vaxt tamamında Dirsə xanın qadını oğul dünyaya gətirdi. Xannıx toy-bayram elədi. Dirsə xan varının yarısını yoxsullara payladı, qırx gün qonaxlıx verdi, şaddıx keçirdi.

Oğuz nəslinin bir adəti vardı, uşax doğulanda ona ad qoy-mazdılar. Uşax gərəy özü hünər gösdərib ad qazaneydi.

Bir yaz Bayandır xan yenə məclis qurdurdu, bəyləri dəvət etdi, hər tərəf bəzəndi, meydan sulandı, at çapdılar, meydana bu-ğa buraxdılar. Meydanda oynuyan uşaxlar buğanı görüb hərəsi bir yana qaşdılar, amma Dirsə xanın oğlu qaşmadı, buğanın üs-dünə gəldi, yumruğuynan buğanın qaşınnan itəliyib birdən bu-raxdı, buğa yanı üstə gəldi. İki buynuzunnan tutub yanı üsdə yıxdı, kəmərinə sancılmış xəncəri çıxarıb başını kəsdi. Hamı uşağın məharətinə heyran oldu. Bayandır xan söylədi, uşağın atası gəlsin, ona ad versin. Əsl igitdi, Tanrı ona yar olsun.

Dirsə xan haman dağın arxasına getdi. Qoca bağbanı ad-qoyma mərasiminə çağırırdı.

Bağban dedi:

– İndi ki oğlun buğanı yıxıb, onun adını Buğac qoydum. Adını mən verdim, yaşını Tanrı versin. Oğuzun tanınan, sayılan igidi olsun...

Günnər, aylar keşdihcə Buğacın adı-sanı da xannığa yayıldı, hamı onun hünərinnən danışdı. Amma Dirsə xanın nayiblərinin bu igidə paxıllığı tutdu. Dirsə xanı yoldan çıxarıb öyrətdilər ki, oğlun səni öldürüb xannıx taxdına sahib olmağ isdiyir.

Bir gün Dirsə xan oğlu Buğac və qırx igitnən ova çıxdı. Hiylə toruna düşən Dirsə xan oxnan oğlunu vurdu. Buğacın ana-sı oğlunun ilk ovu olduğunnan həmin gün qonaxlıx düzəltmişdi. Bütün saray əhli ovdan qayıdannarın pişvazına çıxdı. Amma ana nə qədər axdardısa, Buğacı görmədi. O, Dirsə xannan soruşdu:

– Bəs mənim Buğacım hanı?

Dirsə xan başını aşağı saldı, dimmədi. Ana bir də xəbər aldı. Bu dəfə qırx igitdən biri dedi:

– Xanım, narahat olma. Buğac ovdadı, bu tezdihnən qayıtmağ isdəmədi. Allah qoysa, qayıdar.

Amma ananın ürəyi sakit olmadı. O, qırx incəbel qıznan atdanıb oğlunu axtarmağa getdi. Onlar bir dərədə qarğa-quzğun uşduğunu görüb haman yerə gəldilər. Ana Buğacını al-qan içində görüb huşunu itirdi. Özünə gələnən sonra onun ölmədiyini görüb bir az toxdadı. Oğlunu səsdədi. Buğac səsə ayıldı. Gördü ki, anası ağlıyır. Dedi:

– Ana, ağlama, mənə ölüm yoxdu. Ölüm ayağında olanda Xızır İlyas gəldi ki, ana südüynən dağ çiçəyi yarana dərmandı.

Qırx qız dağa yayıldı. Çiçəh yığdılar. Ana çiçəhləri əzdi, südüynən qarışdırıb məlhəm düzəltdi. Yayıya qoyub sarıdı. Onlar qırx gün dağda qaldılar. Buğac yavaş-yavaş sağalırdı. İndi sizə kimnən danışım, Dirsə xan və qırx igiddən.

Dirsə xan elə bildi ki, Buğac öldü. O peşman olmuşdu. Oğluna əl qaldırdığına görə özünü lənətdiyirdi. İşin üsdünün açılacağınnan qorxuya düşən xayinnər qaşmağ qərarına gəlillər. Dirsə xanın əl-ayağını bağliyib ölüncüyə qədər döydülər, mal-dövlətini talan edib, özünü də dusdağ apardılar.

Buğac sağaldı, onlar geri qayıtdılar. Amma gördülər ki, ev talan edilib, nə Dirsə xan var, nə də ki qırx nayib. İş başa düşdülər.

Ana Buğaca dedi:

– Oğul, hər necə olsa, Dirsə atandı. O, namərt sözünə allanıb sənə qıydı. İgitdəri başına yığ, atanı xilas elə.

Buğac anasının dediyi kimi elədi, başına qıx igid yığıb onların dalınca yola düşdü. Xeyli gedib onları haxladı. O, atasını yağı əlində görəndə qanı cuşa gəldi. Hücüm edib Dirsə xanı xilas elədilər, namərtdəri öldürdülər. Dirsə xan oğlunun sağ olduğunu görüb çox sevindi. Ata-oğul qucaxlaşıb-öpüşdülər. Başdarına gələn əhvalatı bir-birinə danışdılar. Sonra evlərinə döndülər. Ana onları bir yerdə görüb sevindi. Oğlunu bağrına basıb gözdərinnən öpdü. Bayandır xan böyüh bir məclis düzəltdi. Xalq Buğacı və igitdəri təriflədi. Bayandır xan Buğaca bəylüh verdi. Taxt verdi.

Yeddi gün, yeddi gecə şaddıx elədilər.

DƏDƏ QORQUDUN ŞƏXSİYYƏTİ

Qanı, dediyim bəy ərənlər?
Dünya mənim deyənlər,
Əcəl aldı, yer gizlədi,
Fani dünya yenəq aldı.
Gəlimli, gedimli dünya,
Son ucu ölümlü dünya!

Qədim türk dünyasının mənəvi atası, keçmişdən və gələcəkdən xəbərlər verən, diləyi hasil olan imam, təbiətin bütün canlı və cansız nəsnələrinə ad verən, oğuz igidlərinin qəhrəmanlığına görə ad qoyan, nəhayət, üç Oğuz xanına vəzirlik edən, ozanlar ozanı Dədəm Qorqud min dörd yüz ildən bəri tarixi şəxsiyyətdən əfsanəvi azmana çevrilib qeyri-adi insan kimi unudulmamış, bu gün də türk dünyasının ulu atası kimi öz yerini tutmaqdadır. Yaşadığımız minilliyin əvvəlindən başlayaraq Şərqi və Qərbi bir çox tarixçiləri, şərqşünasları, salnaməçilər, səyahatçılar, xalq yaradıcılığı və ozan-aşıq sənətinin araşdırıcıları Qorqud ata haqqında çeşid-çeşid fikirlər söyləmiş, dürlü-dürlü əfsanələr, rəvayətlər və nağıllar düzmüş, qoşmuş, nəhayət «Dədə Qorqud kitabı» adı ilə məşhur olan boyları ozanlar ustad-şeyird yaddaşında yazıya alınana qədər yaşatmışlar.

Dədə Qorqudun adı, şəxsiyyəti, yaşadığı dövr, oğuz qəbilə birləşmələrinin mənəvi atası və imamı kimi məhz ilk növbədə bu boylarda və müxtəlif oğuznamələrdə qorunub yaşanmışdır. Bizim möhtərəm qorqudşünasların bir qismi Qorqud Atanın tarixi şəxsiyyət kimi, bir qismi isə əfsanəvi ümumiləşmiş dastan kimi təqdim etmişlər. Sonuncular Dədə Qorqudun qəbrinin Qazaxıstanda, Türkmənistanda, Sır-dərya sahilində və Azərbaycanda da olduğuna əsaslanıb onun ümumiləşmiş bədii obraz olmasını əsas götürürlər. Elə bu başdan xatırladaq ki, türk dünyasının ulu öndərləri Mövlananın, Yunis İmrənin, Molla Nəsrəddinin, hətta XVII yüzildə yaşamış Qaracaoğlanın hər birinin bir neçə qəbri bəllidir. Belə qəbirlər böyük şəxslərə xalqın onlara məhəb-

bətindən yaranmışdır. Koroğlu memar olmamışdır, amma onlarla Koroğlu qalası bəllidir. Qəhrəman səfərləri zamanı hansı qalaya sığınmışsa, xalq həmin qalanı sonralar Koroğlunun adına çıxmışdır...

Dədə Qorqudun adı bütün türklərin yaşadıkları bölgələrdə min ildən bəri dolaşdığına görə onun adı ilə yerlər, yurdlar və qəbirlərin də olması təbiidir. Dədə Qorqudun tarixi şəxsiyyət olması, nə zaman yaşaması, hansı xanlara vəzirlik etməsi, peyğəmbərlə görüşməsi, imamlığı, ozanlar ozanı kimi söylədiyi öyüdlər tarix boyu yaşamış, bu gün də yaşamaqdadır.

Oğuznamələrdə Qorqud Ata ilə bağlı məqamları xatırlamaq üçün ilk növbədə dastanın özünə müraciət etmək lazım gəlir. «Rəsul əleyhüssəlam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud ata derlər bir ər qopdu. Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi. Nə dersə olardı. Qaibdən dürlü xəbər söylərdi. Həqqtəala onun könlünə ilham edərdi. ...Qorqud Ata Oğuz qövminün müşkülünü həll edərdi. Hər nə iş olsa Qorqud Ataya danışmayınca işləməzlərdi. Hər nə ki, buyursa qəbul edərlərdi. Sözü tutub tamam edərlərdi» (s.14). Deməli, Dədə Qorqud peyğəmbərin (570-633) zamanına yaxın – yəni VI yüzilin ortalarında oğuzların Bayat boyundan dünyaya gəlmişdir. Bayat qəbiləsi oğuzların ən ulu, ən nüfuzlu, bütün qəbilələrin ehtiram göstərdiyi boy olub, türk dünyasına bir sıra böyük şəxsiyyətlər vermişdir. Dədə Qorqud, Məhəmməd Füzuli, M.P.Vaqif, məşhur şair-aşıq Bayat Abbas, eləcə də xalq şeirinin ən çox yayılmış şəkli-bayatı, bir sıra muğam havaları – Bayatı-Şiraz Bayat qəbiləsinin adı ilə bağlıdır. Hətta böyük var-dövlət və nüfuz sahibi olanların adına bay və ya bəy titulu əlavə etmişlər ki, bu da güman ki, bəy-ad-bayat sözü-nün kökündən törəmişdir. Qaynaqlarda «Bayat» tanrı məqamına qədər ucaldılmış və etiqad edilmişdir.

Qorqud Ata Dədə Qorqud ləqəbini Oğuz tayfaları arasında qazandığı böyük hörmət və müdrikliyinə görə almışdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında deyildiyi kimi, Oğuz övladları 15 yaşa qədər ata adı ilə və ya şərti adla çağırılmış, sonralar qabiliyyətinə görə ad qazanmışlar.

Ata boylarında – Dirsəxan oğlu Buğac, Bayburanın oğluna Bamsı Beyrək, Aruz qocanın aslanlar tərəfindən qaçırılıb bəslənmiş oğlunu ram edib Basat adı vermişdir.

Qorqud atanın da uşaqlıqda adı Kərəncik olmuşdur (evin be-li uzununu qoyulan əsas sütuna kərən deyilir). Güman ki, qəbilənin bel sütunu kimi Qorqud bu adla çağrılıb.

F.Rəşidəddinin «Oğuznamə»sində deyilir: «...Hələ öz sağlığında padşahlığı oğlu Ala atlı Keş Dərnəkli Qayı İnal xana vermək istəyirdi. Qayı atasının adıdır. Onu şahlıq taxtına oturtdu. Onun padşahlığı dövründə peyğəmbərimiz Həzrət Məhəmməd Mustafə Əleyhissəlam zühur etmiş, bu hökmdar da Bayat Dədə Kərənciki elçi sifətilə onun hüzuruna göndərmiş və müsəlman olmuşdu. Qorqud Bayat nəslindən olub Qara Xocanın oğlu idi. Çox ağıllı, bilikli və kəramət sahibi bir kəs idi. İnal xan Sır Yavquyun dövründə meydana çıxmışdı. Bu sözləri söyləyənin dediyinə görə, iki yüz doxsan beş il ömür sürmüşdü. Onun gözəl sözləri, deyimləri və haqqında gözəl hekayətlər çoxdur (s. 42-43).

«Oğuznamə»nin şərh hissəsində deyildiyi kimi, «Qorqudun adı ilk dəfə yuxarıda haqqında söhbət gedən şəxslərin adı ilə birlikdə çəkilir» (s. 68). Ondən öncə heç bir qaynaqda xatırlanmır. «Oğuznamə»də verilmiş Oğuz xanlarının şəcərəsində Dədə Qorqudun vəzir olduğu İnal Sır Yavqu, Ala Atlı Keş Dərnəkli Qayı İnal xan, Göl Erki Xan-Tüman (Duman) növbə ilə xanlıq etmişlər. Qaynaqlarda deyildiyi kimi, Dədə Qorqud bu üç xana vəzirlik etmişdir. Bu Oğuz xanları peyğəmbərdən bir az əvvəl, peyğəmbər dövründə və ondan sonra yaşamışlar.

Əbdül-Qazidə hadisələr belə təsvir edilir: «Qayı elindən Qara Xocanın oğlu Qorqud Atanın, Salur elindən Enksi Xocanın (Qazan xanın anasıdır) və Avaşban Xocanın başçılığı ilə bütün oğuz eli yığıldı və Qayı elindən olan İnal Yavqıyı padşah seçdilər. Onun vəziri Qorqud Ata idi. Və Qorqud Ata nə desə, padşah

onun sözündən kənara çıxmazdı. Qorqud Ata bir çox qəribə işlər gördü. O, iki yüz doxsan beş il yaşamış, üç padşahın vəziri olmuşdur

Yuxarıda göstərilən hadisələr 622-ci ildən sonra baş verir» (s. 68-69).

İstər oğuznamələrdə, istərsə boyalarda Dədə Qorqud eyni vəzifəni – mənəvi ata-imam vəzifəsini yerinə yetirir.

Dədə Qorqudun peyğəmbərin görüşünə getməsi, ondan islam bilgiləri alması boyların Türkiyə qaynaqlarında da, xatırladığımız oğuznamələrdə də qeyd edilir. Maraqlısı da budur ki, boylardakı hadisələr tarixi qaynaq hesab edilən oğuznamələrdə kiçik fərqlərlə təsbit olunur. «Qazan xanın evinin yağmalanması» boyunda deyilir: «Varıban peyğəmbərin üzünü görə, gəlibən oğuzda səhabəsi olan, acığı tutanda bığlarından qan çıxan, bığı qanlı Bükdüz Əmən çakar yetdi» (s. 43).

Dastanın müxtəlif nəşrlərində də Dədə Qorqud, Qazan xan, Dondar bəy peyğəmbərin görüşünə gedib islamı qəbul etmişlər. «Qazan xan bəylərlə Kəbəyə gəlib Rəsulla görüşdülər. Rəsulillah onlara iman ərz elədi, iman gətirdilər. Səlmani Fərisi onlara qoşdu. Dəmirqapıya gəlib onlara islam imanı və ibadət kəlamı təlim etdi. Dədə Qorqudu Şeyx təyin elədi» (DYK, s. 40-41).

Rəsul Əleyhüssəlamın görüşündə Qorqud Ata, Qazan xan və Bəkdüz Əmənnin davranışları, ağıllı cavabları, xan söhbətləri peyğəmbərin çox xoşuna gəlmiş, elə bu səbəbdən də Dədə Qorqudu imam təyin edib Dağıstana göndərmişdir. Maraqlıdır ki, Dədə Qorqudun da, Qazan xanın da ölümü Dəmirqapı Dərbəndlə əlaqələndirilir. Hər ikisinin də qəbirlərinin Dərbənddə olmasını mənəblər də, səyyahlar da təsdiqləyirlər.

XVII yüzilin məşhur alman səyyahı Adam Oleari 1638-ci ildə Dəmirqapıda olarkən Dədə Qorqudun qəbrini ziyarət etmiş və ətraflı təsvirini vermişdir. Səyyah yazır: «Burada biz daha iki müsəlman müqəddəsinin qəbirlərini gördük. Bunlardan biri – Pir Muxanınkı düzdə, digəri imam Qorqudunku dağda idi. Qorqud haqqında deyirlər ki, o, Məhəmmədin dostu imiş, onun ölümün-

dən sonra 300 il yaşamışdır. Deyilənlərə görə, o, Həsən (Qazan) padşahın yanına getmiş, onun hüzurunda ud çalmış və mahnılar oxumuşdur. Mahnıları ilə padşahı ləzgilərlə müharibəyə başlamağa razı salmışdı. O, bütpərəst olan ləzgilərə və ya Dağıstan tatarlarına müraciət etdikdə və onların içərisində açıq surətdə dini təbliğ etdikdə öldürülmüşdü. Onun qəbri dağda sal qayada olmuş böyük bir mağaradan ibarətdir. Qəbir dörd taxta ilə örtülüb, lap arxada yerdən iki qulac hündürlükdə deşikdən bir qəbir miskin bir mənərə yaradır və onu hamı görə bilir. Dünən mən ora girdim, hər şeyi diqqətlə müşahidə etdim və heç bir bəzək-düzək görmədim. Bir qarı qəbiri mühafizə edirdi. O, axşamlar qəbirin üstündə çırağ tutur».

Adam Oleari Dədə Qorqud qəbrinin qorunduğunu, yanında daim çırağ yandırıldığını, adamların qəbri öpüb ziyarət etmələrini, mühafizəçi qarıya nəzir-niyaz vermələrini və gecələr çırağ ətrafına toplaşib nəgmə oxumalarını ətraflı təsvir eləmişdir.

XVII yüzilin məşhur türk səyyahı Evliyyə Çələbi də «Səyahət-namə» əsərində Dərbənddə olarkən Dədə Qorqudun qəbrini ziyarət etdiyini yazır: «Bir ziyarət-gah da böyük Sultan Dədə Qorqudunkudur. Şirvanlılar bu Sultana pərəstiş edirlər».

Buradaca məşhur qorqudşünasların da Dədə Qorqud haqqında fikirlərini söyləmək yerinə düşər. V.İ.Jirmunski: «O, özündən neçə il əvvəl olmuşlardan və özündən neçə il sonra olacaqlardan xəbər verərdi».

V.İ.Jirmunskinin dediyində böyük həqiqət vardı. Çünki Qorqud Atanın söyləmələrinə görə boylardakı hadisələr çoxdan olmuşdur. Ona görə də hər boyun sonunda şadlıqdan sonra «hanı gördüyün bəy ərənlər, dünya mənim deyənlər, əcəl aldı, yer gizlədi» - deyə keçmişini xatırlayırdı. Elə bir zaman gələcək ki, oğul atadan icazəsiz danışacaq, insanlar arasında hörmət-izzət qalmayacaq – demişdir Dədə Qorqud. Bu qənaəti məşhur şərqşünas V.V.Bartold da qeyd etmişdir: «O, qabaqcadan xəbər vermişdir ki, elə bir zaman gələcək ki, ata-analar öz balalarına rəhm

etməyəcək, uşaqlar öz valideynlərinə hörmət qoymayacaqlar, oğul öz atasının hüzurunda əmlər verəcəkdir».

Saydığımız bütün məziyyətlərilə yanaşı, Dədə Qorqud qəbilələrin mənəvi atası kimi bütün dini və mövsüm mərasimlərinə, toy və yas mərasimlərinə özü rəhbərlik edirdi.

Dədə Qorqudun hörmət və nüfuzu tanıyanlar arasında elə bir məqama çatır ki, hətta bütün canlılara və cansızlara, bitkilərə belə ilkin adı o verir. Hətta adqoyma ilə bağlı sonralar xalq onun haqqında mahnı da qoşmuşlar:

Gəlinə ayran demədi ol Dədə Qorqud,
Ayrana doyran demədi ol Dədə Qorqud,
İynəyə tikan demədi ol Dədə Qorqud,
Tikana sökən demədi ol Dədə Qorqud.

Mənbələrdə deyildiyi kimi, Dədə Qorqud həm də ilk musiqi aləti-qopuzun ixtiraçısı, ozanların atası, şeirin, sənətin himayəçisi kimi əbədiləşdirilmişdir. Boylara və rəvayətlərə görə, ilk qopuzu Qorqud Ata qayırmışdır. O, elə bir musiqi aləti düzəltmək istəyir ki, bütün havaları onda çalmaq mümkün olsun. Həm də onun çaldığı havalar elə ecazkar qüdrətə malik olsun ki, hətta bu musiqi Əzrayılı razı edə bilsin.

Qorqud Ata belə bir musiqi alətini-qopuzu düzəltdir. Qopuz da onu qayıran Dədə Qorqud kimi müqəddəsləşir. Əfsanəyə görə, Dədə Qorqud qopuzda çaldığı sehrli hava ilə Əzrayılı da əfsunlamış, onu yaxına buraxmamışdır. Yalnız Qorqud Atanı yuxu apardıqdan sonra qopuz əlindən düşmüş, bundan sonra Əzrayıl onun canını almışdır.

Xatırladaq ki, Uşun qocanın böyük oğlu Əkrək əsir düşdükdən sonra kiçik qardaşı Səkrək böyüyüb qardaşını xilas etməyə gedir. O, Təkurun qoşununu məğlub edib, sonra yuxusunu almaq üçün çəmənlikdə yatır. Təkurun əmri ilə zindandan Əkrəki çıxarıb qardaşı Səkrəyin üstünə göndərirlər. Qardaşını tanımayan Əkrək onun belində qopuz olduğunu görür, buna görə də onu öldürmür. Qopuzu çala-çala oxuyub onu oyadır və deyir:

«Mərə, kafir, Dədə Qorqud qopuzu hörmətinə çapmadım. Əgər əlində qopuz olmasaydı, anam başı üçün səni iki para qıldardım».

Nəhayət, Dədə Qorqud ulu ozan, ozanların Dədəsi kimi şöhrətlənmişdir. O, fitri istedadı, ağılı, uzaqgörənliyi və müdrikliyi ilə ifaçı ozanlardan fərqlənən hərtərəfli biliyə malik ustad sənətkar olmuş, böyük hörmət və nüfuzuna görə Dədə titulu qazanmışdır.

Bütün yuxarıda müxtəsər xatırladığımız bilgiler Dədə Qorqudun VI-VII yüzillərdə yaşadığını söyləməyə əsas verir. Xatırladaq ki, böyük tarixi şəxsiyyətlərin qurub-yaratdıqları, insanlığa xidmət edən əzəli işləri, sonralar xalq tərəfindən sevilə-sevilə mübaliğəli donə bürünür, şəxsiyyət qeyri-adi, əfsanəvi ümumiləşmiş bir qəhrəmana çevrilir. Dədə Qorqud da möcüzələr yarada bilən əfsanəvi insana çevrilmişdir.

Dədə Qorqud öz əyyamınən müdrik bilicisi olub qədim Şumer («Bilqamis» dastanı) İslam, Midiya mədəniyyətini «Avesta» abidəsini, Oğuz xaqan və başqa türk dastanlarını və ümumiyyətlə, xeyir-şər fəlsəfəsini öyrənib insanlıq naminə ən xeyirxah əməllərə xidmət eləmişdir.

Dədə Qorqud bir əzəmi söz ustası kimi sonrakı ozan-aşıq yaradıcılığına dərin təsir göstərmişdir. Orta əsr ozanlarından Dədə Kərəmin, Tahir Mirzənin, Sarı Aşığın, Koroğlunun, Aşıq Cunnunun, Miskin Abdalın, Qəribin, Novruzun (Dədə Çoban), Qurbaninin, Qaracaoğlanın, Xəstə Qasımın hətta Ələsgərin sözlərində ulu ustadın ruhu görünməkdədir.

Dədə Qorqudun adı yalnız şifahi ədəbiyyatda da yad edilmiş, öyüdlərindən istifadə olunmuşdur. XV yüzilin Azərbaycan şairi Xətai «Leyli və Məcnun» poemasının tərcümələrində Dədə Qorqud öyüdlərini də xatırlamışdır:

Xoş demiş Qorqud təhəmmül xoş durur,
Hey şəkər tək qəhri udmaq nuş durur,
Piş qədəmlər sözün eşitmək gərək,
Hər nə kim pirlər demiş etmək gərək.
Dədə Qorqud söylədi ki, düşmənin,

Ölüsü ölsə sevinmənin kimsənin,
Necə kim bu cümlə başlardan keçər,
Cümlə aləm həm bu şərbətdən içər (KDY. s. 10).

Əbülqazinin «Şəcərəyi-tərakimə» əsərində Qorqudun dili ilə yeddi bəndlik bir qoşmada Qazan xanın qəhrəmanlığı vəsf olunur:

Göy asimandan enib gəldi əfi ilan,
Hər adamı udar idi görün zaman.
Salur Qazan başın kəsdi, vermədi aman
Alplar, bəylər, görün varmı Qazan kimi?
Türk və türkmən, ərəb əcəm rəiyyətlər,
Qazan etdi müsəlmana tərbiyələr.
Kafirlərini qırdı bütün işlədərək çox fürsətlər
Alplar, bəylər, görün varmı Qazan kimi?
Səyyah Qorqud ağlar qaldın indi bilgil,
O Qazanın dövlətinə dua qıl gil.
Karvan getdi, çox gecikdin, yola çıxgil,
Alplar, bəylər, görün varmı Qazan kimi.

(F.Sümə. Oğuzlar, s. 354-355).

Qeyd edək ki, bizim günümüzdə də xalq arasında Dədə Qorqud və Dədə Qorqud nağılları yaşamaqdadır. 1968-ci ildə Bakı Dövlət Universitetində Dədə Qorquddan dərslər keçərək Əhmədli qəsəbəsində yaşayan Zeynəb adlı tələbəm nənəsinin çoxlu Dədə Qorqud nağılları bildiyini söylədi. Xahişimizlə o nağıllardan birini – «Buğacın nağılı»-nı yazıb gətirdi. Bu nağıl, doğrudan da, Dədə Qorqud boylarının ağızlarda yaşanan variantı idi. Təəssüflər olsun ki, vaxtında o nağılları bütövlükdə yazıya ala bilmədik. Zeynəbin nənəsi dünyasını dəyişdi. O nadir inciləri də özü ilə apardı.

Dədə Qorqud yubileyinin beynəlxalq aləmdə keçirilməsi bu ulu imamın 1300 ildən sonra yenə də bizimlə görüşməsi bütün türk dünyasının əzəmi bayramıdır.

DƏDƏ QORQUD VƏ DƏDƏ KƏRƏM

Qədim oğuz eposlarının ilkinə sayılan «Oğuz Kağan» dastanı oğuzların təkamül yolunu və böyük dövlət quruluşunu yaşatdığı kimi, «Dədə Qorqud» boyları da onun motivləri zəminində Oğuz tayfa birliklərinin son mərhələsini və parçalanma prosesini, bu parçalanmanın səbəblərini özündə əks etdirir. Əlbəttə, «Dədə Qorqud» boylarının zəngin mündəricəsi yalnız tək-cə «Oğuz Kağan» dastanından bəhrələnməmiş, hətta ən qədim «Bilqamis» eposundan, eləcə də digər türk dastanlarından yararlanmışdır. Şübhəsiz, «Kitabi-Dədə Qorqud» kimi əzəmətli bir epos özündən sonra yaranmış dastanlara da təsirsiz qaymaya bilməzdi. Bəzi tarixi və tipoloji müqayisələr və paralellər göstərir ki, «Dədə Qorqud» boylarının xələfləri olan «Koroğlu», «Aşıq Qərib», «Novruz-Qəndab», «Əsli-Kərəm», «Bəhram şah» və bu qəbildən olan orta əsr dastanları «Dədə Qorqud» boylarının motivləri əsasında yaranmış və ya ondan bəhrələnmişlər. Bu bəhrələnmə ayrı-ayrı boyların süjetində, qəhrəmanların mübarizəsində, həm də tarixi məqamlarda və mifik görüşlərdə aydın nəzərə çarpır. Folklorşünaslığın qarşısında duran vəzifələrdən biri də bu qarşılıqlı və ya tipoloji cəhətdən uyğun gələn dastanları birlikdə araşdırmaqdır. Həmin problemdən irəli gələn vəzifələrdən biri də «Əsli-Kərəm» dastanını «Dədə Qorqud» boyları ilə müqayisə edib, Oğuz boylarının bəzi məqamlarının Dədə Kərəmin taleyində necə yaşadığını açıqlamaqdan ibarətdir.

Öncə xatırladaq ki, ulularımıza hörmət və ehtiram əlaməti olaraq, soy-kökümüzdə işlənən, ağsaqqal sözünü özündə ifadə edən «dədə» sözü ilkin olaraq Qorqud Ataya nəsis olmuş, Dədə Qorquddan sonra bu adı Kərəm qazanmışdır. Dədə Kərəmdən sonra çox az sənətkar – Dədə Yediyar, Dədə Qasım, Dədə Ələsgər, divan ədəbiyyatından isə dahi Dədə Füzuli bu adı qazanmışlar. Çoxmənalı «dədə» sözü həm də xalq arasında öz sənəti ilə daha çox şöhrət qazanan, sevilən, saysız-hesabsız şagirdlər yetişdirən, sənətdə silinməz izlər qo-

yan sənətkarlara xalqın verdiyi ən ali tituldur. Dədə Qorqud da bu titulu özündə daşıyan, keçmişdən və gələcəkdən xəbər verən, qaibdən dürlü xəbərlər söyləyən, haqdan könlünə ilham gələn imam fəvqünə yüksəlmiş bir şəxsiyyətdir.

İmam fəvqünə ucalmasa da, qəlbədən xəbər vermək, gizli mətləbləri oxumaq və haqq vergisi Dədə Kərəmə də nəsib olmuşdur. Kərəmin haqq aşığı olub-olmadığını yoxlamaq üçün onu bir neçə dəfə sınaqdan keçirirlər. Hətta bir nəfəri kəfənə büküb ölü adı ilə qəbiristana aparırlar və Kərəmdən ölü namazı qılmasını xahiş edirlər. Kərəm hələ uzaqdan bu mərasimin yalandan düzəldildiyini duyub Sofi lələsinə bildirir:

Sofi gedək yolumuza,
Yalan gəlməz dilimizə,
Bir cənazə önümüzə
Gətirirlər gülə-gülə.

Kərəmin oxuduğunu görən paşa acıqlanıb deyir: - Aşığı, biz sənə dedik namaz qıl, demədik oxu. Kərəm soruşur: Ölü namazı, ya diri namazı?

Paşa Kərəmin məsələni başa düşdüyünü görüb deyir:

- Sağ ol, aşığı. Sən doğrudan da haqq aşığısan. Düzdür, o, ölü deyil, diridir.

Kərəm isə bir ah çəkib deyir:

- Yox, paşa, mən bayaq deyəndə diri idi. Amma indi öldü.

Kəfəni açıb görürlər ki, doğrudan da kişinin bağı çatlayıb ölüb¹.

Dədə Kərəm haqqında belə rəvayətlər çoxdur. Dədə Kərəm hansı obaya, elə, hansı şəhərə ayaq qoyursa, öz dərdinə, kədərli ərzi-halına dair dərin hüznü sözlər oxuyur, onu hər yerdə haqq aşığı kimi tanıyırlar.

Əslinin sorağını alan Kərəmlə Sofi bir şəhərə yaxınlaşırlar. Birdən Kərəm dayanır. Sofi soruşur ki, niyə dayanmısan? Kərəm deyir ki, Əsli burada yoxdur. Sofi şəhərə gedib öyrə-

¹ Azərbaycan dastanları, 2-ci c. s.98 – 99.

nir ki, doğrudan da keşif Əslini buradan da qaçırır. Başqa epizodlarda isə Əslinin düşükləri şəhərdə olmasını Kərəm hiss edir. Hər şey ona əyan olur. Yaxud Kərəmin haqq aşığı olduğunu sınamaq üçün gözlərini bağlayıb altı qızı onun önündən keçirirlər. Kərəm onların altısının da adlarını bir-bir deyir. Kərəm ayaq basdığı bütün el-obada, şəhərdə, kənddə, düşdüyü məclislərdə haqq aşığı olduğuna adamları inandıra bilir.

Boylarda deyildiyi kimi, Dədə Qorqud öz zamannın qüdrətli ozanı, mahir söz düzüb qoşanı olmuş, dastanın müqəddiməsindəki Dədə Qorqud söyləmələri də, boylardakı şeirlər də Qorqud Dədənin dilindən deyilmişdir.

Kərəm də Əslinin ardınca getdiyi yerlərdə qoşduğu sözlərdəki şikayətlər, ömür haqqında mühakimələr, həyatın fəlsəfi məqamları, insanın daxili hissləri, duyğuları, məclislərdə geniş yayılmış, zərb-məsələ çevrilmişdir. Sanki Dədə Qorqud qüdrəti ruhən Dədə Kərəmə keçmişdir.

Dastanlarımız arasında ən çox yayılan, səsi-sorağı Çin səddindən Bolqarıstana, Macarıstana gedib çıxan bütün Şərqdə adı «Leyli və Məcnun»la bərabər xatırlanan Dədə Kərəmin faciəli həyat yolundan bəhs edən «Əsli-Kərəm» dastanıdır. Dədə Qorqudla Dədə Kərəmin müxtəsər müqayisəsindən sonra boylardakı hadisələrlə «Əsli-Kərəm» dastanındakı bəzi məqamlara diqqət edək.

Oğuz qəhrəmanlarından Baybura ilə Baybecan sonsuzdurlar. Onların övladları yoxdur. Məsləhətləşib yoxsullara əl tuturlar, dövlətlərindən şülən verirlər və əhd-peyman bağlayırlar. Kimin oğlu, kimin qızı olsa, uşaqları göbəkkəsmə etsinlər. Zaman yetişir. Bayburanın oğlu, Baybecanın qızı olur. Uşaqlar bir-birini görmədən böyüürlər. Oğlan 15 yaşına çatanda qəhrəmanlıq göstərdiyinə görə Dədə Qorqud ona Bamsı Beyrək adı verir. Beyrək ov zamanı ceyranı qovur və bir çəmənlikdə qurulmuş çadırın yanında onu vurur. Qızların xahişi ilə ovu onlara pay verir. Məlum olur ki, çadır Banıçıçəyindir. Beyrək Banıçıçəklə nişanlı olsalar da, ilk dəfə bura-

da görüşür, bir-birilərini sınaqdan keçirirlər. Sınaqlarda Beyrək üstün gəlib barmağındakı üzüyü Banıçıçəyin barmağına taxır, onu öpüb əhd-peymanla ayrılır¹.

Eyni hadisələr olduğu kimi «Əsli-Kərəm» dastanının əvəlində də baş verir. Kərəmlə Əslinin də atalarının sonsuz olmaları, nəzir-niyaz vermələri, əhd-peyman bağlamaları, Kərəmlə Əslinin dünyaya gəlmələri, ov zamanı Kərəmin tərlandı və ceyranı ilə bağda Əsliyə rast olması, Kərəmin Əsli ilə ilk görüşü, barmağındakı üzüyü çıxarıb Əslinin barmağına taxması və əhd-peyman bağlamaları «Dədə Qorqud»dakı adı çəkilən boyla oxşar süjet təşkil edir.

Bəllidir ki, «Dədə Qorqud» boyları müxtəlif zaman kəsimlərində yaransa da, boyların bir çoxu islamın Şərqdə geniş yayıldığı dövrlərlə daha çox səsləşir. Boylarda qəhrəmanlar qələbə çaldıqdan sonra kilsəni uçurub yerində məscid tikirlər. Əlbəttə, dastan yazıya alınarkən islam kultu ayrı-ayrı epizodlarda daha aydın hiss olunur.

«Əsli-Kərəm» dastanındakı müxtəlif dinlərə məxsus gəncələrin sevişməsi motivi islamın təşəkkül tapdığı dövrlərlə səsləşir. Dastan orta əsrlərdə ibtidaidən mürəkkəbliyə doğru təkamül yolu keçsə də, onu qədim dövrlərlə bağlayan bir çox rəvayətlər vardır. Türk variantlarının bəzilərində Kərəm (İsfahan variantında) Harun ər-Rəşidin oğludur².

Şübhəsiz, bu variant orta əsrlərdə yaşamış bir ozan təxəyyülünün məhsulu olsa da, Harun ər-Rəşidin türk qadını Zübeydə xatunun, onun oğlu Eminin faciəli ölümünü yada salır.

Kərəm və Kərəm faciəsini islamın ilkin yayıldığı dövrlərə çəkib aparan belə əfsanə və rəvayətlər çoxdur. Kərəm tərsa qızı Əslini sevib onun arxasınca diyar-diyar gəzir, gedib Qey-səriyə və Hələbə çıxır, orada Qara Məliyin tilsiminə düşür. Qanlı Qoca oğlu Qanturalı da Trabzona gedib təkur qızı

¹ Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Gənclik, 1978, s.45 – 50

² Abbasov İ. AŞXƏ dair tədqiqlər. 4-cü kitab, s.55.

Selcan xatunun şirləri və buğaları ilə döyüşməli olur. Göründüyü kimi, islamı qəbul etmiş hər iki qəhrəman – Kərəm də, Qanturalı da başqa dinlərə mənsub olan qızları sevirlər. Bir çox dastanlarda olduğu kimi, burada da məhəbbət bütün maneələri yarıb ya cismən, ya da mənən qalib gəlmişdir.

«Qazan xanın evinin yağmalanması» boyunda Qazan xan evini talayıb anasını, arvadı Burla xatunu, oğlu Uruzu aparan kafirin yurduna doğru yola düşür, yolda önünə çıxan sudan soraq alır.

- Su haqq didarın görmüşdür. Mən bu suyla xəbərleşib dedi:

Çığnam-çığnam qayalardan axan su!
Böyük-böyük gəmilər oynadan su!
Həsən ilə Hüseynin həsrəti su!
Bağ ilə bostanın qiyməti su!
Ordumun xəbərini bilirmisən degil mana!
Qara başım qurban olsun, suyum sana!

Qazan sudan keçib qurdla rastlaşır. «Qurd üzünü mübarəkdir, qurdnan bir xəbərleşəyim» deyir:

Qaranqu axşam olanda günü doğan!
Qar ilə yağmur yağanda ər kimi duran!
Qaraqoç atları kişnəşdirən!
Qızıl dəvə gördüyündə bozlaşdıran!

Ağca qoyun gördüyündə quyruq çırpıb qamçılayan!

Arxasını urub bərk ağılın ardın sökən! Qanlı quyruq üzüb çap-çap udan!

Avazı qaba köpəklərə qovğa salan!
Ordumun xəbərini bilirmisən, degil mana!
Qara başım qurban olsun, qurdum sana!¹

«Əsli-Kərəm» dastanında Qara Məlik də Əslini qaçıran kən Kərəm yollarda:

Əslinin keçdiyi yurdlar,
Kərəmin çəkdiyi dərdlər,

¹ Kitabı-Dədə Qorqud, s.35 – 36.

Qoyunları yeyən qurdlar
Qurdlar, Əslini gördüzmü?

- deyə qurdlarla xəbərləşir, Qazan xan kimi çaydan yarını
xəbər alır:

Abi-həyat kimi daim axarsan,
Haqqın camalına hərdəm baxarsan,
Dolana-dolana evlər yıxarsan
Mənim Əslim buralardan keçdimi?¹

Kərəm Əslini Sarı qayadan, meşədən, körpüdən xəbər
alır. Yolda ceyranla rastlaşır, ceyranı Əsli xanın ceyranına
bənzədir:

Gözü bənzər xan Əslinin gözüne
Əsli xanın ceyranıdır bu ceyran.

Kərəm Əslini ceyrandan xəbər alır.

Məlumdur ki, «Dədə Qorqud» boylarının hər biri son-
luqla bitir.

Hanı gördüyün bəy ərənlər,
Dünya mənim deyənlər,
Əcəl aldı, yer gizlədi,
Fani dünya kimə kimə qaldı?
Gəlimli-gedimli dünya
Son ucu ölümlü dünya.²

Belə bir bədii sualın cavabına Kərəmin qəbiristanlıqda
kəllə ilə, viranə şəhərlə söhbəti aydınlıq gətirir. Kərəm lələsi
ilə gedərkən bir qəbiristanlıqdan keçməli olurlar. Kərəm gö-
rür ki, uçulub dağılmış qəbirin üstündə bir quru kəllə var.
Kərəm əyilib kəlləni götürür, tozunu silib təmizləyir, o tərəf,
bu tərəfinə baxıb deyir:

- Sofi lələ, bu quru kəlləni görürsənmi? Bir zaman bu da
bizim kimi insan imiş. Bir zaman olacaq biz də belə olacaq.
Qoy bu kəllədən bir neçə söz xəbər alım. Kərəm kəlləyə deyir:

¹ «Əsli-Kərəm». Bakı, Gənclik, 1960, s.43 – 44.

² Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Gənclik, 1977.

Bir sual sorayım, xəbər ver mənə,
Sən də bu dünyada varmıdın, qafa?!
Heyvanmıdın, insanmıdın nə idin?
Dürlü meyvələrdən yermidin, qafa?!

Ayrılmış çənəsi, tökülmüş dişi,
Pozulmuş kirpiyi, süzölmüş qaşı,
Həmişə belədi fələyin işi,
Beş vaxt namazını qılırmıdın, qafa?

Baxmazmısan alnındakı yazına,
Torpaq dolmuş qulağına, gözüne,
Heç uydunmu kor şeytanın sözünə,
Halal deyə haram yermidin, qafa?

Kərəm sözünü qurtaran kimi kəllə dilə gəlib deyir:
Dinlə deyim gələn-keçən halımı,
Bir zaman dünyada mən də var idim.
Bir şah idim bəla gəldi başıma
Bütün zamanlara yadigar idim.

Dədə Kərəmin sualına dil açıb cavab verən kəllə bildirir ki, mən baxçalarda gül kimi açılmış, bütün elmlərə yiyələnən Loğman idim. Ömrün altmışını ötürüb yüzə ayaq qoymuşdum, mal-dövlətimin sayını bilməzdim. Axirət ağılıma gəlmədi. Ölən vaxt tamam ixtiyarlanmışdım. İndi yüz on ildir burada yaşayıram.

Kərəmlə Sofi yolda bir şəhər xarabalığına rast gəlirlər. Kərəm dayanıb Sofi lələsinə deyir:

- Sofi lələ, bir zaman varmış ki, bu şəhərdə adamlar dövrən sürmüş. Dayan soruşum, görüm bu şəhər niyə xaraba qalıb? Adamları necə olub?

Səyyah olub bu aləmi gəzərkən,
Rast gəlmişəm bu viranın daşına.
Söylə viran, viran zamannan bəri sən
Nə gəlmişdi, nə gələcək başına?

Kərəmin sözünə viran dilə gəlib dedi:

Həzrəti Nuhun zamanından bəri,
Əmr-haqla nələr gəldi başıma.
Başıma gələni söylədim sənə
Gör nə zəhər qatılıbdı aşıma.

Üç yüz altmış çeşmələrim axırdı,
Gözəllərim seyrangaha çıxardı,
Xanımlarım ləli-gövhər taxardı
Baxmazmısan xan yerində daşıma.

Çoxlu iyidlərim vardı burada,
Kimi saz çalardı, gəzib orada.
İndi viran olub qaldım arada
Viranam, onları çəkdim döşümə.¹

Deməli, «Dədə Qorqud» boylarının sonunda «Hanı gördüyün bəy ərənlər, dünya mənim deyənlər» bədii sualına Dədə Kərəmlə kəllənin deyişməsində cavab tapırıq. Sanki Dədə Kərəm Dədə Qorqud dünyasının Oğuz bəylərini tamamlayır. Deyişmədə Kərəmlə kəllənin ifadələri də Dədə Qorqudun dilinə xeyli yaxındır.

O da çox maraqlıdır ki, Dədə Kərəm qədim dastan qəhrəmanlarını yada salarkən Məcnun, Fərhad, Arzu-Qəmbərlə yanaşı, «Ağqovaq qız Beyrək bəyinin dəngi», - deyən Beyrəyi yada salır. Bu da Kərəmin «Dədə Qorqud» boylarına bələd olduğunu göstərir. M.H.Təhmasib də məhz bu sıradan olan bir sıra dəlilləri və Kərəmin şeirlərində sıx-sıx işlənən qədim türk sözlərini misal göstərərək Kərəmin daha qədimlərdə yaşaması fikrini irəli sürür.

Orta əsrlər məhəbbət dastanlarından fərqli olaraq ancaq «Əsli-Kərəm» dastanında qadına, xüsusən Əsliyə «Xan Əsli!» və ya «Xanım hey!» - deyə müraciət olunur. Bu cür müraciət ancaq «Dədə Qorqud» boylarında işlədilir. Xatırladaq ki, Kərəmin qəbiristanlıqda kəllə ilə, viranə şəhərlə, bir

¹ Azərbaycan dastanları, 2 ci c., s.43 – 44.

qəbir yanında oturub ağlayan Nazlı adlı qızla söhbəti, həmçinin anası Qəmərbanunun gələn qonaqlara:

Dağıldı dövlətim tamam bad oldu,

Viranə gecənin yiyəsiyəm mən.

– cavabını verməsi Gəncənin dağılıb viran olmasını yada salır. Bir-birini tamamlayan bu tarixi hüznü «xatirələr» Gəncədə baş verən orta əsr müharibələri (1139-cu il zəlzələsi, 1211-1214-cü illərdə gürcülərin, 1221 və 1231-ci illərdə monqolların, 1225-ci ildə Xarəzm hücumları və s.), əlbəttə, Gəncə ozanı Dədə Kərəmə bəlli idi. Bu da bəllidir ki, oğuzların ən sıx yaşadığı bölgələr Gəncə və onun ətrafı, Tovuz, Şəmşir, Şəmsəddin, Ağstafa (Oğuztayfa), Qazax, Borçalı, Göyçə, Gədbəy, Ağbaba və bu tərəflərdir. Gürcüstan ağzı Ordugah Gəncədə yerləşir. İmran 300 gözətçi ilə sərhədi qoruyur. Səgrək boyunda Oğuz səltənətinin sərhədi Göyçə gölünün ətrafına dayanır.

Dədə Kərəmin başına gələn əhvalatlar da yerlərlə bağlıdır. Kərəm məhz bu yerlərdən keçib, gedib Qeysəriyə çıxır. Araşdırmalar göstərir ki, «Əsli-Kərəm» motivi oğuzların islamı qəbul etdikləri dövrlərin dini-etik anlayışlarının bədii ifadəsidir. Dastanda ailə ixtilafı törədən dini münasibətlərə dair rəvayətlər və motivlər də islamın yayıldığı dövrlərlə səsləşir. Dastançı ozan bu motivlərin zəminində dini təəssübkeşliyin törətdiyi faciələri bir süjetdə ümumiləşdirmiş, həm də tarixi savaşı, onu doğuran səbəbləri də qafanın, xaraba şəhərin, qəbiristanda ağlayan Nazlının, Kərəmin anası Qəmərbanunun dili ilə açıb söyləyə bilmişdir. Dastanda dini təəssübkeşlik ona görə ailə münasibətlərində başlıca amilə çevrilmişdir ki, Gəncədə müxtəlif dinlərin, təriqətlərin, əski inamların bir-biri ilə rəqabəti, birinin digəri üzərində hökmranlıq iddiası, bir-birini sıxışdırması (XI əsrdən Aran-Alban ruhaniləri Gəncədə cəmləşmişdilər) həm inzibati, həm də ailə-məişət iğtişaşları törədirdi.

«Dədə Qorqud» boylarında Oğuz tayfa birliyinin dağılması «Əsli-Kərəm»də xatırladığımız hadisələrlə yaxından səslənir.

ləşir. Sanki Dədə Kərəm ulu Dədə Qorqudun xələfi olaraq Oğuz tayfalarının son faciələrini «Əsli-Kərəm» dastanında yaşatmaq istəmişdir. Deməli, «Əsli-Kərəm» oğuz mifik anlamı olaraq köhnə dini təfəkkürlə yeni islami düşüncələr arasındakı mübarizənin bədii təzahürüdür: Kərəm – Mahmudşah – işıq, anası Məhinbanı – mah – işıq, atası Ziyad – işıq, yəni yeni işıqlı duyğuları ehtiva etdiyi kimi, Qara Keşiş də qaranlıq səltənəti – şər qüvvəni təmsil edir. Bütün bunlar oğuz dünyasının yeni bir dövrə – İslam dünyasına qovuşduğundan xəbər verir. Bütün bunlar Dədə Kərəmin ulu Dədə Qorqudun xələfi, onun davamçısı olması qənaətini doğurur.

AŞIQ SƏNƏTİ: AŞIQ – SAZ – SÖZ

Özünə qədər müxtəlif adlar, titullar (şaman, varsaq, ozan, yanşaq və s.) daşımış ozan-aşiq xalqımızın ictimai-bədii təfəkkür tarixində silinməz izlər qoymuşdur. Qədim Şərq dünyasında ozan sənəti geniş yayılmış, ozanlar saysız-hesabsız oğuznamələr qoşmuş, nəhayət, «Kitabi-Dədə Qorqud» kimi möhtəşəm abidə yaratmışlar. Bu abidənin ilk müəllifi, şübhəsiz, VI-VII əsrlərin böyük mütəfəkkir bilicisi Dədə Qorqud olmuşdur. O, Oğuz xanlığının bir neçə əsrlik ədəbi salnaməsini bu dastanlarda əbədiləşdirmişdir. «Dədə Qorqud» boylarının zəngin bədii mündəricəsi sonrakı ozan-aşiq yaradıcılığı üçün tükənməz qida mənbəyi olmuşdur.

Dədə Qorqud ənənələrini davam etdirən Kərəm, Qasım (Şirvanlı), Novruz, Əmrah, Qərib, Tahir Mirzə, Yediyar və Qurbani kimi ozan-aşıqlar XIII – XV əsrlərdə dastan və epik qopuz-saz havalarının («Əsli-Kərəm», «Novruz-Qəndab», «Aşiq Qərib», «Tahir-Zöhrə», «Əmrah», «Qurbani») kamil nümunələrini yaratmışlar. Bu dastanlardan «Əsli-Kərəm», «Novruz-Qəndab» və «Aşiq Qərib» «Dədə Qorqud» boylarının motivləri əsasında yaranmışdır. Orta əsrlərdə bütün Şərqdə geniş yayılmış bu dastanların yeni-yeni variantları və versiyaları əmələ gəlmişdir. Onları yaradan müəlliflər – Dədə Qorqud, onun xələfləri Kərəm, Novruz, Qasım, Əmrah, Qərib, Tahir Mirzə, Yediyar, Qurbani, Koroğlu, Cünun və digər saz-söz sənətkarları tarixi şəxsiyyət kimi tədrisən unudulmuş, yaratdıqları dastanların ədəbi qəhrəmanı kimi əbədiləşmişlər.

Aşiq ad-titulu XII əsrdən meydana çıxmış, XVI əsrə qədər Aşiq Əli, Aşiq Paşa, Aşiq Çələbi, Aşiq Əhməd, Aşiq İbrahim, Aşiq Qərib və başqaları aşiq titulu daşımışlar. XVI əsrdən etibarən isə aşiq ozanı əvəz etmiş və çoxşaxəli bir sənət sahəsi kimi böyük şöhrət qazanmış, Şərqdə geniş yayılmışdır.

Sələflərinin zəngin qaynaqlarında pərvəriş tapan aşiq sənəti incəsənət və ədəbiyyatın bir neçə növünü vahid sənət vədisində çarpazlaşdırıb bütövləşdirmişdir. Söz qoşmaq, qoş-

duqlarına musiqi bəstələmək, dastan yaratmaq, onları sazın müşayiəti ilə ifa etmək, şirin-şirin xallar vurub oxumaq, çalınan havanın ahənginə münasib hərəkət etmək – oynamaq, bütün bunlarla yanaşı özündən əvvəlki sərvəti yaddaşına həkk edib saxlamaq və bir ənənə olaraq bildiklərini şüyirdlərinə öyrətmək və s. aşiq sənətinin başlıca şərti, əsas amilidir.

Orta əsrlərin ilkin çağlarından (XIII – XIV əsrlər nəzərdə tutulur) təşəkkül tapan aşiq sənəti əslində qədim ozan sənətinin davamı və varisidir. Ozan sənəti Azərbaycan xalqının soykökündə və təşəkkülündə başlıca rol oynamış oğuz qəbiləbirlişmələrinin geniş yayılmış incəsənəti olmuşdur. Öz rişələri ilə çox qədim köklərə, zəngin mifik və əsatiri təsəvvürlərə malik olan ozanlar orta əsrlərin mühafizəkar dini ideologiyası qarşısında uzun müddət müqavimət göstərsələr də, Dədə Qorqud ənənələrini qoruya bilmədilər və tədricən öz meydanlarını aşığa verdilər.

Tarixin müxtəlif mərhələlərində aşiq sənətini təmsil edən saz-söz ustaları yazılı ədəbiyyatın klassikləri ilə eyni səviyədə dayanan sənətkarlar olmuşlar. XIV-XVII əsrlərdə Qurbani, Miskin Abdal, Vanlı Göyçək, Qul Mahmud, Koroğlu, Aşiq Cünun, Sarı Aşiq, Qaracaoğlu, Abdulla kimi ustad aşıqlar aşiq şeirin şəkillərini zənginləşdirmiş, bu şəkillərdə nadir söz inciləri düzmüş, yüzlərlə yeni havalar bəstələmiş, dövrünün ictimai-siyasi mənzərəsini canlandıran onlarla cəngavərlik və bəşəri məhəbbət dastanları yaratmışlar. Dövrünün qəhrəmanlıq salnaməsi olan «Koroğlu» dastanı məhz bu dövrdə yaranıb yayılmışdır.

Müxtəlif qatlardan süzülüb bir çeşmədə durulan bu bu-laqda Vaqif və müasirləri Tikmədaşlı Xəstə Qasım, Tiflisli Sayat-Nova, Şirvanlı Aşiq Dostu, Aşiq Valeh, onun ustadı Aşiq Səməd, Aşiq Mahmud, Ululu Kərim, Aşiq Ovalar, Aşiq Allahverdi, Aşiq Məhəmməd Varxiyanlı, Aşiq Əli, Dağıstanlı Aşiq Fətəli, Miran və b. kimi saz və söz ustaları yetişmişdir. Onların poetik söz axını XVIII əsrin yazılı ədəbiyyatını da

üstələmiş, onu öz sənət qəlibinə almışdır. Həmin əsrin aşiq məktəbləri həm də dövrün ədəbi salnaməsini tamamlamışdır.

Aşiq şeiri keçən əsrlərdə şifahi və yazılı ədəbiyyatın yeni zirvəyə qalxmasına güclü təkan vermişdir. Qədim Ağqoyunlular nəslə olan Göyçə diyarında böyük bir aşiq nəslə – aşiq məktəbi şöhrətlənmişdir. Şair Məmmədhüseyn, Aşiq Alı, Aşiq Musa, Mirzə Bəylər, Şair Hacı Əliş ağa, Aşiq Əziz, Aşiq Əhməd, Aşiq Məhərrəm, Şişqayalı Aydın və onlarca bu kimi sənətkarların təmsalında böyük saz-söz sərrafı Aşiq Ələsgər kamalə çatmışdır.

XIX əsrin aşiq məktəblərini təkcə Göyçə diyarı təmsil etməirdi. Şəmkir mahalında Aşiq Hüseyn, Aşiq Qasım, Yəhya bəy Dilqəm, Qaradağda Aşiq Mahmud və Aşiq Camal, Şirvanda Cəfərqulu, Kəlbəcərdə Aşiq Qurban, Qazaxda Aşiq Səməd, Masazırda Aşiq Həsən, Bakıda Aşiq Cavad, Samurda Aşiq Rəcəb, Cəbrayılada Bağban, Şəkiddə Molla Cümə, Borçalıda Şenlik, İbrahim kimi ustad sənətkarlar məşhur olmuşlar. Bu sənətkarların yaradıcılığında həm qədim aşiq sənəti ənənələri inkişaf etdirilmiş, həm də əsrin, yeni ictimai-siyasi mühitin mühüm hadisələri, həyati faktlar öz əksini tapmış, gerçəklik realist boyalarla canlandırılmışdır.

Belə yeni məziyyətlərə malik aşiq sənəti XX əsrin yollarında da xalqla birlikdə addımladı. Qocaman ustad sənətkarlardan Bozalqanlı Hüseyn, Şirvanlı Mirzə Bilal, Aşiq Əsəd, Aşiq Mirzə, Telli Məhəmməd, Aşiq Avak, Növrəs İman, Çoban Əfqan və başqaları öz fəaliyyətlərini davam etdirdilər. Aşıqlar tarixdə ilk dəfə olaraq öz qurultaylarına topladılar. Bu gün aşıqların ədəbi-bədii yaradıcılığı hərtərəfli araşdırılıb öyrənilir, aşıqların saz yaradıcılığı, musiqi irsi və ifaçılıq sənəti tədqiq olunur, bu sahədə axtarışlar aparılır, elmi işlər yazılır.

Aşiq ozana məxsus qopuz çalmaq, söz qoşub avazla oxumaq, dastan yaratmaq, elin toy və bayram mərasimlərini şənəndirmək, oğuz igidlərinin hünərini vəsf etmək və s. keyfiyyətini mənimsəmiş, ozanın üçtelli, sadə görkəmli qopuzunu doqquz telli ağ sədəfli saza çevirmişdir.

Şah İsmayıl Xətəinin hamiliyi və mütərəqqi tədbirləri nəticəsində aşığı sənəti yeni məzmun və mündəricə kəsb etdi. Aşıqlar incəsənətə düşmən olan ruhanilərdən öz nüfuzlarını qorumaq üçün dinin özünə pənah aparır, peyğəmbərə və Hz. Əliyə sığınır, nadir istedadlı aşıqların qabiliyyətini Hz. Əli tərəfindən veriliş «haqq vergisi» kimi təbliğ edirdilər. Əslində ozana buta verən, ona hamilik edən Xızırın yerini Hz. Əli tuturdu. Hz. Əli aşığı həm yuxuda buta verdiyi qızla görüşdürür, həm də ona bədahətən saz çalıb, söz qoşub, gizli mətləbləri açmaq, adamların qəlbini oxumaq, keçmiş və gələcəkdən agah olmaq qüdrəti verirdi. Belə fəvqəladə qüdrətə malik olan aşıqlar «haqq aşığı» kimi tanınır, onun haqqında dastanlar yaradılır, xalq arasında geniş təbliğ olunurdu. Orta əsrlərin mahir saz-söz ustalarından Dədə Kərəm, Sarı Aşıq, Qərib, Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Məsum, Əmrah, Xəstə Qasım, Valeh, hətta də aşığı sənətini yeni mərhələyə qaldıran Aşıq Ələsgər xalq arasında «haqq aşığı» kimi tanındılar. Onlar orta əsrlərin sufi ideyalarına yiyələndilər, bu da ozandan aşığa çevrilmənin ən mühüm parametri oldu. Ozan məktəbindən aşığı məktəbinə keçmiş «dədə» titulu da sufi mərtəbəsindəki ən uca zirvəni təşkil etdi. «Dədə» titulu ozanların ən yaxşılardan daşıyırdı. Onlardan bizə hələlik tarixi qaynaqlarda adı çox çəkilən Dədə Qorqud bəllidir. Xalq arasında Dədə Kərəm, Dədə Qasım (Xəstə Qasım), Dədə Yediyar, yazılı ədəbiyyatda isə Dədə Füzuli bu adı qazanmışdır.

«Haqq vergisi» qazanmış aşıqların «möcüzələri də Dədə Qorquddan gəlmədir. Qorqud da gələcəkdən xəbər verən, adamların qəlbini oxuyan, onlara kömək edən imam fəvqünə ucalmış, onun qopuzu da müqəddəs sayılmışdır.

Aşıqlar sazda çalıb oxumaqla bərabər, həm də zəngin mündəricəli, rəngarəng formalı şeirlər qoşur, geniş məzmunlu dastanlar yaradırdılar. Ustadın yaratdıqlarını da hər bir aşığı əzbərləməli, hafizəsində yaşatmalı, yeni nəsilə ötürməli idi. Bütün bunlar aşığı sənətində həm təbəqələşməyə, həm də «ixtisaslaşmaya» meyli yaratdı: «haqq aşığı», ustad aşığı, ifaçı aşığı. «Haqq

aşığı çox az hallarda peyda olurdu. Onun yaratdığı «möcüzələri» ifaçı aşıqlar danışır, məclislərdə, xalq arasında yayırdılar. Məqsəd – xalq arasında aşığın nüfuzunu qaldırmaq idi. Onların yaratdıqları çox mürəkkəb şeir şəkillərini – təcislər, dodaqdəyməzlər, qıfıləndlər, bağlamalar və məhəbbət dastanlarını ifaçı aşıqlar təbliğ edirdilər. Bu şeir şəkillərinin məzmununda bəzən dini əsətiri təsəvvürlərə yer verilsə də, əxlaqa, mərifət və mədəniyyətə çağırış, bəşəri məhəbbət, nəcib istək və arzular, insanlıq mərtəbəsinə çağırış başlıca yer tuturdu. Bütün bunların təbliği isə ustad və ifaçı aşıqların öhdəsinə düşürdü. Beləliklə, aşıqlar şərti olaraq «ustad» və «ifaçı» aşıqlar olaraq «ixtisaslaşdılar». Ustad aşıqlar daha çox saz havaları bəstələmək, çətin və mürəkkəb ölçülərdə şeirlər qoşmaq, dastanlar yaratmaqla məşğul olur, sənətdə aparıcı mövqe tuturdular. Onlar aşiq sənətinə məxsus bütün məziyyətlərə malik olmaqla yanaşı, həm də yaratdıqları havaları, şeir və dastanları el arasında yaymaq üçün bu sənətə qabiliyyəti və həvəsi olan gəncləri şeyird götürüb aşiq sənətinin sirlərini onlara öyrədirdilər. Beləliklə, ustad sənətkarlar həm öz yaradıcılıqlarını yaşatmış, həm də şeyirdlər yetişdirmişdilər. Bunun əvəzində şeyirdlər ustadlarının bədii irsini el arasında yayıb şöhrətləndirmişdilər. Ustad aşıqlar daha çox bədii yaradıcılıqla məşğul olduqlarından xalq arasında «el şairi», «saz şairi» kimi də tanınmışlar.

Ustad aşıqlar və ya el şairləri yaratdıqları ədəbi irsdə öz müəlliflik hüququnu, yəni adlarını qoruyub saxlamaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə etmişlər. Aşiq qoşduğu şeirin möhürbəndində öz adını və ya təxəllüsünü bildirir. Epik yaradıcılıqda və ya dastanda isə aşiq daha çox əsas qəhrəman kimi iştirak edir. Dastanın məzmunundan asılı olmayaraq əsas cəfakəş aşiq müəllifin öz adını daşıyır: «Əsli-Kərəm», «Aşiq Qərib», «Qurbani», «Abbas və Gülgəz»; hətta XIX əsrin ustad aşıqları Şəmkirli Hüseynin «Hüseyn və Reyhan», Aşiq Valehin «Valeh və Zərnigar», Aşiq Ələsgərin «Ələsgər və Həcər xanım», Aşiq Məhəmmədin «Məhəmməd və gürcü qızı» dastanları yaranmışdır. Dövrümüzün aşıqları da «Şəmşir və Sə-

nubər», «Bəhmən və Humay», «Soltan və Qəndab» və bir çox dastanlarda bu ənənəyə sadıq qalmışlar. İkinci qisim dastanlarda isə müəllif-aşıq əsas qəhrəmana kömək edən xeyirxah bir surət kimi iştirak edirlər. Şübhəsiz, «Koroğlu»da Aşıq Cünunun, «Mahmud və Nigar»da Qaracaoğlanın, «Novruz-Qəndab»da, «İbrahim»də, «Alı xan və Pəri xanım»da Dədə Çobanın və ya Budaq Dədənin (əslində eyni şəxsdir – Q.N.) müəlliflik hüququnu inkar etmək olmaz. Əlbəttə, bu, dastanın ilk variantına aiddir. Sonra dastan dildən-dilə düşdükcə yeni-yeni variantlar əmələ gəlir.

Aşıqlar yazılı ədəbiyyatda olduğu kimi öz adlarına doğulduğu diyarın və kəndin də adını əlavə etmişlər: Dirili Qurbani, Tikmədaşlı Xəstə Qasım, Varxiyanlı Aşıq Məhəmməd, Şəmki-ri Hüseyin, Göyçəli Ələsgər və b. Bu titullar hətta onların ünvanlarını yaşadıkları yerə görə müəyyənləşdirməyə imkan verir. Aşıqlar belə bir üsuldən bəstələdikləri havalarda da istifadə etmişlər. Aşıq yaratdığı havanı ustadının, məşhur bir tarixi şəxsiyyətin, yaşadığı diyarın, mənsub olduğu tayfanın və özünün adı ilə adlandırmışdır: «Mansırı», «Yanıq Kərəmi», «Kərəm gözəlləməsi», «Cəngi Koroğlu», «Hüseyni», «Şah Xətai», «Cəlili», «Heydəri», «Dilqəmi», «Urfanı», «Məmməd Hüseyini», «Varsağı», «İrəvan çuxuru», «Şərili», «Ovşarı», «Qaraçı», «Naxçıvanı», «Göyçə havası», «Borçalı», «Qarabağ qaytarması», «Şirvan şikəstəsi» və s. Ustad sənətkarların və el şairlərinin yaratdıqları bütün bu ədəbi irsi ilk növbədə ifaçı aşıqlar öyrənib, məclislərdə ifa etmiş, yetirmələrinə də öyrətmişlər.

Aşıq sənəti məlum müəlliflərinə görə şifahi xalq ədəbiyyatından fərqlənir. Orta əsrlərin yaşamış məşhur aşıqlarından Kərəm, Sarı Aşıq, Qərib, Qurbani, Tufarqanlı Abbas, Xəstə Qasım divan müəlliflərinə nisbətən xalqa daha yaxın olmuşlar. Aşıq sənətinin belə hörmət və nüfuz qazanması nəticəsində yaradıcılıq və ifaçılıq baxımından üç əsas məktəb yarandı: Qərb aşıq məktəbi, Şərq aşıq məktəbi, Cənub aşıq məktəbi. Aşıq sənəti qərb regionlarında (Göyçə, Şəmki, Tovuz, Qazax, Gəncə, İrəvan, Gədəbəy, Naxçıvan, Borçalı və

başqa yerlər) geniş yayılıb inkişaf etmiş, həm də ozan ənənəsini qoruyub yaşatmışdır. Zəngin musiqili saz havaları bəstələmək, heca vəzninin müxtəlif şəkil və növlərində lirik və epik mövzuda şeirlər qoşmaq, zəngin mündəricəli məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanları yaratmaq Qərb aşiq məktəbinin başlıca xüsusiyyətini təşkil edir. Saz havalarında isə aşiqanə gözəlləmələrin ifasında lirik melodiyalardan, dastan yaradıcılığında isə epik melodiyalardan istifadə olunur.

Qərb regionlarında inkişaf edən aşiq məktəbləri bir-birindən az fərqlənir. Onların bəzilərində nəfəsli musiqi alətlərindən istifadə olunsa da, saz öz üstünlüyünü qoruyub saxlayır, aşığın (rəqs) ahəngdardır, sözü sazı üstələmir. Şərq aşiq məktəbi isə nisbətən şəhər mühiti ilə (Şirvan şahlığı və Bakı mühiti nəzərdə tutulur) təmasda olduğundan saza qoşulan nəfəsli və zərb alətləri aşiq havalarına muğam və başqa xalq melodiyları motivləri gətirmiş, onun mündəricəsini xeyli dəyişdirmişdir.

Cənub aşiq məktəbi isə həm ifaçılıq, həm də sənətkarlıq baxımından hər iki aşiq məktəbindən fərqlənir. Bu barədə elmi ədəbiyyatda çox danışıldığından bu barədə söz demirik.

XVII – XVIII əsrlərdə aşiq sənətinin şöhrəti elə sürətlə yayıldı ki, hətta Yaxın Şərqlin bir sıra başqa xalqları – erməni, gürcü, kürd, ləzgi və b. içərisindən görkəmli aşıqlar yetişdi. Bu aşıqlar, əsasən, azərbaycanca şeir qoşur, Azərbaycan aşiq havaları üzərində oxuyur, tədricən dastanları öz dillərinə çevirir, şeirləri isə orijinalda olduğu kimi saxlayırdılar. «Koroğlu», «Əsli-Kərəm», «Aşiq Qərib», «Tahir-Zöhrə», «Şah İsmayıl» və b. bu yolla qonşu xalqlara da keçdi.

Aşiq sənətində yazıya almaya qədərki bütün dövrlərdə musiqini, şeiri, epik dastan yaradıcılığını, müxtəlif formalı xalq ədəbiyyatı nümunələrini yaddaşa həkk edib nəsil-nəsil yaşatmaq qanuna çevrildi. Bu, sənətin tələbindən doğan qanun idi. Çünki aşiq məclis aparanda xalq qarşısında saatlarla, bəzən bir neçə gün dalbadal çalıb oxumalı idi. Buna görə də istər-istəməz ifaçı aşiq ustadların yaratdığı yaxşı nə varsa əzbərdən bilməlidir. Aşığa bəzən məclislərdə bu və ya başqa

şeyri, dastanı ifa etməyi sifariş verirlər. Aşıq bu sifarişi yerinə yetirə bilməsə, bir daha məclis keçirə bilməz. Mükəmməl qabiliyyətə, gözəl səsə və mahir ifaçılıq məharətinə malik olan sinədəftər ifaçı aşıqlara da ustad aşıq deyirlər. Hətta xalq onları canlı kitab adlandırır. Bu «canlı kitablar» yüzlərlə zəngin mündəricəli aşıq havalarını, çox mürəkkəb şəkili aşıq şeyrini, geniş məzmunlu dastanları, möhtəşəm «Koroğlu» eposunu bu günümüzdə qədər yaşadıb gətirmişlər.

Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti tarixində xüsusi yer tutan aşıq sənəti qədim keçmişə və zəngin ənənələrə malik olsa da, XVIII əsrdən sonra yazıya alınmış, XIX əsrdən çap olunmağa başlamış, sonrakı dövrlərdə isə dövlət tərəfindən himayə olunmuş, ona qayğı göstərilmişdir. Aşıq sənəti tədqiq edilib öyrənilmiş, aşıqların ədəbi irsi çoxcildli toplularda işıq üzü görmüş, aşıq havaları lentə köçürülmüş, ayrı-ayrı aşıqların yaradıcılığı kitab şəklində oxuculara təqdim olunmuşdur. Aşıqlar yaşadığı rayonun mədəniyyət evlərinə cəlb olunur, radio və televiziya, konsert salonlarında çıxış edir, ölkəmizin bütün mədəni tədbirlərində təmsil olunurlar.

Aşıq sənətinin möhtəşəm abidələri – «Koroğlu», «Əsli-Kərəm», «Aşıq Qərib», «Şah İsmayıl» dastanlarının süjeti əsasında məşhur opera əsərləri yaradılmışdır.

Aşıqların beş qurultayı keçirilmiş (birinci qurultay 1928-ci ildə, ikinci qurultay 1933-cü ildə, üçüncü qurultay 1961-ci ildə, dördüncü qurultay 1984-cü ildə, beşinci qurultay isə 2009-cu ildə), dördüncü qurultayda Azərbaycan Aşıqlar Birliyi (AAB) yaradılmış, Birliyin idarə heyəti seçilmiş, xüsusi möhürü təsdiq olunmuşdur. AAB-a daxil olan aşıqlara vəsiqə və üzərində Birliyin adı yazılış xüsusi döş nişanı verilir.

Öz ədəbi keçmişinin ən yaxşı ənənələrini yaşadan, xalqın ürəyindən axıb gələn müasir aşıq yaradıcılığı qaynar bir həyat keçirir. O, bu gün ədəbiyyat və incəsənətin geniş addımları ilə ayaqlaşır. Bugünkü aşıq səlflərinə nisbətən yeni məziyyətlərə malikdir. Onlar hər şeydən əvvəl müəyyən təhsil görmüş, mədəni inkişafa meyilli insanlardır. Onlar tək-cə çalıb oxumaqla

kifayətlənmir, eyni zamanda qoşduğu şeirlərin üzərində dönə-dönə işləyib onu cilalaya bilirlər. Bizim aşıqlar yalnız toy və mərasimlərdə deyil, həmçinin xalq teatrlarında, filarmoniyalarda, böyük konsert salonlarında dəstələrlə çıxış edirlər.

Bu ansamblara vaxtilə Aşıq Əkbər, Aşıq İmran, Aşıq İsfəndiyar, Aşıq Ədalət, Aşıq Kamandar, Aşıq Hacı kimi tanınmış saz-söz ustadları rəhbərlik etmişlər. Qocaman ustadlardan Hüseyn Cavan, Bisavad Teymur, Miskin Vəli, Aşıq Əmrah, Aşıq Avdı, Saraclı Hüseyn, Azaflı Mikayıl, Aşıq Müseyib, Aşıq Məhərrəm və başqaları biliklərini yeni nəsildən əsirgəməmişlər.

Aşıq sənətindən söz düşəndə üç kəlmə yada düşür: Aşıq, saz, söz!..

Aşıq deyəndə məhəbbət alovunda alovlanan Kərəm yada düşür. Pərisini gözləməkdən gözləri yollara dikili qalan Nakam Qurbani yada düşür. Sevgilisi əlindən alınmış Tufarqanlı Abbas yada düşür, məhəbbətini Vətəndə qoyub, məhəbbətinə qovuşmaq üçün qərib ellərdə dolaşan Qərib yada düşür. Tellisini itirən Dilqəm yada düşür...

Aşıq deyəndə telli saz yada düşür: Telli saz deyəndə Yanıq Kərəm, Zarıncı Kərəm, Dilqəmi, Gəraylı, Göyçə gülü, Qəhrəmanı, cəngi Koroğlu... gözəlləmələr yada düşür...

Aşıq deyəndə saz yada düşür: Qurbaninin boynubükük «Bənövşə»si, Abbasın gəraylıları, Xəstə Qasımın, Valehin indi də açılmamış bağlamaları, Alının, Şəmşirli Hüseynin, Ələsgərin nəsihətləri, ustadnamələri yada düşür...

Aşıq deyəndə qədim bir sənət məbədi yada düşür, saz yada düşür, söz yada düşür...

Aşıq sözü bir titul kimi XI – XII əsrlərdən bəllidir. Həmin əsrlərdə yaşamış Əhməd Yəsəvi «Aşıqlar» rədifli qoşmasında demişdi:

On səkkiz min aləmdə,
Heyran bolqan aşıqlar.
Tapmaq məşuq surağın
Sərsan bolqan aşıqlar.

Hər dəm başı urqulub,
Gözü xalqa tirmulub,
Hu-hu tiyun corğulub
Giryan bolqan aşıqlar.

Quyub yanub qul bolqan,
Eşqdə bulbul bolqan.
Kimi görsə qül bolqan
Mərdan bolqan aşıqlar.¹

Şəkil baxımından gəraylının bitkin nümunəsi olan bu şeir həm də məzmun və bədii mündəricəsi etibarilə aşiq şeirinin yetkinliyini göstərir. Deməli, hələ XII əsrdə aşiq tərzli şeirin bitkin nümunələri yaranmışdır. XIII əsrdə Aşiq Paşa (1272 – 1333) aşiq sözünü titul kimi daşıyırdı. XV – XVI əsrlərdə də Aşiq Çələbi, Aşiq Əhməd, Aşiq İbrahim bu titulu gəzdirmişlər.

Bir istilah kimi «aşiq²» sözünün mənasına gəldikdə indi-ye qədər deyilən fikir və mülahizələri üç qismə bölmək olar:

1. Aşiq – ərəb dilindəki «aşiq» sözündən olub vurulmaq, məhəbbət bağlamaq, bənd olmaq deməkdir. Ü.Hacıbəyov aşiq sənətinə dair məqalələrində bu fikri dəfələrlə xatırlatmışdır. Aşiq Tələt və H.K.Qədri də əsasən bu fikirdədirlər³.

2. «Aşiq» sözü türkdilli xalqların işiq sözündəndir. V.Çələbi eşq və aşiq sözlərinin türkcə işiq sözündən əmələ gəldiyini xatırlatmaqla bərabər, aşığın «ürəyi eşq ilə yanan, qəlbi məhəbbətlə nurlanan kimsə» adlandırmışdır.⁴ F.Köprülü də «aşiq» sözünün türk dillərində işlənən işiq sözündən olduğunu söyləyir və belə hesab edir ki, işiq, nur, haqq,

¹ Əmid Abid Əhməd Yəsəvinin yeddi hecalı şeirləri ilə manıları (mahını) şəkli baxımdan müqayisə edərkən həmin şeiri nümunə göstərmişdir. Bax: Azərbaycanı öyrənmə yolu. 1930, № 4 – 5, s.17.

² «Aşiq sözünün etimologiyası haqqında prof. M.H.Təhmasib «Azərbaycan xalq dastanları» (1972) kitabında ətraflı danışdığına görə biz bu söz-dən az bəhs edəcəyik.

³ Türk lüğəti, III c., s.507.

⁴ H.Dizdaroğlu. Xalq şeirində türələr. Ankara, 1969, s.18.

«haqq aşığı» orta əsr təriqətlərinin (qələndəri, bəhayi, bəktəşi, hürufi və b.) rəmzi mənası, əqidəsidir¹.

F.Köprülü ilə eyni mövqedə dayanan V.Qordlevski yazır: «Qələndəri XVI əsrdə çox geniş yayılmış istilah olan «işiq» adlandırılır. Burada bəlkə də türkcə «od» demək olan «işiq» sözü ilə ərəbcə «allaha məhəbbətlə yanan» demək olan «aşiq» sözünün kontaminasiyası baş vermişdir².

3. «Aşiq» sözü aşılamaq sözündən əmələ gəlmişdir. M.H.Təhmasib aşiq sözünün çoxçalarlığından bəhs etməklə yanaşı, «aşiq» sözünün aşılamaq sözündən əmələ gəlməsinə daha çox diqqət yetirir və yazır ki, «Aşiq»in kökü ərəbcənin «eşq», «aşığ»ın kökü isə, bizcə türkcədə indi artıq tamamilə arxaikləşmiş olan qədim «aş»dır. Bu sözün öz fikrini, məqsədini, istəyini başqalarına təlqin etmək mənasında işlədilən «aş-ı-la-maq» forması bu saat da dilimizdə işlənməkdədir³.

M.H.Təhmasibin dediklərində uyğunluq vardır. «Aşula» aşiq havasının olması da bunu təsdiq edir. Bütün bunlarla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, aşiq – aşiq – aşılamaq sözləri şəkildə bir-birilərinə bənzədikləri kimi, daxili məzmun və mahiyyət etibarilə də yaxındırlar. Deməli, aşiq istər-istəməz işıqdan, nurdan, günəşdən nəşət tapır, qopuzu müqəddəs, diləyi hasil olan Dədə Qorquda sığır, özünü onda tapır. Bununla da Dədə Qorqud aşığın özümü və nüvəsi olaraq qalır.

Saz – sazlamaq sözünün kökündən olub sadəcə nizamlaşdırmaq, kökləmək, qurmaq mənası daşıyır. Böyük Nizami də müğənniyə bu mənada müraciət etmiş, həm də sazın ruhu oxşayan alət olduğundan şövqlə danışıbmışdır:

Müğənni, o, ruhu oxşar saz ilə,
Mənim də ruhumu oxşa saz ilə.
Bəlkə ilham alıb sazın telindən
Ruhuma ipək həqiqəyə nəqş eləyim mən.

¹ Ф.Көпрүлү. Әдәбиyyат аראшдырмалары, 8-сi с., s.246.

² M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, 1972, s.45.

³ M.H.Təhmasib. Göstərilən əsəri, s.41.

Deməli, XII əsrdə qopuz və tənburla yanaşı, dinən saz ozan-aşığın əsas ifa aləti olmuşdur. Qopuzu ozanlar müqəddəs saydıqları kimi aşığılar da sazı müqəddəs hesab etmişlər. Buta verilən aşığılar də öz sirli butasını ilk dəfə telli sazın telləri ilə açıb söyləmişlər.

Şah İsmayıl Xətai (XVI əsr) qoşmalarının birində dörd şeylə bərabər sazın da insana gərək olduğundan bəhs edərək deyirdi:

Bu gün ələ almaz oldum mən sazım,
Ərşə dirək-dirək çıxar avazım.
Dörd şey vardır bir qarındaşa lazım,
Bir elim, bir kəlam, bir nəfəs, bir saz.

Xəstə Qasım (XVI – XVIII əsrlər) saz ustasına müraciətlə:

Usta, məni gözlərinə fəda et,
Səndən saz istərəm, amma saz ola.
Dindirəndə imran dilli danışa,
Şeyda bülbüllər tək xoş avaz ola.

- deyə imran dilli, bülbül tək xoş avazlı saz bağlamasını xahiş etmişdir. XIX əsrin böyük saz-söz ustaları Aşıq Musa «Nə günahı telli sazın», Aşıq Ələsgər «Mənim» şikayətnaməsində

Zəkatsız dövlətə halal deyənlər,
Onlardan halaldı bu sazım mənim.

- deyə sazı şər qüvvələrdən qorumuşlar.

Saz yazılı şeirimizin də ədəbi mövzusuna çevrilmiş, XX əsrin böyük şairləri H.Cavidin («Sındırılan saz») bədii fikrinin tərcümanı olmuşdur.

İstər xalq danışığı dilində, istərsə yazılı və şifahi ədəbiyyatda kamil fikirlərə, müdrik kəlamalara, ibrətamiz nəsihətlərə iki kəlmə – «atalar sözü» demişlər. Nizami Gəncəvi sözün qiymətini onu çox danışmaqda deyil, əksinə, az sözün məzmun və mahiyyətində axtarırdı:

Sözün də su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.
Bir inci saflığı olsa da suda
Artıq içiləndə dərd verir su da.

Şah İsmayıl Xətai:

Söz vardır kəsdirir başı,
Söz vardır kəsər savaşı,
Söz vardır ağulu aşı,
Bal ilən edər yağ, bir söz.

Söz geniş mənə çalarlarına malikdir. Söz həm də nəzm əsərlərinə, şeirə də deyilmişdir. «Aşıq bir söz oxu», «Aşıq, bir nəsihətli söz oxu», «Aşıq, Qurbaninin sözlərindən oxu», «Xəstə Qasımın sözləri çox dərin», «Ələsgərin sözlərindən olmaz» və s. Deməli, xalq şeirə də söz demişdir. Bu gün də radioda, televizorda, konsert salonlarında hər hansı mahnının ifası zamanı «sözləri filankəsindir» ifadəsini eşidirik.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Əhməd Yəsəvinin (XI – XII əsrlər) heca vəznli qoşmaları, Molla Qasım Şirvaninin¹ (XIII əsr) qoşma, gəraylı-təcnis və müəmmaları, Nəsiminin (XIV əsr) vaxtilə aşıqların dilində gəzən gəraylısı aşıq şeirinin ilk nümunələri sayıla bilər. Orta əsrin pillələrində yaranan bu şeirlər uzun illər ancaq ağızlarda yaşamış və yalnız XVII – XVIII əsrlərdə cümlərə köçürülmüşdür. Buna görə də onlar ilk variantını qoruya bilməmiş, yeni sözlər və yeni ifadələrlə mündəricəsini dəyişə-dəyişə müasirləşmişdir.

Ümumiyyətlə, Qasımın «Gördüm» gəraylısı, «Ya Sənəm, Sənəm», «Haray» təcnisləri, «Ya nə» müəmması məzmun, ifadə və dil baxımından da XIII – XIV əsrlərin ruhunu xatırladır:

Müqabirdən gūzar etdim,
Əcayib mərduman gördüm.

¹ Şirvanlı Molla Qasımın şeirlərini ilk dəfə S.Mümtaz cümlərdən toplayıb «El şairləri» (1927/28, yeni əlifba ilə 1935-ci il) kitabında çap etmişdir. S.Mümtaz «Molla Qasım və Yunis İmrə» («Maarif və mədəniyyət», 1929, №1, s.48 – 49) adlı məqaləsində Molla Qasımın Yunis İmrənin müviri olduğunu həm hər iki şairin adı çəkilən «Gülür» rədifli şeiri ilə, həm də mövzu və sənətkarlıq baxımından yaxın olduqlarını isbat etməyə çalışmışdır. Bu barədə M.Mürşəlovlə birlikdə «Ədəbiyyat və incəsənət» (1979, 25 may) qəzetində «Bir mübahisə haqqında» adlı məqalə ilə çıxış etmişik.

Qaranqu torpaq altında
Yatır cismilə can gördüm.

XVI əsrdə yaşamış ustad Qurbaniyə qədər nəinki təcnis, hətta bəzi aşiq şeiri nümunələri gəlib bizə çatmışdır. Molla Qasımın təcnisləri isə bu şəklin kamil nümunələri sayıla bilər. «Haray» rədifli təcnisdə oxuyuruq:

Əhədü-ləmyəzəl zahidü-yekta,
Salma məni gözdən ayağa haray.
Mün təha qovruldu tənəli sözdən,
Pərvanə tək yandım a yağa haray.

Sevdim al geymiş ələ yapışır,
Bu sınıq könlümüz ələ yapışır,
Bizdə bir nişan var ələ yapışır,
Müxənnəs yapışır ayağa, haray.

Qabuldan gəldün sən Dəməşq elinə,
Bülbül ərzi-halı demiş gülünə,
Şikəstə Qasımın demiş gülünə,
Sən özün yetiş gəl ayağa haray.¹

Sonrakı əsrlərdə aşiq şeirinin bəzi şəkilləri yazılı ədəbiyyata daxil olmuş və yaşamaq hüququ qazanmışdır. Prof. M.Seyidovun erməni əlyazmalarından əldə etdiyi İ.Nəsiminin gəraylısı aşiq şeirinin XIV əsrdə həm məzmun və mündəricə, həm də şəkildə kamilləşdiyini göstərir.

Doğduğuya inanmagil,
Çünki doğan öləsidir.
Şol yeri-göyü yaradan
Hamangil ol qalasıdır.

Kimsənin malın yeməgil,
Bu bana qalır deməgil.
Ol siyasət meydanında
Haqlı haqqın alasıdır.

¹ S.Mümtaz. El şairləri. Bakı, 1935.

Haq tərəzisin quralar,
Yazğumuzu soralar,
Yazğumuz sorulacaq
Yasa divan olalidir.

Ey Nəsimi, qayırmagil,
Çün doğdun ölmək üçün.
Çün torpaxdan doğdi tənün
Yenə torpax olasidir.¹

Bütün bunlar göstərir ki, orta əsrin əvvəllərində xalq şeirinin və aşiq qoşmalarının yüksək bədii nümunələri yaranıb yayılsa da, islam etiqadının güclü təbliğati, həmçinin ərəb və fars dillərinin hegemonluğu, bu dillərdə divan ədəbiyyatının geniş inkişafı milli dildə yaranan ədəbiyyatı və incəsənəti sıxışdırmış, yazıya alınıb qorunmasına mane olmuşdur.

Təbii olaraq, ərəb və fars dillərində yaranan mədəniyyətə geniş imkan yaradan islam təfəkkürü milli dillərin inkişafını ləngidir, hətta onu nüfuzdan salmağa çalışırdı. O zaman «Qəribnamə»nin müəllifi Aşiq Paşa (1272 – 1333) məhz bu münasibətlə demişdi:

Türk dilinə kimsələr baxmaz idi,
Türklərə hərgiz könül axmaz idi,
Türk dəxi bilməz idi bu dilləri
İncə yolu, ol ulu mənzilləri.²

Buna görə də tək-tək sönən ulduzlar kimi arabir milli dildə xalq təfəkküründə şeirlər yaranır, lakin vaxtında yazıya alınıb mühafizə edilmədiyindən hafizələrdən silinməkdə idi. Yalnız XVI əsrdə aşiq sənəti üçün münbit şərait yarandı. Tədricən ozanın yerini tutan aşiq indi elə bir bədii libas geyinməli idi ki, mühafizəkar ruhanilər qarşısında həm öz nü-

¹ M.Seyidov. Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri. Bakı, Elm, 1976, s.108 – 109.

² N.M.Qocatürk. Türk ədəbiyyatı tarixi. Ankara, 1970, s.176.

fuzunu qoruyub saxlaya bilsin, həm də qədim ozan sənətindən yüksəkdə dayansın.

Səfəvi dövlətinin banisi Şah İsmayıl Xətəinin Azərbaycan dilini hakim dil səviyyəsinə yüksəltməsi azərbaycandilli ədəbiyyata, aşığı sənətinə böyük qayğı göstərməsi milli mədəniyyətin vüsəti üçün əsas amil oldu. Bu dildə Xətəi özü, Həbib, Füzuli kimi böyük sənətkarlar nadir sənət inciləri yaratdılar. Şah İsmayıl Xətəi heca vəzninin müxtəlif şəkillərində aşığı şeiri üslubunda qoşmalar, gəraylılar, varsağılar və bayatılar yazmışdır. Xətəinin yaxın dostlarından olan Məhəmməd bəy Şəmsi də öz dünyəvi ruhlu qoşmaları ilə sarayda böyük hörmət qazanmışdır:

Çərxi-fələk uruluban dönərsə,
Bəli, demişəm, dönmənəm yarımndan.
Mən etməyə İsa göydən yenərsə
Bəli, demişəm, dönməzəm yarımndan.¹

«Səfəvilərin dini görüşlərini yaymaq, Səfəvi hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün hər vasitədən istifadə etməyə çalışsan Şah İsmayıl Xətəi xalq müğənnilərinin nüfuz və qüdrətindən də istifadə etmişdir. Şah İsmayılın uşaqlıq illəri xalq içərisində keçmişdir. Onun şairlik istedadının inkişafında aşığı şeirinin böyük təsiri vardır. O, aşığı yaradıcılığına böyük diqqət verir, özü də aşığı şeiri üslubunda şeirlər yazırdı. Bu əsrdə aşığı şeiri yeni istiqamətdə inkişaf edir. Aşığı yaradıcılığında qızılbaş görüşlərinin təsiri gündən-günə qüvvətlənirdi»².

Bu dövrdə Hz. Əlinin mədhinə həsr olunan qoşmalar geniş yayılır, hətta dastanlarda geniş istifadə olunurdu və bundan sonra dastan Hz. Əlinin aşığa yuxuda buta verməsi ilə başlanırdı. Aşıqlar Şah İsmayılın Çaldıran döyüşü ilə əlaqədar dastan da yaratdılar. Məzmunundan görüldüyü kimi,

¹ Şah İsmayıl Xətəi. 1-ci cild. Bakı, 1975, s.18. Ə.Məmmədovun müqəddiməsi.

² H.Araslı. Aşığı yaradıcılığı. Bakı, 1960, s.33.

dastan tarixi həqiqətləri əks etdirmişdir. Akad. H.Araslının ilk dəfə dövlət arxivindən əldə etdiyi və şərti olaraq «Şah İsmayıl» adlandırdığı bu dastanda Şah İsmayılın arvadı Taclı xanımın Çaldıran döyüşündə əsir düşməsi, sərkərdə Əbdi bəyin döyüşdə ölümü, bütün bu kədərli hadisələrin şahı dərin-dən kədərləndirməsi təsvir olunmuşdur. Buna baxmayaraq aşıqlar dastanın məzmununa nikbin bir ruh aşılamişlar.

XVI əsrdə geniş şöhrət qazanan aşiq sənəti incəsənətin başqa sahələri ilə rəqabətə girmiş, hətta bir çox aşiq havalarından və aşiq şeiri şəkillərindən xanəndələr də istifadə etmişlər. Dövrümüzün məşhur ustad aşığı Azafı Mikayıl ustadlarından öyrənmişdi ki, hələ Xətai zamanında aşiq havalarının sayı 300-ə çatmışdır. Şagirdlər bu qədər havanı yadda saxlaya bilmədiklərindən ustadların məsləhəti ilə 300 havadan yüzünü, qalan 200 havanın isə hər yüzündən birini saxlayıb 198-ni atmışlar. Beləliklə, 300 aşiq havasından 102 hava saxlanılmışdır. Hətta aşıqlar bu münasibətlə bir mahnı da qoşmuşlar:

Ən doldu, bənd oldu,
Dəyirmanə dən doldu,
Yüz iki gülmix
Bir gülmixə bənd oldu.

Kökü xalq ruhuna, xalq məişətinə, xalq adət-ənənəsinə bağlanan aşiq sənəti eyni zamanda xalqın mənəvi təkamülündə başlıca amilə çevrilir, elin toy-düynləri, bayram mərasimləri aşığın sazında, sözündə rəvnəq tapırdı.

XVI əsrdə Qurbaninin timsalında aşiq sənətinin bünövrəsi qurulur. Onun həməsri Miskin Abdal və Vanlı Göyçək mahir ustadlardan sayılmışdır. İmani onun haqqında demişdir:

Yaxşı tanımışam Miskin Abdalı,
Cəm imiş başında huşu, kamalı...

Eyni əsrdə Türkiyədə Pir Sultan Abdal, Qul Hümmeət, Qul Mahmud və başqa saz şairləri yaşamış, qızılbaş təriqətini yaymışlar. Bəllidir ki, ərəb və fars dillərindən xəbəri olmayan geniş xalq kütləsinin belə bir sənətə böyük ehtiyacı vardı. Dağlıq obalarda, əsasən, maldarlıqla, aran yerlərində isə bağ

və bostanla binagüzarlıq edən, oxuyub-yazmaqdan uzaq olan əhalinin aşığa və onun sənətinə məftun olması təbii idi. Aşıq eli, obanı diyar-diyar gəzir, şənliklərdə oxuduğu nəsihətə-tamiz sözlər, sevgi mahnıları, nağıl və dastanlar dinləyiciləri heyrətdə qoyurdu. Bütün bunlarla yanaşı, kütlə qarşısında çoxlu havalar çalıb bədahətən şeir söyləmək, sələflərinin və ustadlarının saysız-hesabsız şeirlərini yaddaşında saxlamaq, suyu tükənməyən bulaq kimi gecə-gündüz çalıb oxumaq aşığın nüfuzunu daha da artırırdı. Xalq isə doğrudan da belə bir sənətə sonsuz məhəbbət bəsləyir və ona müqəddəs nəzərlə baxırdı. Aşıqların özləri də bu sənətin müqəddəsliyindən danışıq və kütləni inandırırıldı ki, əsil aşıq haqq vergisi alandır. Onun məhəbbəti də buta yolu ilə verilir. Yəni Hz. Əli və ya Xızır dəriş libasında onun yuxusuna girir, butasını göstərir və deyir: «Oğlum, onu sənə, səni də ona yazdım, çox çətinliklər çəkəcəksən, axırda butana yetişəcəksən».

Buta almış aşıq yuxudan ayıldıqdan sonra tamam başqa bir şəxs olur. Butadan əvvəl o, zəif, bacarıqsız idi. Buta onun qəlbinə elə bir işıq saçır ki, cismən və ruhən dəyişir, oğlan aşıq olmaqla bərabər həm də aşıq olur, gözəl saz çalır, avazla oxuyur, sinədən bədahətən şeir söyləyən bir şair olur. O, butanın işığında ürəkləri oxuya bilir, gizli mətləblər ona əyan olur. Tarixi hadisələrdən, hökmdarlardan, peyğəmbərlərdən, dini təriqətlərdən xəbər verir. Oğlan qüvvətli pəhləvan olur, bütün maneələrə, qara qüvvələrə qalib gəlir. Bununla belə, qəhrəmanın istedad və qüdrəti fantastik imkanlardan daha çox romantik və real imkanlara əsaslanır. Qəhrəmanın sonrakı mübarizəsi və həyatı təbii şəkildə davam edir: O, gözəl bir aşıq, el sənətkarı, istedadlı şair kimi şöhrət qazanır. «Qurbani», «Abbas və Gülgəz», «Tahir və Zöhrə», «Aşıq Qərib», «Əsli-Kərəm», «Dilsuz və Xəzəngül» və s. dastan yaradan dastançı-aşıqlar bu və buna bənzər üsullardan istifadə etmişlər.

Bu cür ədəbi üsullar aşıq sənətində epik əsərlərin – nağıl və dastanların yaranmasına səbəb olmuşdur. Hələlik savadsız olan kütlənin bədii zövqünü oxşamaq, insanlara insan ta-

leyindən geniş söhbət açmaq üçün nağıl və dastan daha münasib janr idi. Belə ki, bir neçə gün davam edən toy və şənliklərdə ifaçı aşıqlar ustadlar haqqında yaranan rəvayətləri danışır, onun qoşmalarını, deyişmələrini münasib havalarda ifa edir, məclisi ələ alırdılar. Bu üsul dastan janrının formalaşmasına və geniş yayılmasına şərait yaradırdı. Deməli, aşıq yaradıcılığının ən geniş yayılmış qollarından biri dastan janrı idi ki, burada da şeirlə nəsr növbələşirdi. Dinləyiciləri yormamaq üçün aşıq ilk başlanğıcda ustad aşıqları xatırlayır, onların ustadnamələrindən üç qatar söz oxuyur. Burada bir tərəfdən keçmiş ustadları xatırlamaq, onların nəsihətlərini dinləmək, yada salmaq və təkrarlamaqla hafizələrdə qorumaq, digər tərəfdən bu ustadnamələrdən öyüd-nəsihət, təlim-tərbiyə almaq məqsədi güdüldü. Bütün bunlar, şübhəsiz, aşıq sənətinin xalq içərisində geniş yayılmasına səbəb olur, hətta şəhər mühitində ona hörmət və nüfuz qazandırır.

Şəhər mühitinə yaxınlaşan aşıq sənəti istər-istəməz incəsənətin müxtəlif növləri ilə qarşılaşır, bir-birindən bəhrələnir, xallar, şəkillər əxz edir, hətta bəzən rəqabətə girir: aşıq şeiri yazılı şeirə təsir göstərdiyi kimi, yazılı şeir də aşıq şeirində özünə yer tapır, bir-birinin şəkillərini öz sənətinin ruhuna hopdurur və get-gedə mənimsəyir, beləliklə də öz məzmun və mündəricəsini zənginləşdirir.

XVII-XVIII əsrlərdə aşıq yaradıcılığı elə bir vüsət aldı ki, hətta cəmiyyətin özündə olduğu kimi, aşıqlar arasında da «təbəqələşmə» əmələ gəldi. Onlara «şəhər aşığı» və «tərəkəmə aşığı» kimi adlar verildi. Şəhər aşıqları şəhər incəsənətini, divan ədəbiyyatını və ümumiyyətlə, şəhər mədəniyyətini istər-istəməz öyrənir, mənimsəyir, onun poetik qaynaqlarından qidalanırdılar. Bu qidalanma və faydalanma ədəbiyyat və incəsənətin üç sahəsində – şeirdə, musiqidə və dastan ifaçılığında nisbətən aydın hiss olunurdu. Şəhər aşıqları türkü, varsağı, toğalaq, səmayi, qələndəri və başqa şeir şəkillərindən daha çox yazılı poeziyanın müxəmməs, müsəddəs, müstəzad, təxmis və başqa şeir şəkillərini aşıq poeziyasına gətirirdilər.

Eyni zamanda aşiq şeiri şəkli ilə yazılı şeir şəklini bir-birinə qovuşdurmaqla yeni şəkillər alırdılar: qoşma-müstəzad, cığalı müxəmməs, müstəzad-təcnis və s.

Eyni məziyyət musiqi və dastan aşıqlarında da özünü göstərirdi: aşiq məclisdə istər-istəməz qədim meydan tamaşalarının da olduğu kimi çaldığı havaya münasib hərəkət edir, beləliklə də səhnədə saz və söz bir-birini tamamlayırdı. Bu qarşılıqlı təsir məzmun və mündəricədə də hiss olunurdu. Şəhər aşıqlarının saz sənətində feodal mühitinin, zadəgan zümrələrinin, tacirlərin, sənətkarların, həmçinin ruhanilərin həyat tərzi və ictimai mövqeyi əsas mövzu olurdu. Çox zaman şahzadələr, bəyzadələr, xanəndələr və dövlətli tacirlər alicənab, humanist, xoşsima, yoxsula və darda qalanlara kömək edən, insanpərvər kimi təsvir və təqdim olunurdular. Burada əsas məqsəd yuxarı zümrələrdə aşağı zümrələrə insan münasibəti yaratmaq idi: «Əsli-Kərəm», «Alıxan və Pərixanım», «Səlim şah» dastanları, bəzi əfsanəvi din xadimlərini xatırlayan vücudnamələr, tacirlərin səxavətindən danışan nağıl və dastanlar belə bir məramın nəticəsində yaranırdı. Tərəkəmə el aşığı daha çox təsərrüfat və xüsusən maldarlıqla güzəran keçirən obaların məişətinə sığır, onlarla birlikdə yayı yaylaqlarda, qışı aranda keçirir, tərəkəmənin özlərinə məxsus təmiz duyğularını, sevgi hisslərini, arasını, yaylağını telli sazda vəsf edirdilər. Lakin el aşıqlarının mövzusu bunlarla məhdudlaşmırdı. Aydınır ki, kənd mühitinin öz dərdi, öz qayğıları, öz romantik dünyası vardır. Bu romantik dünyada baş verən çarpışmalar çox hallarda kənd igidlərinin ağasına «ağ olub» dağlara sığınması ilə nəticələnirdi. Bu hadisələri görən aşıqlar igidlərin şəsinə nəğmələr qoşur, əhvalata uyğun hekayələr və nağıllar yaradırdılar. XVII əsrdə «Koroğlu» eposu yaranana qədər, heç şübhəsiz, bu məzmununda yüzlərlə kiçikhəcmli nağıllar və hekayələr yaranmış və bunlar «Koroğlu» eposu üçün zəmin olmuşdur. H.Araslı yazır ki, istila illərində və istilaçılara qarşı mübarizə günlərində Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı daha mübariz və döyüşkən olmuşdu. İstila illərində Azərbaycan şəhərləri talan edilir, kişilər

kütləvi şəkildə öldürülür, qızlar isə əsir aparılıb xarici bazarlarda satılırdı. Q.Məmmədlinin qədim əlyazmalardan əldə etdiyi bir qoşmada azərbaycanlı əsir qızların fəryadını eşidirik. Durnalara xitabən deyilmiş bu fəryadda fərdi kədərdən daha çox vətən həsrəti duyulur:

Göydən ötən bölük-bölük durnalar,
Bizdən salam olsun əcəm elinə!
Yaşıl geymiş, sarı telli durnalar,
Bizdən salam olsun Əcəm elinə!

Bizi ayırdılar ata-anadan,
Yarəbbim, sən qurtar bu qəm-xanadan!
İstanbul şəhərindən – Qəstantinadan,
Bizdən salam olsun Əcəm elinə!

Budur gəldi əsirlərin karvanı,
Çağıraram ya mövlana, ya qəni!
Qara geydi Əcəm piri-cavanı,
Bizdən salam olsun Əcəm elinə!

Beş qız idik bir arada, bir yerdə,
Ya ilahi, dərman eylə bu dərdə!
Canım durna, hər vətəndən ötəndə
Bizdən salam olsun Əcəm elinə!

Bizi keçirdilər şahı-cisirdən,
Rum ölkəsi vari doldu əsirdən.
Ol Şamü-Hələbdən, şəhri Misirdən
Bizdən salam olsun Əcəm elinə!

Belə şeirlər, heç şübhəsiz, aşıq yaradıcılığının məhsuludur və H.Arashının dediyi kimi, itmiş bir dastanın qəlpəsidir.

Məhz bu cür real həyat həqiqətləri aşıq sənətinin əsas mövzusunə çevrilir, sənətin ictimai mövqeyini müəyyənləşdirirdi. XVII-XVIII əsrlərdə aşıq yaradıcılığı, xüsusilə dastan və lirik poeziya geniş vüsət aldı. Hətta Yaxın Şərqdə və eləcə də Qafqazda incəsənətin bir çox sahələrini və yazılı poeziyanı

üstələdi. Bu yüksəliş təkcə Azərbaycan mədəniyyəti daxilində deyil, həmçinin erməni, gürcü, Dağıstan və digər xalqların da bədii yaradıcılığında özünü göstərdi. Erməni varsaq və qusanları da bizim varsaq və ozanlar kimi titullarını dəyişib aşığı titulunu qəbul edirdilər. Hətta öz ad və familyalarından əlavə aşığı tituluna Azərbaycan adları da əlavə edirdilər (Aşığı Əmiroğlu, Aşığı Dəmirinoğlu, Bağiroğlu, Aşığı Bədr Allahverdi, Aşığı Keşişoğlu və b.). Bu ənənə XIX və XX əsrlərdə daha kütləvi hal almış və dövrümüzə qədər davam etmişdir.

Beləliklə, aşığı şeiri yazılı ədəbiyyatın şeir şəkillərini o dərəcə üstələdi ki, XVII əsrdə Azərbaycan poeziyası milli zəminə (xalq poeziyasına – Q.N.) möhkəm bağlandı. Vaqif, Vidadı kimi sənətkarlar məhz bu zəmində yetişdilər.

QƏDİM VƏ ORTA YÜZİLLƏR AŞIQLARI

DƏDƏ KƏRƏM

Dədə Kərəm – Məcnun və Fərhadla eyni səviyyədə dayanan Şərqi məşhur məhəbbət cəfakeşidir. O, daha çox «Əsli-Kərəm» dastanının qəhrəmanı kimi şöhrət qazanmışdır. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, əksər dastanlarımızın qəhrəmanları kimi Kərəm də ustad aşıqlar tərəfindən uydurulmuş bədii surət deyil. O, təhsil görmüş mütəfəkkir şairlə eyni cəbhədə dayanan, nadir istedadlı saz və söz sərrafı olmuşdur. Kərəmi real şəxsiyyət kimi təsdiq edən folklorşünaslar onu daha çox XVI əsrlə bağlayırlar. Lakin dastanın özündəki bəzi hadisələr, müşahidə və dəlillər Kərəmi daha çox XIV əsrə aparır. Kərəmin qədim ozan-aşıq məktəbinə daxil olduğunu və xeyli qədimlərdə yaşadığını söyləməyə imkan verən dəlillərdən biri də onun başqa dastan qəhrəmanlarından fərqli olaraq daha çox mifikləşdirilməsidir. Dədə Qorquddan sonra xalq ədəbiyyatında dedə titulu daşıyan (Dədə Yediyar, Dədə Qasım və b.), hadisələri qabaqcadan xəbər verməyi bacaran, adi adamların dərk edə bilmədiyi mənbələrdən agah olan sənətkarlardan və dastan qəhrəmanlarından ən qüdrətli də məhz Dədə Kərəmdir.

XIII-XIV əsrlərdə xalq dilinə olan ögey münasibət Dədə Kərəm kimi məşhur ozanların ədəbi irsinin yazıya köçürülüb yayılmasına imkan verməmişdir. Lakin Kərəmin şeirləri dillərdə dolaşmış, yaddaşlarda mühafizə olunmuş, daha da cilalanmış, onların müxtəlif variantları yaranmışdır.

Kərəmin adı ilə bağlı şeirləri üç qismə bölmək olar:

1. «Əsli-Kərəm» dastanında istifadə olunmuş şeirlər;
2. Kərəm tərəfindən söylənmiş, lakin dastana daxil edilməmiş şeirlər;
3. Kərəmin xələfləri – ozanlar və aşıqlar tərəfindən yaradılıb Kərəmin adı ilə bağlanmış şeirlər.

Dastana daxil edilməmiş müstəqil şeirlər Orta Asiyada, Türkiyədə və Qafqazın müxtəlif xalqları arasında o qədər ge-

niş yayılmışdır ki, onları Kərəm haqqında söylənmiş başqa ozanların şeirlərindən ayırmaq çətindir. Bu münasibətlə M.H.Təhmasib yazır: «Kərəm Dədə aşiq tərzində yazan qüdrətli bir aşiq-şair olmuşdur. Onun dastandan başqa yüzlərcə müstəqil qoşması, gəraylısı vardır. Kərəm Dədənin yalnız dastan qəhrəmanı deyil, tarixi bir şəxsiyyət, bir ədəbi sima olduğunu göstərən şeirlər, bəndlər, misralar da az deyildir.

Başına döndüyüm ay Dədə Kərəm,
Gözlərim tor görür, ürəyim vərəm,
Dəryalar mürəkkəb, meşələr qələm,
Mollalar yazdıqca dərdim var mənim».¹

Dədə Kərəmin şeirlərindəki dərin məzmun, yüksək bədii dil və poetik ifadə vasitələri göstərir ki, onun yaradıcılığı zəngin ədəbi mühitdə formalaşmışdır. Onun keşiş Əslini ilk dəfə qaçırarkən boş qalmış yurda baxıb dediyi bayatıdakı məcaza diqqət yetirək:

Eləmi dərdə sərəm,
Bağlanıb dərdə Kərəm.
Qoşaram qəm kotanın
Sürərəm, dərd əkərəm.

Kərəmin «Ağlar» rədifli qoşmasında sözlərin düzümü, fikrin ardıcılığı, təkrirlərin həmahəngi, məzmun bütövlüyü və şeirin kamilliyi onun doğrudan da Dədə Qorqudun varisi olduğunu təsdiqləyir:

Fələk məni bağa bağban eylədi,
Bağlar ağlar, bağban ağlar, gül ağlar.
Xəzan əsdi, bağ pozuldu, gül soldu,
Süsən ağlar, sünbül ağlar, sel ağlar.

...Yaşılbaşlar uçub qonar göllərə,
Məcnun kimi düşdüm çöldən-çöllərə,
Kərəm deyər, düşdüm qürbət ellərə,
Gələn ağlar, gedən ağlar, yol ağlar.¹

¹ M.H.Təhmasib. Göstərilən əsəri, s.104.

Kərəmin şeirlərində Məcnunun Fərhad, Vərqa, Qəmbər, Loğman, Mənsur və başqa məhəbbət cəfəkeşlərinin adlarını çəkib öz taleyini onların taleyi ilə bağlayır. «Bir kamil ustad-dan dərsemi aldım» deyən qüdrətli söz ustadı Azərbaycan dilinin zənginliyindən istifadə edib tənisin nadir və kamil nümunəsini yaratmışdır:

Öldüm, öldüm, Əslim, sənin əlindən,
Yandı sinəm, bir də göstər yara üz.
Həmişə üstündə titrədi canım,
Cəsəd dərdli, könül dərdli, yara üz.

...Dərdli Kərəm deyər, qurban yar üçün,
Kəs ciyərim, doğra bağrım, yar için,
Yar odur ki, yar yolunda yar üçün
Dərd-qəm çəkə, yaş axıda, yara üz.²

Belə musiqili şeir dilinə malik olan Kərəm həm də qopuz-saz havalarının nadir növlərini bəstələmişdir: Kərəmi, Yanıq Kərəm, Zarıncı Kərəmi, Kərəm gözəlləməsi, Sallama Kərəmi və s. Sonralar Kərəm şeirlərinə əlavələr edildiyi kimi Kərəm havalarına da yeni-yeni havalar əlavə olunmuş (Şikəstə Kərəmi, Şirvan Kərəmi) və muğam havaları ilə qarışdırılmışdır.

Kərəmin şeirləri, yaratdığı havalar və dastanlar vaxtında yazıya alınmadığından ciddi təhriflərə uğramış, özünün adı isə şeirlərinin son bəndlərində yaşamış, bir də «Əsli-Kərəm» dastanının qəhrəmanı kimi əbədiləşmişdir. Dədə Kərəmin adı ilə bağlı olan «Əsli-Kərəm» dastanı Azərbaycan dastanları sırasında xüsusi yer tutur.

Dastanın əldə olan iki variantında (Gəncə və İsfahan) xan oğlu Kərəm müsəlman, sevdiyi Əsli isə keşiş qızı – ermənidir. Sevgililər arasında din elə bir Çin səddi çəkir ki, bu səddi aşmaq məhv olmaq deməkdir. Buna baxmayaraq bu iki gəncin məhəbbəti o qədər saf, təmiz və ülvi hisslərdən

¹ Aşıqlar. 1-ci hissə. Toplayanı H.Əlizadə. B., Azərneşr, 1937, s.96.

² Azərbaycan aşıqları. 5 cildə, c. 2, s.88.

yoğrulub ki, onlar ayrı-ayrı dinlərə mənsub olsalar da məhəbbəti ondan uca tuturlar.

Kərəmin əsil adı olan Mahmudun mənası Ay ilə bağlıdır. Əsli isə yer, torpaq, kök, məhvər (güman ki, Asiya qitəsinin adı ilə bağlıdır) mənasındadır. Dastana astral görüşlərlə yanaşsaq, onda Əsli (Yer) ilə Kərəmin (Mahmud – Ay) məhəbbəti Ayla Yerin məcazi eşqi kimi təsəvvür olunmalıdır. Maraqlıdır ki, Mahmudun anası Qəmərbanunun adı da Ayla bağlıdır. Hətta atası Ziyad xanın adı da işıqla – Günəşlə əlaqəlidir. Əslinin atası Qara Məlik isə zülmət mənasındadır. Belə görünür ki, işıqla zülmət əks qütblərdə dayanıb bərişə bilmədikləri kimi Əsli ilə Kərəmin eşqi də bir məcraya sığışıb qovuşa bilmir. Diqqət edilsə, belə astral-mifik təsəvvürlər «Əsli-Kərəm» dastanını daha qədimlərə aparır. Dastanın astral görüşlərlə bağlılığı, həm də bir sıra qədim süjetlərlə oxşarlığı onu az qala İslama keçid dövrünə də yaxınlaşdırır. Bu cür yaxınlıq «Dədə Qorqud» boyları ilə «Əsli-Kərəm» dastanı arasında da vardır. Məsələn, «Bamsı Beyrək» boyunda bu yaxınlığın izlərini görürük. Hər iki dastanda atalar övladsızdılar. Uşaqlar nəzir-niyazla anadan olur və göbəkkəsmə adlandırılırdılar. Hər iki əsərdə gənclər adaxlı olduqlarına baxmayaraq, ov zamanı qızın evi yanında görüşür və sevişirlər (hətta demək olar ki, bu görüşlərin təfərrüatı da eynidir). Özünün kim olduğunu nişan vermək, sonra da üzüyü qızın barmağına keçirmək və s. hər iki dastanda təkrar olunur. Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, Kərəm şikayətlərinin birində hətta «Ağqovaqqız – Beyrək bəyinin dəngi» deyə Beyrəyin adını da xatırlayır.

«Qazan xanın evinin yağmalanması» boyunda Qazan xan «qurd üzü mübarək olar» deyib, əsir aparılmış ailəsini qurddan soruşur. Kərəm də Əslini axtararkən «Qurdlar, Əslini gördüzmü?» deyə xəbər alır. Qazan xan ailəsini «Su haqq didarın görmüşdür, mən bu suyla xəbərləşim» - deyə ona müraciət edir. Kərəm də suya müraciət edərkən eyni ifadəni işlədir.

Abi-həyat kimi daim axarsan,
Haqqın camalına hər dəm baxarsan.¹

«Kitabi-Dədə Qorqud» boylarında göy matəm rəngi hesab edilir. Yaxın adamları ölənlərin «göy bağlayıb qarasarınmaq» adətindən Kərəm də eyni mənada bəhs edir:

Fələklər göy geymiş, mələklər qara,
İndən belə əhalıma vay deyim.²

Qanturalı İç və Daş oğuz ellərindən özünəlayiq qız tapa bilmir, Trabzona gedib tərsa qızı Selcan xatunla evlənir. Kərəm də Gəncədə müsəlmanlığı qəbul etməmiş Qara Məliyin, yaxud Qara Keşişin qızı Əsli xanımı sevir...

«Əsli-Kərəm» dastanının ilk bütöv variantlarında işlənən onlarca ifadə – nəsnə, say, yey, uğur, üşənmək, yazı, qarpmmaq, duş, ün, çaş, göz, qırçın, inilti və s. sözlər «Dədə Qorqud» boylarında da eyni məzmunu daşıyır. «Dədə Qorqud» boyları ilə «Əsli-Kərəm» dastanının ilk variantı dil və ifadə baxımından ardıcıl müqayisə edilərsə, hər iki abidə arasında müəyyən paralellər görmək olar. Yalnız onu xatırladaq ki, Dədə Qorqudun hər bir şeirinin əvvəlində işlətdiyi «hey!» nidasına Kərəmin şeirlərində də rast gəlinir. Məsələn, «Kitabi-Dədə Qorqud»da:

Hey qırx eşim, qırx yoldaşım,
Qurban olsun sizə mənim başım.

«Əsli-Kərəm» dastanında:

Ərzrumun gədiyinə varanda,
Onda dedim, qadir mövləm, aman hey.
Hər tərəfdən coşğun boran, bad əsər,
Tutmuş hər yanımı çiskin, duman hey.³

«Dədə Qorqud» boylarında Oğuz qəbilələrinin əsas məskənlərindən biri Gəncədir. Əsas qəhrəmanlardan biri olan Bəkil oğlu İmran məhz Gəncə tərəflərdə Gürcüstan sərhədində ölkənin keşiyini çəkir. Kərəm də Gəncənin məşhur dədə ozanıdır.

¹ Azərbaycan dastanları, 5 cildə, 2-ci cild, s.60.

² Aşıqlar. II h. Bakı, Azərənəşr, 1937, s.88.

³ Azərbaycan dastanları, 5 cildə, 2-ci cild, s.78.

Dədə Kərəm klassik irsə yaxından bələd olmuşdur. Bu yaxınlıq yalnız Leyli və Məcnun, Fərhad və Şirin kimi eşq fə-dailərinin Kərəm qoşmalarında xatırlanmasında və ya onların taleyini öz taleyinə bənzədilməsində daha aydın gö-rünür. «Leyli-Məcnun» dastanı ilə müqayisələr aparsaq, həm dastanların ümumi quruluşunda, həm də surətlərin taleyində, aqibətində oxşar əlamətlər aydın görünür. Hər iki dastanın – «Leyli-Məcnun» və «Əsli-Kərəm»in süjeti və məzmunu çox oxşardır. Leyli və Məcnun bir-birilərini dərin bir məhəbbətlə sevirlər. Lakin Leylinin atası qızını Məcnuna vermir. Hətta qızını bu yoldan uzaqlaşdırmaq üçün İbn Sələmə ərə verir. Leyli isə bu izdivaca razı olmayıb vaxtı uzadır... Kərəm də Əslinin atasından aldadıcı cavab alır və qızını bir keşiş oğlu-na nişanlayır. Əsli də ondan möhlət istəyir. Məcnunun daxili dünyası ilə Kərəmin daxili dünyası arasında yaxınlıq var. Məcnun ceyrana müraciətlə deyir:

Yar gözü kimidir ahunun gözü,
İlk bahar gününə bənzəyir üzü.¹

Kərəm yaralı ceyranı görüb Sofiyə nişan verir:

Gözü bənzər Xan Əslimin gözünə,
Əsli xanın ceyranıdır bu ceyran.²

Atası min bəhanə ilə Leylini Məcnuna vermədiyi kimi Qara Məlik də bəhanələr tapıb Əslini Kərəmə vermir. Hü-quqsuz Leylinin keçirdiyi izzətləri Qara Keşişin tilsimindən yaxa qurtara bilməyən Əsli də keçirir. Hər iki dastan qəhrə-manlarının taleyi faciə ilə sona yetir.

Nizami ərəblərin ağızlarda dolayan Məcnun təxəllüslü Qeyslə Leylinin sevgisi haqqında yayılmış rəvayətlər əsasında «Leyli və Məcnun» poemasını farsca qələmə almış, XIV əsrin məşhur ozanı olan Mahmud isə Dədə Kərəm təxəllüsü ilə «Əsli-Kərəm» dastanını doğma dildə yaratmışdır. Dastan janrının yaradıcılarından bəhs edən M.H.Təhmasib yazır:

¹ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, Azərneşr, 1983, s.138.

² Aşıqlar. I h. Bakı, Azərneşr, 1937, s.86.

«Bizcə, bu dastanın «müəllifi», yaradıcısı olan Kərəm Dədə öz zəmanəsinin aşiq tərzində yazıb-yaradan şairləri, dədələri içərisində öz savadı, biliyi, məlumatı ilə də başqalarından fərqlənən bir sima imiş. O, Nizamidən də, ərəb rəvayətlərindən də xəbərdar imiş».¹

Nizami, Məhsəti, Əbüla kimi böyük sənətkarlar yetirən Gəncə ədəbi mühiti şübhəsiz, ozan-aşiq sənətinin də beşiyi olmuşdur. Oğuz ellərinin əsas mərkəzlərindən sayılan Gəncədə xüsusi ozanlar məhəlləsi indi də qalmaqdadır. Burada hələ XVI əsrdə Qurbani ilə Dədə Yediyar deyişmiş, Qurbani öz şeirlərində dönə-dönə Dədə Kərəmi yada salmışdır.

Nizaminin poeması ilkin mənbə kimi VII əsrin ərəb rəvayətlərindən qidalanmışsa, Ozan Mahmudun (Dədə Kərəmin) yaratdığı dastanın da ilk izləri VII – VIII əsrlərin islama keçid mərhələləri ilə səsləşir. Bu izdivacın ziddiyyəti islam dinini qəbul edənlərlə özgə dinə sığınanlar arasında gedir. Çünki «Əsli-Kərəm» dastanının süjeti ilə səsləşən onlarca rəvayət Qafqazda, eləcə də Şərqdə, o cümlədən Asiyada geniş yayılmışdır. «Qara Məlik dastanı», «Kərim-Süsən», «Kozi Körpəş və Bayan Sulu», «Səlcum Paşa» və s. dastanlar bu sıradandır.

«Əsli-Kərəm» dastanının ilk variantının qədim əfsanə, rəvayət və nağıllarla səsləşməsinə dair ətraflı təfərrüata varmadan bəzi mənbələri müxtəsər xatırlamaq kifayətdir:

1. Dastanın türk variantlarında, o cümlədən bu variantlar əsasında işlənmiş erməni «Əsli-Kərəm»ində oğlanın atasının adı Harun ər-Rəşiddir. O, İsfahan padşahı kimi verilmişdir (VII əsr). Bu kimi faktlar «Əsli-Kərəm» dastanının və bu xalq hekayəsinin, doğrudan da, qədim bir tarixə malik olduğunu təsdiq edir.²

¹ M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, Elm, 1972.

² İ.Abbasov. «Əsli-Kərəm» dastanının izi ilə. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. 4-cü kitab, s.55.

2. Azərbaycan dastanları, o cümlədən «Aşiq Qərib və Şahsənəm», «Şah İsmayıl və Gülzar», «Əsli-Kərəm» və s. X – XIV əsrlərdən ermənilər arasında yayılmışdır.¹

3. Dastanın süjeti, bu süjetin yayıldığı ərazi barədə söz açan türkmən folklorçusu Amangül Durdiyeva akademik B.A.Karıyevin belə bir mülahizəsini təqdim etmişdir: «Əsli-Kərəm», «Sayatlı-Həmra», «Şahsənəm-Qərib», «Nəcəboğlan» dastanlarının süjetləri folklordan alınıb, bu süjetlər XIV – XV əsrlərdə İran, Azərbaycan, Ermənistan, Qarabağ, Diyarbəkir, Kürdüstan, İraq kimi yerlərdə yaşayan ağıqoyunlu və qaraqoyunlu türkmən tayfalarının həyatından alınan əsərlərdir».²

4. Dastanın rəvayət şəklində olan və natamam şəkildə bizə gəlib çatan ilk variantında Kərəm məhəbbəti naminə Sənan kimi İsayə tapınır, hətta keşiş kimi donuz da otarır:

Sənan kimi oda atdım Quranı,
Donuz güddüm, ələ aldım əsanı,
Tərk etdim Mehdini, tutdum İsanı,
Məscidim olubdu kəlisə mənim.³

Dastanın qədim variantından qopub qalmış bəzi epizodlar, rəvayətlər və əsatiri görüşlər də olduqca maraqlıdır. Kərəmin kəllə ilə söhbəti bu cəhətdən səciyyəvidir.

5. Prof. M.H.Təhmasibin qeyd etdiyi kimi, Orta Asiyada, xüsusilə qazax, başqırd, qaraqalpaq və s. başqa xalqlar arasında çox geniş yayılmış «Kozi Körpəş və Bayan Sulu» dastanı ilə bizim bu dastan arasında çox yaxından səsleşən, hətta bənzəyən cəhətlər vardır.⁴

6. Erməni mənbələrində geniş yayılmış «Molla qızı və Keşiş oğlu» və ya əksinə, «Əsli-Kərəm» variantı olan «Molla

¹ Torosyan E. Ermənistanda X-XIV əsrlərin dünyəvi ədəbiyyatı. Yerevan, 1937, s.51 (ermənicə).

² Aslı-Kerem. Aşqabat, 1965, s.3 – 4.

³ RƏİ, cümg №10558.

⁴ M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, Elm, 1972, s.302.

oğlu və Keşiş qızı», «Səlcum Paşa» nağılı və s. XIII əsrin bir-birinə oxşar mənbələridir.¹

7. Xatırladaq ki, XV əsrin ikinci yarısında və XVI əsrin əvvəllərində yaşamış Qurbaninin və təxminən bu dövrdə yaşamış erməni aşığı Miranın şeirlərində Kərəm adı Məcnun və Fərhadla yanaşı dönə-dönə xatırlanır.

Bütün bu mənbələrə və bir sıra elmi faktlara, tarixi əfsanələrə əsaslanıb demək mümkündür ki, «Əsli-Kərəm» dastanı islama keçid dövründən başlayaraq, rəvayət, əfsanə və nağıl variantlarında bütün Şərq dünyasında geniş yayılmışdır. Bu cür nağıl süjetlərindən başqa islama keçid ərəfəsinin ictimai-siyasi münasibətləri də belə bir mövzunun işlənməsini şərtləndirmişdir. Yalnız onu xatırladaq ki, Azərbaycanın Qarabağ və şimal rayonlarında xristianlıqla islam arasında mübarizə uzun müddət davam etmişdir. Belə bir dini ixtilaf, şübhəsiz, hekayə və rəvayətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə pərakəndə süjetlər, sonrakı mərhələlərdə tədricən çoxşaxəli dastanların yaranmasına səbəb olmuşdur (Çox güman ki, bu dastan Nizami dövründə də məşhur olmuşdur). Müqayisələr və bəzi tutuşdurmalar belə düşünməyə əsas verir ki, gəncəli Aşıq Mahmud XIII əsrdə bu variantlardan istifadə edərək «Əsli-Kərəm» dastanını yaratmışdır. XIII əsr bir də ona görə bu ehtimalı doğruldur ki, bu dövrdə Şərqdən başlayan türk-moңqol hərbi yürüşləri islamın da, xəlifənin də nüfuzuna zərbə endirmişdir. Elə bu əsrlərdə «Əsli-Kərəm» süjetinə bənzər nağıl, rəvayət və dastanlar Orta Asiyada da geniş yayılmışdı. Qafqazda isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, islam hamisi Şeyx Sənanın gürcü qızına vurulması rəvayəti isə daha qədim idi və şübhəsiz, dastançı Aşıq Mahmud (Kərəm) bu rəvayətlə tanış idi və öz həyatı ilə bu rəvayət arasında bir yaxınlıq görürdü. Lakin bir həqiqət də inkaredilməzdir ki, dastan müxtəlif dövrlərdə bir neçə dəfə yenidən işlənmiş, hər bir ifaçı-yaradıcı aşığı onu öz zövqünə uyğun-

¹ İ. Abbasov. Göstərilən məqalə, Tədqiqlər, 4-cü kitab, s.27 – 31.

laşdırmışdır. H.Araslı və M.H.Təhmasib kimi alimlərin mülahizələrinə görə, «Əsli-Kərəm» dastanının son variantı XVII əsrdə naməlum aşiq tərəfindən işlənmişdir. Onu da xatırladaq ki, dəfələrlə çap olunmuş bu son variantda Sofi lələ diqqəti daha çox cəlb edir.¹ İlyas Muşeqin «Nəğmələr məcmuəsi»ndə Lələnin bayatları və Aşiq Sofinin şeirləri verilmişdir. Ənənəvi dastan yaradıcılığından bəlli olduğu kimi dastançı yaratdığı dastanın ya əsil qəhrəmanı kimi (əksər dastanlarımızın baş qəhrəmanı onu yaradan dastançının özüdür), ya da köməkçi surət kimi iştirak edir. Çox güman ki, «Əsli-Kərəm» dastanında Kərəmin ən yaxın dostu XVII əsrin məşhur aşığı Sofi lələ dastanı yenidən işləyən aşığın özüdür.

«Əsli-Kərəm» dastanı geniş məzmunlu, çoxvariantlı, çoxversiyalı olub xarakterlər dastanıdır. Dastanın əsas variantlarından əlavə, variantlara uyuşmayan, ancaq Əsli və Kərəmlə bağlı rəvayətlər, əfsanələr, epizodlar, atalar sözü, zərb-məsələlər və s. vardır ki, bunlar da dastanın həm qədimliyindən, həm də çoxversiyalılığından xəbər verir.

Məhəbbət dastanlarına xas olan aşıqlərə buta verilməsi «Əsli-Kərəm» dastanında yoxdur. Bu da dastanın Əli kultundan əvvəllərə aid olduğuna dəlalət edir. Dastanın mövzusu müxtəlif dinlərə mənsub iki gəncin saf və təmiz məhəbbətindən ibarət olsa da, hadisələr əslində iki ailə (həmçinin iki dini inam) arasında cərəyan edir. Kərəmin mənsub olduğu ailə mötəbər bir xan ailəsi olsa da, zalım və qəddar, hökmlü ailə deyildir. Ata da, ana da yumşaq və həlim təbiətlidir. Qara Məlik Ziyad xanın vəziri və rəiyyəti olsa da, ona hökm eləmir. Bu ailədə dini təəssübkeşlik də güclü deyildir. Ziyad xanın ailəsi Qara Məliyin Əslini Kərəmə verməməsini fələyin işi hesab edir. İtaətkarlıq, qətiyyətsizlik ailəni dağdır. Ziyad xan ailəsinin faciəsinə dözə bilməyib ölür, anası Qəmərbanu dilənçilik

¹ Dastanlar. Toplayanı H.Əlizadə. Bakı, 1938; Əsli-Kərəm. Tərtib edən Ə.Axundov. Bakı, 1960; Azərbaycan xalq dastanları. 1-ci c. Bakı, 1961; Azərbaycan dastanları. 5 cildə. 2-ci c. Bakı, 1966.

edir. Kərəmin ailəsinin əksinə olaraq, Qara Məliyin ailəsində dini təəssübkeşlik güclüdür. Qara Məlik mühafizəkardır, mənsub olduğu dinə tərəddüd etmədən itaətkarlıq göstərir, qızını müsəlman övladına vermək istəmir. O, hətta bir-birini dəlicəsinə sevən gənclərin ölümünə belə razıdır. Təki onun mənsub olduğu dinin qanunları pozulmasın. Qara Məliyin ailəsində dini təəssübkeşlik o qədər güclüdür ki, bu itaətkarlıq tədricən Qara Məliyi və onun arvadını da qəddarlaşdırır. Onlar nəinki Kərəmə, doğma balaları Əsliyə də rəhm etmir, hər cür əzablara qatlaşır, cürbəcür hiyləyə əl atırlar. Qara Məlik Kərəm onları tapan kimi zahirən razılaşır, mülayimləşir, hətta Əslini Kərəmə verəcəyini söyləyir, arxada isə Kərəmə tor qurur, ona böhtan atır, gözdən salmağa çalışır. Axırda da qurduğu tilsimlə Kərəmi yandırır. Lakin «dastanın belə faciəli sonluqla qurtarması qəhrəmanların heç də məğlub olması demək deyildir. Məhəbbət atəşi ilə alışıb yanan Kərəm və onun külündən od tutan Əsli mənəvi cəhətdən qələbə çalıb, öz yüksək mənəviyyatları ilə, iradə və sədaqətləri ilə din və milliyyət ayrılığı kimi süni maneələrə üstün gəlirlər».¹

Kərəm xan oğlu olmasına baxmayaraq kəşməkeşli yollar da bu addan, bu hüquqdan istifadə etmir. O, özünün və Əslinin qəlbində yanan məhəbbətin işığına inanır. Ona görə də bütün cəfalara dözüür. İnanır ki, məhəbbət hər şeyə qalib gələcək, keşişi də, onun arvadını da yumşaldacaq, yola gətirəcək. Kərəm eşqi yolunda inamlı olduğu qədər də inadkardır, ümidini üzür, son ana qədər istəyindən dönmür. Bununla belə, Kərəm sadələvh olduğu qədər də dərin zəkaya, ağıla malikdir. Qarşılaşdığı adamları baxışlarından tanıyır. Əslinin arxasınca el-el, oba-oba, yurd-yurd gəzərək bu əzablı yollarda müxtəlif tayfalarla qarşılaşır, onlar Kərəmi müxtəlif sınaqlardan keçirirlər, ona çətin suallar verirlər. Kərəm isə müdrik cavabları ilə onları heyrətə gətirir. Pak və təmiz hissələr Kərəmi müqəddəsləşdirmişdir.

¹ H.Araslı. Aşiq yaradıcılığı. Bakı, 1960, s.80.

Dastanın əsas qadın surəti olan Əsli ata və ana qarşısında itaətkardır, dözümlü, lakin məhəbbətinə sadıqdır. Əsli Kərəmin təmiz və ülvi sevgisinə səs verir. Ancaq bu sevgi Əslinin daxili varlığında, qəlbinin döyüntüsündə, damarlarının qanındadır. Əsli də Leyli kimi sevgini müqəddəs hesab etsə də, adətlərə boyun əyir, mübariz deyil, hər şeyin razılıqla həll olunacağına ümid edir. Ona görə də faciənin qurbanı olur.

Sevgililərin qovuşması üçün həyatını belə əsirgəməyən cəfakəş Sofi lələ hər cür minnətdarlığa və hörmətə layıqdır. Ümumiyyətlə, o, xalq bədii təfəkküründə qəhrəmanın əzab və iztirablarına, sevinc və nəşələrinə ortaqlıq olan, onun yoldaşı, ürək dostu, sırdaşı kimi ümumiləşmiş surətdir. Bu cür surətlərdən olan Zeyd (Məcnunun dostu) kimi Lələ də axıra qədər qəhrəmanın mübarizə yolunu izləyir, onun dərдинə şərik olur, kömək edir. O, bəzi hadisələrdə ötəri iştirak etsə də, xeyirxahlığı ilə yaddaşlarda yaşayır.

Yuxarıda xatırladığımız kimi, «Əsli-Kərəm» dastanında qədim variantlardan qopub qalan, ümumi məzmunla uyğunlaşmayan maraqlı epizodik hadisələr də vardır. Kərəmin kəllə ilə söhbəti də bu cəhətdən maraqlı doğurur. Kərəmin bu məqamda söylədiyi şeir Dədə Qorqud şeirləri ilə də səsleşir:

Qafa, bu dünyada bir de, mərdmidin?

Dünya malı üçün qurdmudun?

On, on beş yaşında bir iyidmidin?

Yoxsa ağ saqqallı pirmidin, qafa?¹

Buna bənzər bir sıra süjetlər «Əsli-Kərəm» dastanının XIII əsrdən əvvələ aid edilən variantında da vardır. Lakin XVII əsrdə işlənmiş variantda dövrün bir sıra ictimai-siyasi hadisələri, sürgünlər, talanlar, şəhərlərin dağıdılması və s. öz bədii həllini tapmışdır.

Dastandakı şeirlərdən hiss olunur ki, xeyli el-oba Gəncədən başqa yerlərə sürgün olunmuşdur. XVII əsrdə baş verən

¹ Azərbaycan dastanları, 5 cildə, 2-ci c., s.72.

bu hadisələri dastanda əks etdirmək mümkün olmadığından onu şeirdə verməyə çalışmışlar:

Köç-köç oldu, köçdü ellər-obalar,
Yaman qonşu, qoy xətrin xoş olsun.
Məni yardan, yarı məndən eyləyən
İkibaşlı bir qılınca tuş olsun.¹

Yaxud:

Duman gəldi, dağlarımız bürüdü,
Fərman oldu, ellərimiz yeridi...²

Hətta bu köçün səfər ayının 25-də baş verdiyi də göstərilir:

Bu səfər ayının yirmi beşində,
Bu dağda bir ceyran ağlar, inildər...³

«Əsli-Kərəm» dastanının qardaş xalqlarda (özbək, türkmən, qazax, qaraqalpaq, tatar, başqırd, türk və b.) çox əlvan variantları, versiyaları, müxtəlif səpkili oxşar süjetləri vardır. Dastan Şərqdə Altay və Sibirə, Qərbdə Bolqarıstana qədər böyük bir ərazidə geniş yayılmışdır.

«Əsli-Kərəm» türk folklorşünaslığında da təhlil olunmuşdur.⁴ Kərəmin şəxsiyyəti ətrafında da mübahisələr getmiş, onu, hətta Qaracaoğlanla (1606 – 1679) eyniləşdirmək istəmişlər.⁵ Lakin «Əsli-Kərəm» dastanı Qaracaoğlana qədər də xalq arasında geniş yayılmış və XV – XVI əsrlərin ortasında yaşamış Qurbani və Miran kimi sənətkarlar tərəfindən xatırlanmış, Kərəm Məcnun və Fərhadla yanaşı tutulmuşdur. Dastan sonuncu əsrlərə qədər işlənərək təkmilləşsə də, öz kökləri ilə qədim dastan ənənələrinə bağlıdır.

¹ Aşıqlar. 1-ci c.. Bakı, 1937, s.87.

² Aşıqlar. 2-ci c.. Bakı, 1938, s.457.

³ Xalq dastanları. 1-ci c., s.71.

⁴ Fəxri Əhməd. Kərəm ilə Əsli. İstanbul, 1306 (hicri); Ə.Cəfəroğlu. Sivas və Tokat elləri ağızlarından toplamalar. İstanbul, 1944, s.68-69; B.M.Qocatürk. Mətnlərdə ədəbiyyat. İstanbul, 1955, s.44-52; C.Öztelli. Xalq şeiri XIV-XVII əsrlər. İstanbul, 1955, s.55 – 64. Yenə onun. Xalq türküləri. İstanbul, 1959, s.16, 19, 45; A.S.Ləvənd. Türk ədəbiyyatı. İstanbul, 1951, s.140.

⁵ Qaracaoğlan. Hazırlayan: Cahid Öztelli. İstanbul, 1959, s.12.

AŞIQ PAŞA

Ozan titulundan sonra ilk aşiq adını daşıyan sənətkarlardan biri də Aşiq Paşadır. O, aşiq titulu daşısı da, aşıqlıq etməmiş, lakin türk dünyasının önəmli ozan şairi kimi Yaxın Şərqdə şöhrətlənib, aşıqlar tərəfindən həmişə xatırlanıb. XVI yüzilin ustad aşığı Qul Mustafə dəyərli bir gəraylısında dünyadan çoxdan köçmüş aşiq Paşanı belə xatırlayır:

Bulandı çeşmim seli,
Məgər bir gün durulmazmı?!
Üzün gördüm, odum dəli,
Aşiq Paşa dirilməzmi?!

Aşiq Paşa Xorasanlı Baba İlyasın nəslindəndir. Atası Mühlis Paşa Osman bəyin yanında yaşamış, 1272-ci ildə doğulan oğlunun da adını Paşa qoymuşdur. Paşa Osman bəyin yanında ərəb-fars dillərində mükəmməl təhsil almış, bununla belə türk xalq ədəbiyyatına və ozan-aşiq sənətinə daha çox maraq göstərmişdir. Xalq şeirinin təsiri ilə türkcə müxtəlif şəkillərdə şeirlər, vəsf-hallar yaratmışdır. Aşiq Paşa ömrünün çoxunu Yaxın Şərq ölkələrinə səyahətdə keçirmiş, Xorasandan başqa Qafqazda, Anadoluda, Azərbaycanca və Asiya ölkələrində olmuşdur. Bu səyahətlərin təsiri ilə aşiq Paşa məşhur «Qəribnamə» mənzum dastanını yaratmışdır. Türk dünyasında ərəb, fars dillərinin güclü təsirinə məruz qalan aşiq türklər və türk dili haqqında demişdir:

Türk dilinə kimsələr baxmaz idi,
Türklərə hərgiz könül axmaz idi.
Türk dəxi bilməz idi bu dilləri,
İncə yolu, ol ulu mənzilləri.

Artıq Aşiq Paşa təmiz türk-anadolu dilində «Qəribnamə»sini yazanda yeni türk ədəbi dilinin çiçəkləndiyi, Yunus İmrələrin, Molla Qasımların, Nəsimilərin doğma dildə nadir incilər yaratdıqları bir dövr idi.

Aşiq Paşa 1333-cü ildə vəfat etmişdir. Aşiq Paşa «İlahi» şeirində ona düşmən olana yaxşılıq diləyir:

Mənə ağı sunan kimi,
Şəhdi-şəkər olsun işi.
Qolay gələ müşkül işi,
Əli irər olsun ona.

Acı dirliyim istəyəm,
Dadlı dirilsin dünyada.
Kim ölmüş istər isə,
Min il ömür olsun ona.

Ardımca daşlar atanı,
Haq taxta aldırınsın onu.
Önümə quyu qazanı,
Güllər niksar olsun ona.

Bu Mühlis oğlu Paşanın,
Güldüğün istəməyənin.
Ağladığım istəyənin,
Gözüm pınar olsun ona.

YUNIS İMRƏ VƏ MOLLA QASIM

Ədəbi şəxsiyyətlərin araşdırılıb öyrənilməsində, bədii irsinin çap olunub yayılmasında böyük fədakarlıq göstərmiş Salman Mümtaz uzun müddət topladığı el şairlərinin və aşuqlarının şeirlərini 1927-28-ci illərdə «El şairləri» adı ilə iki cilddə çap etdirmişdir. Əlbəttə, ikicildliyə daxil olan 200-dən çox müəllifin əksəriyyətinin ünvanı, şəxsiyyəti və nə zaman yaşadığı öyrənilməmişdir və indi də öyrənilməmiş qalır. «El şairləri» kitabına şeirləri daxil edilmiş müəlliflərdən biri də Molla Qasımdır. Salman Mümtazın yazdığına görə, Molla Qasımın şeirlərini «Min kəlami Molla Qasım Şirvani» ünvanlı «yalnız bir-iki saralmış avraqı qalmış cüngdən» köçürmüşdür. Bundan bir il sonra S.Mümtaz «İnqilab və mədəniyyət» jurnalının 1929-cu il 1-ci nömrəsində «Molla Qasım və Yunus İmrə» adlı məqalə çap etdirmişdir. Məqalədə o, türk şeirinin banisi XIII əsrdə yaşamış Yunus İmrənin daşbasması divanından götürdüyü «Gəlür» rədifli şeirin son bəndinə diqqətimizi yönəldir və belə mülahizə edir ki, şeirin qıfılbəndində Yunus İmrə ilə yanaşı adı çəkilən Molla Qasım cüngdə adı çəkilən həmin Molla Qasım Şirvanidir. «Gəlür» rədifli şeiri bütünlüklə burada veririk:

Bən dərvişəm deyənə bir ün edəsim gəlür,
Səgirdibən səsinə varup yetəsim gəlür.
Sirat qıldan incədir, qılıncdan kəskincədir,
Varup anın üstünə evlər yapasım gəlür.
Altında qayya vardır, içi nar ilə pürdür.
Varuban ol kölgədə bir az yatasım gəlür.
Oda kölgə dedigimə tən eyləmək xocalar,
Xatırımız xoş olsun, bir az yatasım gəlür.
Andan cənnətə varam, cənnətdə hapı görəm,
Hürü ilə qılmanı bir-bir qucasım gəlür.
Dərviş Yunus bu sözü əyri-büyrü söyləmə,
Səni siğaya çəkər bir Molla Qasım gəlür.

Həmin şeirin əlimizdə bir neçə variantı vardır. Biz F.Köprülünün 1940-cı ildə çap olunmuş «Əski şairlərimiz» adlı «Divan ədəbiyyatı antolojisi» kitabından götürmüşük.

Bu son beytdən belə qənaətə gəlmək olar ki, Yunus İmrə yaşca özündən böyük olan, ərəb dilinin sərf nəhvini, məntiq elmini mükəmməl bilən, islam qanunlarına dərindən bələd olan Molla Qasım özünə ustad hesab etmiş, buna görə də sözlərini «əyri-büyrü» deyil, düz söyləməyə çalışmışdır.

S.Mümtaz həmçinin Y.İmrənin «Gördüm» rədifli şeiri ilə Molla Qasımın cüngdən əldə etdiyi eyni rədifli şeirini şəkil, məzmun və üslub baxımından tutuşdurub müqayisə etmiş, mülahizələrini əsaslandırmaq üçün hər iki şeirdən nümunələr vermişdir:

Molla Qasım: Yumulmuş şol ala gözlər,
 Qiyamət yolunu gözlər,
 Hanı şirin, şəkər sözlər
 Dəhani bizəan gördüm.

Yunus İmrə: Soğulmuş şol ala gözlər,
 Pozulmuş ay gibi yüzələr,
 Qarışmış qara toprağə
 Gül dərən əlləri gördüm.

Molla Qasım: Kimi eyş ilə işrətdə,
 Kimi şövq ilə söhbətdə,
 Kimi rənc ilə möhnətdə
 Qatı halın yaman gördüm.

Yunus İmrə: Kimi şövq ilə işrətdə
 Kimi eyşi-bəşarətdə,
 Kimi əzabi-möhnətdə
 Dün olmuş günləri gördüm.

S.Mümtaz məqalədə həmin dəlillərə və digər mülahizələrə arxalanaraq Molla Qasımın Yunus İmrə ilə həməsr olduğunu, XIII əsr xalq poeziyası və aşiq şeiri şəkillərində kamil sənət nümunələri yaratdığını söyləmişdir.

Təəssüf ki, Salman Mümtazın qaldırdığı və ədəbiyyat tariximiz üçün çox qiymətli olan bu məsələ Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında davam etdirilmiş, indiyə qədər üstüörtülü qalmışdır.

Əlbəttə, türk tədqiqatçıları Y.İmrənin əsərlərini nəşr edərkən Molla Qasımın adı ilə bağlı «Gəlür» rədifli şeirin Y.İmrəyə, yaxud Molla Qasıma aid olmasına dair müxtəlif mülahizələr söyləyir, xalq rəvayətlərinə istinad edir, mübahisəni indi də davam etdirirlər.

Yunus İmrə haqqında 1930-cu illərdən ardıcıl axtarışlar aparən Abdülbaqi Gölpınarlı «Yunus İmrə» külliyyatının «Ön söz»ündə yazır:

«Bən dərvişim diyənə bir ün edəsim gəlür,
Səgirdibən səsinə varıb yetəsim gəlür.

beytiylə başlayan və

Dərviş Yunusu sözü əyri-büyrü söyləmə,
Səni siğaya çəkər bir Molla Qasım gəlür.

beytiylə bitən şeir də Qasım adlı birisinin Yunusun

İşbu vücud şəhrinə hər dəm girəsim gəlür,
İçindəki sultanın yüzün görəsim gəlür -

mətləli şeirinə nəzirədir. Əski yazıların heç birində əldə edilməyən bu şeir də Yunusun sanılmış və buna dair bir əfsanə də uydurulmuşdur».

Bir sıra mülahizələrə əsasən, «Gəlür» rədifli şeiri Yunusun eyni rədifli şeirinə Molla Qasımın nəzirə yazdığını güman edir.

1958-ci ildə Yunus İmrənin şeirlərindən bir hissəsini çap edən Nevzat Yesirgil kitabın «Ön söz»ündə Molla Qasım və Yunus İmrə ilə əlaqədər xalq arasında yaşayan rəvayəti qələmə almışdır. Rəvayətdə deyilir: «Yunus İmrə üç min mənzumə yazmış. Kitab halında toplanan bu mənzumələr Molla Qasım adlı bir xocanın əlinə keçmiş. Molla Qasım bir su yanında oturub mənzumələri oxumağa başlamış. Dinə qarşı gördüklərindən min dənəsini yandırmış, min dənəsini suya atmış, iki min birinci mənzumədə:

Dərviş Yunus! bu sözü
Əyri-büyrü söyləmə

Səni siğaya çəkər
Bir Molla Qasım gəlür.

sözlərini oxuyunca Yunusun kamilliyinə inanmış. Təəssüf ki, əldə min mənzumə qalmış. Amma yandırılanlarla suya atılanlar da qayıb olmamış. Yandırılanları göydə mələklər, suya atılanları suda balyıqlar, əldə qalanları da insanlar oxumağa başlamış». Bununla belə, N.Yesirgil «Gəlür» rədifli şeiri Yunus İmrənin deyil, Molla Qasımın hesab etmişdir. Yunusun əsərlərinin son fəslində Yunus İmrənin olması şübhə doğuran şeirlər sırasında vermişdir. Deməli, N.Yesirgil də «Gəlür» rədifli şeirin Molla Qasıma aid olduğu qənaətinə gəlir.

Səbahəddin Eyuboğlu isə 1972-ci ildə çap etdirdiyi «Yunus İmrə» kitabının «Ön söz»ündə N.Yesirgilin və A.Gölpınarlının bəhs etdiyi xalq rəvayətinin məzmununu verir və həmin şeiri Yunusun ən yaxşı şeirlərindən hesab edib mətnini bütünlüklə oxucuların müzakirəsinə təqdim edir. Sonra da belə qənaətə gəlir ki, bu şeiri xalq Yunusa aid edərkən alimlərimizin Qasım adı ilə şeir yazan birinə aid etməsi təəccüblüdür. Qasım bu şeiri söyləmiş olsa da, Yunus üslubunda təsdiq etmək üçün onun bir qəzəlindən iki beyt nümunə göstərir:

Haləti eşqi vüsləti canıma həmdəm olalı
Elmi ledündə tövhidi bahi nidaya uğradım.

Qasimi eşqi məhv edən hikməti bahri elm imiş,
Məna yüzündə pəs elin həmdü sənaya uğradım.
/tərc. Onun vüsal halı canıma həmdəm olalı,
İlahiyyat elmində təkallahlıq nidasına çatdım,
Eşq aşiqi Qasımı məhv edən elm dənizinin hikmətiymiş,
Məna aləmində elin şükr və tərifinə çatdım/.

Əlbəttə, S.Eyuboğlunun «üslub baxımından «Gəlür» rədifli şeirin Y.İmrənin şeirlərinə bənzəməsi» fikr ilə razılaşmaq olar. Həqiqətən də, şeirdə Y.İmrənin ifadə tərzini aydın görünür.

Vaxtilə F.Köprülüzadə də «Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvviflər» adlı əsərində «Gəlür» rədifli şeiri Y.İmrənin ən dəyərli əsərlərindən biri kimi qiymətləndirmiş, 1934-cü ildə nəşr etdirdiyi «Əski şairlərimiz» adlı Divan ədəbiyyatı antologiyasına daxil etmişdir.

Yunus İmrənin külliyatında «Gəlür» rədifli başqa bir şeir də vardır ki, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, A.Gölpınarlının fikrincə, Molla Qasım «Gəlür» rədifli şeiri Yunus İmrənin həmin şeirinə nəzirə olaraq yazmışdır. Lakin Qasımın adı xatırlanan şeir məzmunca nəzirəyə bənzəmir və ənənəyə görə nəzirəçi də ustadı imtahana çəkməyə, yoxlamağa cəsarət eləməz. Çünki həmin şeirdə ustad töhfəsinə bənzərlik aydın hiss olunur. Şeirin məzmunundan da görünür ki, Molla Qasım Yunus İmrəni həqiqətən də imtahana çəkmək, onun biliyini yoxlamaq deyil, ümumiyyətlə el sənətkarlarının sənətində ənənəyə çevrilən yaradıcılıq bəhsinə səsləmişdir. Bu ənənə sonrakı əsərlərdə də şeirin, sənətin bədii təkamülündə böyük rol oynamışdır.

Deməli, hər iki şairin adı çəkilən «Gəlür» rədifli şeir, həmçinin onların bəzi əsərlərinin məzmun və şəkil baxımından bir-birinə bənzəmələri hər iki şairin eyni dövrdə yaşadığını, bəlkə də, bir-biri ilə görüşdüyünü, şeirləşdiyini və ya bir-birinə nəzirə yazdığını güman etməyə əsas verir. Onların əsərlərindən də anlaşılır ki, Molla Qasım Anadoluda olduğu kimi, Yunus İmrə də Azərbaycana səyahət etmişdir.

A.Gölpınarlı: «Anadolunun bir çox şəhərlərini gəzdiyini, yuxarı ellərə, yəni Azərbaycan tərəflərinə və Şama getdiyini söyləyən, şeirində şəxliyindən və ixtiyarlığından bəhs edən Yunus «Risalat-al Nüşhiyyə» adlı məsnəvisini 1307-1308-də yazdığını qeyd edir».

Seyid Kamal Qaraahıoğlu isə «Rəsmili türk ədəbiyyatçıları sözlüyü» kitabında Y.İmrənin həyatından bəhs edərkən yazır: «Şeyx Tapdıq İmrədən uzun illər feyz aldığı, sonra təriqət uğrunda qürbətə çıxaraq Konyanı, Şamı, Azərbaycanı dolaşdığı, Mövlana ilə tanışlığı anlaşılmaqdadır». Bunu da əlavə edək ki, Yunusun şeirlərində Qafqazın adı dönə-dönə xatırlanır.

Eyni ilə də Şirvanlı Qasım – Molla Qasım Yaxın Şərqi bir çox ölkələrini; Əfqanıstanı, Suriyanı, Türkiyəni gəzmişdir. Molla Qasım «Haray» rədifli dərin məzmunlu təcnisində deyir:

Qabuldan gəldin sən Dəməşq elinə.

Türk müəlliflərinin topladıqları rəvayətlərdən, həmçinin Yunus İmrənin divanından da aydın olur ki, Molla Qasım Anadolu tərəflərdə də olmuşdur. Hər iki şairin bədii düşüncə və təfəkkür baxımından da bir-birinə yaxın olduğunu şeirlərindən aydın görmək olur. Y.İmrənin

Hanı ol şirin sözlülər?
Hanı ol günəş yüzlülər?
Şöylə qaib olmuş bunlar,
Heç bəliməz nişanları.

misraları ilə Molla Qasımın

Yumulmuş şol ala gözlər,
Qiyamət yolunu gözlər,
Hanı şirin, şəkər sözlər
De hanı bizəban gördüm.

misraları arasında xarici bənzəyişlə bərabər, məzmun yaxınlığı aydın görünür.

Molla Qasımın əldə olan 5 şeirinin beşi də aşiq şeiri tərzində yazılmış, 23-si təcnis, 1-müəmma, 1-i qoşma, 1-i isə gəraylıdır.

Molla Qasımın təcnisləri bu janrın ən kamil nümunələri sayıla bilər. Budur «Haray» rədifli təcnis:

Əhədü-dəmyəzəl vahidü-yekta,
Salma məni gözdən ayağa haray.
Müntaha qovruldu tənəli sözdən,
Pərvanə tək yandım a yağa haray.

Bununla belə, Yunus İmrənin tədqiqatçıları xalq rəvayətində olduğu kimi Molla Qasımı şairdən daha çox din xadimi, ruhani molla kimi təsəvvür etmişlər. Şirvanlı Molla Qasım ərəb və fars dillərində təhsil almış olsa da, öz ana dilində, xalqın bədii təfəkkürünə məxsus, xalq şeirinin müxtəlif şəkillərində poetik sənət nümunələri yarada bilmişdir.

Molla Qasımın əlimizdə olan istər şəkil, istərsə dil zənginliyi göstərir ki, o, Azərbaycan dilinin incəliklərinə dərinlən bələd olduğu kimi, xalq şeirinin bədii xüsusiyyətlərini mükəmməl bilən sənətkar olmuşdur.

HEYDƏR VƏ OZAN İBRAHİM

Aşıq Heydər 15-ci yüzilin birinci yarısında yaşamışdır. Göyçə mahalının Dəliqardaş obasındandır. Göyçədə təşəkkül tapan aşıq mühitinin öncüllərindəndir. Ustad aşıqlar «Heydəri», «Saritel», «Baş Saritel» havalarının da aşıq Heydərin olduğunu söyləyirlər.

Eldar İsmayıl aşığın bir neçə şeirini tapıb çap etmişdir. Bu şeirlər Heydərin zamanına görə istedadlı bir şair olduğunu göstərir. Həm də o, islami təlim və tərbiyə görmüş təfəkkür sahibidir:

Sübh ikən sübhana düşdüm,
Baş qoydum ocaq üstündə.
Dəryayi-ümməna düşdüm,
Şam gördüyüm çıraq üstündə.

Bulundum dağda-aranda,
Qibleyi-ərzim Turanda.
İnamım-dinim Quranda,
Haqq yolum yarpaq üstündə.

Turan-türk ərzini özünün qibləsi sayan şair Qurani da inamı-dini bilir. Bu amal hər bir türkün müqəddəs etiqadı olmuşdu. Təxminən 600 il bundan öncə söylənmiş belə bədii kamil sənət nümunəsi Heydərin həm türk təfəkkürünə bələdliyini, həm də etiqad və inamının təzahürü idi.

Burada Nəsimi idrakının da izləri aydın duyulur:

Haqqa varan haqqı bular,
Haqq ilə imana yetər.
Ələsdən ruhu şad olan,
Yetəndə subhana yetər.

Bu ulu ozanın söylədiklərindən aydın duyulur ki, o qüdrət sahibi, təriqət şairidir. Və bu istiqamətdə dərin təhsil almışdır:

Özündə doğru bulmayan,
Könlünə işıq salmayan,
Məddahi-Mövla olmayan,
Mətləbdə şeytana yetər.

Qüdrət sahibi ozan son möhürbənddə ibadət və zikrini də bəyan edir:

Heydərdi məhşərə gedən,
Sıdqi ibadətə yetən.
Məhəmmədə biət edən,
Zikr edib Qurana yetər.

Heydər bir ozan kimi də «Gəlməz» şeirində məhəbbətində ülviliyini etiraf edir:

Dərd əhlidi mənim Pərim,
Sirri bildirməyə gəlməz.
Gözlərimdən yaşlar axar,
Nədən sildirməyə gəlməz.

Hər nə olub mənə olub,
Gülbağımı Xoryad alıb.
Dəli könlüm ağlar qalıb,
Pərim güldürməyə gəlməz.

Heydər deyər: olmadım şad,
Dilədim Xudadan imdad
Hanı görən qanlı cəllad,
Bir yol öldürməyə gəlməz.

Ozan İbrahim 15-ci yüzildə Dərəçiçəyin Ozanlar kəndində yaşayıb-yaratmışdır. Qocaman ustadların və araşdırıcıların söyləmələrinə görə bu qüdrətli saz-söz ustadının da ustadı Ozan Heydər olmuşdur. Zamanında mükəmməl təlim görmüş, dini bilgilərə, təriqət və mərifət mərtəbələrinə ucalmış Ozan Heydər öz bilgilərini İbrahimə də öyrətmişdir.

Ozan İbrahim Ozan Heydərini islami təlimini, eləcə də qədim ozan sənətinin sirlərini mükəmməl öyrənmişdir. Aşıqlarımızın hafizəsində yaşamış 3-4 şeirdən də bəlli olur ki, İbrahim XV yüzilin türkdilli xalq şeirinin nadir nümunələrini yaratmışdır:

Mənim yığvalıma talib olanlar,
Kövsər şərbətini içdi deyərlər.

Baxdı bu dünyaya sərraf gözüylə,
Gövhəri axtardı, seçdi deyəllər.

Dövrənim piyada, yolda yorular,
Yazar məlakələr, əməl sorular.
Haqq-hesab çəkilər, divan qurular,
Çoxları canından keçdi, deyəllər.

Elə bu bir neçə şeir nümunəsi də göstərir ki, Ozan İbrahim dövrünün çox qüdrətli saz-söz sənətkarı olmuş, özü də Miskin Abdal kimi böyük bir sənətkarın yetişməsində əməyini əsirgəməmişdir.

Ozan İbrahimin ənənəsini davam etdirən bir çox sənətkarların doğulduğu Ozanlar kəndi 1919-cu ildə daşnaqlar tərəfindən yandırıldı. Ətraf kəndlərlə birlikdə el-oba müxtəlif ölkələrə didərgin düşdü.

MİSKİN ABDAL

Adı sənətsevərlər arasında əfsanələşən, haqqında bir-birinə bənzəyən və bənzəməyən, bir-birini təsdiq və inkar edən saysız-hesabsız rəvayətlər bu qədim ustadın həyat yolunun öyrənilməsini mürəkkəbləşdirmişdir. Ulu Göyçənin söz bilənlərinin yaddaşında Miskin Abdalın həyatına dair bəzi məqamlar qorunub yaşanmışdır. Onun əsl adı Hüseyn, atasının adı Məhəmmədcəfər olmuşdur. Ustadların söyləmələrinə görə Hüseyn XV yüzilin ortalarında Göyçənin Sarıyaqub kəndində doğulub yüz ildən artıq ömür sürmüşdür.

Göyçənin özünəməxsus ozan-aşıq mühiti Hüseynin də qəlbinə yol tapıb, onu sazın-sözün vurğunu edib. Hüseyn ərsəyə çatdıqca həyat yolu onu get-gedə çətin imtahanlardan keçirib, quzeydə Dağıstan, güneydə Azərbaycan, İran, Osmanlı, Şam və başqa islam məmləkətlərinə səfəri qarşısında yeni üfüqlər, yeni fəzalar açır. Bu o zaman idi ki, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu dövlətlərinin arasında ixtilaflar dərinləşir. Səfəvi xanədanı bu fürsətdən istifadə edib öz hakimiyyətini tədricən bərqərar edir. Gənc İsmayıl bu məqamlardan istifadə edib ətraf ölkələrə yürüşlər edir. Bu yürüşlər zamanı yolu Göyçədən düşən gənc şahzadə bir neçə gün Göyçədə dayanıb bu yurdun mötəbər adamları ilə görüşür, aşıqlarına qulaq asır. Onların arasında Hüseyn şahın diqqətini daha çox cəlb edir, öyrənir ki, sınaqlardan çıxmış və Qafqazda geniş yayılmış Miskinlilər tayfasından Məhəmmədcəfərin oğludur və Göyçədə böyük nüfuz sahibidir. Məclisdə Hüseynin sinədən söylədiyi hikmətli sözlər də şahzadənin çox xoşuna gəlir. Şah: «Ey mömin insanlar, Miskin Abdal mötəbər şəxsdir, ona inanın, mətləbiniz varsa ondan diləyin» – deyib Göyçəni də Miskinə tapşırır. Şah İsmayıl özünün bir sıra siyasi missiyasını Miskin Abdal vasitəsilə həyata keçirir. Elə ömrünün çox hissəsini səfərlərdə keçirdiyi üçün də Hüseyn Miskin Abdal kimi məşhurlaşır. Yalnız şah dünyasını dəyişdikdən sonra Miskin Abdal uzun illər Sarıyaqubda yaşamaq olmur. Onun ölümü də rəvayətlər içərisində dolaşmaqdadır. Deyilənlərə görə bir neçə il Da-

ğıstanda yaşayıb geri dönərkən yolda qadını və oğlu borana düşüb ölürlər.

Miskin Abdal Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində onun bir sıra tapşırıqlarını yerinə yetirməklə bərabər, Göyçənin də adını, nüfuzunu qorumuş, ona hörmət və şöhrət gətirmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı Miskin Abdal bizə ozan-aşıq-saz şairi kimi gəlib çatmışdır. Onun Göyçə aşıqlarından əldə edilən şeirləri göstərir ki, Miskin Abdal irsini XVI yüzilin əvvəllərində Göyçə aşıq məktəbinin təkamül yolunda yeni bir mərhələ adlandırmaq olar. Miskin Abdaldan öncə hələlik iki ozan aşığının adı xatırlansa da (Ozan Heydər və Şeyirdi İbrahim) aşıq sənəti haqqında etibarlı məlumat çox azdır.

Miskin Abdalın bizə gəlib çatan şeirləri də göstərir ki, o, ərəb və fars dillərinə, islam bilgilərinə, şəriət və təriqət qanunlarına dərinlən bələd olan çox mötəbər şəxsiyyət olmuşdur.

Yazılanlardan bu nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycanın bir sıra bölgələrində məskunlaşan miskinlilər Miskin Abdal soyundanırlar. Sağlığında da bir ocaq kimi tanınan bu soy paklığı, təmizliyi, dini müqəddəsliyi, yaxşılığı, insani ləyaqəti özlərinin amalı bilmişlər. Şeirlərində də bu aydın duyulur:

Xoşbəyanlış vərdiş oldu, böhtana yol vermədim,
Şirin süxən qıfılənd, hədyana yol vermədim.
Nifrin edib, lənət dedim xaini-iblislərə,
Qəlbimi ayna saxladım, şeytana yol vermədim.

Bir bəşəri incitmədim, kəndimi şah saymadım,
Dostun sirrini söyləyib, dildən-dilə yaymadım.
Ömür qısa, dünya əzəl, az yaşadım, doymadım,
Dürr mətaha meydan açdım, tək cana yol vermədim.

Aşıq olub söz qoşanlar, söz desin sözüm kimi,
Miskin Abdal, məkrur istə hamını özün kimi.
Arifi, mətləb qananı, bilirəm özüm kimi,
Sinəm üstən mərd yeridi, nadana yol vermədim.

Bu şeir Miskin Abdalın şəxsiyyəti haqqında dürüst arayışdır. Onun son illərdə əldə edilən şeirləri yaşadığı mühitin ictimai-ədəbi mənzərəsi haqqında xeyli təsəvvür yaradır və biliklər verir.

Miskin Abdal Şah İsmayılın şiəliklə bağlı missiyasını Qafqazda yaymaqla məşğul olduğuna görə düşüb el-el aşılıq edə bilməzdi. Çox güman ki, o, M.P.Vaqif kimi saz üstə şeirlər qoşmuş, aşılıqlar da onu məclislərdə oxumuşlar. Şeirləri mükəmməl etiqaqlarla zəngin olan Miskin Abdal doğrudan da saz şeirində kamil bir sənətkar olmuşdur.

SARI AŞIQ

Xalq yaradıcılığında və eləcə də klassik ədəbiyyatda mahir bayatı ustadı kimi tanınmış Sarı Aşığın həyatı rəvayət, əfsanə və fantastik qatlarla örtüldüyündən araşdırıcılar onun əsil adı, doğulduğu yer, yaşadığı dövr haqqında birbirinə bənzəyən və bənzəməyən mülahizələr söyləmiş və ehtimallar irəli sürmüşlər (S.Mümtaz, B.Behcət, Ə.Dəmirçizadə, H.Arashlı, M.H.Təhmasib, Ə.Qarabağlı, Ə.Axundov, P.Əfəndiyev, V.Vəliyev, M.Həkimov, S.Paşayev, S.Rüstəmov, X.Cabbarov və b.). Onların mülahizə və ehtimalları nə qədər müxtəlif olsa da, aşığın ağızlarda yaşayan və ya yazıya alınmış bayatları onun həyat yoluna dair bu mülahizələri ümumiləşdirməyə imkan verir.

Sarı Aşıq haqqında yazan müəlliflərin əksəriyyəti onun Qaraman tayfasından olduğunu israr edirlər. Aşığın özü də qaramanlı olduğuna dair bayatılar söyləmişdir:

Aşıq qaramanlıdı,
Xalın qara manlıdı,
Yaxşının tənəsindən
Yenə qar amanlıdı.

Aşıq Qaraman çəkər,
Xalın qaraman çəkər,
Yarın soyuq üzündən
Dağda qar aman çəkər.¹

Aşığın qədim Qaraman tayfasından olduğunu folklorşünas Ə.Axundovun uzun illər Laçın rayonundan topladığı maraqlı və məzmunlu materiallar da təsdiqləyir. O, bu materiallar əsasında yazdığı «Sarı Aşıq haqqında rəvayətlər» adlı məqalədə deyir: «Sarı Aşığın atasının adı Qara İbrahim, babasının da adı Qara İman olmuşdur... Qaraman kəndinin

¹ Sarı Aşıq. Şeirlər. Bakı, Azərnəşr, 1968, s.9.

binasını aşığın babası Qara İman qoymuş, kənd də onun adı ilə adlanmışdır».¹

Sarı Aşığın öz həyatı ilə bağlı yaratdığı «Yaxşı-Aşiq» dastanı da Qaraman tayfası ilə bağlıdır: «Ustad deyir Qaradağlı kəndində İman adlı bir kişi var idi. Qara olduğundan hamı onu Qara İman çağırırdı. Qara İmanın özündən də qara bir oğlu vardı ki, hamı ona Qara İbrahim deyərdi».²

Xalq arasında gəzən rəvayət, «Yaxşı-Aşiq» dastanında Qaraman tayfası haqqında deyilənləri və Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında verilən məlumat, demək olar ki, bir-birinin eynidir. Məlumatda deyilir: «Qaramanın sonuncu bəyləri Məhəmməd bəy və onun oğlu İbrahim bəydir».³

Məlumdur ki, XV əsrdə Yaxın Şərqdə, eləcə də Azərbaycanda baş verən müharibələrdə yaxından iştirak edən və müəyyən rol oynayan Qaramanlar sülaləsi uzun müddət təqib olunmuş, şəraitlə bağlı tez-tez yerlərini dəyişmiş, bir vilayətdən başqasına köçməli olmuşlar.⁴ Nəhayət, Qarabağda və Qaradağda məskunlaşan qaramanlılar «ölkənin siyasi həyatında, həmçinin Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak etmişlər. Qaraqoyunlu Qara Yusifin qoşun başçısının adı Qaraman idi. Səfəvi ordusunda qaramanlı tayfa bəyləri vardı».⁵ Təqibdən yaxa qurtaran qaramanlıların sonuncu övladı İbrahim xan 1483-cü ildə böyük ailəsi ilə Qarabağın dağlıq ərazisində məskən salmış, kəndin adını da Qaradağlı qoymuşdur.⁶

¹ Ətraflı məlumat üçün bax: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. 3-cü kitab, s.177.

² Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, Yazıçı, 1980, s.136.

³ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 3-cü cild, s.63.

⁴ B.Behcət. Aşiq təxəllüslü bayatı şairinin tərcümeyi-halı və yaradıcılığı. «Ədəbiyyat qəzeti», 1936, № 6.

⁵ ASE, 3-cü cild, s.63.

⁶ ASE, 3-cü cild, s.63; S.Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı qaynaqları. Bakı, Yazıçı, 1986, s.164.

Sarı Aşıq yeni yurdda doğulduğu ilk vətəni unutmamış, qəlbində həmişə bu hissi yaşatmışdır. Onun ulu yurdu haqqında söylədiyi bayatılar zəngin bayatı xəzinəsi içərisində xüsusi yer tutur:

Aşığın odu yarı,
Bayqunun odu yarı,
Qürbətdə vətən tutduq,
Unutduq o diyarı.

Aşıq qara yaxşısı,
Göyçək qara yaxşısı,
Qürbətdə dolanmaqdan
Getsək gora yaxşısı.¹

Vətən həsrətli bayatılar həm də aşığın uzaq diyardan gəlib təzə vətən tutduğuna da işarədir. Aşıq yaxın kəndə köçdüyünə görə heç vaxt bu qədər hüznü hisslər keçirib kədərlənməzdi.

Sarı Aşığın nəslinin Qaradağdan Qarabağa köçməsi, orada Qaradağ adlı kənd salmasını XVIII əsrin axırında təzkirə tərtib etmiş və 1804-cü ildə tamamlamış H.Qaradaği müxtəsər təsvir etmiş, ondan sonra Sarı Aşıq haqqında bəhs edənlər də bu mənbəni təkrar etmişlər. Nəhayət, «Yaxşı-Aşıq» dastanının məzmunu və orada izi qalmış bəzi hadisələr də bu mülahizələri tamamlayır. Ə.Axundovun yuxarıda xatırladığımız məqaləsində də deyilir ki, Qara İbrahimin dalınca Turan mahalından yeddi nəfər göndərilər ki, onu tapıb öldürsünlər. Çox igid bir adam olan İbrahim bu xəbəri eşidib onları qabaqlayır və yeddisini də öldürür.²

Mənbələrdəki işarələrdən də görünür ki, Qara İbrahimin ailəsi XV əsrin sonlarında Qaradağdan Qarabağa gələndə Sarı Aşığın 25 – 30 yaşı olmuşdur. Deməli, Sarı Aşığın 1450-ci illərdə doğulduğunu ehtimal etmək olar. Bu ehtimalı doğruldan mənbələrdən biri də RƏİ-nin əməkdaşı Asya Məmmədov

¹ Telli saz ustadları. Bakı, Azərnəşr, 1964, s.3.

² Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. 3-cü kitab, s.179.

vanın cünglərdən toplayıb tərtib etdiyi «Bayatılar»¹ kitabında Sarı Aşığın bayatılarının qədim məxəzləridir. «Bayatılar» kitabı Sarı Aşığın bayatıları ilə açılır. Birinci iki bayatı Məhəmməd ibn Məkkinin 1549 (956)-cu ildə qələmə aldığı «Ləmə'at-ud-Diməşqiyyə» cüngündən götürülmüşdür.

Mən Aşiq, yasəmən siz,
Bağların yasəmənsiz,
Mən öldüm gülə həsrət,
Gülşənsiz, yasəmənsiz.

Mən Aşiq budaq haray!
Qəm məni budaq haray!
Könül istər, əl yetməz,
Əyilməz budaq haray!²

Bu iki bayatının 1549-cu ildə cüngdə verilməsi də göstərir ki, Sarı Aşiq XVI əsrdən də əvvəl yaşamış, bayatıları Şərqdə geniş yayılmış, təzkirəçiləri də özünə cəlb etmiş və nəhayət, XVI əsrdə cünglərə daxil edilmişdir. Hüsəməddin Toqatinin 1677 (1088)-ci ildə tərtib etdiyi «Şərh-ü-əvamil» cüngündə verdiyi bayatıda, hətta Aşiq Yaxşıya salam-dua göndərir:

Aşiq, Yaxşıya məndən,
Dürrün Yaxşı Yəməndən,
Salam, dua, təmənna,
Apar Yaxşıya məndən.³

Həmin bayatı S.Mümtazın (1927, 1934) və Ə.Axundovun (1968) çap etdirdikləri Sarı Aşığın bayatıları kitabında da verilmişdir. Bu da göstərir ki, hələ XVII əsrdə Sarı Aşıqla Yaxşı haqqında rəvayətlər el-oba arasında geniş yayılmış, hətta divan ədəbiyyatının da marağına səbəb olmuş, təzkirə müəlliflərinin diqqətini cəlb etmişdir. Qədim mənbələrə istinad edən S.Mümtaz Sarı Aşığın həyat və yaradıcılığından

¹ Bayatılar. Bakı, Elm, 1977.

² Yenə orada, s.13.

³ Yenə orada, s.14.

bəhs edərək yazır: «...Aşıq X əsri-hicrinin axırlarında Qaradağ mahalından Zəngəzur qəzasına gəlmiş, orada Qaradağlı kəndində sakin olmuşdur. Təqribən beş yüz il bundan qabaq dağılıb viran olan Qaradağlı kəndi o zamanlar şənlikli, abad kənd imiş. Burada Aşığın adı ilə adlanmış bir təpə də vardır ki, bu gün ona yenə Aşıq yaylağı deyirlər».¹ XX əsrin əvvəlində belə bir mülahizə söyləyən Salman Mümtaza görə, Sarı Aşığın yaşadığı «Qaradağlı kəndi beş yüz il bundan əvvəl», yəni XV əsrdə dağılıb viran olmuşdur.

Arxeoloqların 1927-ci ildə müəyyənləşdirdiyinə görə Sarı Aşığın gümbəzi XVII əsrə aiddir. Görünür, XVII əsrdə qəbrin üstünü götürənlər də onun nə zaman yaşadığını müəyyən edə bilməmiş, başdaşına saz şəkli çəkməklə kifayətlənmişlər.

Sarı Aşığın adı haqqında da tədqiqatçıların rəyi müxtəlifdir. H.Qaradaği onu Qurbanəli, S.Mümtaz Aşıq Abdulla, Bəhlul Behcət isə Sarıca Nəbi, hətta Aşıq Qərib² kimi də təqdim etmişlər. Əslində isə Qarabağda sakin olan qaramanlar və xüsusilə təriqətin müridləri başda olmaqla əsil adlarını gizlətməmiş, müxtəlif adlarla yaşamışlar. Tayfaları içərisində sarıyanız olduğuna görə məslək dostları və qohumları onu sadəcə olaraq Sarıca, bəzən də Sarıca Nəbi – deyə çağırmış, ona sonralar Sarı adı həmişəlik verilmişdir.³ Bayatılarını isə «Aşıq – Aşıq» təxəllüsü ilə yazmışdır.

Sarı Aşığın bayatılarında da bir-biri ilə rəqabət aparən orta əsr təriqətlərinin əlamətləri aydın duyulur. Tarixi mənbələrdən də görüldüyü kimi, Sarı Aşığın və onun qaramanlar tayfasının mənsub olduğu hürufi-sufi təriqəti Nəsiminin qətlindən sonra da uzun müddət gizli və aşkar davam edirdi. Sarı Aşığın eşq yolunda özünü Nəsimiyə bənzətməsi də yəqin ki, bu təsirin nəticəsidir.

¹ S.Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı qaynaqları. Bakı, Yazıçı, 1986, s.164.

² El şairi Qərib. «Kommunist», 1923, № 209.

³ Ədəbiyyat qəzeti, 1936, № 6 (56).

Gözəllik soy iləndir,
Şahmar da soy ilandır,
Nəsimi tək bu Aşıq
Yolunda soyulandır.¹

Aşığın ayrı-ayrı bayatlarında da həmin təriqətin izləri aydın duyulur:

Bu Aşıq zində deyil,
Əqli özündə deyil,
Kim deyir haq camalı
Yaxşının üzündə deyil.²

Sarı Aşığın yaradıcılığı haqqında qiymətli məqalələr yazmış prof. H.Arashlı M.Füzuli ilə Sarı Aşığın sənətkarlığında bir yaxınlığın olduğunu hiss etmişdir. Füzuli qəzəllərinin birində deyir:

Sanma kim, bülbül açar, uçmağa balü pərinini,
Gül yaxub onu, sovurmuş göyə xaküstərini.

Füzulinin müasiri olan Sarı Aşıq isə həmin mövzuya yeni, öz üslubuna məxsus poetik libas geyindirib.

Mən Aşıqəm qanlı gül,
Qanlı seviş, qanlı gül,
Yemiş bülbül bağrını
Çıxmış ağzı qanlı gül!³

Eyni mövzuda, eyni surətlərin səciyyələndirilməsinə Füzuli və Sarı Aşıq müxtəlif poetik bənzərlik vermişlər. Fərq burasındadır ki, Füzuli bu bənzərliyi dövrünün ədəbi dilində, Sarı Aşıq isə xalq dilində ifadə etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində məzmun və mündəricəsi, bədii kamilliyi baxımından Sarı Aşığın bayatları xüsusi yer tutur. Əlbəttə, bayatı Azərbaycan xalq şeirinin qədim şəkillərindən olub Sarı Aşığa qədər uzun tarixi bir yol keçmişdir. Sarı Aşıq isə öz dövründə bayatının köhnə qəlib və

¹ Sarı Aşıq. Bayatılar. Bakı, 1968, s.27.

² Yenə orada, s.18.

³ Sarı Aşıq. Bayatılar. Bakı, 1968, s.18.

ifadə formalarını dəyişdirib xalqın canlı danışq dilinin qaynaqlarından məharətlə istifadə edərək bayatını yeni bir inkişaf mərhələsinə qaldırmışdır. O, bayatını bədii-estetik cəhətdən elə bir səviyyəyə qaldırmışdır ki, ondan sonra bayatıya müraciət edənlər də istər-istəməz öz deyimlərini-bayatılarını aşiq (bəzən də aşiq) sözü ilə başlamalı oldular. Ona görə də Sarı Aşığın bayatılarını özündən sonra gələn el şairlərinin bayatılarından ayırmaq çətindir.

Sarı Aşığın bayatılarını xalq bayatılarından seçib ayırmaq nə qədər çətin olsa da, bəzi əlamət və xüsusiyyətlərinə əsasən, Aşığın bayatılarının müəyyən qismini seçmək mümkündür. İlk növbədə Aşığın bayatılarının xeyli hissəsi sevgilisi Yaxşının adı ilə bağlıdır və bu bayatılarda Yaxşının adı xatırlanır. Məlum olduğu kimi, Aşıq da Məcnun kimi ömrünün çox hissəsini çöllərdə keçirmişdir. Bir tərəfdən sevgi iztirabları, digər tərəfdən vətən həsrəti, yerli bəylərin sərt rəftarı Sarı Aşığın bayatılarında hüzn, kədər motivlərini daha da gücləndirmişdir. Sarı Aşığın bayatıları əsasında onun həyatı ilə bağlı iki dastan yaradılmışdır: «Yaxşı-Yaman», «Yaxşı-Aşıq».

Bir-birinə çox bənzəyən bu dastanların məzmunu az fərqlənir. «Yaxşı-Aşıq»da deyildiyi kimi, Həkəri çayının sahilində Maqsudlu kəndinin sakinlərindən Qara İbrahimin oğlu Sarı Salman bəyin qızı Yaxşı ilə sevişir. Valideynlər razılaşsalar da, Yaxşının qardaşları İman və Fərman gənclərin evlənmələrinə razı olmurlar. İztirab və hicranlar da bundan sonra başlayır. Qardaşlar bacılarını çox ciddi qısqanıb, hətta tənbeh etdikləri kimi, atası İbrahim də oğlu Sarını evdən qovmalı olur. Sarı Məcnun sayaqı didərgin həyat keçirir. Kəndin qənşərində sadə bir koma (çardaq) tikib orada gecələyir. Firsət düşəndə çayın sahilində Yaxşı ilə görüşür...

Orta əsr dastanlarından fərqli olaraq telepatik əyan olma, hissetmə bu aşıqlərdə çox güclü olmuşdur. Yaxşı daxilən Sarı Aşığı səsləyəndə və ya arzulayanda Aşıq orada hazır olur. Eynilə də Sarı Aşıq iztirablı anlar keçirəndə Yaxşı o an Aşığın yanında olur. Beləliklə, iki gəncin uzun illər davam edən hic-

ranlı günləri vüsala qovuşmur. Onlar da Leyli və Məcnunun, Əsli və Kərəmin, Arzu və Qəmbərin nakam dünyasına qovuşurlar. Sarı Aşığa yamanlıq eləyənlər də yaman xəstəliyinə tutulub ölürlər. Aşıqla Yaxşının qəbri üzbəüz götürülür. Aşığın Qəbri el arasında ziyarətəgaha çevrilir. Uzaq vilayətlərdən gəlib bu qəbri ziyarət edirlər. Dürlü-dürlü əfsanə və rəvayətlər Aşığın həyatını fantastik bir aləmlə bağlayır.

Dastanlar bayatılar əsasında yarandığından bu dastanların məzmunları bir-birindən o qədər də fərqlənmir. Həmin dastanları və dastana düşməyən digər bayatıları diqqətlə izlədikdə Yaxşı ilə Sarı Aşığın həyat yolunun müəyyən izləri aydınlaşır. Bu bayatılarda Aşığın Yaxşını demək olar ki, hər gün görməyə can atması, arabir görüşmələri, keçirdiyi iztirablar, Yaxşı ölərkən dediyi ağılar, özünün bayatı ilə elədiyi vəsiyyətlər bir-birini ardıcıl izləyən həyat salnaməsidir.

Geniş müqayisəyə varmadan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, «Yaxşı-Yaman» məhz elə Sarı Aşığın özü tərəfindən yaradılmış, zaman keçdikcə aşıq məktəbi Aşığın adını əbədləşdirmək üçün «Yaxşı-Yaman» dastanının süjetindən və oradakı bayatılardan istifadə edərək «Yaxşı-Aşıq» dastanını yaratmışdır. Hər iki dastan aşığın bayatıları və eyni əfsanələr əsasında yarandığından onları bir-birindən ayırmaq çətindir və buna indi ehtiyac da yoxdur.

Bu dastanlar haqqında müxtəsər və dəyərli mülahizələr söyləyən M.H.Təhmasib yazır: «Bircə, zaman keçdikcə, müəyyən dərəcədə variantlaşma prosesi keçirən bütün bu rəvayətlər Sarı Aşığın özü tərəfindən qoşulmuş bir dastanın yaddaşlarda qalmış qalıqlarıdır».¹

Sarı Aşığın bayatılarının bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, o, cinas bayatılarında eyni formalı, müxtəlif məzmunlu sözlərdən məharətlə istifadə edə bilmişdir:

Aşığa yarım alma,
Tutubdu yarım alma,

¹ M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, Elm, 1972, s.231.

Alırsan canımı al,
Əlindən yarımı alma.

Aşığam Yaxşı qala,
Ocağı yaxşı qala,
İstərəm bu dünyada
Pis ölə, yaxşı qala.¹

Sarı Aşıq hələ XV əsrin sonlarında xalq dilinin zənginliyindən ustalıqla istifadə edərək bayatı janrını çox yüksək estetik səviyyəyə qaldırmışdır. Onun istifadə etdiyi cinaslar, poetik ifadələr bu gün də xalqın canlı danışq dilində yaşayır. Şair bayatının çox kiçik məhdud ölçüsünü pozmadan az və sadə sözlərlə dərin mənalar ifadə edərək, düşündürücü sözlər söyləyə bilmişdir. Bayatıda daha çox əsas fikir üçüncü və dördüncü misrada ifadə olunduğundan ustad sənətkar əvvəlcədən sözlə elə möhkəm bünövrə qurur ki, sonrakı misralarda daha kamil fikir ifadə etmək mümkün olur. Sarı Aşığın bayatılarında misralar arasında bağlılıq güclüdür, məntiqi əlaqə olduqca möhkəmdir. Onun yaratdığı cinaslar yalnız formaya yox, fikrin yığcam və dolğun bədii ifadəsinə xidmət edir, onun emosional təsir gücünü artırır. Sözü zahiri gözəlliyi, musiqiliyi məntiqi vurğu ilə ifadə olunan tutumlu məzmun oxucunun duyğularına güclü təsir göstərir. Poetik fikrin yığcamlığı və bədii nəticənin zənginliyi bayatını daha da qiymətli edir.

Otağında o xalı,
Döşənidir o xalı,
Haray zülfün əlindən
Qoymaz könlüm o xalı.

Mən Aşığam ləkə var,
Beli götür ləkə var,
Üzünə ay demərəm,
Ay üzündə ləkə var.

¹ Sarı Aşıq. Bayatılar. Bakı, 1968, s.23.

Sarı Aşıq bayatının nəinki təsir gücünü artırmış, hətta onun yeni növlərini yaratmışdır. Onun yaradıcılığında müəmna-bayatılar və ya bağlama bayatılar da xüsusi yer tutur. Aşığın belə bayatıları müəyyən hadisə ilə bağlı yaranmışdır. Belə rəvayətlərin birində deyilir: «Bir gəlinin boğaz madyanı itir. Gəlin nə qədər axtarır, madyanı tapa bilmir. Axırda Aşığın yanına gəlib deyir: - Aşıq, madyanı itib, bilmirəm, oğurlayıblar, yoxsa necə olub? Madyanın harada olması Aşığa əyan olur, gəlinə deyir:

Mən Aşığam, əmər hey,
İncə beldə kəmər hey,
Göydə bir madyan gördüm,
Altda qulun əmər hey!

Bunu aşığıdan eşidən kimi gəlin bir baş biçənəyə gedir, görür madyan göy otun üstündə doğub, altında qulunu əmir. Aşığa dua eləyə-eləyə madyanını götürüb evinə gətirir».¹ Bu rəvayətdə də Aşığın qədim ənənələrlə səsleşən bir cəhəti görünür. Onda da qədim ozanlara məxsus keyfiyyətlər vardır. Onun da telepatik xüsusiyyətlərə malik olduğu, gözlə görünməyən məsələlərdən xəbər verməsi göstərilir. Lakin bununla belə Sarı Aşığın bayatıları təkcə romantik duyğular ifadə etmir, o, aşiqin konkret zaman daxilindəki tərcümeyi-halını əks etdirir, onun realist poetik məqamlarını qısa lövhələrlə canlandırır. Sarı Aşıq özündən əvvəl mövcud olan bayatı şəklini dörd misra həcmində sabitləşdirmiş, onu elə bir sənət zirvəsinə yüksəltməyə nail olmuşdur ki, özündən sonra gələn nəsillər onun bayatılarına bənzər əsərlər yaratmaqla, mövcud ənənəni yaşatmaqla öyünmüş, onu özlərinə meyar hesab etmişlər.

Qədim görüşlərlə səsleşən «Arzı-Qəmbər» dastanı bayatının ilkin sadə şəkilləri əsasında yaranmış, Sarı Aşıq isə cinas bayatılar yaratmaqla bu formanı yeni bir mərhələyə qaldırmışlar.

¹ Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. 3-cü kitab, s.192.

DƏDƏ YEDİYAR

Gəncənin məşhur ozanı olan Dədə Yediyar XV yüzilin II yarısı, XVI yüzilin əvvəlində yaşamışdır.

Dədə Yediyarın XV yüzilin iki məşhur aşığı ilə görüşü dastanlarda və qaynaqlarda yaşamışdır. «Qurbani» dastanında deyildiyi kimi, Qurbani Gəncəyə gəldikdə Gəncənin ən mötəbər dədə aşığı Dədə Yediyarla qarşılaşıb deyişməli olur. Guya Qurbani haqq aşığı olduğu üçün Dədə Yediyarı bağlayır. Əlbəttə, bu epizod Qurbaninin qüdrətini təsdiqləmək üçün bədii bir vasitə idi. Bununla Dədə Yediyarı bədii bir surət kimi də düşünmək olardı. Lakin elə həmin dövrdə aşiq Göyçəyin (Kuçak) Dədə Yediyarın məclisinə gəlib düşməsi, ona qulaq asıb aşıqlığına heyran olması və bundan sonra aşiq sənətinin dalınca getməsi qaynaqlarda qorunmuşdur. Bu iki qaynağın üst-üstə düşməsi təsdiqləyir ki, Dədə Yediyar eyni vaxtda yaşamış hər iki aşığın – Qurbani və Aşiq Göyçəyin müasiri, hətta onlardan xeyli yaşlı olmuşdur.

Qurbanini sınaqdan keçirməsi, Aşiq Göyçəyi bu sənətə vurgun etməsi göstərir ki, Dədə Yediyar dövrünün qüdrətli sənətkarı imiş. Bu da bəllidir ki, Dədə titulu çox nadir sənətkarlara nəsib olmuşdur (Dədə Qorqud, Dədə Kərəm, Dədə Füzuli, Dədə Qasım). Təəssüf ki, Dədə Yediyarın ədəbi irsi bizə gəlib çatmamış, Qurbani ilə deyişmələri isə dini məzmun daşdığına görə dastana daxil edilməsi qadağan edilmişdir.

QURBANİ

Şah İsmayıl Xətəinin müasiri, onun fəaliyyət göstərdiyi tarixi-ictimai-siyasi və ədəbi mühitdə yaşayan Qurban Mirzəlixan oğlu aşıq şeirini yeni mərhələyə qaldıran qüdrətli saz və söz ustası olmuşdur. Əsərləri vaxtında yazıya alınmadığından həyatı haqqında çox az məlumat vardır, ədəbi irsinin çoxu bizə gəlib çatmamışdır. Lakin bunlara baxmayaraq həyatı haqqında məlumat almaq üçün əldə olan ən tutarlı mənbə haqqındakı rəvayət və dastanlar və onun dillər əzbəri olan lirik şeirləridir.

Məlumdur ki, Qurbani Şah İsmayıl Xətəinin ölümünə bir neçə şeir həsr etmişdir. Onun «Ola» rədifli şeiri Şahın öl-məsindən doğan kədəri əks etdirir. Şeirdən aydın olur ki, aşıq özü də bu dəfn mərasimində iştirak etmiş, dərin sarsıntı ke-çirmişdir.

Fələk, sənə vuruşmağa bir qabil meydan ola,
Tut əlimi, fürsət sənin, kaş belə ehsan ola.
Getmiş idim mürşüdümə, dərdimə dava qıla,
Mən nə bilim mən gəlincə xak ilə yeksan ola.

O Şahın kəlmeyi-kəlamın zikr etmək gərək,
Tabutu sərv ağacından, kəfəni yarpaq gərək,
Tez yuyun, tez götürün ki, məzara çatmaq gərək,
Bir-ilahım, necə qıydın bir belə cavan ölə.

Ey könlüm, geygilən qarayı, xandan eləmə,
Bir-ilahi, böyük xanədanı viran eləmə,
Haq-taaladan səda gəldi; Qurbani, çox qəm yemə
Heç ola bilməz Xanədani-Şəfi viran ola.¹

Göründüyü kimi, Qurbani Şaha şikayətə getdiyi ərəfədə şah ölmüş, aşıq da bundan kədərlənmiş, könlü qara geymiş,

¹ Azərbaycan dastanları. 5 cildə. I c., s.306 – 307 (Əlavə qeydlər).

ilahidən diləmişdir ki, Xanədani-Şəfi viran olmasın. Qurbani Şah İsmayılın ölümü haqqında maddeyi-tarixdə yazmışdır:

Əzabdan yüz üç keçəndə

Əcəl camın içdi şahım.

Bu dünyadan köçdü şahım.¹

«Əzab» deməklə şair Nəsiminin ölümünə işarə edir, çünki Şah İsmayılın «dünyadan köçdüyü» tarixdən 103 il çıxdıqda bu, Nəsiminin öldürülməsi ilinə müvafiq gəlir (M.H.Təhmasib).

Qurbaninin «Gərək» rədifli divanisində də tarixi faktlar vardır. O, şahın ölümündən sonra xanədana baş verən «şər'i», «rüşvət»i kəskin tənqid edərək «Pirim girib ol niqaba, getməyəydi cavan gərək...» - deyir. Şeirinin sonunda isə belə bir misra işlədir: «Yaşı yetirdin əllyə, indi üz tut yüzə sən».² Deməli, Şah İsmayıl Xətai (1486 – 1524) vəfat ona mərsiyə yazan Qurbaninin 50 yaşı tamam olubmuş. Buradan aydın olur ki, Qurbani 1474-cü ildə anadan olmuşdur.

İsmim Qurbanidir, kəndim Diridi,

Qaradağdan Qarabağa gedirəm.³

Beləliklə, məlum olur ki, Qaradağ mahalının Diri obasından olan (sonralar Qarabağ mahalına verilmişdir) Qurbani Mirzəlixan oğlu yoxsullaşmış bəy ailəsində tərbiyə almış, ərəb, fars dillərini öyrənmiş, zəmanəsinin tələb etdiyi bəzi elmlərə yiyələnmiş, dini qanunlara, təriqətlərə bələd olmuşdur.

Qurbaninin yaşadığı XV əsrin son rübü, XVI əsrin əvvəlləri Azərbaycanda və ümumən Yaxın Şərqdə gedən aramsız müharibələr, siyasi mübarizələr, bu müharibə və mübarizələrdə başlıca rol oynayan təriqətlər, müxtəlif meylli ictimai-siyasi görüşlər, fəlsəfi cərəyanlar Azərbaycan xalqının ictimai və mədəni təkamülünə təsirsiz qalmırdı. Bir tərəfdən, azərbaycandilli söz sənəti, milli bədii təfəkkür yüksək inkişaf edir, baş-

¹ M.H.Təhmasib. Göstərilən əsəri, s.376.

² Azərbaycan dastanları. 5 cildə. I c., s.307.

³ Yenə orada, s.83.

qa tərəfdən, dini təriqətlər arasında gedən çarpışmalar qabaqcıl başəri ideyalara, azad düşüncələrə sədd çəkir, mane olurdu.

Dövrünün bəzi sənətkarları kimi, Qurbani də belə bir kəşməkəşli dövrdə Azərbaycanın və Şərqn bir sıra mahal və şəhərlərini (Qarabağ, Rum, Qars, Təbriz, İsfahan, Gəncə, Bərdə və b.) gəzmiş, məclislərdə, mərasimlərdə olmuş, müxtəlif adamlarla rastlaşmış, Nəsiminin panteist görüşləri ilə səsleşən, çox müəmmalı və incə mətləblərə toxunan şeirlər oxumuşdur. «Qurbani əsətiri, xurafatı, dini ehkamları, əfsanələri, təriqət rumuzatını, şiə qanun-qaydalarını mükəmməl bilən şəxsiyyət»¹ olmuşdur.

Qurbani ədəbi irsinin yazıya alınması hələlik XVIII əsrə təsadüf edir. «Cəbinin təcəlla, camalın günəş» misrası ilə başlayan şeiri 1775-ci ilə aid cüngə daxil edilmiş və bundan sonra XVIII, XIX və XX əsrin əvvəllərində tərtib edilmiş cünglərdə Qurbaninin şeirlərindən nümunələr verilmişdir.

Qurbani haqqında ilk məqaləni S.Mümtaz yazmışdır. «El şairi Qurban»² adlı həmin məqalədə S.Mümtaz Qurbaninin Şah İsmayıla həsr etdiyi məşhur «Mənim» rədifli şikayətnaməsinə, «Dedim-dedi», «Bənövşə» və başqa şeirlərinə əsaslanaraq həyatına dair mülahizələr söyləmiş, Qurbaninin gerçəkdən də qüdrətli və kamil bir sənətkar olduğu qənaətinə gəlmişdir. Akademik H.Araslı «Aşıq yaradıcılığı» əsərində Qurbaninin yaradıcılığından ayrıca bəhs etmiş, prof. M.H.Təhmasib isə «Azərbaycan xalq dastanları» monoqrafiyasında aşığın yaradıcılığından, Qurbani dastanlarının ayrı-ayrı variantlarından ətraflı danışmışdır. Akademik M.İbrahimov «Aşıq yaradıcılığında realizm» əsərində, V.Vəliyev «Azərbaycan folkloru», P.Əfəndiyev «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, A.Nəbiyev «Azərbaycan xalq ədəbiyyatı» dərsliklərində Qurbani lirikasının mövzusunun və bədii xüsusiyyətlərini təhlil etmişdir.

¹ M.H.Təhmasib. Göstərilən əsəri, s.364.

² S.Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı, Yazıçı, 1986, s.291 – 294.

yətlərindən bəhs etmişlər. Müxtəlif illərdə S.Mümtaz («El şairləri» - 1927), S.Rüstəm və M.Rahim («Aşıqlar» - 1938), S.Axundov («Aşıqlar» - 1957, 1960), H.Arif, İ.Tapdıq, M.Həkimov və b. tərtib etdikləri kitablara Qurbaninin şeirlərindən də nümunələr daxil etmişlər. Nəhayət, prof. A.Dadaşzadə Qurbaninin ilk dəfə 55 şeirini ayrıca toplu halında çap etdirmiş, kitaba yazdığı dəyərli ön sözdə aşığın şeirləri haqqında maraqlı mülahizələr söyləmişdir.¹ Ə.Axundovun tərtib etdiyi ikicildlik «Azərbaycan aşıqları və el şairləri» kitabı da Qurbaninin şeirləri ilə açılır. Aşığın doğulduğu, yaşadığı yerin, nəslinin müəyyənləşdirilməsi sahəsində Q.Kazımov xeyli iş görmüş, maraqlı nəticələr əldə etmişdir.²

Qurbani haqqında da yazılı mənbələr çox az məlumat veridiyinə görə onun tərcümeyi-halı haqqında əsas faktları şeirlərindən və haqqındakı dastandan almaq mümkündür. Araşdırmalar göstərir ki, Qurbani bir müddət Gəncə şəhərində də yaşamış, Şeyx Nizaminin türbəsini ziyarət etmiş, Dədə Yediyar və Aşıq Heydərlə görüşüb qabaqlaşmışdır. İti hafizəsi və orta əsr elmlərinə, müxtəlif təriqət qanunlarına dərinlən bələd olması ona burada böyük hörmət qazandırmış, saray hakimlərinin də diqqətini özünə cəlb etmişdir. Bir müddət sonra aşıq «çuğul sözü ilə böhtana düşmüş», Gəncə xanının vəziri tərəfindən həbs olunub ölüm hökmünə məruz qalmışdır. «Çərxi-fələkdən, zəmanədən, dövrün zülmündən» dönə-dönə şikayətlənən el şairi əsil səbəbkara – Gəncə vəzirinə qarğışlar yağdırır:

Vəzir, sənə qarğayırım,
Haqq diləyin yetirməsin,
Göydən min bir bəla ensə,
Birin səndən ötürməsin.

Oturubsan ağ otaqda,
Qan qusasan laxta-laxta,

¹ Qurbani – 55. Bakı, Gənclik, 1976. Tərtib və ön söz A.Dadaşzadəninindir.

² Qobustan (İncəsənət toplusu), 1985, № 4 s.51 – 54.

Səni görüm ölən vaxtda,
Dilin kəlmə gətirməsin.¹

Nəhayət, Qurbanıya kəsilmiş ölüm hökmü sürgünlə əvəz edilir. El şairi Qarabağdan sürgün edilir, «qolubağlı Xudafərin körpüsündən keçirilir» və beləliklə, on bir il gəzərgi həyat keçirməli olur. Qurbanının məramı Şah İsmayıl Xətəinin yanına getmək, onunla görüşüb başına gələnləri ona danışmaq olmuşdur. Bu məqsədlə də o, yollar aramış, Şahın adına şikayət tərzli şeirlər yazmışdır:

Farağat evimdə otduğum yerdə,
Oxuyub elmimə çatdığım yerdə,
Bir şirin yuxuda yatdığım yerdə,
Verdilər ömrümü bada, gəlmişəm.²

Qurbani dönə-dönə şaha şeir yazıb görüşməyə cəhd göstərsə də, buna nail ola bilməmişdir. O, hətta Şıx oğlunun mehtərinə müraciət etmiş, bir müddət onun yanında qalmış və görüş üçün məqam gözləmişdir. Lakin şahın qəfil ölümü onun bu arzusunu ürəyində qoymuşdur. Bu hadisədən kədərlənən Qurbani yuxarıda xatırladığımız məşhur divanisini söyləmişdir. On bir il sürgün həyatı keçirsə də, Qurbani heç vaxt ümidini üzməmiş, gələcəyə inam bəsləmiş və bu inam onun şeirlərinə nikbin ruh gətirmişdir:

Qəm yemə, qəm yemə, divanə könlüm,
Həmişə ruzigar belə dar olmaz.
On bir il çəkmişəm zimistan qəhrin,
O nə güldür çevrəsindən xar olmaz.³

Qurbanının tutulub sürgün edilməsinin səbəbi kimi üç ehtimal irəli sürmək mümkündür:

1. Qurbani Gəncə hakimlərinin birinin qızı ilə rastlaşıb sevişmiş, onu məclislərdə Pəri adı ilə vəsf etmiş, bu sevginin

¹ Qurbani – 55. Bakı, Gənclik, 1976, s.62.

² Yenə orada, s.44.

³ Yenə orada, s.34.

sorağı saraya çatmış, sarayın baş vəziri qəzəblənib Qurbaniyə ağır cəza tələb etmişdir;

2. Qurbani çuğul-kəzzab sözü ilə bizə bəlli olmayan səbəbə görə baş vəzirin toruna düşüb sürgün edilmişdir;

3. Nəsiminin sufi-hürufi görüşləri ilə səsləşən şeirlər oxuduğuna görə şəriət məddahları onu vəzirin əli ilə ağır cəzalandırmağı tələb etmişlər.

Qurbaninin hər üç fərziyyəni doğrulda bilən kifayət qədər şeirləri vardır. Birinci ehtimal əsasında sonralar dastançı aşıqlar bir neçə variantda məhəbbət dastanı yaratmışlar ki, aşığın şeirlərinin əksəriyyətini bu süjetə uyğunlaşdırmışlar. Aşığın xələfləri ikinci, üçüncü fərziyyəyə dair şeirləri məhəbbət motivinə uyğunlaşdırmağa çalışsalar da, bu şeirlərdə aşığın həyat yoluna dair ağılabatan dəlillərin yalnız izi qalmışdır.

Qurbaninin şeirlərində həm Nəsiminin poetik təfəkkürü, həm də ümumiyyətlə orta əsr təriqət ədəbiyyatının əlamətləri xalq təfəkkürünə məxsus aydın şəkildə duyulur:

Laməkan şəhrindən gəldim cana mən,
Canlar əhli bir canana yetişdim,
Əldən-ələ, qabdan-qaba süzöldüm,
Qətrə idim, bir ümmana yetişdim.

Bir gözəlin ələyindən ələndim,
Bəli dedim, bəlasına bələndim,
Yeri, göyü yaradandan diləndim,
Gövhəri axtardım, kana yetişdim.¹

Vücutnamə mündəricəli bu üç bəndlik şeirdən də görünür ki, aşıq sufi və hürufi təriqətlərinin humanist mahiyyətini dərk etmiş, hətta bu təriqətləri özünə «yol-ərkan» bilmişdir. El şairinin vəsf etdiyi sevgi də, təbiətin rəngləri də, kainat, səma cisimləri də onun mənəvi dünyasında rəmzi mənə daşıyır:

Rəmz anlayan, söz düşünən, dərd bilən,
Aləmlərdə şöhrətləni, bəlləni.¹

¹ Azərbaycan aşıqları və el şairləri. 1-ci cild, s.36.

Qurbani ərəb əlifbası ilə bağlı təsvirdə rəmzi mənanı cinas qafiyələrlə ardıcıl və sistemli şəkildə ustalıqla canlandırır:

Əlif qəddin, bey qəmətın, sey saçın,
Necə bənzər hərf içində bir dala.²

Şairin təcislərdə işlətdiyi ərəb-fars tərkibli cinaslardan məlum olur ki, o, bu dillərdən məharətlə istifadə etmişdir.

M.H.Təhmasibin qeyd etdiyi kimi, Qurbaninin belə şeirlərini təsadüfi hesab etmək olmaz.³ Çünki orta əsr təriqət ədəbiyyatını, həmçinin sufi-hürufi ideyalarını və Nəsimi məsləkini bu dövrün nəinki Azərbaycan ozanları, hətta erməni qusanları da⁴ mənimsəyib geniş təbliğ edirdilər. Şah İsmayıl özü də sufi-hürufi təriqətinə qail olduğundan Qurbani ona böyük ümid bəsləmiş, bu ümidlə də ona tez-tez müraciət etmişdir:

Gəncə dağlarından, uzaq ellərdən,
Əlbəttə ki, bir murada gəlmişəm.
Zülmün sitəmindən, çərxin əlindən,
Bir şahım var, ona dada gəlmişəm.

...Qurbaniyəm, Qara Vəzir əlindən,
Şeyxoğluna şikayətə gəlmişəm.⁵

Qurbaninin şeirlərində dövrün, ictimai quruluşun səciyyəsi aydın nəzərə çarpır. O, feodal mühitinin təzadlarını ustalıqla əks etdirirdi. Bu təzadları onun «Gülərmiş» rədifli qoşmasında da aydın görürük:

Baxgilən fələyin ruzigarına,
Əyyam xoş keçəndə dövrən gülərmiş.
Bəhrəli çağlarda, məhsul ayında
Bağı bar verəndə bağban gülərmiş.

¹ Qurbani. 55 şeir, s.24.

² Azərbaycan aşıqları və el şairləri. 1-ci cild, s.51.

³ M.H.Təhmasib. Göstərilən əsəri, s.364.

⁴ M.Seyidov. Sayat Nova. Bakı, 1954, s.16.

⁵ Azərbaycan aşıqları və el şairləri. 1-ci cild, s.50.

Bir baxtın yatıban, bir ucalanda,
Tülək tərən olub, sar ov çalanda,
Məsəldi deyərlər: qurd qocalanda

.....

Qurbani, qəmlənmə, kərəm-kamı var,
Ədalət hakimin haq divanı var.
Bu çərxi-fələyin nərdibanı var,
Enən ağlayarmış, qalxan gülərmış.¹

El şairi ictimai bərabərsizliyi, cəmiyyətdəki feodal təbəqələşməsini də sadə və aydın şəkildə ifadə etmişdir.

Kimi ağa, kimi nöker,
Nöker olan cəfa çəkər.²

Aşığın «Gülə-gülə» gəraylısında yüksək poetik ustalıq vardır. Aşıqların ifasında çox geniş yayılan və gözəl səslənən bu şeir böyük sadəlik, axıcılıq və emosionallığı ilə diqqəti cəlb edir. Zəhməti insanın mənəvi ucalığı hesab edən şair deyir:

Naşı bağban, satma gülü,
Haramdı axçası, pulu,
Küsdürdün şeyda bülbülü
Daha gəlməz gülə-gülə.³

Qurbani insan qəlbini oxumaqda mahir olmuşdur. Ömrü həmişə səyahətdə keçən el şairinin həyatı müxtəlif təbiətli insanlar arasında keçmiş, kamillə nadanı, mərdlə namərdi, yaxşı ilə yamanı görüb seçmiş, onları naşı bağbanla şeyda bülbül kimi qarşılaşdırmışdır. Ona görə də Qurbaninin əsərlərində həyat fəlsəfəsi güclüdür, onun sözləri çox zaman ağıllı ağsaqqal məsləhəti kimi səslənir:

Söylə dərdin bilənlərə,
Dərd başına gələnlərə,
Hər üzünə gülənlərə

¹ Azərbaycan aşıqları və el şairləri. 1-ci cild, s.50.

² Yenə orada, s.20.

³ Yenə orada, s.20.

Etibar eləmək olmaz.
Dərd biləni dərd bilməzə
Giriftar eyləmək olmaz.¹

Qurbani gəncliyində dost tutduğu, ülfət qıldığı, etibar elədiyi adamların sonralar naqis və casus olduqlarını görüb öz səhvlərini başa düşür. Onun «Eylədim» rədifli şeirindən də aydın olur ki, o, həqiqətən də dost bildiyi adamların toruna düşmüş, onlardan böyük zərər görmüşdür.

Dost yolunda yaxa yırtıdım, baş açdım,
Gecə-gündüz dadü bidad eylədim.
Öz əlimlə yıxdım özüm evimi
Müddəilər evin abad eylədim.

...Qurbani der: bir namərdin yolunda
Cavan ömrüm heyif bərbad eylədim.²

Qurbaninin feodal mühitinin adamlarını kamilliyə səsləyən şeirlərinin gücü ondadır ki, o, humanist və bəşəri fikirlərini xalq şeirinin, ozan ədəbiyyatının ölçülərində, xalqın bəddii anlamalarında deməyi bacarmışdır. Məhz buna görə də Qurbani şeirləri beş yüz ildən artıqdır ki, hafizələrdə yaşamaq qüdrətinə malik olmuşdur.

Şairin «Bənövşə» rədifli şeiri o dövrün ən yüksək poetik nümunələrindəndir. Burada həyatı dərindən bilən insan, cəmiyyət və təbiət arasındakı üzvi bağlılığı aydın dərk edən şair onu çox şirin, duyumlu poetik nəfəslə canlandırmışdır. İnsanda ən yüksək mənəvi keyfiyyəti olan sadəlik, zəriflik zamanın ədalətsiz qanunları qarşısında sınırdır. Lakin Qurbani şeirində o, məğlubiyyət hesab olunmur. O, gözəlliyin, dözümlü bir forması kimi portretləşdirilir.

Başına döndüyüm ay qəşəng pəri,
Adətdir dərərlər yaz bənövşəni.

¹ Yenə orada, s.21.

² Qurbani. 55 şeir, s.15.

Ağ nazik əlinlə dər dəstə bağla
Tər buxaq altında düz bənövşəni.¹

Qurbani poeziyasında bədii deyim həyat həqiqətlərindən qidalandığına görə ictimai mündəricə zəngin və dolğundur. El şairi elin həmdərdi olmuş, elin qəminə qəmlənmiş, sevincinə sevinmişdir. O, sevincə də, qəmə də sadəcə olaraq gərdişin vərdisi kimi yox, feodal ictimai münasibətlərinin, orta əsr əxlaq normalarının mahiyyətindən doğduğunu aydın dərk etmiş, bütün bu ictimai-həyati görüşlərini xalq ruhuna məxsus boyalarla təsvir etməyi bacarmışdır.

Görkəmli el şairinin adı ilə bağlı yaradılmış çoxversiyalılığı və çoxvariantlılığı ilə seçilən «Qurbani» dastanı «Əsli-Kərəm», «Tahir-Zöhrə», «Aşıq Qərib» dastanları qədər Şərqdə geniş yayılmasa da, qonşu ölkələrdə, eləcə də Azərbaycan ədəbi mühitində özünəməxsus bədii keyfiyyəti ilə seçilmiş və aşıqların repertuarında geniş yer tutmuşdur.

«Qurbani» dastanının Gəncə, Diri və Zəncan adı ilə bağlı üç versiyası və hələlik on variantı yazıya alınmışdır.² Gəncə və Diri versiyaları beşcildlik «Azərbaycan dastanları»nda çap olunmuşdur.³ Lakin Zəncan versiyası və digər variantlar bütövlükdə çap olunmadığından «Qurbani» dastanı haqqında geniş və ətraflı fikir söyləmək çətindir. Çap olunan versiyalar da hələ mükəmməl və tam nüsxələr deyildir.

Qurbani və «Qurbani» dastanından bəhs edən tədqiqatçıların bəzilərinin fikrincə, XVI əsrdə yaşamış el aşığı Qurbani bu dastanın ilk müəllifidir. Aşığın xələfləri sonralar dastanın yeni-yeni variantlarını yaratmışlar. İkinci ehtimal ondan ibarətdir ki, bu hadisələr həqiqətən Qurbaninin həyatında baş vermişdir. O da bu münasibətlə şeirlər söyləmişdir və bu şeirlərin əsasında Gəncə və Qarabağ aşıqları çoxvariantlı

¹ Qurbani. 55 şeir, s.10.

² M.H.Təhmasib. Göstərilən əsəri, s.337.

³ Azərbaycan dastanları. 5 cildə. I c., s.3 – 97.

«Qurbani» dastanını yaratmışlar.¹ Çap olunmuş Gəncə və Diri versiyalarını, həmçinin M.H.Təhmasibin istifadə etdiyi Zəncan versiyasını tutuşdurduqda bu versiyalar arasında ana xəttin sabit qaldığını görmək olar və onların poetik tərkibi Qurbaninin şeirlərindən ibarətdir.

«Qurbani» dastanının Diri və Zəncan versiyalarına nisbətən Gəncə versiyası daha zəngindir. Aşıqlar arasında da Gəncə versiyası geniş yayılmışdır. Qurbaninin Diri kəndindən qədim Gəncəyə səfəri, Gəncənin mürəkkəb həyatının təsviri dastanın əsasını təşkil edir. Gəncənin ictimai mühiti, şəhərdəki ixtilaf və ziddiyyətlər, tarixi şəxsiyyətlərlə görüşlər, Qurbaninin el şairi və aşığı kimi bu hadisələr burulğanına düşməsi və öz məqsədi uğrunda mübarizə aparması dastana ictimai-siyasi məzmun vermiş, onu daha da zənginləşdirmişdir.

Əlbəttə, «Qurbani» məhəbbət dastanıdır və dastanda Aşıq Qurbaninin başına gələn macərələr təsvir olunmuşdur. Bununla belə dastandakı konkret coğrafi, tarixi-ədəbi mühit, real tarixi hadisələr və şəxsiyyətlər onu müəyyən tarixi dövrlə bağlayır. Gəncədə Ziyadoğlular səltənətinin təsviri, məşhur el aşığı Dədə Yediyarla görüş və s. dastanın zaman və məkan hüdudunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Dastandakı hadisələr Araz sahilində Xudafərin körpüsü yaxınlığında Diri kəndində baş verir (Diri versiyatında da həmin yer təsvir olunur). Qurbani burada yoxsullaşmış, xanlıq səltənətini itirmiş bir ailədə dünyaya gəlir. Nəzir-niyazla dünyaya gələn Qurbani mollaxanada tərbiyə alır. Yoxsul atanın bu yeganə övladı qabiliyyətli, zehinli, ayıq, bacarıqlı və gözəl bir gəncdir. Atasının yoxsul və yazıq görkəmi oğlunu sıxır. O, bu vəziyyəti daxilən yaşayır və düşünür. Qurbani Diri kəndində çöldə yer şumladığı zaman mağarada yatıb buta alır. Qurbani butadan sonra daha da kamilləşir, təriqətləri, yol-ərkanı dərk edir, saz çalıb oxumağı, sinədən söz deməyi, ürəkləri fəth etməyi, fikirləri oxumaq qüdrətini əxz edir. Bütün bun-

¹ M.H.Təhmasib. Göstərilən əsəri, s.355.

larla yanaşı, həm də eşq badəsini içirib gəncəli Ziyad xanın qızını ona buta vermişlər.

Qurbaninin həyatının bu mərhələsi əslində dastanın başlanğıcı və birinci hissəsidir. Əsas əhvalatlar, Qurbaninin kəşməkəşli günləri hələ Gəncəyə çatmamış Şeyx gümbəzi yanından başlayır. Burada dərvişlər hiylə qurub onu məhv etmək istəyirlər. Qurbani Gəncədə hara gedirsə eşidir ki, Pəri adını çəkəni Qara Vəzir yox elətdirir. Gəncə vilayətinin hakimi Ziyad xanın qardaşı oğlu Mahmud bəy Qurbaniyə yol göstərsə də, ona kömək edə bilmir. Mahmud bəyin də, Pərinin də dediklərindən aydın olur ki, Ziyad xan Gəncənin hakimi olsa da, mülayim, cəsərsiz, iradəsiz, dəyişkən təbiətli bir adamdır. Hiyləgər, tədbirli və nüfuzlu vəzir isə onun bu xasiyyətdən istifadə edir. O, olduqca qəddar, rəhmsiz və ədalətsizdir. Qurbaninin Gəncəyə gəlib aşıqları bağladığını eşidən gündən onu Gəncədən uzaqlaşdırmağa, hətta məhv etməyə çalışır. Bütün bunlara baxmayaraq, Qurbani də ağıllı, cəsərtli və qətiyyətlidir. O, düşdüyü hər hansı məclisdə Pəriyə aşiq olduğunu, Pəri üçün gəldiyini söyləyir. Hətta elçi daşının üstündə əyləşib Pərinə sevdini Ziyad xana söyləyir. Dastanın Gəncə versiyasında mübarizə və ixtilaf əslində Qara Vəzirlə Qurbani arasında gedir. Vəzirin hiylə və gördüyü tədbirlərə qarşı Qurbani «mənavi aləmdə özünü yenilməz hesab edən qəhrəman aşiq, Fərhad hünərli, Məcnun sədaqətli, vəfalı insandır».¹ Vəzir isə güclüdür, əlində hakimiyyət var. «Cəllad hazır ol» - deyən kimi cəlladlar əli qılınclı müntəzir dayanırlar. Qurbaninin isə silahı sazı və sözüdür. Qurbani vəzirin ağır sınaqlarından ağıllı gücü ilə çıxır.

Məlumdur ki, Qurbaninin yaşadığı XV əsrin sonu və XVI əsrin əvvəlləri Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyət dövrünə təsadüf edir. Bu dövr həm də şiə təriqətinin geniş yayılması ilə səciyyələnir. Təriqətin belə hakim mövqeyi Qurbaninin yaradıcılığına da ciddi təsir göstərmişdir. Bu təsir dastanda daha

¹ H.Araslı. Aşiq yaradıcılığı. Bakı, 1960, 35.

aydın hiss olunur. Belə ki, buta alan Qurbani aşıqlarla qarşılaşanda, dara düşəndə şahı-mərdanı, Əlini və onun buyruqçusu Qəmbəri köməyə çağırır və beləliklə də, onun qələbəsi təmin olunur. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qurbani təriqət qanunlarını sadəcə əzbərləməklə kifayətlənməmiş, o, dini təkəkkürə, Şərq fəlsəfəsinə dərinləndən yiyələnmiş, zəngin dünyagörüşünə malik hazırcavab bir sənətkar olmuşdur. «Onlar (Qurbaninin düşmənləri – Q.N.) böyük xalq aşığının mütərəqqi görüşlərindən, ilahiyyatla və xüsusən şiəliyin dar, dözülməz, sektant tələbləri ilə düz gəlməyən sənətindən, həyat eşqi və humanizm ifadə edən poeziyasından onun əleyhinə istifadə etmiş, onu şiəliyə düşmən bir adam kimi qələmə vermiş, həbs olunmasına, qolubağlı Arazın üstündəki Xudafərin körpüsündən keçirilib şah divanına aparılmasına nail olmuşlar».¹

M.İbrahimovun bu mülahizəsi inandırıcıdır. Dastanın Laçın və Kəlbəcərdən toplanmış variantındakı şeir belədir:

Mürşidi-kamilim, şeyx oğlu şahim,
Bir ərzim var qulluğuna şah, mənim.
Əziz başın üçün oxu yazğımı,
Agah ol halımdan gahbagah mənim.

Dərin-dərin dəryaları boyladı,
Xəncər alıb qara bağrım teylədi,
Oğlu ölmüş Vəzir qəza eylədi,
Getməz dimağımdan dudi-ah mənim.

Şair olan dərsin alır pirindən,
Baş açmadım seyrəqibin sirrindən,
Qolubağlı keçdim Xudafərindən,
Üzüm gülməz, heç açılmaz ah, mənim.²

Dastanda yerli hakimlərin törəttdiyi hərc-mərclik, qətiyyətsizlik, bundan vəzirlərin, təriqət məddahlarının öz məqsədləri üçün istifadə etmələri ifşa olunur. Bir tərəfdən də şa-

¹ M.İbrahimov. Əsərləri. 10 cildə. 9-cu cild, s.478.

² Azərbaycan dastanları, 1-ci c., s.304.

hın qəzəbindən ehtiyat edən ziyadxanlar müstəqil hərəkət edə bilmirlər. Nəticədə adi bir işdən ötrü rəiyyət şahın hüzuruna gedib aylarla gözləməli olur. Qurbaninin də şeyx oğluna şikayətə getməsinə Qara Vəzirin hiylə və fitvası səbəb olmuşdur. Ümumiyyətlə, saray daxilindəki ixtilaf fantastik bir şəkil alır. Saray buyruqçuları bir tərəfdən Qurbaninin haqq aşığı olmasından ehtiyat edərək onu səbəbsiz və ya günahsız cəzalandıra bilmirlər. Digər tərəfdən, Qurbanini özlərindən uzaqlaşdırmaq üçün müxtəlif imtahanlardan keçirirlər. Təmiz, saf, ülvi məhəbbətə və azad duyğulara qarşı saray məddahlarının riyakar fitnə-fəsadına və cəza tədbirlərinə baxmayaraq, Qurbani ümid və inamla mübarizə aparır. O inanır ki, buta verən ağası dar gündə işıqlı yol göstərəcəkdir. Qurbaniyə bədən içirən ağası bütün qaranlıq düşünləri ona əyan edir. O, ən çətin bağlamaları belə asanlıqla açmağı bacarır.

Gəncə səfəri zamanı Qurbani Bərdədə toy məclisində Aşiq Salehlə qarşılaşır. Aşiq Saleh tanımadığı gənc Qurbanini imtahana çəkib müəmmalı bağlamalar deyir. Qurbaninin Aşiq Salehə verdiyi cavab onun dərin bilik sahibi olduğunu göstərir:

Dost bizi buyurdu xidmət şərifə,
Dedi ki, baş üstə, kafü lamü kaf.
Fitnə qaşlı, cadu gözlü sevdiyim
Çoxların eyləyib həyyü lamü kaf.

Mehdi görər qoşununun sanını,
İnsan üçün qurar haqq mizanını,
Bir gün alar Qurbaninin canını,
Bir gözləri cəllad kafü lamü kaf.¹

Dastandakı şeirlərin mühüm qismi aşığın bədii elmi təfəkkürünün məhsulu olub bəşəri hisslərin ifadəsi kimi səslənir. Lakin dastanın sonrakı variantlarında Qurbaninin şeirləri XVIII əsr şairlərinin şeirləri ilə əvəz olunmuşdur. Bu, dastandakı şeirlərin üslubundan da aydın görünməkdədir.

¹ Yenə orada, s.18 – 19.

Belə ki, dastanın aşığın poetik üslubu ilə Qurbaninin üslubu aydın seçilir. Hətta Aşıq Salehin Qurbani ilə deyişməsində istifadə etdiyi şeir XIX əsrin şairi Nəbatinindir.

Get dolangilən, xamisən hələ,
Püxtə olmağa çox hünər gərək.
Mürği-qafilə həməzban olub,
Dövrə qalxmağa balü pər gərək.¹

Qurbani Bərdəyə gələndə Aşıq Valehlə rastlaşır. Aşıq Valeh onu yoxlayır, kamil aşıq olduğunu bilib, xeyir-dua verib yola salır.²

Məlumdur ki, Aşıq Valeh 1729-cu ildə anadan olmuş, 1822-ci ildə ölmüşdür. Bu da aydın göstərir ki, «Qurbani» dastanına, hətta XVI əsrdə də əlavələr edilmişdir. Bu cür tarixi uyğunsuzluğun «Qurbani» dastanında və başqa dastanlarımızda özünə yer tapması təbiidir. Çünki ifaçı aşıqlar hər hansı ustad aşığın həyatına dair dastan işlərkən dövrünün bədii materialından da istifadə edirlər.

Son dövrlərin aşıqları tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyət dövrünü ardıcıl bilmədiklərindən Şeyx oğlu ilə (Şah İsmayıl nəzərdə tutulur) Şah oğlunu (Şah Abbas nəzərdə tutulur) birbirinə qarışdırmışlar. Ona görə də demək olar ki, dastanda hər iki şəxsiyyət iştirak etmişdir. Bu əlamətlər «Qurbani» dastanının Diri versiyasında da aydın hiss olunur. Bu versiya el şairinin doğulduğu yurdla bağlı olduğundan coğrafi və tarixi adların varlığı dastanı real hadisələrlə bağlayır. Başqa tərəfdən, dastançı məcazi boyalara geniş yer verdiyindən hadisənin həyatı inkişafı tədricən zəifləyir, astral təsəvvürlər tündləşir. Beləliklə, Mazannənə pirində buta alan sevgililər həmin yerdə də əbədiyyətə qovuşurlar.

Şübhəsiz, bu kimi uyğunsuzluqlar «Qurbani» dastanında özünə yer tapsa da, Qurbani irsinin fərdi məziyyətləri və fəaliyyət göstərdiyi tarixi dövr onu sonrakı əlavələrdən ayırır.

¹ Azərbaycan dastanları, 3-cü cild, 1967, s.18.

² Yenə orada, s.17.

AŞIQ QƏRİB

Xalq arasında Aşiq Qərib adı ilə tanınan məşhur saz və söz ustası haqqında da çox az məlumat vardır. Onun həyat və yaradıcılığı barədə ən mötəbər mənbə «Aşiq Qərib» dastanıdır. Əldə olan məlumata görə Aşiq Qəribin əsil adı Rəsuldur, Təbriz şəhərində doğulub boya-başa çatmışdır.

Məlum olduğu kimi, Təbriz şəhərində XV əsrin sonu və XVI əsrin əvvəllərində aqqoyunluların, sonra Səfəvilərin mərkəzi kimi yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdı. Şah İsmayılın xalq sənətinə böyük qiymət verməsi, Azərbaycan dilinin geniş miqyasda inkişafına, incəsənətin bütün növlərinin daha da çiçəklənməsinə şərait yaradırdı. Bu dövrdə Təbrizin incəsənət ustaları arasında aşıqlar böyük nüfuza malik idilər. XVI əsrdə Təbrizdə yaşayıb-yaradan, «Aşiq Qərib» dastanının yaradıcısı və qəhrəmanı kimi tanınan və Qərib adı ilə məşhur olan (H.Arash) Aşiq Rəsul da bu mühitdə yetişmişdir.

Aşiq Qərib haqqında az-çox məlumatı şifahi şəkildə xalq arasında yaşayan lirik şeirlərdən, əhvalatlardan və daha çox «Aşiq Qərib» dastanından almaq olar. «Aşiq Qərib» dastanının mövzusu qədim rəvayətlərin, xüsusilə «Kitabi-Dədə Qorqud»un «Bamsı Beyrək boyu» üzərində boy atsa da, görünür, Aşiq Rəsul öz həyatı ilə bağlı olan bəzi hadisələri də dastana köçürməyə nail olmuşdur. Əsərdə aşığın ünvanı, əsil adı qeyd olunur. Göstərilir ki, onun adı Rəsul, atasının adı Sövdəgər Saleh, anasının adı Zəhra, bacısının adı Nərgiz, qardaşının adı Heydər olmuşdur.

Aşiq Rəsul Yaxın Şərqi bir sıra ölkələrini və məşhur şəhərlərini (Hələb, Diyarbəkir, Ərzurum, Şirvan, Tiflis, Qazax, Qaradağ və s.) gəzmiş, ömrünün çoxunu səyahətdə keçirdiyinə görə Qərib təxəllüsünü götürmüşdür. O, əsatiri və mifik anlayışlara dərinlən bələd olmuş, qədim nağılları, «Dədə Qorqud» boylarının qədim qaynaqlarını, oğuznamələri və rəvayətləri öyrənmiş, bu onu xalq yaradıcılığının bilicisi, ozan-

aşıq və el şairi kimi şöhrətləndirmişdir. Onun yaratdığı «Aşıq Qərib» dastanı XVI əsrdə dəbə düşən buta almış haqq aşığı-nın səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə ümumiləşdirmişdir. Bununla belə bu tipli dastanlar vasitəsilə yaradıcı aşıqlar ilk növbədə öz həyat yollarının vacib xəttini qoruyub yaşada bilməmişlər.

Demək olar ki, el şairi Rəsul «Aşıq Qərib» dastanında Təbrizin, Tiflisin, Ərzurumun, Hələbin və Qaradağın bəzi əlamətlərini xatırlatmaqla həqiqətən bu yerlərdə olduğunu təsdiq etmişdir. Qərib ailəsi ilə Tiflisə çatanda Tiflisin dağla-rını belə təsvir edir:

Tiflisin uca dağları,
Görünərmə, görünməzmi?
Şahsənəmin otaqları
Görünərmə, görünməzmi?

Çağırram, şahların xası,
Silinsin könlümün taşı,
Sənənin məzar qalası
Görünərmə, görünməzmi?¹

Aşığın buradan Tiflis şəhərinə əvvəlcədən bələd olduğu, Sənən rəvayətini bildiyi aydın görünür. Aşıq öz taleyi ilə bağlı yerləri adbaad təsvir edir, tarixi hadisələrin coğrafi məkanlarını düzgün əks etdirir. O, Hələbdən qayıdarkən anası ilə görüşündə qardaşı Heydəri soruşur. Anası isə cavabında deyir:

Aldılar atın çapardı,
Sınıq könüllər yapardı,
Heydəri Tona apardı,
Oğlum Qərib, haçan gəldin?²

Şeirdə Qəribin kiçik qardaşı Heydəri körpü təmiri zamanı Borçalı ərazisindən axan Tona çayının (Dona da deyirlər.

¹ Azərbaycan dastanları. 5 cildə. 3-cü cild, s.15.

² Yenə orada, s.47-48.

İndiki adı Debed çayıdır. Kürün qolu olan Xramçaya tökülür) aparması təsvir olunur. Eynilə Ərzurum dağlarının bəzi əlamətləri xatırlanır.

Qərib Hələbdən qayıdarkən yolu Arazdan düşür, oradan Şirvana gəlir, Şirvandan Qazağa, sonra Borçalı diyarında Tona (Dona) çayından keçib Tiflisə varid olur. Qərib gənliyində Təbrizdən Tiflisə gələndə də yolu bu yerlərdən düşmüş və Dona çayından keçmişdi. Sənəm də Qəribi arzulayanda Tona çayına müraciət edib Qəribi ondan soruşur:

Qanlı Tona, nə axırsan selabdan,
Söylə, Tona, Qərib səndən keçdimi?
Suların durulur güldən, gülabdan,
Söylə, Tona, Qərib səndən keçdimi?

Aşıq Qəribin yaradıcılığında Təbrizin iki dövrü təsvir edilmişdir. Gənclik çağında Təbrizin çiçəkləndiyi vaxtları şair böyük ilhamla belə rəsm edir:

Ay ağalar, gəlin sizə tərif elləyim,
Açılar baharda gülü Təbrizin.
Toyda, bayramlarda atlas geyinər,
Kəsilməz yaşılı, alı Təbrizin.

...Pəhləvanlar kiqvənd geyər, yaplanar,
Gələn bəziranlar orda saxlanar,
Gündə üç yüz altmış yükü bağlanar,
Geyər Alımand malı Təbrizin.¹

Qəlbi Vətən həsrəti ilə döyünən aşığın Təbrizlə sonuncu görüşü onu olduqca məyus edir. Müharibə Təbrizi tanınmaz dərəcədə dəyişdirmiş, xarabalığa çevirmişdi. Məclislərdə Təbrizin zəngin, dəbdəbəli həyatını qələmə alan aşıq indi böyük təəssüf hissi ilə deyir:

Dinləyin, ağalar, sizə söyləyim,
Yaman müşkül oldu işi Təbrizin.

¹ Yenə orada, s.18.

Elə gördüm, göydən yerə od yağır,
Birdən yandı dağı-daşı Təbrizin.

Təbrizin çevrəsi bir möhkəm qala,
Yığılmışdı leşkər orda cəng ola,
Kimi əsir oldu, kimisi qula,
Görüldü qan-qara duşu Təbrizin.

Aşıq Qərib çəkər var ilə ahı,
Belə cəngi dünya görməmiş dahı,
Banın bəyi ilə Gilanın şahı,
Bunlarla görüldü işi Təbrizin.¹

Şeirdən aydın görünür ki, Gilanla Banın birləşmiş «leşkəri» (təxminən 1580-ci ilin əvvəlləri) Təbrizi dağıtmış, «Elə gördüm göydən yerə od yağır» - deyən Qərib də bu müsibətin şahidi olmuşdur.

Qərib səyahəti zamanı dürlü ölkələrdə neçə məclislərə düşmüş, tanımadığı aşığılarla qarşılaşmış, bu görüşlərin hamısında o, kamil bir saz-söz ustası kimi qalib çıxmış, hazır-cavablığı və dərin zəkası ilə dillərdə əzbər olmuşdur. Buna görə də Qəribin şeirləri və səfəri, başına gələn əhvalatlar Qafqazda, Orta Asiyada və Yaxın Şərqdə geniş yayılmış və müxtəlif variantı olan onlarla dastanın yaranmasına səbəb olmuşdur. Tədqiqatçıların qeyd etdiyinə görə, hələ sağlığında Qəribin şeirlərinin belə geniş yayılmasının başlıca səbəblərindən biri də zamanın bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərini dastanın ruhuna və məzmununa hopdurulması olmuşdur.

Qəribin «Olubdu» rədifli şeiri onun nə qədər dərin biliyə malik olduğunu göstərir:

Ay ustalar, alın verim cavabı,
Aşıqlıq Adəmdən icad olubdu.
Dinləyin sözümlü bir-bir, həzarət,
O Adəmdi, qəmdən azad olubdu.

¹ Azərbaycan dastanları. 5 cildə. 3-cü cild, s.47 – 48.

Elmin başı budu: eyləmək səbir,
Qəndil daşı kəsən ol ismi Qəfur,
Öz başını kəsən göydə buluddur,
Cəbrayıl hər elmə ustad olubdu.

Yenə Aşıq Qərib açdı sualı,
Eşq bədəsini içib, buldu kamalı,
Aləm fazillərdən olmayıb xalı,
Dünya kamal ilə abad olubdu.

Aşıq Qəribin şeirlərində və dastanda həm öz dövrünün dəbdə olan bədii ifadələri, həm də sonralar onun şeirlərinə və dastana yazılan bənzətmələr bir-birinə qarışmış, Qərib şeirinin əsil ruhunu və üslubunu pərdələmişdir. Bununla belə müəllifə məxsus ifadələr, sözlər, təşbehlər, notlar qorunub yaşamışdır. Qərib aşıq şeirinin qoşma və gəraylı şəkillərindən istifadə etmişdir. Onun dilində «Dədə Qorqud» boylarından gələn söz və ifadələr aydın duyulur.

Məhəbbət dastanlarımızın zəngin məzmununa və mündəricəyə malik olan çoxversiyalı və çoxvariantlı nümunələrindən olan «Aşıq Qərib və Şahsənəm» dastanı tədricən Qafqazda və bütün Şərqdə türk, türkmən, özbək, qaraqalpaq, qaraim, uyğur, qabardin, erməni, gürcü, Dağıstan xalqları içərisində geniş yayılmış, onun müxtəlif variantları əmələ gəlmişdir.¹

Tədqiqatlar göstərir ki, dastan Təbriz aşığı tərəfindən Təbriz və Tiflis mühitində yaradılıb və buradan da qonşu və qohum xalqların məişətinə keçmişdir. Dastanın 1721-ci ildə yazıya alınmış şeir nümunələri də bu fikri doğruldur.² Bu nümunələrdə də Qərib Tiflisin adını çəkir:

¹ S.Əkubova . Azerbaydjanskoe narodnoe skazanie «Aşıq Qarib». Baku, 1968, s.9 – 13.

² İ.Muşeq. Nəğmələr məcmuəsi. 1721, fotosurət. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 445, s.20.

Bu qarşudan gülə-gülə gəlirsən,
Divanə könlümü ələ alırsan,
Tiflisdən bərgüzar qumaş gətir sən,
Söylə, qumaşın bəhanə, dilbər.

«Aşıq Qərib» dastanı və Aşıq Qəribin dastana düşməyən şeirləri XVII-XVIII əsrlərdə geniş yayılmış, cümlələrə də daxil edilmişdir.¹ Dastan XIX əsrdən başlayaraq ayrı-ayrı xalqların dilində çap olunmağa başlamışdır.²

«Aşıq Qərib» dastanı bir neçə aşıqdan yazıya alınıb çox-variantlı nümunələri əldə edildikdən sonra ətraflı tədqiq olunmağa başlandı. Dastan haqqında H.Araslı, M.H.Təhmasib, M.Seyidov, İ.Abbasov, S.Yaqubova, V.Vəliyev, P.Əfəndiyev, M.Həkimov və başqa folklorçular elmi tədqiqat əsərlərində, dərsliklərində və dərs vəsaitlərində bəhs etmişlər.

H.Araslı «Aşıq Qərib-Şahsənəm» dastanı XVI əsrdə yaşamış Qərib təxəllüslü bir şair-aşığın şeirləri əsasında yaranmışdır» nəticəsinə gələrək yazır: «Bu şeirlər ağızlarda dolaşdığından çox dəyişdirilib, dastanın ümumi ahənginə uyğun bir şəkil almışdır».³ M.H.Təhmasib «Bamsı Beyrək» süjeti ilə «Aşıq Qərib» süjetindəki paralel xətləri tutuşdurmaqla yanaşı, həm də onu astral dastanların içində izləmişdir⁴ M.Seyidov və İ.Abbasov Aşıq Qərib şeirlərini və «Aşıq Qərib» dastanını erməni mənbələri əsasında araşdırmışlar.⁵

¹ RƏİ, cümg № 10551, 5181 və b.

² Aşıq Qərib hekayəti. İstanbul, 1951, 1875, 1880; Türkiyə bibliografiyası. İstanbul, 1933-1953-cü illər; Aşıq Qəribin nağılı şeirlərlə. Aleksandropol, 1887, 1889, 1892, 1897, 1906, 1914 və b. Bax: İ.Abbasov Azərbaycan dastanlarının erməni dilinə tərcümə, təbdil və nəşri məsələlərinə dair. AŞXƏ Tdqıqlər, beşinci kitab, 1977, s.54 – 138; «Qərib və Sənəm kitabı». Buxara, 1906. Daşkənd, 1907, 1937, 1938 və b. Şahsənəm-Qərib. Düzən: N.Xodcayev, 1940, 1948, 1957, 1959.

³ H.Araslı. Aşıq yaradıcılığı. Bakı, 1960, s.67.

⁴ M.H.Təhmasib. Göstərilən əsəri.

⁵ M.Seyidov. Azərbaycan – erməni ədəbi əlaqələri. Bakı, 1971; İ.Abbasov. Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. Bakı, 1977.

Lakin dastan haqqında geniş və ətraflı tədqiqatı Safura Yaqubova aparmışdır. O, «Aşiq Qərib» mövzusunda namizədlik dissertasiyası yazmış, monoqrafiya çap etdirmişdir. Monoqrafiyada dastanın ayrı-ayrı xalqlarda öyrənilməsi tarixi ətraflı izlənilmiş, ideya-bədii xüsusiyyətləri geniş tədqiq olunmuşdur.

V.Vəliyev, P.Əfəndiyev və M.Həkimov dərslük və monoqrafiyalarında «Aşiq Qərib» dastanının ideya-bədii məzmunu haqqında fikir söyləmişlər.¹

Məlumdur ki, dastanın əsas qəhrəmanı Aşiq Qərib təbrizlidir. O, butası arxasınca Tiflisə gəlir, uzun müddət burada yaşayıb aşılıq edir. Hətta yeddi il Hələb şəhərində qaldıqdan sonra da Tiflisə qayıdıb Şahsənəmlə evlənir. Dastanın Orta Asiya və Qafqaz variantlarında da həmin yerlər sabit qalır. Hətta Tiflis yaxınlığında Qazağın və Tona çayının adı da xatırlanır. «Aşiq Qərib-Şahsənəm» dastanının çoxvariantlılığı, çoxversiyahlığı, məzmun müxtəlifliyi və nəhayət, adlarının müxtəlifliyi göstərir ki, dastanın ideya-bədii qaynağı qədim nağıllarımızla və xüsusilə «Bamsı Beyrək boyu» ilə çox yaxından səsleşir. Bu süjetləri M.H.Təhmasib müqayisə etmiş, dastanın ilk variantının «Bamsı Beyrək boyu» əsasında yarandığı qənaətinə gəlmişdir.² V.M.Jirmunski isə bu dastanı Homerin «Odiseya» əsərinin süjeti ilə müqayisə edib onu çox qədim dövrlərlə bağlamışdır.

Müxtəlif səbəblər üzündən vətəndən iraq düşüb, sevgilisinin başqasına verildiyindən xəbər tutduqda «mövladan qanad alıb» vətəninə uçmaq, toy mərasiminə gəlib öz arzusuna çatmaq qədim nağıllarımızda olduğu kimi «Bamsı Beyrək boyu»nda və Homerin «Odiseya» əsərində də vardır. Süjet, kompozisiya nə qədər qorunsa da, dastanın mündəricəsi, su-

¹ V.Vəliyev. Azərbaycan folkloru. Bakı, 1985; P.Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1981; M.Həkimov Azərbaycan aşiq ədəbiyyatı. Bakı, 1983.

² M.H.Təhmasib. Göstərilən əsəri. s.215 – 218.

rətlərin əksəriyyəti dəyişmiş, yeniləşmişdir. Dastandan və orada istifadə olunan müxtəlif üslublu şeirlərdən görünür ki, «Aşıq Qərib-Şahsənəm» dastanında, hətta divan ədəbiyyatı müəlliflərinə məxsus cəhətlər də vardır. M.H.Təhmasib yazır ki, «Hazırda əlimizdə olan «Aşıq Qərib» dastanı, bircə, bu iki variantın bir-birinə qarışmasından, birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bircə, dastanın əsasını daha qədim xalq variantı təşkil edir. XVI əsrdə yaşamış Qissənəvis öz qissəsini yazmaq üçün bu variantdan istifadə etmişdir. Daha sonrakı əsrlərdə isə həmin qissədən bəzən adlar, bəzən epizodlar, bəzən də şeirlər əsil varianta qarışmış və dastanın bugünkü variantı əmələ gəlmişdir».¹

Dastanın 1961-ci il çapında istifadə olunan şeirlərin bəziləri divani şəkildə olub yazılı ədəbiyyat nümunələrinə bənzəyir. Məsələn:

Ana:

Həsərət kar etdi canına oğlumun,
Firqət kar etdi canına oğlumun.
Necə olum girifdari-ələm mən,
Zillət kar etdi canına oğlumun.

Bacı:

Eyləyibdi rəhmət qardaşım mənim,
Nari-həsərdə yanar cismü-tənim.
Dərdü-ahım qapladı aləmləri,
İndi səhrayı-qəm oldu məskənim.²

Dastanın hər variantında iştirakçıların müxtəlif adlar daşması da onun nə qədər dəyişikliyə uğradığını göstərir. Qəribin əsil adı gah Rəsul, gah da Məqsud, qızın adı gah Şahsənəm, gah da Mahul-Mehri, qızın atasının adı gah Xacə Sənan, gah da Bəhramdır. Rəqibin adı isə gah Şəhvələd, gah da Xurşud bəydir.

¹ M.H.Təhmasib. Göstərilən əsəri. s.226.

² Xalq dastanları. II c.. Bakı, 1961, s.88.

Dastanda Təbriz haqqında iki şeir vardır. Onlardan birincisi Təbrizin yüksək bir mədəni mərkəzə çevrildiyi dövrü təsvir edir, ikincisi isə 1585-ci ildə Osman paşa ordusunun Təbrizdə törətdiyi vəhşilikləri əks etdirir.¹

Yuxarıda xatırladığımız qədim cünglərə, «Nəğmələr məcmuəsi»nə və H.Araslının qənaətinə əsaslanıb demək olar ki, XVI əsrdə yaşamış, mükəmməl biliyə malik olan Qərib təxəllüslü şair qədim süjetlərdən (xüsusilə «Bamsı Beyrək boyu») istifadə etsə də, Təbrizin dağıdılmasını, dövrün çətinliklərini yerli əhalinin qürbət ellərə köçməsinə və s. qədim məlum süjetlə çarpazlaşdırıb bilmişdir. Toplanmış variantları diqqətlə tutuşdurub qədim versiya yeni variantları müqayisə etsək, Qəribin Təbrizdə buta alması da əlavə kimi görünür. Belə ki, dastanın əvvəlində deyildiyi kimi, Rəsulun atası öldükdən sonra İsfahan lotuları Rəsulu aldadıb var-dövlətini aparırlar. Təbriz şəhəri də əvvəlki əzəmətinə itirmiş, xalq yoxsullaşmış, kasadlıq üz vermişdir. Rəsul hara əl atırsa münaşib sənət tapa bilməyib ailəsini götürüb çox çətinliklə Tiflisə gəlir. Evsizlik və yoxsulluq burada da ortaya çıxır. Qürbətə düşən Rəsul Qərib adını qəbul edir və buradan da Hələb şəhərinə pul qazanmağa getməli olur.²

Aydın görünür ki, Qəribin ailəsini götürüb Təbrizdən keçməsinin əsas səbəbi ehtiyacdır. Lakin dastan müəllifi süjeti zənginləşdirmək məqsədilə ənənəvi məhəbbət motivini ön xəttə çəkmiş, buna görə də qəhrəmanın qələbəsini təmin etmək üçün Xızır İlyasın hamiliyindən istifadə etmişdir. Bu dövrdə Əli kultunun hələ geniş yayılmaması da göstərir ki, dastanın ilk orijinal variantı XVI əsrdən bir qədər də əvvəllərdə yaradılmışdır. Bundan sonra dastan yuxarıda deyildiyi kimi, iki istiqamətdə təzələnmişdir. Birincidə xələflər öz sələlərinin ənənəsini davam etdirmiş, yəni elə XVI əsrdən başla-

¹ Əhməd Rasim. Osmanlı tarixi. I c., s.334 – 340; M.H.Təhmasib. Göstərilən əsəri, s.221.

² Azərbaycan dastanları, 3-cü cild. Bakı, 1967, s.7 – 61.

yaraq ustad-şagird ənənəsi dastanı zaman-zaman yeniləşdirmişdir. İkincidə isə M.H.Təhmasibin qeyd etdiyi kimi, divan ədəbiyyatı müəllifi həmin süjetdə orijinala yaxın üslubda dastanı işləmişdir.¹ İkinci variant bütövlükdə əldə yoxdur, toplanmış variantlara qarışmışdır. Bununla belə şeirlər həm şəkilcə, həm də üslub və ifadə baxımından aydın seçilir.

Dastanın bütün variantlarında Qərib butasına qovuşmaq üçün yoxsulluğa, əzab və işgəncələrə dözür. Doğrudur, ona Qurbanidə, Abbas Tufarqanlıda olduğu kimi nə vəzirlər, nə də Şah Abbaslar mane olur. «Aşiq Qərib»də başlıca səbəb maddi ehtiyac və başlıq puludur. Dastanda sevgi xətti, ağ atının fəvqəladə köməyi nə qədər qabarıq təsvir olunsada, yenə də Qəribin diyardan-diyara keçməsi ehtiyacın nəticəsində baş verir.

Dastanda Qərib aşiq sənətini, onun keçmişini dərinləndirən kamil bir ustad kimi təsvir olunur. O, Tiflisdə də, Hələbdə də məclislərdə oxuyarkən hamını heyran edir. Buna görə də yoxsul olsa da, sənətinə, biliyinə hər yerdə hörmət edirlər. Hələb paşası onu sarayında saxlamaq istəyir. Paşanın aşığın Qəribin bağlamasını açma bilməyəndə özünün açmasını xahiş edirlər. Bağlamayı Qərib belə açır:

Ay ustalar, alın, verim cavabı,
Aşıqlıq Adəmdən icad olubdu.
Dinləyin sözümlü bir-biri həzarat
O Adəmdi qəmdən azad olubdu.

Elmin başı budu: eyləmək səbir,
Qəndil daşı kəsən ol ismi Qəfur,
Öz başını kəsən göydə buluddur,
Cəbrayıl hər elmə ustad olubdu.

Yenə Aşiq Qərib açdı sualı,
Eşq badəsini içib, buldu kamalı,

¹ M.H.Təhmasib. Göstərilən əsəri, s.221.

Aləm fazillərdən olmayıb xalı,
Dünya kamal ilə abad olubdu.¹

Ustad sənətkar üç bəndlilik şeirdə tarixi təfəkkürlə mifik təfəkkürü birləşdirir, dünyanın abadlığını biliklə kamalın vəhdətində görür.

«Aşıq Qərib» dastanında dastançı aşığın Təbriz və Tiflis haqqında təsəvvürü zəngindir. Aşıq Təbrizin məişəti, həyat tərzini, abadlığı və dağılıb yandırılması haqqında tutarlı vəsiqələr verdiyi kimi, Tiflisin də özünəməxsus məişəti, mədəni həyatı, təbiəti və Sənan dağı haqqında təəssüratı zəngindir. Dastanın bu səhifələri də dastançının – Qəribin həmin dövrdə Təbrizdə, Tiflisdə və Hələbdə yaşadığına zəmanət verir. Şübhəsiz, Aşıq Qəribin gələcəkdə bu istiqamətdə izlənilib öyrənilməsi onun şəxsiyyətini və yaşadığı dövrü daha da dəqiqləşdirməyə imkan verəcəkdir.

Dastanın süjeti əsasında M.Y.Lermontov hekayə yazmış, R.M.Qliyer «Şahsənəm», S.Hacıbəyov isə «Aşıq Qərib» operettalarını bəstələmişlər.

¹ Azərbaycan dastanları, 3-cü cild. Bakı, 1967, s.47.

ABBAS TUFARQANLI

Abbas Həsən oğlu XVII əsrin başlanğıcında (təxminən 1600 – 1605-ci illərdə) Təbriz yaxınlığında Tufarqan kəndində doğulmuşdur. O dövrdə Təbriz bir mərkəz kimi öz yerini İsfahana versə də, əvvəlki əzəmətini itirməmişdi. Burada yüzlərlə böyük və kiçik mədrəsə və dini məktəblər fəaliyyət göstərirdi.¹ Təbriz yaxınlığında yaşayan Abbas, şübhəsiz, mükəmməl təhsil almışdır. Şeirlərindən aydın görünür ki, o, ana dili ilə yanaşı fars və ərəb dillərini də öyrənmiş, bu dillərin vasitəsilə həm zəngin bilik əldə etmiş, həm də müxtəlif təriqətlərə bələd olmuşdur.

Təbrizdə və onun ətrafındakı kəndlərdə aşiq sənətinin geniş yayıldığı bir dövrdə həyata göz açan və zəngin saz-söz məclislərində yetişən Abbas özü də tədricən aşılıq sənətinin sirlərinə vafiq olmuşdur. Əlbəttə, Abbas sadəcə olaraq saz çalıb kərəmlərin, novruzların, qəriblərin, qurbanların şirin, dadlı-duzlu söz-söhbətini öyrənib məclis keçirməklə qalmamış, o, «qüdrətli bir aşiq-şair olmuş, lirik gözəlləmələr, örnəkli ustadnamələr, mənalı, həm də gözəl tənislər, şux, oynaq gəraylılar, divanilər və s. yaratmış, dastanlar qoşmuş, öz dövrünün hadisələrini, o cümlədən, el qızlarının zorla saraylara aparılmasını, xalqın hüquqsuzluğunu təsvir edib zəngin bir əsər yaratmışdır».²

Tufarqanlı Abbasın əsərləri və tərcümeyi-halı öz dövründə yazıya alınmamışdır. Bir sıra cümlələrdə və əlyazmalarda mühafizə olunmuş lirik şeirlərindən, haqqında yazılmış çoxvariantlı dastanlardan onun həyatı barədə müəyyən məlumat almaq mümkündür.

Sənətkar kimi öz dövründə geniş şöhrət qazanmış Aşiq Abbasın poeziyası olduqca duru və zəngin poeziyadır. Onda ictimai məzmun güclü, poetik dil emosional və kəsərlidir. O,

¹ H.Araslı. XVII – XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1956.

² M.H.Təhmasib. Göstərilən əsəri, s.259.

öz dövrünün hadisələrini məharətlə canlandırır. Abbas Tufarqanlı məşhur «Bəyənəmz» şeirində, ümumiyyətlə, cəmiyyətdəki parçalanmanı fəlsəfi baxımdan mənalandırmağa çalışmışdır.

Ay həzarət, bir zamana gəlibdir,
Ala qarğa şux tərlandı bəyənəmz.
Oğullar atanı, qızlar ananı,
Gəlinlər də qaynananı bəyənəmz.

Adam var dolanar çəmənini, düzü,
Adam var, döşürər gülü-nərgizi,
Adam var geyməyə tapamaz bezi,
Adam var al geyər, şalı bəyənəmz.¹

Şair varlı-kasıb ixtilafının kökünü görmədiyindən qəmlənir, özünü bu kəşməkəşli dünyada «xarabatı»ya bənzədir:

Şikəstə Abbasam, xarabatıyam,
Könül, heç görmədim abadan səni.

Əlbəttə, bütün bunlarla yanaşı, Abbasın lirik şeirlərində bəşəri duyğular, sevgi təranələri, gözəlliyin vəsfi incə, zərif və əlvan boyalarla verilmişdir. Abbasın bizə gəlib çatan (bir neçə şeiri istisna olmaqla) şeirlərinin əsas qəhrəmanı onun lirik «mən»i və sevdiyi gözəli Gülgəz Pəridir. Aşıq Pərinin həm zahiri portretini, həm də daxili, mənəvi aləmini rəngarəng boyalarla təsvir və tərənnüm etmişdir. Aşıq yaratdığı portretdə çox məharətlə Pərinin qamətini, libasını, hətta yaxasına düzülən düymələri belə dəqiqliklə rəsm etmişdir:

Dal gərdəndə tökülübdür hörmələr,
Mina kəmərcik incə beli bürmələr,
Atlas qofta üstə qızıl düymələr,
Düzülübdür yaxasına Pərimin.²

¹ Abbas Tufarqanlı. 72 şeir. Tərcümə edən Araz Dadaşzadə. Bakı, Gənclik, 1978, s.9-10.

² Abbas Tufarqanlı. 72 şeir. Tərcümə edən Araz Dadaşzadə. Bakı, Gənclik, 1978, s.15.

Aşığın sevgilisinin zərif ədaları və hüsnü kimi gözəlləmələri də zərif və oynaqdır.

Abbas aşıqlərdən xahiş edir ki, «yar yanına gedəndə elə gəl, elə get ki, yol inciməsin...», «Yardan busə alanda elə al ki, dodaq tərənməsin, dil inciməsin...», «Yarın bağ-bərəsindən elə keç ki, bülbüllər ürküşüb, gül inciməsin». Aşıq səbə yelindən də xahiş edir ki, əsməsin... cığalar tərənib tel inciməsin...

Abbasın sözdən qurduğu təşbeh və bənzətmələr insan qəlbinə Günəş kimi şölə saçır, bu şölələr hiss və duyğulara işıq verir, onu isidir, nura qər q edir. O, səhər-səhər bulaq başında dayanan sevgilisini dağlara yayılan günəşə bənzədir, niqabını atıb, camalını göstərən Pəri sanki öz gözəlliyi ilə doğmaqda olan Günəşi üstələyir, onu qabaqlayır:

Səhər-səhər sər çeşmələr başında,
Gün kimi dağlara yayılan Pərim.

Və ya

Abbas deyər: Pərim niqabı atdı,
Camalın göstərdi, günü yubatdı.¹

Aşıq Abbasda iti müşahidə və təsvir ustalığı güclüdür. O, məftun olduğu gözəli cəzbedici, real və canlı, bütün zərifliyi ilə canlandırmağı bacarır:

Aç hüsnün kitabın, oxuyum baş-baş
Nəqqaşlar çəkmişlər nə gözəl qaş-daş,
Qucubdur zər kəmər qabağında qaş
O qəddi dalları nə gözəl imiş.²

Abbasın Pərisi o qədər təzə-tərdir ki, «behiştdə hurilər onunla müqayisədə köhnəliblər».

Bir zaman dövrən sürdüm sizinlə,
Aşıq etdin söhbətinlə sözünlə,
Əzəl başdan mənə baxan gözünlə,
İndi özgülərə bax, aydın olsun.

¹ Yenə orada, s.27.

² Yenə orada, s.29.

Bu giley-güzar bəzən tündləşir, aşıq kinayəli « hücuma» da keçir:

Qul Abbası nə kənarə atmısan,
Hərcayilə ülfətini qatmısan,
Deyəsən ki, təzə aşna tapmısan,
Sevdiyim, gözlərin çox aydın olsun.¹

Bununla belə, kənd mühitindən ayrılıb, az da olsa dəbdəbəli saray mühitinə düşən Gülgəzin xasiyyətində bir qədər dəyişiklik əmələ gəlməsi də aşığın nəzərindən yayınmır. O, giley-güzarla gah dolayı yolla, gah da açıq-aşkar bunu büruzə verir.

Abbas şeirinin mündəricəsi Pəriyə həsr olunmuş gözəlləmə və giley-güzar ruhlu şeirlərlə məhdudlaşmır. Onun usadnamələrində ictimai məzmunla bədii ümumiləşmə şeirin təsir gücünü artırır, misraları zərb-məsəl kimi səslənir:

Abbas bu sözləri deyər sərindən,
Arxı vurun suyu gəlsin dərindən,
El bir olsa dağ oynadar yerindən
Söz bir olsa, zərbi kərən sındırar.²

Abbas «Sındırar», «Bar olmaz», «Bəyənməz», «Olmaz», «Əyilməz», «Nəsihətli söz» qoşmaları ilə adamlara öyüd-nəsihət vermiş, onları düzlüyə, təmizliyə, mərdliyə, mərifətli olmağa çağırmışdır:

Özündən böyüyün saxla yolunu,
Düşən yerdə soruş ərzi-halını,
Amanat, amanat qonşu malını,
Qonşu yox istəyən özü var olmaz.³

Abbas Tufarqanlının gəraylıları da oynaq və axıcılığı ilə yanaşı, xalq hikmətləri ilə cilalanmışdır. Onun hər beyti, hər bəndi tutarlı el sözləri kimi səslənir:

Nə ağlarsan, nə sızlarsan,
Bir dərdi beş olan könlüm,

¹ Yenə orada, s.32.

² Yenə orada, s.7.

³ Yenə orada, s.8.

Axırda zunnar bağlarsan,
Qəmə yoldaş olan könlüm.

Bir yar gəlir obasından,
Alım dərdü-balasından,
Çərxi-fələk badasından,
İçib sərxoş olan könlüm.

Abbas deyər arsız-arsız,
Dünya olub etibarsız,
Deyirdin dözərəm yarsız,
Döz, bağı daş olan könlüm.¹

Abbasın şeiri sözlərin düzümü, fikrin əlvanlığı, axıcılığı və ahəngdarlığı, poetik ifadə formaları ilə zəngindir. Sadə sözlərlə mənalı təşbehlər, aforizmlər, təkrirlər və cinaslar aşığı gözəlləmələrinə əlvanlıq və tərəvət gətirmişdir. «Aşıq Abbas şeiri mövzu əlvanlığı ilə yanaşı sənətkarlıq cəhətdən də diqqətəlayiqdir. Aşıq xalq poeziyası çeşməsindən yaradıcı şəkildə faydalanmış, öz əsərlərində canlı danışıq dili üslubunu inkişaf etdirmiş, Azərbaycan dilinin zəngin imkanlarından bacarıqla faydalanmışdır».²

A.Dadaşzadənin dediyi kimi, Abbas xalq dilinin zəngin qaynaqlarından ustalıqla bəhrələnərək təcnisin və cıqalı təcnisin nadir nümunələrini yaratmış, qoşma və gəraylılarında cinaslardan çox məharətlə istifadə etmişdir. Aşıq Abbasın ictimai-əxlaqi və didaktik məzmunlu poeziyası XVII əsrin aşıq şeirindən seçilir.

Abbasın şeirləri XIX əsr erməni qaynaqlarında (1850) saxlanmış, «Abbas-Gülgəz» dastanını isə M.Mahmudbəyov «Kaspi» (1893, № 19) qəzetində nəşr etdirmişdir.

Abbasın 80-ə qədər şeirini cəfakəş folklorçu H.Əlizadə toplayıb ikicildlik «Aşıqlar» kitabının ikinci cildinə daxil et-

¹ Yenə orada, s.68.

² A.Dadaşzadə. Ön söz. Abbas Tufarqanlı. 72 şeir. Bakı, 1973, s.6.

mişdir. Nəhayət, XVII – XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tədqiqatçısı prof. A.Dadaşzadə «Abbas Tufarqanlı» adlı kitabında el şairinin 72 şeirini vermiş və kitaba aşığın həyat və yaradıcılığından bəhs edən yığcam və məzmunlu «Ön söz» yazmışdır.

Abbas Tufarqanlının əsərləri görkəmli ədəbiyyatşünasların diqqət mərkəzində olmuşdur. M.İbrahimov, H.Arslı, M.Təhmasib, M.Seyidov və b. elmi mülahizələr söyləmiş, V.Vəliyev, P.Əfəndiyev və M.Həkimov dərslük və dərs vəsaitlərində aşığın ədəbi irsindən bəhs etmişlər. Abbas Tufarqanlı haqqında Türkiyə folklorçuları da araşdırmalar aparmış, aşığın şeirlərini çap etmişlər.¹

«Abbas-Gülgəz» dastanı. Dolğun məzmunu və ictimai mündəricəsi ilə seçilən çoxvariantlı dastanlarımızdan biri də «Abbas-Gülgəz»dir. Aşıq Abbas Tufarqanlının adı ilə bağlı bu dastanın yeddi variantı yazıya alınmışdır. Dastanın ilk yazıya alınmış variantlarından birini M.Mahmudbəyov «Abbas və Gülgəz» adı ilə 1898-ci ildə «Kaspi» qəzetində dərc etdirmişdir.² İkinci variantı H.Əlizadə otuzuncu illərdə aşıqlardan toplamış, qısa məzmunu ilə şeirlərini «Aşıqlar» kitabında vermişdir.³

1961-ci ildə «Azərbaycan xalq dastanları»⁴, 1967-ci ildə beşcildlik «Azərbaycan dastanları»⁵ kitabına «Abbas-Gülgəz» və ayrıca «Abbas» dastanları daxil edilmişdir. Bununla belə «Abbas-Gülgəz» dastanının ayrı-ayrı versiya və variantları tam halda çap olunmamışdır. Dastanın bu variant-

¹ F.Köprülü. Abbas (Aşıq Tufarqanlı). Türk xalq ədəbiyyatı Ansiklopedisi, 1935, s.16 – 18; Zeynal Akçay. Tufarqanlı Abbas. Ərzurum, 1970; Zeynalabdin Makas. Tufarqanlı Abbas və Gülgəz Pəri hekayəsi üzərində bir araşdırma. Ərzurum, 1982; Nizaməttin Onk. Şair Abbas. Karseli. 4, Ocak, 1968, s.4 – 13.

² «Kaspi» qəzeti, 1898, № 19.

³ Aşıqlar, 1937, s.30 – 31.

⁴ Azərbaycan xalq dastanları. I cild. Bakı, 1961.

⁵ Azərbaycan dastanları, 5 cildə. 2-ci cild. Bakı, 1966.

ları arasında o qədər də fərq görünmür. «Qurbani» dastanında olduğu kimi burada da ana xətt sabit qalmış, epizodlarda və surətlərdə müxtəliflik nəzərə çarpır. Yalnız beşcildlik «Azərbaycan dastanları» kitabında çap olunmuş «Abbas» adlı müstəqil dastan «Abbas-Gülgəz» dastanından fərqlənir.

«Abbas-Gülgəz» dastanının müəllifi haqqında da ehtimallar müxtəlifdir. Burada da birinci ehtimala görə dastanın ilk variantının müəllifi XVII əsrdə yaşamış Aşıq Abbas Tufarqanlıdır. İkinci ehtimala görə, dastan Aşıq Abbasın həyatı və şeirləri əsasında aşıqlar tərəfindən sonralar yaradılmışdır.¹ M.H.Təhmasibin mülahizəsinə görə Aşıq Abbas bu dastanların ilk variantlarının müəllifi olmuş, sonradan ustad-şagird ənənəsi dastanları öz zövqünə uyğunlaşdırmışdır.² Həqiqətən də bəzi şeirlər Abbasın olduğu halda, dastanın məzmununa uyşmur. Aydın hiss olunur ki, ya dastanın məzmunu dəyişdirilmiş, ya da şeirlər müasirləşdirilmişdir. Əslində isə hər ikisinə əl gəzdirilmişdir.

«Abbas-Gülgəz» dastanının zəngin ictimai mündəricəsi dastanın çoxvariantlılığı və geniş yayılması üçün zəmin yaratmışdır. Xatırladaq ki, XVII əsrdə yaranan dastanlarımızın bəzilərində elin gözəl qızlarının saraylara aparılması və buna qarşı el şairlərinin müxtəlif səpkili lirik və epik şeirlər söyləməsi xalq ədəbiyyatında başlıca motivə çevrilmişdir. Bu silsilə ədəbi abidələr içərisində «Abbas-Gülgəz» dastanı xüsusi yer tutur. Belə ki, Təbriz yaxınlığında Tufarqan kəndindən olan Aşıq Abbasa qonşu obadan Gülgəz Pərinin şahı-mərdan buta verir. Abbas butasının ardınca Təbrizə gəlir, məlum olur ki, Şah Abbasın naibləri Pərinin saraya aparıblar. Abbas Gülgəz Pərinin arxasınca İsfahana yola düşür... Yolda və Şah Abbasın sarayında aşığın başına gələn hadisələr və bu münasibətlə söylədiyi şeirlər dastanın əsas məzmununu təşkil edir.

¹ M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, Elm, 1972, s.256.

² Yenə orada, s.256 – 257.

«Abbas-Gülgöz» dastanının inkişaf xətti dörd mərhələdən ibarətdir: Başlanğıc Tufarqan mərhələsi, Təbriz mərhələsi, İsfahana səfər və İsfahan mərhələsi.

Birinci mərhələdə gənc Abbas atasını itirmiş, anası ilə sənət adamlarının yanına gedib özünə münasib peşə axtarır, oxumaq istəyir. Burada məktəb, sənət, peşə, ticarət və məişətin bir sıra sahələrinin təsviri başlanğıcdan dastanın bədii mündəricəsini zənginləşdirir. Abbas mollaxanada «əlini qulağına qoyub avazla oxuduğu» vaxt molla onun səsini eşidib ayağını falaqqaya qoyur.¹ Buradan da görünür ki, butadan əvvəl Abbasın gözəl səsi olmuş, aşıqlığa meyl etmişdir. Dastançı aşıqlığı birdən-birə buta ilə bağlamamış, bunun üçün əvvəlcədən zəmin yaratmışdır. Abbasın butadan sonra saz götürüb dərin məzmunlu, dini-fəlsəfi şeirlər söyləməsi təbii başlanğıcı nisbətən sünüləşdirir.

Ruzi-əl-məhşərdə mövlam eşqinə,
İçmişəm kövsərdə bir cami-ləziz.

İsgəndər axtardı, tapıb içmədi,
Xızır içdi, oldu cənabi əziz.²

İkinci mərhələdə Aşıq Abbas Təbriz aşıqları Aşıq Dostu, Aşıq Sənan və Aşıq Hüseynlə deyişmədə imtahanndan çıxır.

Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, Şirvanlı Dostu da, Aşıq Sənan və Aşıq Hüseyn də tarixi şəxsiyyət olub İlyas Muşeqin «Nəğmələr məcmuəsi»ndə, Sayat Novanın dəftərində, «Vanlı Göyçək» dastanında xatırlanırlar. Bu aşıqlarla Abbasın deyişməsi və qələbəsi onun Batmanqılınc Məmmədin hüzuruna cəsərlə getməsinə səbəb olur. O, Gülgöz Pəriyə olan məhəbbətini aşkar söyləyir.

Dastanın bu mərhələsində Abbas ciddi imtahanlardan çıxır. Doğrudur, Abbasın aşıqlarla deyişməsi daha çox dini sə-

¹ Azərbaycan dastanları. 5 cildə. 2-ci c., s.115.

² Azərbaycan dastanları. 5 cildə. 2-ci c., s.116

ciyyə daşıyır, lakin şeirlər bədii deyim, bədii ümumiləşdirmə, ustad kəlamı kimi bitkin və siqlətlidir.

Dastanda Təbriz şəhərinin zəngin mənzərələri, tarixi yerləri, meyvəli bağları, aşıq məclisləri, sazbəndləri, xeyirxah təbiətli adamları, dəbdəbəli sarayları, seyvan evləri bütün zənginliyi ilə vəsf olunmuşdur. Abbasın Təbriz haqqında tərifnaməsi bu qədim şəhər haqqında daha dolğun təəssürat doğurur:

Şikəstə könlümün təbibisi usta,
Bu Təbrizin sonaları necədi?
Tikilibdi çarşıları yanaşı,
Sarayları, binaları necədi?

Ərənlər üstümdə oldu numayan,
Bir camal göstərdi bəyanbəyan,
Bir saf mələk gördüm, bir saf da qılman,
Dal gərdəndə şanaları necədi?

Müştaq olduq bir pərinin dağına,
Canım qurban olsun xoş yığnağına,
Mən Abbasam, girsəm xublar bağına,
Eyvan, otaq, xanaları necədi?¹

Batmanqılınc Məmmədin Aşıq Abbasa razılıq verməsi, Abbasın Pəri ilə Təbriz bağlarında keçirdiyi xoş günlər uzun sürmür. Sarı Xoca, Dəli Becan və Allahverdi xan Gülgəz Pərinə İsfahana aparırlar. El şairi eli-obanı haraya çağırır:

Başına döndüyüm, qurban olduğum,
Qoyma Dəli Becan yarım apardı.
Alışib oduna büryan olduğum,
Qoyma, Dəli Becan yarım apardı.

Şah Abbas hökmilə naməni yazır,
Qurub kəcavəni, olubdu hazır.

¹ Azərbaycan dastanları, 5-ci c., s.444.

İsfahandan gəldi o zalım vəzir,
Qoyma, Dəli Becan yarım apardı.

Mən Abbasam, heç vaxt söyləməm yalan,
Elimə, ölkəmə saldılar talan.
Xoca, Dəli Becan, Allahverdixan,
Qoyma, Dəli Becan yarım apardı.¹

«Abbas-Gülgəz» dastanında Şah Abbasın «böyük sürgün» siyasəti, qızların saraya aparılması məsələsi dastanın əsas motivinə çevrilmişdir. İstər dastanın süjetində, istərsə də orada istifadə olunan şeirlərdə Şah Abbas dövrünün ictimai-siyasi məsələləri məhəbbət xətti ilə paralel verilmişdir. Bir tərəfdə gəncliyin azad duyğuları, məhəbbəti, zəngin daxili hissləri kimi həyatın gözəl nemətlərindən dadmaq, zövq-səfa sürmək, elin-obanın toy-düyünlərini vəsf etmək, digər tərəfdən bütün bu gözəlliyi buxovlayıb, bir ovuc saray dəllallarının zövqünə qurban vermək kimi təzadlar dastanın ictimai-bədii mündəricəsini daha da cilalayır.

Feodalizm dövrünün istibdad səltənətində azad duyğular, bəşəri hisslər, mütərəqqi fikirlər buxovlanır, ciddi təqib olunurdu. Şah Abbasın «Çiyeyənlər» dəstəsi şahın qəzəbinə düşər olanların burnunu, qulaqlarını, barmaqlarını dişləyib çiy-çiy udurdular.² Xalqın bu zülmə qarşı nifrət hisslərini el şairi dastanında daha qabarıq ifadə etmişdir.

Şeytan qalib olub, şeytənət artsa,
Dəyər bir-birinə kəc adam oğlu.
Bütün dünya haqq yolunda düz olsa,
Qoymaz düzəlməyə bic, adam oğlu.

Bir söz deyim sənə, qəzəbə dolma,
Namərdin əlindən heç badə alma.

¹ Azərbaycan dastanları, 5 cildə, 2-ci c., s.151 – 152.

² A.Rəhmani. «Tarixi-ələm arayı Abbasi» Azərbaycan tarixi üzrə bir mənbə kimi. Bakı, 1960, s.89 – 90 (rusca).

Seyrağıb adamlə oturub-durma
Bir gün elər səni puç, adam oğlu.

Abbas deyər: cism nədi, can nədi,
Ərəsətdə gədə nədi, xan nədi,
Zülmkar padşaha din, iman nədi,
Qoyubsan küfrənən tac, adam oğlu.¹

Lakin el aşığı istibdada müqavimət göstərə bilmədikdə islam dininin fantastik gücündən istifadə edir. Aşıq Abbas yaşadığı ictimai mühitin zorakı təbiətinə qarşı şahı-mərdan butasının gücünü qoyur. Aşıq Pərinin arxasınca gedərkən yolda Aşıq Abbasın buyruq qulları (Sarı Xoca, Dəli Becan, Allahverdişan) tərəfindən daş-qalaq edilib su quyusuna salınır. Aşığı iki dəfə quyudan ona buta verən «şahi-mərdan», Düldülün sahibi Qəmbər ağası» çıxarıb quyunun kənarına qoyur. Buta Abbasın ikinci dəfə salındığı zəhərli quyunu zərrin ocağa döndərir. Beləliklə, Aşıq Abbas Şah Abbas özündən min əvvəl zülfüqarı ilə islam naminə fəvqəladə möcüzələr yaratmış Əlinin «nur bədəsi»ni nuş edib qələbə çalır və sevgilisini qaytarır.

Şübhəsiz, bu cür bədii priyom aşığın öz arzusuna çatması üçün yalnız çıxış yolu idi. Bu orta əsr dastanları üçün başlıca meyar olmuşdur.

Dastanın «Abbas» versiyasında qələbənin təmini üçün başqa bir yoldan istifadə edilmişdir. Burada Abbas aşıqdan daha çox, qüdrətli bir qəhrəman kimi təsvir olunmuş, öz sevgilisinə qılinc gücü və tədbirlə qovuşmuşdur. Bu dastanda da Abbas Tufarqandandır. Gülgəz Pəri onun sevgilisidir. Hadisələr də Şah Abbasın dövrünə təsadüf edir. Şah Abbasın sifarişi ilə Aşıq Abbas ölkəyə böyük ziyan vuran Dahadürüz quldurbaşını öldürməlidir. Abbas anasının tədbiri ilə Dahadürüzün dəstəsini məhv edir, özünü də Osmanlı torpağına qədər qovur və orada öldürür. Burada İbrahim paşa Abbası qonaq

¹ Azərbaycan dastanları, 5 cildə, 2-ci c., s.159.

saxlayır və ona böyük hörmət edir. Abbas da İbrahim paşanın qızı Gülgəz Pəridən burada görüb sevir. Abbasla Gülgəzin sevişdiyini bilən molla paşaya xəbər verir. Sevgililər qaçıb Tufarqana gedirlər.¹ Abbas yolda hücum edib Sarı Xocanın və Qul Abdullanın dəstəsini dağıdır. Abdullanı öldürmək istər-kən Gülgəzin xahişi ilə onu azad edir. «Abbas-Gülgəz» dastanından fərqli olaraq buradakı əsas qəhrəmanlar başqa qiya-fədə təsvir olunmuşdur. Buradakı Abbas da, Gülgəz də qoçaq, igid və təbirlidirlər. Buna görə də ortaya çıxan maneələrə üstün gələ bilirlər. Şah Abbas da zülmkar kimi yox, əksinə, zülmə, quldurlara qarşı mübarizə aparan, igidliyinə görə Abbasa ənam verən, xeyirxahlıq mövqeyində dayanan ədalətli şah kimi təsvir olunmuşdur. Əvvəlki dastanlardan fərqli olaraq Aşıq Abbas Sarı Xocaya yalvarmır. İlk həmlədə Sarı Xocanı da, Qul Abdullanı da qoşunu ilə birlikdə məğlub edir. Abbas özü də bu dastanda zahirən heybətli və qorxunc təsvir olunmuşdur. Gülgəz Pəridən başqa hamı ondan qorxur. Gülgəz də əvvəlki mülayim, qorxaq, yalvarmaqla kifayətlənən, əlacsız Gülgəz deyil, ağıllı, tədbirli və zirəkdir. Burada dastançı XVII əsrdə yayılmağa başlayan «Koroğlu» qollarının motivlərindən bəhrələnmişdir. Zalım və müstəbid hakimlərə qarşı qəhrəmanlıq motivləri ifadə edən bu qəbil dastanlar feodal mühitində ümumi kütlənin hisslərini oyadırdı.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dövrümüzün ustad şair-aşığ Mikayıl Azaflının bizə söyləyib müxtəsər məzmununu verdiyi, «Aşıq Abbas və Koroğlu»² adlandırdığımız versiya bəhs etdiyimiz «Abbas» dastanı ilə səsləşir. «Aşıq Abbas və Koroğlu» versiyasında Aşıq Abbas Şah Abbasın qoyduğu şərtə əsasən, Savalan dağında yuva salmış quldurları məhv etməlidir. Belə bir çətin işin öhdəsindən gələ bilməyən el aşığı çox götür-qoydan sonra Çənlibelə gedib Koroğludan kömək istəyir. Abbasın həqiqətən kamil aşıq olduğunu bilən Koroğ-

¹ Yenə orada, s.391 – 408.

² «Aşıq Abbas və Koroğlu» dastanının əlyazması bizdə saxlanılır.

lu dəlillərlə birlikdə Savalan dağına gedir, quldur dəstəsini darmadağın edir. Qələbədən xəbər tutan Şah Abbas bundan sonra Gülgəz Pərinin Aşıq Abbasa qaytarır.

Çox müxtəsər məzmununu verdiyimiz «Aşıq Abbas və Koroğlu» dastanı ilə «Abbas» dastanında ideya yaxınlığı aydın görünür. Fərq burasındadır ki, «Abbas» dastanında Abbas özü anasının tədbiri ilə dəstə düzəldib Dahadürüzü məhv edir, «Aşıq Abbas və Koroğlu»da isə el aşığı Koroğludan kömək istəyir. Bizcə, ikinci variant daha inandırıcı görünür.

Ümumiyyətlə, «Abbas-Gülgəz» dastanının ictimai-siyasi mündəricəsi güclü olduğundan sonralar dastanın çox müxtəlif versiya və variantları yaranmış və yayılmışdır. «Abbas-Gülgəz» dastanının yayılmasının başqa bir səbəbi də dastanın dolğun məzmunu, həm də şeirlərin bədii zənginliyi və kamilliyidir. Dastanda məhəbbət motivlərinin təsvirində də, ictimai məzmunun gerçəkliyində də dastançı Azərbaycanın əlvan təbiətindən, rəngarəng mənzərələrindən bəhrələnmişdir. Məsələn, Abbas Pərinin obasına yolu düşərkən onun babası (atası) tərəfindən necə qonaqpərvərliklə qarşılandığını bədii lövhələrlə ifadə edir.

Mən gəlirdim Tufarqanın elindən,
Yolum düşdü obasına Pərimin.
Salam verdim, əleyk aldı salamım,
Qonaq oldum babasına Pərimin.

Pərim təklif etdi çaşta düşməyə,
Su istədim, şərab verdi içməyə,
Könlüm quşu pərvazlanıb uçmağa,
Uçar qonar cığasına Pərimin.¹

«Abbas-Gülgəz» dastanı XVII əsrin xalq dastanları içərisində geniş mündəricəsi, şeirlərinin poetik dolğunluğu ilə seçilən ədəbi abidələrdən biridir.

¹ Aşıqlar, II hissə, s.19.

QARACAOĞLAN

Görkəmli ədib Yaşar Kamalın Anadoludan topladığı “Qaracaoğlan” əfsanəsində deyilir: “...Dəli Hasanla Qaracaoğlan qan-qardaşı olduqdan sonra bir bəy köçünə qoşulub gedirlər. Yolda bəy qızının dəvəsi yerə oturur. Dəli Hasan deyir: “Dəvə inadı tutub da otursa bir daha ölüncəyə qədər qalxmaz yerindən. İndi bu da yerindən qalxmayacaq. Zəif düşəcək. Öləcək. Qurdlar, quşlar pay edəcək onu”. Dəvə doğrudan da, yerindən tərپәнmir, köç camaatının qanı qaralır, bəyin qızı kədərlənir, onlar ələcsiz qalıb dəvəni tənha buraxıb yollarına davam edirlər. Dəli Hasanın bu kimsəsiz heyvana yazdığı gəlir, hər vasitə ilə ona kömək etməyə çalışır. O, Qaracaoğlana deyir: “Sənin səsin dağa, daşa, cümlə məxlۇqata kar edər. Oxu, bəlkə sazın, türkülərin ona təsir etdi”. Qaracaoğlan isə “Türküylə dəvəmi qalxar?”-deyir. Dəli Hasan isə onun oxumasını, türkülər söyləməsini xahiş edir. Aşıq Telli sazını əlinə alıb yanıqlı-yanıqlı oxumağa başlayır. Onun səsi dağlara, meşələrə, çəmənələrə yayılır. Dəvə yavaş-yavaş yerindən qalxmağa başlayır. Dəli Hasanla Qaracaoğlan özləri də dəvənin yerindən qalxdığını görüncə çaşır və telli sazın bu ecazkar təsirinə heyran qalırlar. Dəli Hasan bu xəbəri qabaqda gedən köçün camaatına yetirir. Əvvəl nə bəy, nə də köçün adamları bu xəbərə inanmırlar. Lakin onlar bunun bir həqiqət olduğunu görəndə Qaracaoğlana, onun səsinə, sazına əhsən deyirlər... XVII yüzilin bu qüdrətli saz və söz ustadı haqqında onlarla belə əfsanələr və rəvayətlər yaranmış, yayılmış və onu bütün türkdilli xalqlar arasında şöhrətləndirmişdir. Qaracaoğlanın sazı, sözü, söhbəti, şirin, dadlı, duzlu türküləri üç əsr yarım dır ki, özü kimi yurddan-yurda ayaq açib dodaqlardan-dodaqlara qonub, köülləri oxşayır.

Bir çiyində həbgə, o biri çiyində cürəsi (səfərlərdə gəzdir-mək üçün kiçik saz) oba-oba, oymaq-oymaq gəzərgi həyat keçirən Qaracaoğlan heyrətamiz nəğmələrini söyləmiş, ürəkləri fəth etmiş, qəmli köüllərə işıq salmışdır. Anadolu elatı yaylaqlara köç başlayanda yurdun ən gözəl qızı bəzədilmiş, dəvəyə

mindirilib köçün önündə getmiş, qızlar, oğlanlar Qaracaoğlanın türkülərindən avazla demiş, beləcə deyişə-deyişə təzə yurda qonmuşlar. Və beləcə üç yüz əlli ildir ki, Qaracaoğlan türkülləri dodaqdan-dodağa qonub könüllərə təbəssüm çiləyə-çiləyə yaşayır. Yaşadıqca da tamlanır, şirinləşir...

Qaracaoğlanın həyatını araşdıranların fikrincə o, 1606-cı ildə Muş elinin Çukur obasında doğulmuşdur. Qaracaoğlan bu obada tanınmış, sayılmış Sayıloğlu nəslindəndir. O, kiçik yaşlarından yayı Anadolu yaylaqlarında, qışı köylərdə (kəndlərdə) keçirmiş, elata bağlanmış, onalrın güzəranı ilə nəfəs almışdır. Qaracaoğlan Anadolunun savadlı adamlarından yazıb-oxumağı da öyrənmiş, müəyyən bilik qazanmışdır. Bununla belə o, gəzərgi həyat keçirmiş, Balkan ölkələrini, Şərq vilayətlərini, Azərbaycanı, İrani gəzmiş, şeirlərində də bu yerlərdən bəhs etmişdir. Əlbəttə, onun oba-oba gəzdiyi yerlər ən çox Türkiyə diyarları olmuşdur. “Konya, Qaraman, İçel, Hama, Hələb, Misir, Tokat, Bor, Ankara, Aydın, Adana, Diyarbək, İstanbul, Bursa, Sivas, Ərzurum...” və b. yerləri gəzə-gəzə vəsf emiş, lakin ən çox Şərqi Anadoluya və Çuxurobaya bağlanmışdır. Bu yerlərin qızlarını, gəlinlərini, dağlarını, bulaqlarını, yaylaqlarını, bu oymaqların dürlü-dürlü güllərini, çiçəklərini, tərəkəmə elatının xasiyyət və davranışını, adətlərini, zövqünü, saza-sözə bağlılığını türkülərində bircə-bircə incələmişdir. Bu romantik həyatdan lirik və epik dastanlar, rəvayətlər yaranmış, Anadolu obalarına yayılmışdır. Qaracaoğlan haraları gəzib dolaşsa da, yenə doğulduğu Çuxurobaya qayıtmış, təx. 1679-cu ildə vəfat etmiş və indi Qaracaoğlan deyilən təpədə basdırılmışdır. “Qaracaoğlan öz adı ilə adlanan bir təpənin üzərində, sevgilisi Qaracaqız da lap yanındakı ikinci təpənin üzərində yataqdadır”.

Türk Daxili İşlər Nazirliyinin əmrilə Çuxuroba Qaracaoğlan kəndi adlanır. Burada həmin il Qaracaoğlanın şərafinə bir neçə gün davam edən geniş mərasim keçirilmişdir və indi də keçirilir.

Qaracaoğlanın ikinci vətəni Azərbaycan olmuşdur. Hətta onun Gədəbəydən olması, Göyçə obalarında yaşaması haqqında rəvayətlər indi də yaşamaqdadır. Bəlkə də bunun üçündür ki,

Aşıq Alının, Ələsgərin gəraylı və qoşmalarında Qaracaoğlan ruhu aydın duyulur.

Xatırladaq ki, el arasından çıxan, el sözlərindən mayalanan və el şeirinin biçimində şeirlər yazan sənətkarlar təzkiyəçiləri çox nadir hallarda cəlb etmiş, cümlələrdə onların adını təsadüfi hallarda xatırlamışlar. Belə bir təsadüf Qaracaoğlana da nəsib olmuşdur. Türk aşığı məktəbinin araşdırıcısı Ə.Kərimov Azərbaycan EA Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan cümlələrdən Qaracaoğlanın bir neçə şeirini əldə etmişdir. Bunlardan birincisi – yəni 1636-cı ildə qələmə alınan şeir çox bəsitdir və həm də Qaracaoğlan ruhuna bənzəmir. Lakin XIX yüzildə yazıya alınmış “Bir-birinə”, “Mən handa”, “Demədimmi?” qoşmaları həqiqətən Qaracaoğlanındır. 1721-ci ildə Təbrizli İlyasın Azərbaycana cümlədən köçürdüyü “Nəğmələr” dəftərində, Qaracaoğlanın da şeirlərində təsadüf olunur. Artıq bizim yüzilliyin 20-ci illərindən başlayaraq S.Mümtazın, H.Əlizadənin topladığı el şairləri və aşıqların şeirləri içərisində Qaracaoğlanın da qoşma və gəraylılarına rast gəlirik. S.Mümtazın 1927-1928-ci illərdə nəşr etirdiyi ikicildlik “El şairləri” kitabında “Gəlməyir” və “Demədimmi?” şeirləri çap olunmuş, H.Əlizadə isə “Aşıqlar” (1936) kitabında Qaracaoğlanın aşıqların daha çox ifa etdikləri şeirləri vermişdir. Ə.Axundov “Telli saz ustaları” kitabına Qaracaoğlanın da şeirlərini daxil etmişdir.

Bütün bunlar Qaracaoğlanın məşhur el şairləri və aşıqları arasında araşdırılıb tədqiq edilməsi üçün geniş imkan yaratmışdır. 70-ci illərdən başlayaraq Azərbaycanda Qaracaoğlan ədəbi irsinin öyrənilməsinə maraq daha da artdı. M.Aslan, R.Zəka Xəndan qəzet və jurnal səhifələrində Qaracaoğlan haqqında yazılar dərc edib şeirlərindən nümunələr vermişlər. 1984-cü ildə IV Aşıqlar qurultayının çağırılması münasibəti ilə on məşhur aşığın şeirlər kitabı bu sətirlərin müəllifinin ön sözü ilə çap olundu. Onların arasında Qaracaoğlan da vardır. R.Zəkanın “Qaracaoğlan” məqaləsi və bizim ön sözümlə çap olunan bu ki-tabdakı şeirləri V.Qafarov tərcümə etmişdir.

1983-cü ildə Moskvada çap olunan (“Turetskaya aşıkskaya poeziya”) Türk aşiq şeiri kitabının tərtibçisi və ön sözün müəllifi X.Koroğlu Yunus İmrə, Qayğusuz Abdal, Pir Sultan Adal, Aşiq Ömər, Dərtli, Əmrah, Ruhsəti və Aşiq Veysəl ilə yanaşı, Qaracaoğlanın da şeirlərindən nümunələr vermişdir.

Qaracaoğlanın həyatı, taleyi, poetik üslubu, deyim və ifadə tərzı XVI əsrdən sonrakı aşiq şeiri ilə nəinki səsləşir, hətta bir ağacın meyvəsi kimi eyni tamı verir. Başqa tərəfdən XIV-XVI yüzillərdə yaşamış Kərəm, Sarı Aşiq, Koroğlu, Qərib və Qurbaninin təsiri Qaracaoğlanda aydın duyulduğu kimi, XVII yüzildə və sonrakı aşiq şeirində də Qaracaoğlanın nəfəsi duyulmaqdadır. Bu xüsusiyyət Qaracaoğlan şeirində tədqiqata ehtiyacı olan mühüm bir problemdir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, “Əsli-Kərəm” dastanındakı bəzi şeirlər kiçik fərqlərlə C.Öztellinin toplayıb tərtib etdiyi “Qaracaoğlan” kitabında da verilmişdir. Kərəmin “Bu dünyada üçcə şeydən qorxum var: bir ayrılıq, bir yoxsulluq, bir ölüm” beyti ilə başlayan şeiri ilə Qaracaoğlanın eyni misra ilə tamamlanan şeirdən iki bəndə diqqət edək:

Kərəm:

Qəribin boyuna kəfən biçilməz,
Əcəl camı çox acıdı, içilməz.
Üç dərdim var, bir-birindən seçilməz,
Bir ayrılıq, bir yoxsulluq, bir ölüm.

Qaracaoğlan:

Qaracaoğlan der: qondum köçülməz,
Acıdır, əcəl şərəti içilməz.
Üç dərdim var, bir –birindən seçilməz,
Bir ayrılıq, bir yoxsulluq, bir ölüm.

Yaxud Kərəm:

Hey ağalar necə olur,
Halı yardan ayrılanın?
Axır düşər qürbət elə,
Yolu yardan ayrılanın.

Qaracaoğlan:

Ey ağalar, öyləmi olur,
Halı yardan ayrılanın?
Enər ümməna tökülür,
Seli yardan ayrılanın.

Kərəm:

Şahinlər göyə çəkilir,
Durnalar gölə tökülür,
On beş yaşında bükülür,
Beli yardan ayrılanın.

Qaracaoğlan:

Göydən durnalar çəkilir,
Enir, yerlərə tökülür.
On beş yaşında bükülür,
Beli yardan ayrılanın.

Qaracaoğlanın şeirlərilə Kərəm şeirlərinin bənzərliyi az qala təkrara aparıb çıxarır. Hətta onların bir çox şeirləri eyni şeirin ağızlarda dürlü-dürlü variantlarıdır. Bəs bütün bunların sirri nədədir?

Bu bir həqiqətdir ki, Azərbaycan dili ilə Anadolu türklərinin dili demək olar eyni dildir. Bu səbəbdən Orta yüzillərdə saz şairlərinin qoşmaları hər iki regionda aran - yaylaq elatı arasında yayılıb ağızdan-ağıza keçdikcə müəlliflər qarışdırılmış, birinin şeiri başqasının adına söylənmişdir. Bu qarışma daha çox Kərəmlə Qaracaoğlanın taleyində baş vermişdir. Hətta onları eyniləşdirənlər də olmuşdur. Qərribə burasındadır ki, Kərəmlə bağlı rəvayətlər daha qədim (hətta Kərəmin Harun əl Rəşidin oğlu olması rəvayəti) qatlara getdiyi kimi Qaracaoğlanın da səsi-sorağı XVI yüzildən gəlməkdədir. Aşıq Ömər (XVII əsr) bu beytini xatırlamaq kifayətdir:

Öysüz Aşıq deyişləri əsəldir,
Qaracaoğlan isə köhnə məsəldir.

Eyni ilə Qaracaoğlanın şeirlərindən Xəstə Qasım, Aşıq Alı, Aşıq Musa və Ələsgər kimi sənətkarlar bəhrələnmişlər. Məsələn:

Qaracaoğlan:

Ala gözlü nazlı dilbər,
Halımdan xəbərin varmı?
Səni ellər alıyolar,
Zülümdən xəbərin varmı?

Aşıq Ələsgər:

Ala gözlü, nazlı dilbər,
Elindən xəbərin varmı?
Dörd yanınız bağça, söyüd,
Gülündən xəbərin varmı?

Hətə dastanlarımızda da Qaracaoğlan surətinə rast gəlirik. Folklorşünas R.Rüstəmzadənin 1974-cü ildə Tovuz rayonunun Alakol kəndində Məsim Məsməliyevdən yazıya aldığı “Mahmud-Nigar” dastanında Qaracaoğlan bağban kimi iştirak edir. Burada geniş müqayisə aparmadan yalnız iki məsələyə diqqəti yönəltmək istərdik. Rza Mollovun yazıya aldığı Qaracaoğlan haqqında “Xan Mahmud” əfsanəsindəki adla “Mahmud-Nigar” dastanındakı adların eyniliyi və dastandakı şeirlərin bir qisminin Qaracaoğlana məxsus olması ehtimal da olsa, deyə bilərik ki, “Mahmud-Nigar” dastanı Qaracaoğlan tərəfindən yaradılmışdır. Adın eyniliyi, şeirlərin Qaracaoğlana məxsusluğu, nəhayət, Anadoludan toplanmış rəvayətlərdə Qaracaoğlanın bəylərə bağban olması dəlilləri də bu ehtimalı doğruldur:

Qaracaoğlan der ki, çökdüm, oturdum,
Bağ-bağça tikdim də, meyvə yetirdim.
Alnı top pərçəmli yavru yetirdim,
Bir köşəndə qaldı gümanım, dağlar.

Qaracaoğlanın Qaracaqızla bağlı rəvayəti isə M.Aslanın qeyd etdiyi kimi Sarı Aşıqla Yaxşı rəvayətinin demək olar eynidir. Qaracaoğlan öz həyat taleyi ilə Sarı Aşığa (bəzən ona Sarıca da deyilmişdir) nə qədər bənzəyirsə, poetik oxşarlıqda Kərəmə, Qəribə və Koroğluya daha çox yaxınlaşır. Bütün bu bənzəyiş və oxşarlıqlar isə arının min bir çiçəkdən şirə çəkib bir şana süzdüyü bal kimi xalq təfəkküründən süzülüb təzə dada verən şərbətə çevrilmişdir.

DƏLLƏK MURAD

Dəllək Murad XVII yüzilin ikinci yarısında, XVIII yüzilin əvvəlində yaşamışdır. Qaynaqların əksəriyyətinə görə, o, Şirvan diyarının Göyçay mahalının Xəlilli kəndində doğulmuşdur. Atası dəllək olduğundan Murad da bu sənəti özünə peşə seçmişdir. Sonralar kəndin bəyi ilə aralarında baş verən ixtilaf nəticəsində onu öldürüb Göyçayın Ləkçılpaq kəndinə köçmüş, ömrünün sonuna qədər burada yaşamışdır. Ləkçılpaq kəndində onun adını daşıyan məhəllə də vardır. Nəslindən indi də yaşayanlar var. Bəzi qaynaqlarda Dəllək Muradı heç bir dəlil olmadan erməni aşığı kimi təqdim etmişlər. Bu fikri söyləyənlər etiraf etmişlər ki, Dəllək Muradın erməni dilində şeiri yoxdur, əldə edilənlər də yalnız türkcədir. Dəllək Murad qaynaqlarda deyildiyi kimi, aşılıq etməmiş, saz çalıb məclislər keçirməmiş, ancaq saz üstündə şeirlər qoşmuşdur. Bu şeirlər daha çox nəsihətamiz xarakterdə olduğuna görə tezliklə ağızlara, dillərə düşüb geniş yayılmış, aşılıqlar tərəfindən məclislərdə oxunmuşdur. Sonralar onun ustadnamələri dastanlarımızın başlanğıcına əlavə olunmuş, hətta dastanların nəşrində də bu ustadnamələrdən istifadə olunmuşdur.

Dəllək Muradın adı ustad sənətkarlarımız – Kərəm, Sarı Aşıq, Qurbani, Abbas Tufarqanlı və Xəstə Qasımla eyni sırada çəkilir. Ustadnamələri nəsihətamiz zərbi-məsəl kimi ağızlarda indi də yaşamaqdadır. Dastanlarımızın çoxu Dəllək Muradın ustadnamələri ilə başlayır:

Adam oğlu, yol-ərkanı tanı, bil,
Yol-ərkan bilənin yeri dar olmaz.
Sirrini söyləmə qamu-ələmə,
Bivəfa dilbərdən sənə yar olmaz.

İgid odu tənə oxun atmaya,
Halal mayasına haram qatmaya.
Bir oğul ki, ata sözün tutmaya,
O oğulda namus, qeyrət, ar olmaz.

Öz süründən qurban, nəzir deyərsən,
Öz yunundan şal toxuyub geyərsən.
Bəslədiyin bağın barın görərsən,
Yad bağından sənə heyva, nar olmaz.

Dəllək Murad, çəkmə bir bunca qəmi,
Burda duran olmaz, gedərlər hamı.
Fələk biçinçidi, bu dünya zəmi,
Biçilən zəmidən murğuzlar olmaz.

SƏNƏTİN LİRİK NÖVÜ

XIII əsrdə xalq şeiri yeni mərhələyə daxil olur. Şeirdə bütövləşmə və kamilləşmə prosesi davam etdikcə məzmun zənginləşir, forma təzələnir. Xalq şeirinin gəraylı, varsağı, bayatı, qoşma, tənris kimi şəkilləri həm yazılı ədəbiyyatda, həm də şifahi ədəbiyyatda paralel inkişaf edir. Yunis İmrənin, Qazi Bürhanəddinin, Nəsiminin yaradıcılığında xalq şeiri olmasında yeni poetik əsərlər yaranırdısa, şifahi şeirdə, xüsusən ozan-aşıq şeirində qoşma və gəraylı kimi şeir şəkillərinin kamil nümunələri meydana gəlirdi. XIII əsrdən başlayaraq XIV-XV əsrlər də daxil olmaqla Molla Qasımın, Dədə Kərəmin, Tahir Mirzənin, Aşıq Paşanın (XIII – XIV əsrlər), Aşıq Paşazadənin, Aşıq İbrahimin (XIV əsr), Aşıq Qəribin, Sarı Aşığın ədəbi irsi milli Azərbaycan şeirinin yeni istiqamətdə inkişaf etdiyini göstərir.

Vaxtında yazıya alınmasa da, Azərbaycan xalq şeiri və ozan-aşıq lirikası Yaxın Şərqdə elə bir geniş vüsət almışdır ki, hətta erməni qusanlarının əksəriyyəti şeirlərini bu dildə yaradır, erməni əlifbası ilə yazıya köçürürdülər. XIII əsrdə yaşayıb yaratmış Hovanes Zəncanlı «Məriəm» adlı şeirini azərbaycanca yazmışdır.¹ Həmin əsrlərdə erməni qaynaqlarında təsadüf edilən azərbaycanca mənzumənin («Molla oğlu ilə keşiş qızının dəyişməsi») məzmunu «Əsli-Kərəm» dastanının süjetini yada salır.

Yaxın Şərq, Orta Asiya, erməni və Azərbaycan xalq yaradıcılığına dair qaynaqlar göstərir ki, Molla Qasım, Dədə Kərəm, Aşıq İbrahim, Aşıq Paşa, Aşıq Paşazadə, Tahir Mirzə, Qərib və Sarı Aşıq kimi ozan-aşıqlar XIII –XV əsrlərdə saz şeirinin müxtəlif şəkillərində nadir incilər qoşmuşlar. Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, Kərəm, Qərib, Tahir Mirzə, İbrahim daha çox məhəbbət dastanlarının qəhrəmanı kimi tanındıqlarından onlar şəxsiyyət kimi unudulmuş, hətta tədqiqatdan kənar qalmışdır. Halbuki xalq təsəvvüründə, aşiq məclis-

¹ M.Seyidov. Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri. Bakı, 1976, s.101.

lərində Kərəm də, Qərib də, Tahir Mirzə də, İbrahim də həmişə tarixən mövcud olmuş, yaşamış, ustad aşiq kimi xatırlanmışlar. Aşiq yaradıcılığının mötəbər tədqiqatçıları H.Arashlı¹, M.H.Təhmasibin² əsərlərində türk, türkmən, özbək, erməni və başqa mənbələrdə bu aşıqlar tarixi şəxsiyyət, ustad aşiq kimi araşdırılmışdır. Əlbəttə, bu sənətkarların şeirləri xələfləri, xüsusilə də ifaçı dastançı aşıqlar tərəfindən tədricən müasirləşdirilmiş, ilk nümunələrindən az əlamətlər qalmışdır.

Saz şeirinin təsir dairəsi Zaqafqaziya və Yaxın Şərqdə o qədər güclü olmuşdur ki, XIV-XV əsrlərdə erməni qusanları qoşmalarını əsasən azərbaycanca yaradırdılar. Erməni ədəbiyyatşünası Q.K.Qosdanyan (XIX əsr) Hovanes Tlkuransinin türk-Azərbaycan və fars dilini mükəmməl bildiyindən geniş söhbət edib yazırdı: «Türkcə (azərbaycanca – Q.N.) və farscadan Tlkuransi öz dövrünün təbini izləmişdir. O vaxt erməni şairlərinin böyük bir qismi dəfələrlə öz istedadlarını yuxarıdakı dillərdə məşhurlaşdırmışlar: Arakel Bağışəsi, Qr. Axtamarasi, Hakop, Qazar, Mkrtiç Nağaş, K.Yerzinkasi (XIV-XVI əsrlərdə yaşamış erməni şairləridir – Q.N.) və bir çoxları da bu yolla getmişlər».³

XIV əsrin məşhur erməni qusanı Tlkuransinin 1695-ci il tarixli əlyazmasında azərbaycanca şeirləri də saxlanılır. «Kimsə bəni bilməz idi» misrası ilə başlanan bu şeir on bənddən ibarətdir. Yalnız onuncu bənd ermənicədir:

Kimsə bəni bilməz idi,
Gəldim ki, bəyan eyləyim.
Mən əzəli göydə idim,
Gəldim ki, əyan eyləyim.
Başıma çarə eyləyim,
Ruhuma haray eyləyim.⁴

¹ H.Arashlı. Aşiq yaradıcılığı. Bakı, 1961, s.67.

² M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, 1972, s.218 – 225.

³ M.Seyidov. Göstərilən əsəri, s.101.

⁴ İ.Abbasov Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. Bakı, Elm, 1977, s.19.

Bunlar göstərir ki, hakim dairələrdə və ruhani mühitində ozan sənətinə, xalq şeirinə qarşı nə qədər mühafizəkar mövqə tutulsa da, bu sənətin inkişafını saxlamaq, onu məhv etmək mümkün olmamışdır. Bir tərəfdən, «Qəribnamə»nin müəllifi Aşıq Paşanın (1272 – 1333) dediyi kimi hakim dairələrdə:

Türk dilinə kimsələr baxmaz idi,
Türklərə hərgiz könül axmaz idi,
Türk dəxi bilməz idi bu dilləri,
İncə yolu, ol ulu mənzilləri.

Başqa tərəfdən türk-Azərbaycan dilinin coğrafi təsir dairəsi o qədər geniş və əhatəli idi ki, istər-istəməz azərbaycanlılarla qonşu olan başqa xalqlar bu dildən həm ünsiyyət vasitəsi, həm də fikrin poetik ifadəçisi kimi istifadə edirdilər. Xatırladaq ki, Qafqazda, İranda, İraqda, Anadoluda azərbaycanlıların sayca çoxluğu dilin nüfuz dairəsini daha da genişləndirirdi. Əslində yüzlərlə erməni qusanlarının azərbaycanca şeir yazmalarının başlıca səbəbi də bu idi. Lakin erməni qusanları, bəzi gürcü mıqusanları şeirlərini azərbaycanca qoşduqları halda, Azərbaycanın saray şairləri və divan ədəbiyyatı nümayəndələri əsərlərini, əsasən, ərəb və fars dillərində yazırdılar. Bu da onu göstərir ki, xalqın bədii təfəkkürü başqa cür düşünən saray mühitinə yox, milli hüdudları aşıb bütün Şərqi yayıla bilirdi.

Oxşar və fərqli cəhətlərinin olmasına baxmayaraq, «ozan-aşıq» termini uzun müddət yanaşı işlənmişdir. Xatırladaq ki, ozan islam görüşlərindən çox-çox əvvəlki (Dədə Qorqud dövrü) təfəkkürə, etiqad və görüşlərə malik olduğundan yeni mahiyyətli islam təriqətlərini qəbul edə bilmədi. Lakin islam təbliğatçıları ozan-aşıq sənətini ələ almaq üçün bütün imkanlardan istifadə edirdilər. Onlar çox zaman dini məsələləri xalqa çox bağlı və yaxın olan bu sənət vasitəsilə yaymağa çalışır və çətinliklə də olsa buna nail olurdular. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının yazılı variantında da islam təbliğatçılarının dəst-xətti, süni əlavələri aydın nəzərə çarpır. Bəzi hallarda öz istəklərinə nail olmadıqda ozan sənətkarlar təqib olunur, onların özünə və yaradıcılığına tənə ilə yanaşır,

xalq arasında onları gözdən salmağa çalışırdılar. Buna görə də aşiq sənəti müəyyən tənəzzülə uğrayır, daxili məzmununu, həm də zahiri «libasını» dəyişməli olurdu. Azərbaycanın böyük bir ərazisində şiə təriqətinin geniş yayıldığı bir dövrdə aşiq sənətində Əli kultuna güclü bir meyl yarandı. Aşıqın yaratdığı dastanlarda qəhrəmanlar və ya sevgililər Hz. Əlinin butası vasitəsilə yuxuda görüşür, sevişir, uzun və çətin sınaqlardan çıxaraq Hz. Əlinin köməyi ilə bir-birinə qovuşurdular. Şah İsmayıl Xətəinin dövründə isə onun təbliğ və istifadə etdiyi Əli kultu və şiə etiqadı aşiq yaradıcılığının əsas leytmotivinə çevrildi. Və bu istiqamətdə yeni-yeni lirik şeirlər, dastanlar yarandı. Məhz bu münasibətlə akademik H.Araslı yazırdı: «Səfəvilərin dini görüşlərini yaymaq, Səfəvi hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün hər vasitədən istifadə etməyə çalışan Şah İsmayıl Xətəi xalq müğənnilərinin nüfuz və qüdrətindən də istifadə etmişdir. Şah İsmayılın uşaqlıq illəri xalq içərisində keçmişdir. Onun şairlik istedadının inkişafında aşiq şeirinin böyük təsiri vardır. O, aşiq yaradıcılığına böyük diqqət verir, özü də aşiq şeiri üslubunda əsərlər yazırdı».¹

Məhz buna görə də XVI əsr aşiq sənətində yeni bir mərhələdir. Çünki bu dövrdən başlayaraq aşiq sənəti üçün daha münbit iqlim yaranmışdı. Ozanın yerini tutan aşiq mahiyyətə ozanı əvəz etdiyi kimi, saz da qüdrətli qopuzu əvəz etmişdir.

XIII əsrdən sonra aşiq lirikasının və ümumiyyətlə, xalq şeirinin türkü, varsağı, bayatı, gəraylı, qoşma, tuyuğ, tağalaq, təkərləmə, səmayi, mahnı, qələndəri, şərqi, şəki, səlis, müəmma, üçləmə, qapalama və daha başqa şəkilləri geniş yayılmışdır. Zaman keçdikcə tarixi ədəbi amillər bu şəkillərin bəzilərini sıxışdırmış, hətta divan ədəbiyyatının bir çox şəkilləri (qəzəl, divani, müxəmməs, müstəzad, dübeyt və s.) aşiq şeiri şəkilləri kimi özünə hüquq qazanmışdır. Belə rəqabət aşiq şeirində nisbətən qədim və bəsit şəkilləri sıxışdırdığı kimi, yeni-yeni şəkillərlə də öz poetik məzmununu zənginləşdirmişdir.

¹ H.Araslı. Aşiq yaradıcılığı. Bakı, Birləşmiş nəşriyyat, 1960, s.33.

XVI əsrdən sonra aşiq sənətində əmələ gələn bu yeniləşmə böyük bir aşiq nəslinin yetişməsi üçün zəmin yaratdı. Dədə Yediyar, Qurbani, Aşiq Heydər, Aşiq Səfi, Miskin Abdal, Vanlı Göyçək, Koroğlu, Aşiq Cünun, Dədə Qürbət və Miran kimi tanınmış sənətkarlar yetişdi. Bu sənətkarlar qədim Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Tiflis, Təbriz, Hələb, Diyarbəkir, İsfahan və b. şəhər və diyarlarda aşiq sənətini təmsil edirdilər. XVI əsrdə yaranan bir çox dastanlar da bu sənətkarların adı ilə bağlıdır. Qurbaninin yaradıcılığı və dastan qəhrəmanı kimi şöhrətlənməsi, dövrünün məşhur aşığı Dədə Yediyar və Aşiq Heydərlə qarşılaşıb deyişmələri dastan mövzusu olmuşdur. Bu dastanlarda («Qurbani»¹, «Vanlı Göyçək»²) Dədə Yediyar həqiqətən də dərin biliyə malik ustad aşiq kimi təsvir olunur.

Miskin Abdalın (XVI əsr) da şeirlərindən ibarət bir çox nümunələr dövrümüze gəlib çatmışdır. Bu şeirlər aşığın kamil bir sənətkar olduğunu göstərir. Aşığın əldə edilən gəraylısı da nəsihətamiz məzmunudur:

Namərd ilə yoldaş olma,
Uzun ağı çəkər başın.
Halal ilə ərsəyə çat,
Daş qalalar səkər başın.

Xain baxma yaradana,
Qibləgahdı ata-ana,
Arxalanma bəyə, xana,
Qoy sağ olsun nökər başın.³

Yaxın Şərqi oba-oba gəzən aşiq dövrünün çox ağır sınaqlarından çıxmış, Şah İsmayılın apardığı müharibələrin şahidi olmuşdur. Bununla belə el şairi xainə, iblisə lənət edib, qəlbini ayna kimi təmiz saxlamışdır:

¹ Dastanlar, 1-ci c., s.30 – 31.

² İ.Abbasov Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. Bakı, Elm, 1977, s.27 – 28.

³ Sazım, sözü. Bakı, Yazıçı, 1978, s.13.

Bir bəşəri incitmədim, kəndimi şah saymadım,
Dost sirrini söyləyib, mən dildən-dilə yaymadım.
Ömür qısa, dünya əzəl, az yaşadım, doymadım,
Dür mətaha meydan açdım, tək cana yol vermədim.¹

Qurbanidən və Miskin Abdaldan az sonra yaşamış Aşıq Cünun Koroğlu hərəkətinin iştirakçısı, şahidi və vəsf edəni olmuşdur. Cünunun «Görmüşəm» rədifli ustadnaməsi göstərir ki, o, həqiqətən də dövründə cərəyan edən ictimai hadisələrə bədii libas geydirməyi bacarmışdır:

Çərxi-fələk nə dövrənlər yaradır?
Bir üzü ağ, o birisi qaradır.
Bilən varmı düşərgəsi haradır?
Çoxların qəflətdə yatan görmüşəm.

Fələyin xəlvirin versələr mana,
Qoymazdım dür düşə ota, samana,
Nuhun tufanına dönüb zamana,
Birin çıxıb, minin batan görmüşəm.

Aşıq Cünun nəərə üstə saz çalar,
Dastanında min dəlinin adı var,
Qılıncla Koroğlu, tədbirlə Nigar
Neçə savaşları udan görmüşəm.²

Aşıq Cünunun sazına ilham verən qoç Koroğlu özü də qəhrəmanlıq nəğmələrinin nadir nümunələrini yaratmışdır. Cünglərdə, bəzi əlyazmalarda Koroğlu şeirlərinə təsadüf olunur.

Bu dövrdə klassik Azərbaycan poeziyasının və aşıq sənətinin çox geniş yayılması və güclü təsiri ilə Vanlı Göyçək və Miran kimi azərbaycanlı və erməni sənətkarlar ən yaxşı ustadnamələrini yazmışdılar. Vanlı Göyçəyə və Mirana Nəsimi-

¹ Sazım, sözüüm. Bakı, 1978, s.12.

² V.Vəliyev. Azərbaycan dastanlarında «Kitabi-Dədə Qorqud» motivləri. ADU-nun Elmi Əsərləri, dil və ədəbiyyat seriyası, 1976, № 4, s.30.

nin, Dədə Kərəmin, Qəribin böyük təsiri aydın duyulur. Aşıq şeirinin kamil nümunələrini yazmış Vanlı Göyçək və Miranın ədəbi irsi ictimai məzmun baxımından da zəngindir. Şeirlərində Nəsimini və Kərəmi tez-tez xatırlayan («Kərəm tək yandı öz atəşimdən», «Kərəm tək ah çək öz vücudundan», «Yanasan biləsən nar necə olur» və s.) Miran Nəsiminin və Kərəmin təşbeh və rədiflərinə nəzirələr də yazmışdır. Nəsiminin «Çünki doğan öləsindir» misrası ilə başlayan gəraylısına Miranın «Qalmaz» rədifli şeiri ona ehtiram kimi səslənir:

Sirrini demə duyalar,
Nəsimi tək soyalar,
Qara ikən ağ boyalar,
Tellər bu qərar da qalmaz.¹

Şərqdə geniş şöhrətə malik olan «Əsli-Kərəm» dastanında Kərəmin söylədiyi

Fələk məni bağa bağban elədi,
Bağlar ağlar, bağban ağlar, gül ağlar.
Dost bağının axmaz oldu suları,
Süsən ağlar, sünbül ağlar, sel ağlar.

bəndi ilə başlanan şeirə Miran eyni rədif və biçimlə cavab yazmışdır:

Səhər-səhər vardım gülşən seyrinə,
Bülbül ağlar, qönçə ağlar, xar ağlar.
Beymürüvvət bəylər, xanlar əlindən
Bağban ağlar, şəcər ağlar, bar ağlar.²

Qurbaninin təmsil etdiyi mühitdən bir qədər sonra Abbas Tufarqanlı, Aşıq Abdulla, Şirvanlı Dostu, Aşıq Əmrah, Bayat Abbas, Aşıq Hüseyin, Qaracaoğlan, Sarovlu Şıxı, Dədə Çoban (Budaq Çoban), Aşıq Əsmər, bayatı ustası Lələ, Baba və Əziz kimi saz və söz ustalarının müxtəlif şəkili şeirləri geniş yayılmışdır. Abbas Tufarqanlı bu el şairləri arasında xüsusi yer tuturdu. Ona görə də onun haqqında bir neçə variantlı dastanın

¹ M.Seyidov Göstərilən əsəri, s.143.

² M.Seyidov. Göstərilən əsəri, s.145.

yarınması təsadüfi deyildir. Abbas Tufarqanlı Təbris səfərində Şirvanlı Dostu və Aşıq Hüseynlə qarşılaşmış və deyişmişlər.

Prof. M.Seyidov Sayat Novanın «Dəftər»ində belə bir qeydə rast gəlmişdi: «Bu mahnı dostumun mahnısının havası ilə oxunsun. Əgər bilməsə «Gözəllər yığnağına bax, dəstəbə-dəstə tərənir»in havasını soruşsun».¹

Sayat Novanın «Mahnılar məcmuəsi»ndə Dostunun havalarından biri «Şirvanın yollarında» adlanır. Bu mahnı indi də xanəndələr tərəfindən oxunur. Bu və digər mənbələr göstərir ki, Dostu dövrünün saz və söz ustası kimi böyük şöhrət qazanmışdır.

Dövrün Azərbaycan aşıq poeziyasında Dostu tək olmamışdır. Bu dövrdə Sarovlu Şıxı kimi müqtədir bir sənətkar da yetişmişdi. Sarovlu Şıxının cinas qafiyələrindən aydın görünür ki, o, XVII əsrin nadir təcnis ustası olmuşdur:

Şarovlu Şıxı deyər dağ sinəsində,
İnanmırsan gəl gör dağ sinəsində,
Telli maral otlar dağ sinəsində,
Ovçusun görəndə sıra dağıldı.²

Budaq Çobanın şeirlərinin bir qismi isə onun yaratdığı «Novruz-Qəndab», «Alı xan və Pəri xanım» dastanlarında yaşamaqdadır. XVII əsrin bu el şairi qədim əsatir və mifik təsəvvürləri mükəmməl mənimsəmiş, «Dədə Qorqud» boylarının qaynaqlarına bələd olmuşdur. Dədə tituluna yiyələnən Budaq Çoban həm də həqiqətən çobanlıqla güzəran keçirdiyindən şeirlərində təbiət aləmi bütün füsunkarlığı ilə vəsf olunur.

Yağır yağışların, qalxır dumanın,
Axır bozbulanlıq sellərin, dağlar.
Bundan belə xoş səfali çağındır,
Köçür, qonur ağır ellərin, dağlar.

¹ Yenə orada, s.174.

² Yenə orada, s.149.

Hər dağlardan uca Nuhun dağıdır,
Dörd tərəfi səkkiz cənnət bağıdır,
Tülək tərlan, laçın quş yığnağıdır,
Sonalar arzular göllərin, dağlar.¹

XVII əsrin aşığı şeiri və ümumiyyətlə, xalq poeziyasının mündəricəsində iki meyl daha aydın nəzərə çarpır. Bir tərəfdən feodal əsarətinə qarşı mübarizə («Koroğlu»nun variantları) motivləri güclənir, o biri tərəfdən saf, təmiz, insani məhəbbət təsvir olunur. Zümrəsindən, dini mənsubiyyətdən asılı olmayaraq, sevən gəncləri bir-birinə qovuşdurmaq, orta əsrlərdə təmiz sevgiyə mane olan bütün sədləri uçurub yerində sərhədsiz, maneəsiz, kinsiz, küdurətsiz, şər və nifaqdan uzaq bir ailə yaratmaq önə çəkilir. Ustad aşuqların nəsihətamiz ustadnamələrinin məzmun və mündəricəsi məhz bu meylləri geniş təbliğ edirdi. Qul Mahmud, Qulam Kəntər, Aşuq Heydər, Əsmər, Ululu Kərim, Əmrah, Qaracaoğlu, Məsum və başqa sənətkarların lirik şeirləri bu ruhda söylənmişdir. Qul Mahmud şaha müraciət edəndə ki

Başına döndüyüm ədalət şahım,
Beynizam işlərin nizama gəlsin.

şübhəsiz, yaşadığı diyarda baş verən özbaşınalığa işarə edirdi. Şair Əsmər xanımın isə şeirlərində qadına olan kölə və qeyri-insani münasibət bir qızın konkret və real həyat faciəsində bədii ifadəsini tapmışdır. Şeirdə yüz tümənə satılan bir qızın həm də günü üstə ərə getməsi, gedərkən ailə və qohumların onu söyüb, danlayıb yola salması, ər evində keçirdiyi ağır günlər və sarsıntılar təsvir olunur:

Zəhər qatdılar aşıma,
Bəlalar gəldi başıma,
Baxmadılar göz yaşıma,
Satdılar kaftara məni,
Ağyal canavara məni.

¹ Dastanlar və nağıllar. Bakı, Azərnəşr, 1937, s.67.

Olmadı kimsə havadar,
Gen dünya da oldu mənə dar,
Söydülər, danladılar,
Satdılar kaftara məni,
Ağyal canavara məni.

Anam babalıma batdı,
Qardaşım üstündən atdı,
Atam yüz tümənə satdı,
Satdılar kaftara məni,
Ağyal canavara məni.

Əmioğlum şirnikdi pula,
Xalam uydu tirmə şala,
Verdilər axır bir çala,
Satdılar kaftara məni,
Ağyal canavara məni.¹

Dövrünün ustad aşıqlarından sayılan Aşıq Abdullanın qoşma və gəraylıları incə hisslər ifadə edən nikbin ruhlu, dadlı, duzlu və şirin nəğmələrdir:

Sallanıb gedən dilbər,
Dedi: get sən, gəlirəm mən.
Dedim: gözəl, dərdim çoxdur,
Dedi: dərman bilirəm mən.²

Bu incə qəlbli el şairinin «Canım», «İstər», «Salatın», «Nazlı bəxtəvər», «Şux məmələrin», «Bəllidir», «Cananım», «Görünməz», «Gəl-gəl», «Gül Cahan», «Sayad», «Cahan dərdidir», «Olsun», «De gəlsin», «Dilbər», «Seyrə vardım», «Geyinibdir»³ və başqa gözəlləmələr aşıqların ən çox ifa etdiyi əsərlərdir.

O dövrün məşhur el şairlərindən olan Aşıq Əmrəhin şeirləri də bədii kamilliyi ilə seçilir. Onun «dedim-dedi» şəklində

¹ Aşıqlar. II hissə. Toplayanı H.Əlizadə. Bakı, Azərneşr, 1938, s.65.

² Yenə orada, s.62.

³ Yenə orada, s.54 – 64.

olan şeiri forma və məzmun vəhdəti, ritmi və musiqiliyi ilə seçilən poetik nümunədir:

Dedim: gülşən nədir? Dedi: bağımıdır.
Dedim: səfalıdır? Söylədi, yox-yox.
Dedim: işrət nədir? Dedi: səfamdır.
Dedim: gəlsən sürək? Söylədi, yox-yox.

Dedim: əla nədir? Dedi: gözümdür.
Dedim: şəkər nədir? Dedi: sözümdür.
Dedim: alma nədir? Dedi: üzümdür.
Dedim: öpməlisən, söylədi, yox-yox.

Dedim: inci nədir? Dedi: dişimdir.
Dedim: əbru nədir? Dedi: qaşımıdır.
Dedim: yumru nədir? Dedi: döşümdür.
Dedim: əmməlisən, söylədi, yox-yox.

Əmrahın şeirləri qonşu xalqlar arasında da geniş yayılmış, XVII – XVIII əsrlərdə erməni və gürcü əlifbası ilə yazıya alınmışdır.¹ Bu da göstərir ki, Əmrah dövrünün qüdrətli sənətkarlarından olmuşdur. Əmrahın şeirləri və haqqında olan rəvayətlər əsasında aşıqlar «Əmrah və Səlminaz» dastanı yaratmışlar.

Azərbaycan və eləcə də, Yaxın Şərqdə şöhrətlənmiş saz-söz şairlərindən biri də Qaracaoğlandır. Ömrünü həmişə səfərdə keçirən Qaracaoğlanın gəraylı və qoşmaları demək olar ki, bütün Şərqdə geniş yayılmış, el məclislərinin bəzəyi olmuşdur. İnsanları nəcibliyə, ülvi hisslərə, ali məsləkə səsləyən Qaracaoğlanın nəğmələri zəngin bədii çalarlara malikdir. Bu şeirlərdə həyat bütün gerçəkliyi ilə, həm də romantik boyalarla təsvir olunur. Şair adi və sadə həyat həqiqətinə bədii və poetik libas geydirib insanı incə duyğularla ovundurur:

¹ Yerevan. Mədəran. Əlyazması, № 7715, 1688-ci l; M.Seyidov. Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri. Bakı, 1976, s.148; D.Əliyeva. Ürək bir, dilək bir. Bakı, Yazıçı, 1981, s.107.

Ala gözlü nazlı dilbər,
Vaxtın keçər demədimmi?
Qaşın cəllad, gözün yağı
Qanım içər demədimmi?

Bax bu qaşa, bax bu gözə,
Yandı bağrım, döndü közə,
Yaxasız köynəyi bizə
Fələk biçər demədimmi?

Qaracaoğlan bu mərdinən,
İşim yoxdur namərdinən,
Axır bizi bu dərdinən
Qoyar qaçar demədimmi?

Çox böyük yaradıcılıq yolu keçən Qaracaoğlanın əsərləri hələ öz dövründə geniş yayılmış, müğənni və ifaçı aşuqlar tərəfindən məclislərdə oxunmuşdur. Bir çox məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarında onun qoşma və gəraylılarından geniş istifadə olunması da bunu sübut edir. Qaracaoğlanın şeirlərində təmiz, ülvi məhəbbət, sadə əhalinin həyatı, dərd və qəmi tərənnüm olunur. Onun o dövrün hadisələri ilə bağlı ictimai-siyasi məzmunlu şeirləri də çoxdur.

Qaracaoğlana xas olan eyni poetik lövhələri İlyas Muşeqin «Nəğmələr məcmuəsi»ndə şeirləri verilmiş Emin, Qul Mahmud, Pirim, Dədə Qürbət, Rizvan, Şahin, Dəvrişoğlu Məhəmməd, Ucanlı, Adil, İsmayıl, Yetim Aydın və başqa aşuqların şeirlərində də görmək olar.¹ Bu el şairlərinin şeirlərini İlyas Muşeq ağızlardan toplayıb «Nəğmələr məcmuəsi»nə daxil etmişdir. Deməli, bizə məlum olmayan bu el nəğməkarlarının nəğmələri XVIII əsrdə dillər əzbəri olmuşdur.

«XVII – XVIII əsrlərdə aşuq ədəbiyyatı, aşuq şeiri o qədər geniş yayılmış, elə böyük şəxsiyyətlər yetişdirmişdir ki, hətta,

¹ İlyas Muşeq. Nəğmələr məcmuəsi (fotosurət). Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi arxivi, № 445.

əgər belə demək mümkündürsə, yazılı ədəbiyyatın önündə getməyə, ona istiqamət verməyə başlamış, Vaqif ədəbi cərəyanının formalaşmasında həlledici rol oynamışdır».¹

Aşıq yaradıcılığı həm də təkcə Azərbaycan ədəbi mühitində deyil, bütün Şərqdə, bir sıra qonşu xalqlarda elə vüsətlə yayılmışdır ki, onun nadir nümunələrini Avropa şərqsünasları tədqiq edib, öz dillərinə (ingilis, alman, fransız və s.) çevirməyə çalışmışlar. Aşıq yaradıcılığı geniş yayılmaqla yanaşı, sənətkarlıq baxımından da təkmilləşmiş, mövzu və məzmun baxımından yenilənmiş, bədii-estetik dəyəri artmış və kamilləşərək yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu kamilləşmə yeni-yeni şəkillərlə zənginləşən lirik şeirdə, tarixi hadisələri getdikcə daha qabarıq şəkildə əks etdirən məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarında aydın görünür. Digər tərəfdən, musiqi, poeziya və epik bədii yaradıcılıq aşıq sənətində daha möhkəm birləşərək onun zənginləşməsinə səbəb olurdu. Məhz buna görə də Xətəidən başlamış yazılı ədəbiyyatın bir çox görkəmli nümayəndələri xalq şeiri şəkillərində yazmağa daha çox meyl göstərmişlər. XVIII əsrdə Vaqif ədəbi cərəyanının nümayəndələri də bu yolla getmişlər. Buna görə də bu dövrdə xalq şeiri üslubunda yazan şairlərlə aşıqların şeirləri arasında möhkəm bir bağlılıq vardır. XVIII əsrdə xalq şeirini təmsil edən Saleh, Məzlum, Xəstə Qasım, Sayat Nova, Saili, Urfani, Zabit, Xurşid, Səyyad, Dəllək Murad, Aşıq Valeh kimi sənətkarların ədəbi irsi səciyyəvidir. Bu el şairləri saz şeirinin nəinki poetik imkanlarını daha da genişləndirdilər, eyni zamanda aşıq şeirinin növlərini zənginləşdirdilər. Gözəlləmə, ustadnamə, deyişmə, bağlama, vücudnamə və bu kimi növlərin ictimai-əxlaqi mündəricəli nümunələrini yaratdılar. Zamanın, ictimai-ədəbi mühitin nəbzini tutan gəncliyin bədii-estetik tərbiyəsinə yönəldilən ustadnamələr məclisdən-məclisə ayaq açıb geniş yayılırdı. Xəstə Qasımın, Ululu Kərimin, Dəllək Muradın ustadnamələri dərin tərbiyəvi təsir gücünə

¹ M.H.Təhmasib. Dastanlar. 5 cildə. 1-ci c., s.6.

malik olduğundan məclislərdə dastanlar onların ustadnamələri ilə başlanırdı. Aşıq poeziyasının zirvəsi sayılan ustadnamə və ya nəsihətnamələrdə insanın mənəvi gözəlliyi, əxlaqi keyfiyyətləri, cəmiyyət içində davranışları xalqın məişətinə, adət-ənənəsinə uyğun tərənnüm olunurdu. XVIII əsrin ustad aşığı Ululu Kərimin ustadnaməsində deyilir:

Fürsət əldə ikən yaxşılıq elə,
Həmişə əlində ixtiyar olmaz.
Gəl güvənmə dövlətinə, malına,
Mala, mülkə, əmrə etibar olmaz.

Dörd yanımız bağça ola, bağ ola,
Sınəm üstü düyün ola, dağ ola,
Bir kiçik ki böyüyünə ağ ola,
Düşər el gözündən, bəxtiyar olmaz.

Ululu Kərimi axtaran tapar,
Bir könülü tikən min Kəbə yapar,
Sən çalış işini haqq ilə apar,
Haqdan qeyri-kimsə sənə yar olmaz.¹

İnsan həyatını belə təmiz, nəcib, xeyirxah əməllərə səsləyən öyüd-nəsihətlərlə bərabər ustadlar, həm də insanın ömür yolunu mərhələ-mərhələ izləyən vücudnamələr də yaradırdılar. Ustadnamələrdə olduğu kimi vücudnamələrdə də insan həyatının, insan ömrünün mənası, qayəsi və məqsədi aşkarlanırdı. Burada da ustadlar belə nəticəyə gəlir ki, sənə nəsihət olan bir ömrü elə mənalı yaşa ki, ömrün sonunda arxada qalan günlərə baxanda xəcalət çəkməyəsən. Ustadlar bəzi vücudnamələrin sonluğunu axirət dünyasında sorğu-sualla, sirat körpüsü ilə bağlayırlar. Burada sənətkar dini təsəvvürlərə uysa da, əslində nəticə etibarilə məqsəd bundan ibarətdir ki, insan həyatı boyu yaxşılıq eləsə, ömrünün sonunda bundan bir təsəlli alar, pislik eləsə vicdanı qarşısında günahkar olar.

¹ Azərbaycan dastanları. 1-ci c.. Bakı, Elm, 1965, s.101 – 102.

Yazılı poeziyaya daxil olan vücudnamələrdə ömrün ilkin çağları, uşağın tərbiyə olunması, mədrəsə həyatı faktlar və real boyalarla izlənilir. Bu baxımdan Salehin və Məzlumun vücudnamələri daha səciyyəvidir. Şair Salehin vücudnaməsində uşağın təhsil illəri belə təsvir olunur:

Altı yaşda elmə qıldım ibadət,
Yeddi yaşım oldu, mollaya gəldim.
Səkkizində mail oldum Qurana,
Oxudum həccəni, düşdüm rəvanə.
Çün doqquz yaşında yetdim «Bəyana»,
Axır on yaşında «məana» gəldim.

Oxudum şəriət, getdim təriqət,
Öyrəndim mərifət, bildim həqiqət...
...On altı yaşında oldum fərzanə,
On yeddi yaşında tikdim bir xanə...¹

XVIII əsrin aşıq poeziyası mövzusunun zənginliyi baxımından elə bir mövqeyə qalxmışdır ki, zamanın, ictimai-ədəbi mühitin sınaqlarından çıxmış bəşəri mövzular sənətdə özünə əbədilik qazanmış və beləliklə də şeirin ayrı-ayrı növlərində öz poetik ifadəsini tapmışdır. Təbiətə və insana məxsus bütün gözəlliklər gözəlləmələr üçün səciyyəvi olduğu kimi, bütün mənəvi məziyyətlər də nəsihətnamələrin mövzunu doğururdu. Beləliklə də, orta əsrlərin ictimai-iqtisadi, siyasi, ədəbi və mədəni inkişafını məzmunu hopdurən aşıq yaradıcılığı uzun tarixi təkamül yolu keçərək öz poetik quruluşu baxımından da monumental sənət fəvqünə qalxmışdır. Şeirin sabitləşən şəkilləri ilə yanaşı, zəngin tematik çalarlara məxsus növləri də yüksək səviyyədə olmuşdur.

Əlbəttə, ayrı-ayrı janr və formaların tarixini izləməyə ehtiyac olmasa da, bayatı şəkli özünəməxsusluğu ilə seçildiyindən haqqında müxtəsər danışmağa ehtiyac duyulur. Yalnız orta əsr

¹ H.Arslı. XVII – XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1956, s.209.

cünglərinin haşiyələrini bəzəyən bayatların yazıya alınması¹ göstərdi ki, təzkirəçilər bu şeir şəklinə də biganə qalmamış, ondan vaxtaşırı istifadə etmişlər. Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, XIII-XIV əsrlərdə geniş yayılmış «Arzu-Qəmbər» dastanı bayatılar əsasında yaranmışdır. Buradakı bayatılar qədimlik baxımından ilk nümunələr sayıla bilər. Onların bəsitliyi, orada işlənən sözlərin, ifadələrin sadəliyi, təbiiliyi və səmimiliyi göstərir ki, bu bayatılar qədim görüşlərlə səsləşir. Məsələn,

Arzım endi bulağa,
Səsi gəldi qulağa,
Arzıya peşkəş olsun,
Şirvan, Təbriz, Marağa.
Tulğımı doldurdım,
Doldu deyin qaldırdım,
Dinim, imanım Qəmbər,
Biləzitim saldırdım.²

«Arzu-Qəmbər» bayatıları, şübhəsiz, Sarı Aşığın kamil və bitkin bayatıları üçün ilkin qida mənbəyi olmuşdur. Sarı Aşığın bayatıları daha çox cinas bayatılardır:

Aşıqəm, ya xam əldə,
Ögrənir ya xam əldə,
Tutdum hicran yaxasın,
Gördüm öz yaxam əldə.³

Sarı Aşıq ənənələrini Lələ, Əzizi, Baba, Qurban, Abdulla və b. el şairləri davam etdirmişlər. Onlar şeirin başqa şəkillərində söylədikləri ədəbi nümunələrlə yanaşı, bayatı şəklinə daha çox müraciət etmişlər. Lələnin bayatılarının bir qismi cünglərdə əks olunmuş, bir çox erməni mənbələrində erməni

¹ Bayatılar. Cünglərdən toplayıb tərtib edən A.Məmmədova. Bakı, Elm, 1977.

² Arzu-Qəmbər. Toplayanı Əta Tərzibaşı. Çapa hazırlayanı Q.Paşayev. Bakı, Gənclik, 1971, s.13.

³ Bayatılar. Cünglərdən toplayıb tərtib edən A.Məmmədova. Bakı, Elm, 1977, s.13.

əlifbası ilə yazıya alınmış mühafizə edilmişdir.¹ İ. Abbasovun əldə etdiyi Lələnin 60 bayatısı da buna misaldır. Lələnin bayatılarının əsas qismi «bayatılar xəzinəsi»nə qarışmış, tədricən müəllifi unudulmuşdur. Lələ bir tarixi şəxsiyyət kimi yaddaşlardan silinmiş, dastan qəhrəmanlarının səfər yoldaşına, həmdəminə çevrilmişdir (Kərəmin Lələsi kimi). Lələnin bayatıları erməni mənbələrində də geniş yayılmış, prof. S. Paşayev isə Lələnin Füzuli rayonunun Əhmədallar kəndi yaxınlığındakı Arqalı qəbiristanlığında dəfn edildiyini müəyyənləşdirmişdir.²

İstər İ. Muşeqin «Nəğmələr məcmuəsi», istərsə də başqa əlyazma və cümlələr Lələnin və Babanın XVIII əsrdə yaşadığını söyləməyə imkan verir. Lələ bayatıları bitkin və kamil bayatılardır. Bu bayatılarda zamanənin nəbzi döyünür. Onlarda dövrün ictimai-etik səciyyəsi öz poetik ifadəsini tapmışdır.

Mən Lələ də o yanan,
Bax bu yatan, oyanan,
Axır muradsız qalar,
Gec yuxudan oyanan.

Mən Lələ də gözəl kəs,
Gəl bu bağrım gözəl kəs,
Heç qalmayıb cahanda
Sən tək şəbih, gözəl kəs.

Eyni poetik kamilliyi İ. Muşeqin «Nəğmələr məcmuəsi»ndə saxlanan Baba bayatılarında da görürük:

Baba der gündə mən,
Kölgədə mən, gündə mən,
Çək zülfün darına bəni,
Qoy yanayım gündə mən.³

¹ M. Seyidov. Erməni əlifbası ilə yazılmış Azərbaycan bayatıları. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1960, № 3, s. 9.

² S. Paşayev. Lələnin məzarı... «Azərbaycan gəncləri» qəzeti, 1976, 15 yanvar.

³ İ. Muşeq. Nəğmələr məcmuəsi. Əlyazması (445), 1721, s. 54.

Orta əsr aşığı, el şairləri, hətta Vaqif və Vidadi kimi xalq üslubunda yazan sənətkarlar da bayatı şəklinə müraciət edib onun kamil nümunələrini yaratmışlar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bayatı bir bəndlilik şeir nümunəsi olduğundan orada həmişə müəllif öz adını möhürləyə bilmədiyi üçün əsil yaradıcısı unudulmuş, bayatı isə xalq bədii söz sənəti kimi yaşamışdır.

Təsərrüfatın bir çox sahələrini – əkinçiliyi, qoyunçuluğu, maldarlığı, bostançılığı, aran və yaylaq mövsümünü vəsf edən belə vəsfi-hallar və holavarların mühüm qismi təsərrüfatın yüksək inkişaf etdiyi əsrlərin məhsuludur.

Qara kəlim naz eylər,
Quyruq bular, toz eylər.
Ay qaranlıq gecədə
Kotanı pərvaz eylər.¹

Heyvandarlıqla bağlı yaranmış sayacı sözlər də rəngarəng motivlərə və şəkillərə malikdir. Bu nəğmələrdə təsərrüfatla bağlı xalq təfəkkürünə məxsus təbii və səmimi duyğular öz əksini tapır:

Nənəm, a xallı keçi,
Məməsi ballı keçi,
Uca qaya başında
Tutubdu yallı keçi.²

Mövsüm və mərasim nəğmələrinin də mühüm bir qismi orta əsrlərin məhsuludur. Bu qəbildən olan nəğmələr insanların təbiət hadisələrinə və təbii qüvvələrə etiqadından doğmuş, sonrakı mərhələlərdə insanlar təbiət qüvvələrini dərk edib öyrəndikcə bu nəğmələr öz əvvəlki mahiyyətini itirmiş, uşaqların əyləncə nəğmələrinə çevrilmişdir. Günəşə və oda sitayişlə («Gün çıx, gün çıx», «Qodu-qodu, «Duman, qaç»), ilin başlanğıcı olan Novruz bayramı («Səməni», «Xıdır Nəbi»),

¹ Bayatılar. Tərtib edən H.Qasımov. Bakı, Azərənşr, 1960, s.246.

² Yenə orada, s.247.

«Axır çərşənbə», «Alov üstündən atlanma» və s. ilə bağlı yaranan nəğmələr bu cəhətdən səciyyəvidir.¹

XIII-XVIII əsrlər dövründə Azərbaycan xalq şeiri forma və məzmunca təkmilləşmiş, zənginləşmiş və yüksək estetik kamillik qazanmışdır. Lirik-romantik biçimli şeirlər, lirik-epik dastanlar real həyat hadisələrini əks etdirərək yeni keyfiyyət kəsb edirdi. Həyat hadisələrini əks etdirən, onların lirik bədii mənzərəsini canlandıran əsərlərdə realist cizgilər daha da qüvvətlənirdi. Aşıq şeirində, xüsusilə dastançı aşıqların yaradıcılığında realist təsvir, ictimai-sosial mühitə fəal münasibət çox güclü idi. Məhz bu cəhət sonrakı dövrlərin ədəbi inkişafına da güclü təkan vermişdir. Xalq şeiri nümunələri daha çox şifahi şəkildə yayıldığına görə dil baxımından xeyli dəyişikliyə, deformasiyaya uğramışdır. Ona görə də bu nümunələr əsasında çox zaman əsərin yarandığı dövrü, o dövrün bədii dil xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək çətin olur. Hekayət, bayatı, nəğmə, alqış, qarğış və s. nümunələrin dövrləşdirilməsi də problem olaraq qalır. Ona görə də XIII – XVIII əsrlərdəki xalq ədəbiyyatının lirik, epik növlər üzrə öyrənilməsi məsələləri də tədqiqatçıları düşündürməlidir. Buna baxmayaraq xalq şeirinin təkamülünü, bayatı, qoşma, gəraylı, divani, müxəmməs və onların təcnisi kimi bitkin şeir formalarını epik-lirik xalq romanının – dastanların inkişaf xüsusiyyətlərini araşdırmaq mümkündür. Xalq şeirinin əksər forma və şəkillərinin müasir Azərbaycan ədəbiyyatında özünə layiqli yer tutması heç də təsadüfi deyildir.

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. 2 cildə. I c.. Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1968, s.10 – 25.

SƏNƏTİN EPİK NÖVÜ

Qədim və orta əsrlər söz sənətinin epik növü nağıl, hekayət, əhvalat, əfsanə, rəvayət, qissə, mənqəbə, vaqiə, sərgüzəşt, dastan, boy, qol, səfər, ...namə, oğuznamə və s. adlar daşımışdır. Zaman keçdikcə saz sənətinin lirik və epik şəkillərinin qovuşmasından yaranan bədii yaradıcılığın epik növü dastan adını qazanmışdır.

Nizami Gəncəvi poemalarında dastan istilahını elə həmin mənada dəfələrlə işlətməmişdir. Şair «Xosrov və Şirin» poemasını dastan sözü ilə başlayır.

Qədim dastanları bilən

O şirin sözlü qoca belə söylədi:¹

Sətiri tərcüməsini verdiyimiz bu beytdən həm də aydın olur ki, söz sənətinin epik növünə qədimdə də dastan deyilir-miş. Nizaminin «Xəmsə»də xatırladığı qədim dastanlarda, özünün poemalarında işlətdiyi dastan istilahı da, **Nizamidən bir əsr** sonra yazıya alınmış «Dastani-Əhməd hərami»dəki dastan istilahı da aydın göstərir ki, bu söz formaca bugünkü xalq dastanlarının adını ifadə etmir². Adlarını xatırladığımız əsrlər əvvəldən axıra qədər şeirlə yazılmışdır. Azərbaycan xalq dastanlarının özünəməxsus fərdi xüsusiyyəti vardır. Əldə olan qədim alpçılıq dastanları, «Oğuz Kağan» dastanı³, istər orta əsrlərin «Dədə Qorqud» dastanları, XVII əsrin möhtəşəm abidəsi «Koroğlu» dastanı və yaxud qədim və orta əsr məhbəbət dastanları şeirlə nəsrin birləşməsindən yaranmışdır və ilk növbədə bu xüsusiyyəti ilə başqa epik növlərdən fərqlənir. Deməli, nağıl və onun məzmunu ilə bağlı olan, orada iştirak edən qəhrəmanların xəyal və arzuları, daxili aləmi, bir-birinə münasibəti, qarşı-qarşıya deyişmələri, bağlamaları, hətta məktublaşmaları və ümumiyyətlə, surətlərin bir-biri ilə

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Elm, 1981 (filoloji tərcümə).

² Dastani-Əhməd hərami. Tərcümə edəni Ə.Səfərli. Bakı, 1978.

³ K.Z.Gəncosman. Türk dastanları. İstanbul, 1972.

əlaqəsi aşığı şeirinin müxtəlif şəkilləri ilə ifadə olunur. Dastanın ümumi məzmunu, hadisənin təfərrüatı isə nəql edilir. Deməli, M.H.Təhmasibin qeyd etdiyi kimi, «Şeirsiz dastan olmadığı kimi, nağılsız da dastan yoxdur».¹

Azərbaycan dastanlarının nağıl hissəsi xalq nağıllarından az seçilir. Buradakı nağıl real hadisələrin, tarixi şəxsiyyətlərin, dastan müəllifinin həyatı ilə bağlı əhvalatların bədii təsviridir. Bununla belə dastançı müəllif dastanın bədii məzmununu zənginləşdirmək üçün qədim rəvayətlərdən, əfsanələrdən, mif və əsətiri vəqiələrdən, əfsanəvi şəxsiyyətlərdən də istifadə edir. Dədə Qorqudun əfsanələşmiş obrazı, Koroğlunun əfsanəvi Qıratı, ıldırım parçasından düzəldilmiş Misri qılıncı, Kərəmin kəllə ilə söhbəti, Əslinin toy paltarına tikilmiş əfsunlu düymə, Aşığı Qəribə dar ayaqda kömək edən Ağ atlı, Şah İsmayılın gözlərini sağaldan sehrli quşlar və s. dastanı zənginləşdirən xalq fantaziyasının elementləridir. Deməli, dastanın nəsr hissəsi öz arzusu və ya butası dalınca gedən qəhrəmanın çətin sınaqlardan keçən yolu, bu yolda ona mane olan şər qüvvələr və ya əksinə, qəhrəmana kömək edən xeyirxah qüvvənin fədakarlığı təsvir olunur. Dastandakı şeirin də müəllifi xüsusi qabiliyyəti, bədahətən şeir demək məharəti olan hazır cavab şəxsiyyətdir. O, hansı şəraitdə olursa-olsun, müqabilinə şeirlə cavab verir və cavab alır. Deməli, dastanlarımızda şeirlə nəsr təsadüfən birləşmir, qəhrəmanın hiss və həyəcanlarını və başqa vəziyyəti aydınlaşdırmaq, hadisələri izah etmək məqsədini daşıyır.

Azərbaycan dastanları başqa epik əsərlərdən fərqli olaraq üç hissəyə bölünür:

1. Dastanın giriş hissəsi. Bu, üç ustadnamədən ibarətdir;
2. Dastanın əsas hissəsi;
3. Dastanın sonluğu. Bu, duvaqqapmadan və ya ibrətamiz, hikmətamiz hissədən ibarət olur.

¹ M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, Elm, 1972, s.60 – 62.

Dastanın əvvəlində verilən ustadnamələr həm dastanın nəslə verilən başlanğıcına hazırlıq məqsədi güdür, həm də şeirlərin müəllifi – əsil ustad yad edilir. Məclis əhli bu ustadnamələrdən dərs alır. Əlbəttə, dastanlarda istifadə olunan ustadnamələr dərin məzmunlu, nəsihətamiz, hikmətamiz lirik şeir kimi tez əzbərlənir, hafizələrə, yaddaşlara köçür, yaşayır. Bu düşünülmüş üsul aşiq şeirinin ən yaxşı nümunələrini əsr-lərdən bəri yaddaşlarda yaşada bilmişdir.

Ən səciyyəvi Azərbaycan xalq dastanlarının sonu da ustad aşıqların lirik gözəlləmələri ilə bitir.

M.H.Təhmasib dastanın özünü (əsas hissə) dörd hissəyə bölmüşdür:

1. Qəhrəmanın anadan olması və ilk təlim-tərbiyəsi;
2. Qəhrəmanların, yəni aşiq və məşuqun buta almaları;
3. Qarşıya çıxan maneələr və onlarla mübarizə;
4. Müsəbiqə və qələbə¹.

Birinci. Səciyyəvi məhəbbət dastanlarında ata-ana övlad-sızdırlar, yaşları keçib, dövlət çox, övlad isə yoxdur. Nurani dərvişin məsləhəti ilə dövlətinin bir hissəsini yoxsula, füqərəyə paylayır, «Məlik Məmməd» nağlında təsvir olunan almanı dərvişdən alıb, bölüb yeyirlər. Bundan sonra dünyaya ilk övladları gəlir, gələcək qəhrəman doğulur. Məşhur dastan qəhrəmanları Kərəm, Şah İsmayıl, Şahzadə Əbülfəz və başqaları dünyaya belə gəlmişlər. Onların fərasət və qabiliyyəti də qeyri-adi olur, əvvəlcə fərasətsiz, sonra isə fəvqəladə qabiliyyətə malik olur. Dərs aldığı, təlim-tərbiyəsini götürdüyü müəllimini və ya ustadını qabaqlayır.

İkinci. Qəhrəman dərvişdən «buta» alır, butasının arxasınca getməli olur. Qeyd etdiyimiz kimi qədim dastanlarımızda butanı verən də, qəhrəmana dar ayaqda kömək edən də Xızırdır (Xıdır). Şah İsmayıl Xətai dövründən sonra Əli kultu Xızırı sıxışdırdı. Hətta bir müddət bu vəzifəni yanaşı yerinə yetirdilər.

¹ Azərbaycan dastanları. 5 cildə. I c.. Bakı, Elm, 1965, s.11.

Üçüncü. Qəhrəman öz vətəmindən ta butasına qədər getdiyi yolda müxtəlif maneələrə rast gəlir, şər qüvvələr ona tor qurur, xeyirxah qüvvələr isə kömək edir. Kərəm, Qurbani, Tahir, Novruz, Şah İsmayıl, Qərib getdiyi yolda daha çətin imtahanlardan keçmişdir.

Dördüncü. Qəhrəman butasının məkanına çatdıqda qovuşma məqamında daha ciddi sınaqlar keçirilir. Bu müsabiqədə buta verənə arxalanan qəhrəman qalib gəlir və butasına qovuşub yurduna döner.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qəbildən olan dastanlar daha çox XVI əsrə və sonrakı dövrlərə aiddir. Əlbəttə, bu təsnifat bütün xalq dastanlarını öz qəlibinə daxil edə bilməz. İlk növbədə orta əsr dastanlarımızın xeyli hissəsi hələ yazıya alınmış çap olunmamışdır. İkincisi, əldə olan dastanlarımızın da bəzilərində heç buta əhvalatı yoxdur. Yaxud kiçikhəcmli dastanlarımızda bu dörd mərhələnin bəziləri nəzərə alınmamışdır. Üçüncüsü, bəzi qollar və ya səfərlər istisna olmaqla daha böyük eposları («Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu») bu təsnifata daxil etmək mümkün deyil. Dördüncüsü, XVII – XVIII əsrlərdə elə yeni formalı dastanlar yaranmışdır ki, onlar ancaq üçüncü və dördüncü hissəyə aiddir. Yəni aşığın özünün səfərindən ibarətdir. Xəstə Qasımın Dağıstana səfəri, Aşıq Valehin Dağıstana səfəri və s. Xətai və Vaqiflə bağlı dastanlar da bu təsnifata uyşmur.

Beşinci. XVIII əsrdən sonra və XIX əsrdə yaranan dastan janrı tamamilə yeni istiqamətdə inkişaf edir, hətta yeni dastan yaradıcılığında buta tədricən aradan götürülmüşdür. Aşıq Alının Türkiyə səfəri, Aşıq Hüseynlə Aşıq Ələsgərin görüşü, Aşıq Ələsgərin səfərləri ilə bağlı dastanları bu sıraya aid etmək olar.

Bəllidir ki, Azərbaycan dastanlarının bədii cəhətdən zənginləşməsində və kamilləşməsində qədim qaynaqlar – mifik və əsətiri obrazlar, dürlü-dürlü rəvayət və əfsanələr, qədim türk dastanları, orta əsrlərdə geniş yayılmış «Kəlilə və Dimnə», «Min bir gecə» nağıl silsilələri zəngin qida mənbəyi olmuşdur.

Orta əsrlərin böyük ədəbi abidələri «Şahnamə» və «Xəmə»yə daxil olan poemalar, Yusif və Züleyxa, Leyli və Məcnun, Fərhad və Şirin mövzularında yazılmış Azərbaycan və farsdilli epik poemalar və başqaları yeni məzmunlu, geniş səpkili xalq dastanlarının yaranmasına təkan verdi.

Məlum olduğu kimi, XIII əsrdə inkişafını davam etdirən Şərq intibahı, ədəbiyyat və mədəniyyət aləmində baş verən yeniliklər, bunlarla yanaşı Şərq xalqları arasında müxtəlif xarakterli siyasi mübarizələr və müharibələr, kəskin ixtilaf və təzadlar milli təfəkkürün oyanmasına təkan verdi. Ardı-arası kəsilməyən belə tarixi hadisələr, tarixi şəxsiyyətlərin mübarizə yolu yeni dastanları ideya, məzmun və bədii keyfiyyətə daha da zənginləşdirirdi. Məhz bu mənbələr və qaynaqlar zəminində XIII-XVI əsrlərdə «Arzu-Qəmbər», «Əsli-Kərəm», «Şah İsmayıl», «Tahir-Zöhrə», «Qərib-Şahsənəm», «İbrahim», «Novruz-Qəndab», «Sarı Aşıq» və nəhayət, xalqımızın qəhrəmanlıq salnaməsi olan «Koroğlu» dastanları yaranıb, uzun bir təkamül yolu keçmişdir. Təsadüfi deyil ki, Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq, Xəstə Qasım şeirlərində məhəbbət rəmzi kimi Yusifin, Züleyxanın, Leyli və Məcnunun, Fərhad və Şirinin, Əsli və Kərəmin adını xatırladır, eşq cəfəkeşi olmaqda özlərini onlara bənzədirlər. Qurbani XVI əsrin əvvəlində deyirdi:

Şirin üçün Bisütundan daş kəsdim,
Münasib adımla Fərhad eyelədim.

Və ya

Şişsirindi dilin, məmən yeməli,
Sana Leyli, Əsli, Şirin deməli...¹

Şübhəsiz, bu obrazlar xalq dastanlarında xalq təfəkkürünə məxsus yeni-yeni kamil obrazların yaranması üçün çıxır açırdı. Deməli, adlarını xatırladığımız məhəbbət cəfəkeşləri haqqında orta əsrlərdə yaradılmış ədəbi əsərlər də dövrün dastan yaradıcılığının inkişafına təkan vermişdir. Həm də bu

¹ Aşıqlar və el şairləri. 1-ci cild, s.38 – 47.

proses qarşılıqlı olmuşdur. Bəzi yazılı bədii əsərlər xalq dastanları əsasında, bəzi xalq dastanları isə yazılı bədii əsərlərin süjetlərinə uyğun yaradılmışdır. Əlbəttə, Dədə Qorqud ənənələrinin özünəməxsus yeni-yeni formalarda təşəkkülü epik janrın həm təkmilləşməsinə, həm də daha zəngin mündəricəli ozan-aşıq dastanlarının yaranmasında zəmin rolunu oynamışdır. Bütün bunlarla yanaşı, adlarını xatırladığımız dastanların ilk variantları hələ bugünkü dastan səviyyəsində deyildi. Bunlar hələ ozanların repertuarında çoxvariantlı, çoxversiyalı, zəngin mündəricəli epoxanın monumental abidəsi səviyyəsinə qalxmamışdı. Ancaq xalq bədii təfəkkürü, ozanın istedadlı xələfi olan aşığı bu vəzifəni uğurla yerinə yetirdi.

Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, aşığı ozana nisbətən yeni dünyagörüşünə və təfəkkürə malik idi. Şərq intibahı aşığın da dünyabaxışında, ictimai və bədii təfəkküründə irəliləyiş yaratdı. Digər tərəfdən, Xətai dövründəki yeni ictimai-ədəbi mühitdə yetişən Dədə Yediyar, Qurbani, Miskin Abdal, Tufarqanlı Abbas, Dostu, Dədə Çoban, Qaracaoğlan, Aşıq Abdulla, Aşıq Cünun kimi istedadlı xalq aşığıları bir tərəfdən nağıl və rəvayət şəklində qalmış dastanları təkmilləşdirir, onları yeni milli-bədii təfəkkürə uyğunlaşdırır, dövrün layiqli ədəbi abidəsinə çevirir, digər tərəfdən özləri də yeni dövrün tələbinə uyğun dastanlar yaradırlar. Məhz belə bir tarixi zəmində «Koroğlu» kimi möhtəşəm qəhrəmanlıq dastanı, «Əsli-Kərəm», «Novruz-Qəndab», «Aşıq Qərib», «Şah İsmayıl», «Qurbani», «Abbas-Gülgəz» kimi saf məhəbbət tərənnüm edən, insanları ülviliyə, təmizliyə səsləyən məhəbbət dastanları, «Alı xan və Pəri xanım», «Səlim şah», «Mahmud və Nigar» kimi pak və müqəddəs ailə-əxlaq dastanları yarandı və geniş yayıldı.

Bu dastanların ilk variantlarının Şərqdə (türkmən, özbək, qazax, qaraqalpaq və b.) geniş yayılması həm onların ilk süjetlərinin qədimliyi ilə, həm də Azərbaycan ədəbi-ictimai mühitinin təsir dairəsi ilə bağlı idi. Süjetlərin belə geniş yayılmasında qədim ozan sənətinin rolu az olmamışdır. Əslində

bu dastanların ilk versiyaları ozana məxsusdur. «Kitabi-Dədə Qorqud» kimi möhtəşəm bir abidəni yaradan ozan, şübhəsiz, məhəbbət və ailə-əxlaq dastanları da yaratmalı idi. Əslində isə «Arzu-Qəmbər», «Əsli-Kərəm», «Tahir-Zöhrə», «Novruz-Qəndab», «Qərib-Şahsənəm» kimi dastanların ilk variantını ozan yaratmışdır. Bu dastanların süjetini Qafqaz və Orta Asiya variantları, xalq nağılları, nəhayət, dastanlarda işlənən coğrafi adlar, əsatiri surətlər, qədim qəbilə və tayfa, tarixi şəxsiyyət adlarını diqqətlə izlədikdə həmin dastanların ilk versiyalarının orta əsrlərin erkən çağları ilə səsleşməsi nəzəri cəlb edir. Misal üçün Tahir Mirzə və Sarı Aşığın qədim Qaraman qəbilələrindən olması, «Qərib-Şahsənəm» süjetinin Bamsı Beyrəklə bağlı süjetlə yaxından səsleşməsi, Kərəmin Sənan kimi donuz güdməsi və ya Beyrəyi xatırlaması («Ağqovaqqız-Beyrək bənin dəngi»), «Şah İsmayıl və Gülzar» süjetinin ərəblərin Azərbaycana yürüşləri ilə səsleşməsi, Novruzun mağarada kəlləgözlə qarşılaşıb vuruşması, «İbrahim» dastanının «Yusif və Züleyxa» süjeti ilə yaxın oxşarlığı və s. bu surət və süjetlərin daha qədim qaynaqlardan qidalanması ehtimalını gücləndirir. Xatırladığımız dastanların çoxunda, hətta Əli kultunun da izi yoxdur. Bəzilərinə isə Əli kultunun sonralar əlavə olunduğu aydın hiss olunur.

Dastanların ideya-məzmununa xidmət edən, onu bədii cəhətdən zənginləşdirən, dolğunlaşdıran, qəhrəmanın dar günündə ona kömək edən elə xeyirxah qüvvələr vardır ki, onlar, əlbəttə, qədim əsatiri görüşləri ifadə edən əfsanə və fantastik nağıllardan gələn fiqurlardır. Məsələn, Xızır, nurani dəriş, Ağ atlı, Simurq, göyərçin, ceyran libasına girmiş qız, qarı, bəzirgan, xoca, çoban və başqa xeyirxah qüvvələrdir. Əks qütbdə dayanan, qəhrəmanın yolunu kəsən, ona tor quran kəlləgöz, təpəgöz, div, küpəgirən qarı, hərəmilər, əjdaha, saray mühitindəki vəzir və s. isə mənfi qüvvələrdir.

Dastanlarda elə problemlər vardır ki, tədqiqatçılar hələ də onlar haqqında qəti fikir söyləməmişlər. Onlardan birincisi dastanın əsas qəhrəmanının şəxsiyyəti məsələsidir. Bu, xü-

susilə real tarixi hadisələrlə səsleşən dastan qəhrəmanlarına aiddir. Bu da bəllidir ki, dastanlarımızın əksəriyyətinin qəhrəmanı aşığıdır, o, butasının arxasınca gedir. Bəs bu aşiq yaratdığı qəhrəmanın özüdürmü? Ədəbi qəhrəmandır, yoxsa həqiqi tarixi şəxsiyyətdir? «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının qəhrəmanlarından başlamış sonrakı məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarımızın əsas surətləri olan Məcnun, Kərəm, Şah İsmayıl, Novruz, Tahir Mirzə, Qərib, Sarı Aşiq, Qurbani, Abbas, Koroğlu və b. aşiq, şair, şahzadə, el qəhrəmanları, təcir oğlu olduqları halda həm dastan qəhrəmanları, həm də dastan müəllifləridirlər.

Dastansünaşların da fikrincə, nağıl və digər janrlardan fərqli olaraq dastanın mövzusu həyati zəminə bağlıdır, süjet olmuş əhvalatı əks etdirir. Belə olduqda, deməli, real hadisənin zəminində dayanan iştirakçı da real şəxsiyyətdir, əhvalat da onun ətrafında cərəyan edir. Şübhəsiz, dastanın müəllifi qəhrəmanı bizə həyatda olduğu kimi yox, öz arzusu və məramına uyğun təqdim edir. Yəni tarixi şəxsiyyət ədəbi qəhrəman kimi yeni keyfiyyətlərdə təqdim olunur.

Bizim dastan qəhrəmanlarımızın bəziləri qeyri-adi, fövqəladə hissetmə, duyma qabiliyyətinə malik olmuşdur. Qorqud Atada qaibdən xəbər vermək, onun qarğışının da, alqışının da hasil olmaq qüdrəti vardır. Kərəm insanların fikirlərini oxuya bilir (cənazədəki ölünün diri olduğunu xəbər verir), Qurbani dərvişlərin ürəyindən keçənləri üzlərinə deyir, Yaxşının diləkləri Sarı Aşığa əyan olur. Sarı Aşiq adamların itiyini də tapır, hətta şeyirdlərinin dediyinə görə keçən əsrə qədər yaşamış Aşiq Ələsgərdə də ürəkləri oxumaq hissi çox güclü olmuşdur. Deyişmə zamanı bəlli olur ki, bu qəhrəmanların əksəriyyəti tarixdə baş vermiş hadisələrə yaxından bələddir. Bir meracnamədə onlarla, bəzən yüzə yaxın hökmdarın və ya tarixi şəxsiyyətin adını sayırlar. Bu ənənə indiki ustad aşıqlar arasında da davam edir. Görünür, bu yol sənətin əsas şərti və meyarıdır. Bu, bizim dastan qəhrəmanlarımıza xas olan xüsusi bir keyfiyyətdir.

İkinci vacib məsələ dastanın hansı coğrafi ərazidə cərəyan etməsi ilə bağlıdır. Dastan qəhrəmanının şəxsiyyətini müəyyənləşdirmək üçün dastanda baş verən hadisənin harada, hansı tarixi şəraitdə cərəyan etməsini bilmək də əsas şərtlərdəndir. «Əsli-Kərəm» dastanında əhvalat Gəncədən başlayır. Ona görə də Kərəmin gəncəli olması ehtimalını irəli sürmək olar. Qurbaniyə, Abbasa, Sarı Aşığa, Qəribə də bu meyarla yanaşmaq lazımdır. Bizim bir çox dastançı aşıqlarımız öz dastanlarındakı hadisələri vətəndən uzaqlaşdırıb Yəmənə, İsfahana, Şama, Ruma, Hindistana, Çinə, Misirə, islam dünyasının qədim tarixi mərkəzlərinə köçürür, qəhrəman öz butasını bu yerlərdə axtarır. Şübhəsiz, bu, qəhrəmanı çətin səfər sınaqlarından çıxarmaq üçün əlverişli vasitədir. Digər tərəfdən də bizim bir çox aşıqlarımızın, başqa şair və ziyalılarımızın da ömürlərinin səfərlərdə keçməsi tarixi faktıdır. Orta əsrlərdə aşıqlığın birinci şərti el-el, oba-oba, yurd-yurd, diyarbədiyar gəzmək, adamlar arasında olmaq, onları öyrənməkdir. Məhz elə buna görə də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, aşıqlar çox gəzib, çox görüb, çox bilmişlər. «Çox gəzən çox bilər» misalını da güman ki, aşıqlar üçün demişlər.

Şah İsmayıl Xətai ilə başlayan yeni ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni yüksəliş dövründə qədim dastanlara yeni həyat verildi. Aşıqlar öz dövrlərinin zəngin, mühüm hadisələrini əks etdirən monumental dastanlar yaratdılar. «Yaxşı-Aşıq», «Qurbani», «Koroğlu» dastanları, «Abbas-Gülgəz», «Şəhri və Mehri», «Mahmud və Ağcaquş», «Əzətli Əmrah», «Məsum və Diləfruz», «Heydər bəy», «Nəcəf və Pərizad», «Mahmud və Nigar», «Qul Mahmud», «Səlim şah», «Şahzadə Əbülfəz», «Seydi və Pəri», «Mügüm şah», «Abdulla və Cahan», «Məhəmməd və Güləndam», «Bəhram və Gülxəndan», «Qulam və Kəmtər», «Səyat bəy-Sayalı xanım», «Baxış-Leyla», «Məhəmməd xan və Səlbə xanım», «Alı xan və Pəri xanım», «Xəstə Qasım» və onlarca başqa dastan aşıq və el şairlərinin yeni epik yaradıcılıqlarının məhsulu olmuşdur.

Azərbaycan xalq dastanlarının sonrakı XVII – XVIII əsrlərdə də belə sürətlə yaramıb yayılması, hətta qohum dilli xalqlara və qonşu xalqların şifahi ədəbiyyatına sirayət etməsi, «Koroğlu» kimi qəhrəmanlıq eposu, rəngarəng bəşəri ideyaları tərənnüm edən romantik ailə-məhəbbət dastanları elə bir vüsətlə inkişaf etdi ki, hətta yazılı ədəbiyyat üçün də meyar oldu.

Azərbaycan xalq dastanlarının vaxtında yazıya alınması onların daha dəqiq elmi tədqiqinə və təsnifinə imkan verərdi. Lakin xalqın bu zəngin söz xəzinəsinə biganə olan təzkirəçilər tərtib etdikləri cümlələrdə onların adlarını belə çəkməmişlər. XIX əsrin axırlarından başlayaraq təsadüfdən-təsadüfə rus, gürcü və erməni dillərində bəzi dastanların sadələşdirilib çox bəsit şəkildə, nəzm hissəsinin nəsrə çevrilərək çap olunması da bu zəngin xalq ədəbiyyatı haqqında tutarlı elmi fikir söyləməyə imkan vermir. Yalnız XX əsrin ikinci onilliyindən sonra yaranan imkanlar Azərbaycan xalq dastanlarının çap olunmasına, geniş öyrənilməsinə zəmin yaratdı və ardıcıl olaraq dastanların böyük bir qismi yazıya alınmış çap olundu. Beləliklə, orta əsr Azərbaycan dastanlarının elmi yolla araşdırılması və təsnif edilməsinə imkan yarandı.

1930 – 1940-cı illərdən başlayaraq H.Araslı, M.H.Təhmasib, C.Xəndan, M.Rəfili, F.Qasımzadə, Ə.Qarabağlı¹ və başqaları elmi əsərlərində və dərsliklərində dastanlarımız haqqında ilk elmi mülahizələr söyləmiş, onları aşıqanə dastanlar və qəhrəmanlıq dastanları kimi təsnif etmişlər. Əlbəttə, bu gün üçün özünü doğrultmayan o dövrdəki ilk və sadə təsnifatlar dastanların hələ kifayət qədər toplanıb çap olunmaması ilə bağlı idi. 1961-ci ildə dastanların 2 cilddə, 1965 – 1967-ci illərdə beş cildə elmi nəşri, «Dədə Qorqud» və «Koroğlu»

¹ H.Araslı. Qədim ədəbiyyat. Bakı, Azərneşr, 1938 – 70; M.H.Təhmasib. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c., 1943; C.Xəndan. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, Azərneşr, 1948; M.Rəfili. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı, 1958; F.Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1956; Ə.Qarabağlı. Məktəbdə şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisi. Bakı, 1961.

eposlarının dəfələrlə çap olunması, müstəqillikdən sonrakı dövrdə AMEA Folklor İnstitutunun yaranması ilə bağlı olaraq Azərbaycan folklor antologiyalarında və «Dədə Qorqud» toplusunda yeni dastanların işıq üzü görməsi Azərbaycan dastanlarının yeni elmi təsnifatı üçün zəmin yaratmışdır.

Azərbaycan xalq dastanlarının ilk elmi təsnifatını M.H.Təhmasib vermişdir. O, hər bir qrupa daxil olan dastanları ideya və məqsədinə görə təsnifləşdirib tədqiq etmişdir. Lakin müəllifin qeyd etdiyi kimi, yüz əllidən çox dastandan yarıya qədəri indiyədək yazıya alınmamış, hələ də aşıqların hafizəsində yaşamaqdadır. Yazıya alınmışların da xeyli hissəsi hələ də çap edilməmişdir. Bütün bu kimi iradlar dastanlarımızın tam və mükəmməl elmi tədqiqinə və təsnifinə imkan verməmişdir. Bununla belə müəllif yazıya alınmış yüz iyirmiye qədər dastanı nəzərdən keçirmişdir.

Əlbəttə, bu, dastanlarımızın ideya-bədii mündəricəsinin sistemləşdirilməsində və onların araşdırılıb öyrənilməsində ilk elmi təsnifatdır. Lakin ümumdünya folklorşünaslığının elmi-nəzəri prinsipləri əsasında müəllifin qeyd etdiyi kimi, bu, hələ tam və mükəmməl elmi təsnifat deyildir. Başqa tərəfdən, xalq dastanlarının özünəməxsus orada özünə yer tapan elə fərdi cizgiləri, elə motivlər və süjetlər vardır ki, onu bu və ya digər dastan qrupuna daxil etməyə imkan vermir. Bir dastanda qəhrəmanlıq motivləri də, məhəbbət motivləri də, ailə-əxlaq qanunları da demək olar ki, eyni səviyyədə təsvir olunur. Məsələn, «Şah İsmayıl və Gülzar», «Novruz-Qəndab», «Bəhram» və başqaları bu qəbildəndir. Real gerçəkliyi təsvir edən dastanlarımızda həyat həqiqəti ilə yanaşı, əfsanəvi-sehrli fəvqəladə qüdrəti olan qüvvələr birləşib, hadisələrin ümumi inkişafında paralel iştirak edir. «Koroğlu» dastanı buna ən yaxşı misaldır.

MƏHƏBBƏT DASTANLARI

Azərbaycan xalq dastanlarının ən zəngin və geniş yayılmış növü məhəbbət dastanlarıdır. Məhəbbət dastanlarında qəhrəmanın mübarizə silahı sazı və sözüdür. O, hiylələrə qarşı ayıqlığı və həssaslığı ilə, qorxulu yollarda hərəmilərlə, quldurlarla qarşılaşdıqda sədəfli sazı, şirin kəlamı ilə qəlbləri yumşaldır, ağıl və istedadı ilə qələbə qazanır. Saz və söz məhəbbət aşiqi üçün əsas silah və yol yoldaşdır. Aşıq imtahanlarda, sınaq meydanlarında ancaq saz çalıb hikmətli sözlər oxumaqla öz adını və sənətinin şərəfini qoruyur. Aşıq həm də öz sənəti ilə el arasında bu hörməti qazanır. Məhəbbət aşiqi buta alıb yuxudan ayılanda butasını söyləmək üçün ilk növbədə saz istəyir. Məsələn, «Novruz-Qəndab» dastanında deyilir: «Novruz düz on bir gündən sonra özünə gəldi. Baxdı ki, atası, anası, qohum-əqrəbası – hamı onun başına yığılıb. Novruz dedi:

- Mən dərdimi dilnən sizə desəm, dilim yanar, mənə bir saz gətirin.

Kərim paşanın əmrinə görə o dəqiqə bir saz tapıb Novruza verdilər. Novruz sazı sinəsinə basıb görək nə dedi:

Tifil ikən qulluq etdim ustada,
Oxudum dərşini, kamalın gördüm.
Sazınan, sözünən zay etdi məni,
Atam Kərim paşa əməlin gördüm.

Girdim bağa, bağım təğayir oldu,
Xoryat əli dəydi, tağ ayır oldu,
Gözüm gördü, aqlım təğayir oldu,
Çayi-selsəbinin zülalın gördüm.

Novruzam, qalmışam bir can içində,
Bir canı bəslədim bir can içində,

Ağam badə verdi bir cam içində,
Misirdə Qəndabın camalın gördüm.¹

Novruz sazı döşünə basıb uşaqkən aldığı dərsi, yuxuda gördüklərini sazla, sözlə başına toplaşanlara söyləyir. Bununla da aşiq artıq kamala çatdığını dərk edir. Bundan sonra o, bu çətin səfərə hazır olduğuna inanır. Xalq kütləsi də ona «haqq aşığı» deyərək hörmət və ehtiramla yanaşır.

Məhəbbət dastanlarının başlıca xüsusiyyəti bir də ondan ibarətdir ki, aşiq öz sevgilisinə ancaq dərin, saf və müqəddəs duyğularla qovuşmaq istəyir. Güc, qüvvə, silah və zor məhəbbətlə uyuşmur. Məhəbbət məhəbbətlə qazanılmalıdır. Lakin məhəbbətə kənardan müdaxilə edildikdə, arada tor, hiylə, silah işlədikdə məhəbbətin paklığı itir, o adiləşir. Nisbətən qədim dastanlarımızda aşiq sevgisinə ya məhəbbəti ilə qovuşur, ya da bu məhəbbət hiylənin qurbanı olur. Məcnunun, Fərhadın, Kərəmin, Qəmbərin məhəbbəti də bu napaklığı götürməmiş, şüşə kimi sınımışdır.

XVI əsrə qədər yaranmış dastanlarımızın ilk variantlarında sevgililər daha çətin yollardan keçirlərsə də, yenə arzularına çata bilmirlər. Nisbətən qədim dastanlarımızdan olan və tədricən unudulan «Arzu-Qəmbər», ondan az sonra formalaşmış «Əsli-Kərəm», Nizami bulağından su içən «Leyli və Məcnun», «Fərhad və Şirin» xalq dastanlarında, həmçinin məşhur bayatı ustası Sarı Aşığın həyatı ilə bağlı «Yaxşı-Aşıq» dastanında və «Qurbani» Diri versiyasında sevgililər qovuşurlar. Bu dastanlar başqa dastanlarımıza nisbətən dərin hüznü, kədərli məzmunu malikdir. Aşıqların nakam eşqi qədim dastanlarımız üçün səciyyəvi olmuşdur. Bu ənənə yazılı ədəbiyyatda da dərin kök salmış, «Xəmsə»dəki məhəbbət dastanlarının əksəriyyətinin qəhrəmanı (Leyli, Məcnun, Fərhad, Şirin, Zeyd, Zeynəb) öz arzusuna çatmır. Bu ənənə sonrakı «Xəmsə»lərin çoxunda davam etdirilmişdir.

¹ Azərbaycan dastanları. 5 cildə, 1-ci c., 1965, s.154.

Bir vaxt orta əsr aşığılarının dilində əzbər olan və ilk Azərbaycan xalq dastanlarından sayılan «Arzu-Qəmbər» dastanını «Əsli-Kərəm» dastanının müəllifi də xatırlamışdır.

Xurşid öz Mahının dizinə yatdı,
Qəmbər Arzısının tozuna batdı,
Dünyada Şahsənəm murada çatdı,
Aşığı Qərib kimi gülən olmadı.¹

«Arzu-Qəmbər» dastanı, elə bu bənddə adı xatırlanan «Xurşid-Mah» dastanı xalq dastanlarının qədim nümunələrindən olmuş, lakin sonrakı aşığı məktəbi bu dastanları tədri-cən unutmuşdur.

«Arzu-Qəmbər» dastanını ilk dəfə 1964-cü ildə Əta Tərzi-başı qoca bir qarıdan yazıya almışdır. Əsər 1971-ci ildə Azərbaycan alimi, Kərkük folklorunun yorulmaz tədqiqatçısı Qə-zənfər Paşayev tərəfindən çap olunmuşdur.² «Arzu-Qəmbər» dastanı orta əsrlərdə Azərbaycan dastanları ailəsinə mənsub olmuşdur. Dastan məhəbbət ideyasına görə «Yaxşı-Aşığı» dastanı ilə yaxından səsleşir. Süjet bənzərsizliyindən başqa, hər iki dastan bayatı üzərində qurulmuşdur. Nəzm hissəsi ancaq bayatılardan ibarətdir. Dastandakı bayatılar qədim Azərbaycan bayatılarına daha çox bənzəyir.

Arzım endi bulağa,
Səsi gəldi qulağa,
Arzıya peşkəş olsun,
Şirvan, Təbriz, Marağa.³

Yuxarıda qeyd etdiyimiz «Əsli-Kərəm» dastanında bu dastanın xatırlanması, dastanda şəhərlərimizin yad edilməsi onun Azərbaycan mühiti ilə bağlı olduğunu göstərir. Dastanın dili bir tərəfdən «Dədə Qorqud» dastanının dilinə, həmçinin Azərbaycanın yerli şivələrinə çox yaxındır. Çox güman

¹ Yenə orada.

² Yenə orada, s.13.

³ Arzu-Qəmbər. Kərkük xalq dastanı. Toplayan Ə.Tərzi-başı / Redaktoru Q.Paşayev. Bakı: Gənclik, 1971, s.9.

ki, «Yaxşı-Aşıq» dastanı «Arzu-Qəmbər» dastanından bəhrələnmişdir. «Arzu-Qəmbər» dastanındakı bəzi xüsusiyyətlərin sonralar yaranan dastanlara da müəyyən təsiri duyulur.

«Arzu-Qəmbər»də də Xızır qəhrəmanın arzularını yerinə yetirir, hətta öz ölümünü Xızırdan diləyir. Xızır onun bu son arzusunu da yerinə yetirir. Dədə Qorqudda olduğu kimi Qəmbərin də diləyi qaibdən hasil olur.

XVI əsrdən sonrakı dastanlarda isə qəhrəmana, əsasən, Əli kömək edir, lakin vəziyyətdən çıxmaq üçün yeri gələndə qəhrəman özü də silaha sarılır, sevgisini silah gücünə qazandır. «Şah İsmayıl-Gülzar», «Novruz-Qəndab», «Qasım», «Heydər bəy», «Seydi və Pəri», «Məhəmməd və Güləndam», «Bəhram-Gülxəndan», «Mehr-Mah», «Şahzadə Əbülfəz», «Abbas-Dahadürüz», «Seyfəlmülk» dastanları bu sıradandır. Məhəbbət dastanları olmasına baxmayaraq, qəhrəmanın cəngavərliyi, bahadırlığı onu öz məhəbbətinə qovuşdurur. Burada əsas məqsəd məhəbbətdir, aşıqın sevgilisinə qovuşmasıdır, qəhrəmanlıq və cəngavərlik isə vasitədir. Məhəbbət dastanlarından bəhs edən M.H.Təhmasib yazır: «Məhəbbət dastanlarında əsas məzmun, yəni süjet qəhrəmanın buta ardınca getməsi və bu yolda başına gələn macəraların, öz sevgisi uğrunda apardığı mübarizənin təsvirindən ibarətdir. Lakin ilk baxışda şəxsi səadət, xüsusi məqsəd uğrunda gedən bu çarpışma, hətta didişmə kimi nəzərə çarpan bu mübarizə tipikdir. Tipik olduğu üçün də fərdi deyil, ümumi, hətta ictimaidir. Abbasın Gülgəzə çatmaq üçün şaha qarşı, Kərəmin Əsliyə çatmaq üçün Keşiş və keşişlərə qarşı, Qurbaninin vəzirə, xana, hətta Pərinin öz qardaşı Tapdığa, Tahirin öz əmisi Hatəm Sultana, Şah İsmayılın öz doğma atası Aslan şaha qarşı mübarizəsi fərdi, şəxsi səadət uğrunda aparılan mübarizə çərçivəsindən çıxaraq onlarla, yüzlərlə kərəmlərin, abbasların və başqalarının mübarizəsi kimi səslənməkdədir».¹

¹ Azərbaycan dastanları. 5 cildə, 1-ci c., 1965, s.10. M.H.Təhmasibin «Ön söz»ü.

XVI əsrdə və ondan sonra yaranan məhəbbət dastanlarımızda bu mübarizə bir qədər genişlənir, realist boyalara tündləşir, qəhrəmanın fəallığı daha da artır. M.H.Təhmasibin təsnifatına əlavə olaraq demək olar ki, məhəbbət dastanlarında üç vacib məsələ diqqəti cəlb edir:

1. Məhəbbət dastanlarının daha qədim variantları və versiyaları;

2. Məhəbbət dastanlarında astral və məcazi motivlərin güclənməsi;

3. Yeni dastanlarda realist təsvirin çoxalması.

Xatırladaq ki, «Leyli-Məcnun», «Fərhad-Şirin», «Əsli-Kərəm», «Tahir-Zöhrə», «Yaxşı-Aşıq», «İbrahim-Hürnisə», «Novruz-Qəndab», «Baxış-Leyla», «Məsum-Diləfruz», «Nəcəf-Pərizad», «Bəhram-Gülxəndan» və hələlik çap olunmamış, ağızlarda gəzən, yaxud əlyazması şəklində mövcud olan bir çox dastanlarımızın araşdırılması göstərir ki, bu dastanların ilk versiyası və ya buradakı motiv qədim mifik və əsateri qaynaqlarla, əfsanə və rəvayətlərlə, qədim nağıl və eposların süjetləri ilə daha çox səsləşir.

Məlumdur ki, Nizami «Leyli və Məcnun», «Xosrov və Şirin» poemalarını yazarkən qədim xalq rəvayətlərinə əsaslanmış, öz istəyinə uyğun olaraq böyük poemalar, dastanlar yaratmışdır. Nizamişünasların fikrincə, bugünkü xalq dastanları ailəsində adı xatırlanan «Leyli-Məcnun», «Fərhad-Şirin» dastanları məhz Nizami poemalarının süjetləri əsasında formalaşmışdır. Şübhəsiz, ərəb və fars qaynaqlarında mövcud olan bu süjetlərlə yanaşı, Nizami xalq arasında gəzən süjetlərdən də istifadə etmişdir. Lakin onun «Xəmsə»si dərin xalq məhəbbəti qazandığından və geniş yayıldığından xalq arasında gəzən variantlar unudulmuşdur. Orta əsr aşıqları da məhz poemadakı biçimlərə əsaslanaraq xalq dastanlarını həmin süjetə uyğunlaşdırmışlar. Ona görə də «İbrahim-Hürnisə» dastanında «Yusif-Züleyxa»nın izləri, «Novruz-Qəndab»da «Basatın Təpəgözü öldürməsi boyu»nun bəzi motivləri, «Baxış-Leyla» süjeti ilə «Əsli-Kərəm» süjetinin (demək

olar ki, eynidir, həmçinin həramilərin mağarasında baş verən əhvalatlar) yaxınlığı, «Bəhram-Gülxəndan» süjetinin «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında Səgrək boyu ilə uyğunluğu aydın nəzərə çarpır.

Zaman keçdikcə ayrı-ayrı aşuqların ifasında bu süjetlərə yeni qol-qanad verilmiş, hətta məlum dastanlar belə yeni dövrə və yeni estetik tələblərə uyğun olaraq dəyişmiş, təzə keyfiyyətlər qazanmışdır.

XVII-XVIII əsrlərin məhəbbət dastanlarında tədricən həm tarixi hadisələr, həm də tarixi şəxsiyyətlər – obrazlar reallaşır. Şah, vəzir, vəkil, sərkərdə, coğrafi ərazi adları, eyni zamanda zaman və məkan bildirilir. Məsələn, «Abbas-Gülgöz», «Heydər bəy», «Nəcəf və Pərizad», «Məhəmməd və Gülxəndan», «Qul Mahmud» və «Abbas» dastanları Şah Abbasla, onun dövrü ilə əlaqədardır.

Məlumdur ki, Azərbaycanın istilasını uğrunda İranla Türkiyə arasında uzun müddət vuruşmalar olmuş, Azərbaycan gah İranın, gah da Türkiyənin əlinə keçmişdir. Şah Abbas hakim olduğu dövrdə Azərbaycan üçün ikibaşlı siyasət yeritmişdir: «Uzun illər boyu İran və Türkiyə arasında davam edən müharibələr əhalinin amansız surətdə talan edilməsi, məhsuldar qüvvələrin vəhşicəsinə məhv edilməsi, on minlərlə adamın əsir alınması və öldürülməsi, görkəmli mədəniyyət abidələrinin tələf edilməsi ilə nəticələnmişdi». «...I Şah Abbas uzun sürən İran – Türkiyə müharibələri nəticəsində Azərbaycanın son dərəcə talan edilməsi və dağıdılmasını nəzərə alaraq vergiləri bir qədər yüngülləşdirməyə məcbur olmuşdu».¹

Həmin siyasətə uyğun olaraq nağıl və dastanlarda Şah Abbas həm mənfə, həm də müsbət şah kimi səciyyələndirilmişdir. Hətta əksər nağılların əvvəlində Şah Abbasın ünvanına satirik atmacalarda deyilir:

Şah Abbas cənnətməkan,
Tərəziyə vurdu təkən,

¹ Azərbaycan tarixi. I c.. Bakı, 1958, s.291.

İki qoz, bir girdəkan.

Şah Abbasla bağlı yaradılmış «Salehlə Valeh», «Şah Abbas vergisi», «Şah Abbas», «Şah Abbasın malı satılmayan erməniyə köməyi», «Həsən Qaranın nağılı», «Yoxsul qoca və xain vəzir», «Daşdəmirin nağılı», «Kəl Həsənin nağılı», «Məlik Çoban», «Əhməd və Sənəm» və bir çox başqa xalq nağıllarında Şah Abbas xeyirxah, ədalətli, «təğyiri-libas» olub haqqı, ədaləti bərpa edən, ölkənin qayğısına qalan, digər tərəfdən də istismarçı, acgöz, ədalətsiz, simasız, zülmkar hökmdar kimi təqdim edilir.

Eyni münasibət Şah Abbasla bağlı dastanlarda da aydın nəzərə çarpır. Hətta həmin dastanlarda nağıl motivlərindən və elementlərindən istifadə olunmuşdur. «Qul Mahmud» dastanında Mahmud Şah Abbasın məktəbində təhsil alır və vəzirin qızı Leylaya aşiq olur, məktəbi qurtarıb Təbrizə gəlir, bir müddət sonra Leylanın arxasınca İsfahana yola düşür və yolda başına çoxlu macərələr gəlir. Nəhayət, gedib Leylanı tapır. Vəzir onu zindana saldırır. Məsələdən xəbər tutan Şah Abbas Mahmudu öz aşığı Mehdi ilə dəyişdirir. Mahmud onun xoşuna gəlir, vəziri razı salıb Mahmudla Leylanın toyunu edir və Təbrizə yola salır.¹

Demək, dastana görə Şah Abbasın xüsusi məktəbi vardır, onun məktəbində sahibsiz uşaqlar təhsil alırlar, o ədalətlidir, sevgililəri bir-birinə qovuşdurur.

«Məhəmməd və Güləndam» dastanında da Şah Abbas Məhəmmədi oğulluğa götürüb tərbiyə edir, butasına qovuşmasına kömək edir.² Lakin dastanda sehr və cadu motivləri o qədər güclüdür ki, bu xüsusiyyət Şah Abbası az qala xalq nağıllarında təsvir olunan qəhrəmanlarla eyniləşdirir. «Heydər bəy» dastanının qəhrəmanı Heydər bəy isə Şah Abbasın oğlu kimi verilmişdir.³

¹ Azərbaycan dastanları, 3-cü c.. Bakı, 1967, s.215 – 234.

² Azərbaycan dastanları. 2-ci c.. Bakı, 1966, s.345 – 388.

³ Azərbaycan dastanları. 3-cü c.. Bakı, 1967, s.167 – 188.

Məhəbbət dastanlarının süjetində elə xətlər, epizodlar vardır ki, onlar məcazi səciyyə daşıyır, hətta dastan qəhrəmanlarının adlarının da məcazi mənası olur. Məsələn, «Tahir-Zöhrə», «Məhr-Mah», «Məhmehri ilə Xurşud», «Şahzadə-Sənubər» və başqaları bu qəbildəndir. Bu dastanlar içərisində öz qədimliyi, çoxvariantlılığı ilə seçiləni, həmçinin Şərqi xalqları arasında geniş yayılanı «Tahir-Zöhrə»dir. Dastanın Azərbaycan mühitindən başqa özbək, türkmən, tatar, uyğur, Şərqi Türküstan ərazilərində də variantları, versiyaları yayılmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dastan rus, ingilis və alman dillərinə də tərcümə olunmuşdur.¹

«Tahir-Zöhrə» dastanından parçalar, şeirlər müxtəlif illərdə çap olunmuş «Aşıqlar» və «El şairləri» kitablarına da daxil edilmişdir. Dastanın müxtəlif hekayə, nağıl və ya nata-mam versiya və variantlarından başqa bir neçə mükəmməl variantı daha geniş yayılmışdır. Onlardan birincisi inqilabdan əvvəl Ələkbər Həsənov tərəfindən «Bir yetimin naləsi və yaxud qardaş qardaşa etdiyi xəyanət» adı ilə yazıya alınmış və nəşr edilmişdir. İkincisi H.Əlizadə tərəfindən 1926-cı ildə Aşıq Əlidən toplanmış, üçüncüsü isə 1935-ci ildə Hənəfi Zeynallının Tovuz rayonunun Yuxarı Öysüzlü kəndində Aşıq Ələsgər Cəfərovdan topladığı və sonralar toplanmış variantlardır.²

Orta Asiya tədqiqatçıları və M.H.Təhmasib «Tahir-Zöhrə» dastanının ilk və qədim variantını göy cisimləri – səyyarələr, ulduzlar, onların hərəkəti, müxtəlif mənə daşıyan astronomik cədvəllər və s. ilə bağlı astral dastanların bariz nümunəsi kimi tədqiq etmişlər. Tahir, Zöhrə (onların adları da səma cisimlərinin adlarıdır) və dastanda iştirak edən başqa surətlər, onların başına gələn macərələr göy cisimləri ilə əlaqə-

¹ Жирмунский В.М. и Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947, с.510.

² Ə.Səfərli, X.Yusifov. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1982, s.166 – 175.

ləndirilmişdir. Ümumiyyətlə, astral əsər təbiət qüvvələrinin, təbiətdə baş verən hadisələrin, xüsusilə səma cisimlərinin, səyyarə və bürclərin insan təsəvvüründə şəxsləndirilmiş formada təcəssümüdür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə Şərqdə astronomiya elminin yüksək səviyyəyə qalxması bədii ədəbiyyata da təsir etmişdir. Hətta Xaqani, Nizami, Fələki, Əssar Təbrizi, Füzuli, Nəvai, Cami və başqaları astronomiya elminə vaqif olmuş, lirik və epik əsərlərində, obrazların səciyyəsində astral təsəvvürlərdən geniş istifadə etmişlər. Əssar Təbrizinin məşhur «Mehr və Müştəri» poeması bu qəbildən olan əsərlərdəndir.¹ Lakin «Tahir-Zöhrə» dastanı nə qədər qədim görüşlərlə səsləşsə də, sonrakı aşığı məktəbi dastanı müasirləşdirmiş, onda real həyat əlamətlərini gücləndirmişdir.

Əlbəttə, Azərbaycan nağılları və dastanlarının təsnifində astral motivli süjetlər və portretlər qədim olduğu qədər də geniş və zəngindir. Məşhur «Şəms-Qəmər» nağılı, «Mehr-Mah» və müxtəlif variantlı «Gül-Sineyvaz» dastanları da məcazi və astral təfəkkürün məhsuludur.

Qeyd edildiyi kimi, XVIII əsrin yüksək zirvəyə qalxan aşığı ədəbiyyatının epik növündə iki cəhət diqqəti daha çox cəlb edir. İlk növbədə əvvəlki əsrlərdə yaranmış dastanlar təkmiləşir, zamandan-zamana yeni don geyinir, yeniləşdiyi ictimai-ədəbi mühitin də müəyyən izlərini, elementlərini məzmununa hopdurur. Bununla belə, ənənəvi süjet və ideya qalır. Orta əsrlərdə yaranmış xalq dastanlarının əksəriyyəti XVIII əsrin ustad aşığıları tərəfindən yenidən cilalanıb daha da təkmilləşdirilmişdir. Bu dövrdə yaranan yeni dastanlar əfsanə, rəvayət və əsatiri təsəvvürlərdən tədricən uzaqlaşır, realist boyalarla zənginləşirdi. Bu cür dastanlar bir qədər də səfərnəmə xarakteri daşıyırdı. «Xəstə Qasımın Dağıstan səfəri», «Aşığı Valehin Dağıstan səfəri», sonralar «Aşığı Alının Türkiyə səfəri», «Aşığı Hüseyn Şəmkirolinin Naxçıvan səfəri»

¹ Yenə orada.

və başqa dastanlar real həyat hadisələrini əks etdirirlər. Bu səfərlərdə aşıq xalq qarşısında yaradıcılıq imtahanı verir və imtahanda onun istedadlı sənətkar kimi bütün yaradıcılıq məharəti üzə çıxır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dastanları içərisində məhəbbət dastanları dolğun məzmunu, bəşəri mündəricəsi, əsas surətlərin zəngin mənəvi aləmi və əxlaqi məziyyətləri ilə xüsusi yer tutur. Kəmiyyət etibarilə də Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının böyük hissəsini məhəbbət dastanları təşkil edir. Məhəbbət dastanları içərisində Dədə Kərəmin, Sarı Aşığın, Aşıq Qəribin, Qurbaninin, Abbas Tufarqanlının, Xəstə Qasımın adı və həyatı ilə bağlı dastanlar xalq arasında daha geniş yayıldığından və müxtəlif versiya və variantları yarandığından onların və onların müəllifləri haqqında ayrıca danışmaq lazım gəlir.

QƏHRƏMANLIQ DASTANLARI

KOROĞLU VƏ «KOROĞLU» DASTANI

Dünya qəhrəmanlıq-cəngavərlik eposları ilə eyni səviyədə dayanan bəşəri mündəricəli ədəbi abidələrimizdən biri «Koroğlu» dastanıdır. Dastanın ilk müəllifi və əsas qəhrəmanını Koroğlunun şəxsiyyəti koroğluşünasların həmişə diqqət mərkəzində olmuş və mübahisə doğurmuşdur. Koroğlunun şəxsiyyəti ilə bağlı mübahisə doğuran ilk fikir budur ki, xalq qəhrəmanı Koroğlu şeir yazmışmı, yoxsa həmin şeirləri aşıqlar Koroğlunun dilindən söyləmişdir? İlk növbədə Koroğlu qəhrəman olmaqla yanaşı, həm də şair və yaradıcı aşıq olmuşdur. Qəhrəman və şair kimi tanışmış şəxslər isə Azərbaycan ədəbiyyatında çox olmuşdur. Elə Koroğlunun müasiri Şah İsmayıl Xətai həm dövlət xadimi, sərkərdə, qəhrəman və nəhayət, gözəl şair idi. Koroğlu surətində Xətainin bir sıra keyfiyyətlərini görmək mümkündür. Koroğlunun da qəhrəmanlığı və şairliyi bir-birini tamamlayır. Onun qılıncı nə qədər kəsərlidirsə, şairliyi də qılıncı qədər kəsərli və qüdrətlidir. Şair Koroğlu öz bədii təfəkkürünün və fantaziyasının gücü ilə əzəmətli bir dastanın bünövrəsini qoymuşdur.

Bəllidir ki, Koroğluya aid şeirlərin və ilk hekayələrin yayıldığı zamandan az sonra salnaməçilərin, səyyahların, xalqın bədii söz sənətinə həvəs göstərənlərin nəzərini cəlb etmiş və tədricən həmin dövrdən başlayaraq yazıya almış, müxtəlif mülahizələr söyləmişlər. Bununla yanaşı, Koroğlu şeirlərini və sonralar Koroğlu ilə bağlı rəvayətləri izləyənlərin demək olar ki, hamısı Koroğludan tarixi şəxsiyyət kimi bəhs etmişlər. Koroğlu ilə həmər olan Arakel Təbrizli hələ 1662-ci ildə yazmışdı: «Koroğlu... Bu həmin Koroğludur ki, onun haqqında hal-hazırda aşıqlar tərəfindən oxunan saysız-hesabsız nəğmələr qoşulmuşdur. Nəğmələrdə adı tez-tez çəkilən Giziroğlu Mus-

tafa bəy Koroğlunun yaxın dostu idi».¹ Dastanın «erməni» versiyasının «Ön sözü»ndə X.Samvelyan qeyd edir ki, A.Təbrizli «Tarix» salnaməsini 1662-ci ildə tamamlamışdır. Salnamə XVI əsrin hadisələrini təsvir edir. Müəllif o zaman yayılmış Koroğlu nəğmələrinin birindən aşağıdakı beyti misal gətirir:

Koroğluyam, min on doqquz sənədə,
Göstərdim xan Eyvaza dağları.²

Miladi təqvimi ilə 1600-cü ilə təsadüf edən bu tarix Koroğlunun fəaliyyət dövrünü müəyyənləşdirməyə imkan verir. X.Samvelyan özü də bu mənbələrə əsaslanaraq yazır: «Koroğlu bir tarixi şəxsiyyət kimi azərbaycanlıdır».³

XVI əsrin böyük türk səyyahı Övliya Çələbi «Səyahətnamə»sində Koroğlunun Cəlali hərəkətinin ən çox şöhrətlənmiş iştirakçılarında biri olduğunu, həmin hərəkətdə musiqiçi (sazçı) dəstəsinin Koroğlu haqqında nəğmələr qoşub oxuduqlarını qeyd edir.⁴

Övliya Çələbi və başqa orta əsr müəlliflərinin yazılarına əsaslanaraq N.P.Boratav Koroğlunu tarixi şəxsiyyət, qəhrəman və saz şairi kimi araşdırmışdır.⁵

İlyas Muşeq 1721-ci ildə tamamladığı «Nəğmələr məcmuəsi»ndə həmin dövrə qədər yaşamış şair və aşuqlarla yanaşı, Koroğlunun da 13 şeirini vermişdir.⁶ Ə.Qaracadağının təzkiyəsində də Koroğlunun 20 şeiri verilmiş, o, şair kimi təmsil olunmuşdur.

Türk ədəbiyyatı tədqiqatçıları Sadəttin Nüzhət və A.S.Ləvənd Koroğlunun XVI əsrdə yaşamış, İran-türk müharibələrinin fəal iştirak etmiş cəsur döyüşçü, şair və musiqiçi olduğunu yazırlar.⁷ Bu döyüşlərdə iştirak edən sazandalar

¹ Koroğlu. Yerevan, 1941, s.19. X.Samvelyanın müqəddiməsi (ermənicə)

² Koroğlu. Yerevan, 1941, s.19.

³ Yəne orada, s.20.

⁴ N.P.Boratav. Folklor və ədəbiyyat. İstanbul, 1939, s.189.

⁵ Yəne orada, s.192.

⁶ İ.Muşeq. Nəğmələr məcmuəsi. 1721. RƏİ, № 445 (fotosurat)

⁷ Sadəttin Nüzhət. Türk ədəbiyyatı tarixi. İstanbul, 1932, s.244; A.S.Ləvənd. Ədəbiyyat tarixi dərsləri. İstanbul, 1941, s.189.

dəstəsi döyüşçülər haqqında şeirlər qoşur, nəğmələr oxuyurdular. Mıdhet Sədullah Səndər isə «Türkçə kitablarında yazıları bulunan şair və yazarların həyatı» əsərində qeyd edir ki, XVI əsrdə Koroğlu adını daşıyan iki şəxs olmuşdur. Birincisi şair Koroğlu, ikincisi qiyamçı Koroğlu. Şair Koroğlunun şeirləri qəhrəman Koroğlunun haqqında yaranan şeir və nəğillərlə qarışdırılmışdır.¹ Əksər koroğluşünasların gətirdikləri dəlillər onun şair və qəhrəman olduğunu təsdiqləyir. Azərbaycan ədəbiyyatşünası Salman Mümtazın da əldə etdiyi bir əlyazmasında məhz şair Koroğlu Alının (oğlunun) adı orta əsr şairləri ilə yanaşı çəkilməmişdir. S.Mümtaz 1919-cu ildə Şəkinin Gəncəli məhəlləsində Şeyx məscidinin uçmuş çardağından tapdığı əlyazmasında XIII – XVII əsrlərdə yaşamış şairlərin adına rast gəlmişdir.² S.Mümtaz elə oradaca bu adın məşhur Koroğlu, atasının da adının Alı olması məsələsinə diqqətli cəlb edir. XVII əsrdən qalma bir cümgdə Koroğlunun da, atası Əlinin də (şübhəsiz, Alıdır – Q.N.) adının Ənbəroğlu və başqa Azərbaycan şairləri ilə yanaşı çəkilməsi onun həqiqətən də XVI əsrin şairi olduğunu söyləməyə əsas verir. 1842-ci ildə «Koroğlu» eposunu nəşr edən A.Xodzko da müqəddimədə Koroğlunun məşhur şair olmasından, həm də igidliyindən ətraflı bəhs etmişdir. A.Xodzko yazırdı: «Beləliklə, Koroğlu həyatında baş vermiş bir hadisəyə dair improvizasiya qoyub getmişdir... Öz şöhrətinə və məşhurluğuna görə Firdovsinin pərəstişkarları bəlkə də bir az onu ötmüş olsun. Lakin «savadsız köçəri» olan Koroğlunun qəlbinin dərinliklərindən qaynayıb, dağların bulaqları kimi saf, qayalardan tökülən şlalə kimi şaqraq, şəffaf, nəğmələri daha təbii, təmiz və bakirədir».³ Həmin nəşrin rusçaya tərcüməsinə A.N.Pi-

¹ M.S.Səndər. Şair və yazarların həyatı. İstanbul, 1961, s.38.

² S.Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı, 1986, s.358-359.

³ Кёр-оглу. Восточный поэт-наездник... Перевод с английского С.С.Пенн. Тифлис, 1856, с.11.

pinin yazdığı rəydə isə deyilir: «Koroğlu onların (azərbaycanlıların) milli qəhrəmanı, eyni zamanda milli şairləridir».¹

1840-cı illərdə «Kavkaz» qəzetində «Koroğlu» haqqında çap olunmuş məqalə və rəylərin çoxunda Koroğlunun şəxsiyyətindən, qoşduğu nəğmələrdən, haqqında yaranan nağıllardan bəhs olunur.² Həmin müəlliflərdən biri X.Calalov yazır: «Asiyada nəğməkarlar tarixçilərin yerini tutur və böyük şöhrət, hörmət sahibi olurlar. Belə şairlər arasında demək olar ki, birinci yeri Koroğlu tutur».³

Azərbaycan tarixçisi A.A.Bakıxanov isə «Gülüstan-İrəm» əsərində İranla Türkiyə sərhədində Çənlibelin yerini qeyd etmişdir.⁴ Məşhur akademiklər V.V.Bartold və N.Marr da Koroğlunu şair-aşıq kimi tanımışlar.⁵

Göründüyü kimi, Koroğluya münasibətlərindən asılı olmayaraq ondan bəhs edənlərin hamısı Koroğlunun şairliyi ilə qəhrəmanlığını yanaşı xatırlamış, birlikdə bəhs etmişlər.

Koroğlunun Azərbaycan tədqiqatçıları da (H.Arashlı, M.H.Təhmasib, F.Fərhadov, V.Vəliyev, P.Əfəndiyev, A.Nəbiyev, M.Həkimov və b.) onun xalq qəhrəmanı – şair-aşıq olduğunu dönə-dönə qeyd etmişlər. Bu baxımdan M.H.Təhmasibin gəldiyi nəticə daha çox maraq doğurur. O yazır: «Görünür, bu vətənpərvər şair-aşıq-dastançı da tarixdən, zəngin şifahi ədəbiyyat xəzinəsindən yaxşı, gözəl, mənalı hər nə bilmişsə, bütün əzəməti, bütün qüdrəti ilə bir qəhrəmanın sazında, səsinə, sözündə, gözündə, əlində, dilində birləşdirmək istəmiş, müvəffəq də olmuşdur».⁶

¹ Современник, 1856, № 10; М.Садыхов. Очерки русско-азербайджанско-польских литературных связей XIX века. Баку, 1975, с.76-79.

² «Кавказ», 1842, № 22; 1846, № 39; 1847, № 22; 1856, № 21.

³ «Кавказ», 1842, № 22.

⁴ А.А.Вакıханов. Гülüстан-İрэм. Баку, 1951, с.187, 198.

⁵ В.В.Бартольд. Турецкий эпос и Кавказ. Книга моего Деда Коркута, с.109; Д.Ялийева. Цряк бир дилик бир. Баку, Йазычы, 1981, с.89 – 101.

⁶ М.Н.Тəhмасиб. Azərbaycan xalq dastanları. Баку, Elm, 1972, с.151.

B.Karriyev və X.Koroğlu Koroğlunun tarixi şəxsiyyət olmasını, Səfəvilər səltənətinə yaxın təkəli tayfasından olduğuna diqqət çəkirlər. Ancaq onlar unutmuşlar ki, «təkəlilər X – XIII əsrlərdə oğuz türkmənləri tərkibində Azərbaycana gəlmişlər» fikrinin elmi bünövrəsi yoxdur. Təkəlilər Azərbaycanın yerli tayfalarından olmuş, Koroğlu hərəkatında iştirak etmişlər.

Bütün yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Koroğlu XVI əsrdə yaşamış, xalq üsyanının rəhbəri və sərkərdəsi, eyni zamanda şair və nəğməkar olmuşdur. Bu üsyanın səbəbləri İran və Türkiyə arasında gedən müharibələrlə əlaqələndirilsə də, əlbəttə, bu, həlledici amil olmamışdır. Koroğlunun, Giziroğlu Mustafa bəyin və Dəli Həsənin əvvəlcə ayrı-ayrı, sonra isə bir cəbhədə geniş xalq kütlələrinin hərəkatına rəhbərlik etmələrinin başlıca amillərindən biri Şah İsmayıl səltənətinin tənəzzülündən sonra ilk növbədə onun tərəfdarlarına, ona yaxın olmuş azərbaycandilli tayfalara və nəhayət, səfəvilər siyasətini müdafiə edən qızılbaşlara divan tutulması ilə bağlı idi. İ.P.Petruşevskinin də¹, İskəndər bəy Münşinin də həmin hadisələrə dair ardıcıl araşdırmalarından bəlli olur ki, Şah Abbasın yeritdiyi daxili siyasət ilk növbədə Şah İsmayıl səltənətinə qarşı yönəldilmişdir. Eyni münasibət türk sultanının apardığı siyasətdə də müşahidə olunur. Anadoluada başlayan Cəlalilər hərəkatı ilə Azərbaycanda təqib olunan qızılbaşların qiyama çağırış səsi tədricən bütün peşə və sənət adamlarını, muzdurları ayağa qaldırdı. Bu hərəkata rəhbərlik edən qəhrəman və müdrik şair Koroğlu intiqam hissləri ilə alovlanan pərakəndə iğtişaş və qiyamları ümum-xalq üsyanına çevirib ideal bir cəmiyyət yaratmaq arzusunda idi. O, milliyyətindən, dinindən, dilindən, mənsub olduğu zümredən asılı olmayaraq, «sinifsiz bir cəmiyyət» yaratmaq

¹ И.П.Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI начале XIX вв. Л., 1949, с.230 – 240; Бах: А.А.Рахмани. «Тарих-и алам арай-Аббаси» как источник по истории Азербайджана. Баку, ... с.150 – 160.

naminə vuruşdu. Belə bir cəmiyyətin ilk bariz nümunəsini Koroğlu Çənlibeldə yaratmışdır. Əlbəttə, ilk bünövrəsini Koroğlu hərəkəti sonrakı inkişafı ilə elə bir vüsət aldı ki, onun davamçıları yeni-yeni şeirlər, aşıq havaları, nağıl və dastanlarla zənginləşdirdilər.

* * *

«Koroğlu» dastanı Azərbaycanda və eləcə də Yaxın Şərqdə müharibələr salnaməsi ilə zəngin olan tarixi bir epoxanın ədəbi abidəsidir. Dastan qədim mifik-əsatiri əfsanələrdən və «Dədə Qorqud» boylarından mayalansa da, onun məzmununda Səfəvilərin tənəzzülündən sonra xarici işğalçılara və yerli feodallara qarşı böyük və ardıcıl kəndli hərəkətinin ardıcıl və tükənməz mübarizəsi durur.

Məlumdur ki, XVI əsr və XVII əsrin əvvəlləri Yaxın Şərqdə, eləcə də Azərbaycanda feodal dövlətlərinin arasıkəsilməz müharibə apardığı dövrdür. 1602-ci ildən 1639-cu ilə qədər arası kəsilmədən davam edən bu müharibənin əslində döyüş meydanı Azərbaycan ərazisi olmuşdur. Bu dövrdə İran şahları ilə türk sultanları arasında gedən savaşlar nəticəsində Azərbaycan gah İran şahlığının, gah da Türkiyə sultanlarının əlinə keçmiş, o biri tərəfdən də daxili feodal çəkişmələrinin zülmü nəticəsində xalq kütləsi maddi və mənəvi cəhətdən məhrumiyyətlərə məruz qalmış, hər tərəfdən istismar edilmişdir. «Yaxın Şərqdə gedən bu qanlı müharibələr əhəlinin amansız surətdə talan edilməsi, məhsuldar qüvvələrin vəhşicəsinə məhv edilməsi, on minlərlə sakinin əsir alınması və öldürülməsi, möhtşəm mədəniyyət abidələrinin – rəssamlıq, memarlıq əsərlərinin, qiymətli əlyazmalarının və s. tələf edilməsi ilə nəticələnən işdir».¹ Belə bir zülm və əsarətə dözə bilməyən yerli əhəlinin bir qismi uzaq əyalətlərə gedir, Qızılbaş səltənətinə yaxın olan tayfaları isə yerli hakimlər kütləvi şəkildə öz yurdundan başqa yerlərə köçürüldülər. Müqavi-

¹ Azərbaycan tarixi, 1-ci cild. Bakı, 1958, s.290.

mət göstərmək istəyən tayfalar isə məhv edilirdi. Belə bir ərə-fədə kəndli iğtişaşları tədricən xalq üsyanına çevrilir, mütə-şəkkil şəkil alır, get-gedə ölkəni bürüyürdü. Bu üsyan həm yerli feodallara, həm də xarici qəsbkarlara qarşı ümumxalq hərəkatına çevrilirdi. Beləliklə, Yaxın Şərqi bəzi əyalətlərini və Azərbaycanı bürüyən bu xalq hərəkatına kəndlərdə yetiş-miş mehtər, qəssab, dəmirçi, çoban və başqa peşə adamları-nın sınıanmış bacarıqlı, igid və cəsarətli oğulları başçılıq edir və tezliklə də el arasında şöhrət qazanırdılar. Onların şöhrəti və qəhrəmanlığı haqqında dövrün ozan-aşıqları nəğmələr qoşur, hekayələr söyləyir, el məclislərində yayırdılar.

Üsyana rəhbərlik edən Koroğlu, Giziroğlu Mustafa bəy, Dəli Həsən, Eyvaz, Dəmirçioğlu, İsabalı, Bəlli Əhməd, Kosa Səfər, Kənan və başqalarının qəhrəmanlığı yalnız Azər-baycanda deyil, qonşu xalqların içərisində də geniş əks-səda dö-ğururdu. A.Təbrizli «Tarix» salnaməsində bu sərkərdələrdən 23-nün adını çəkir və qeyd edir ki, onlar haqqında nəğmələr qoşulur, hekayətlər yayılırdı.¹

XVII-XVIII əsrlərdə «Koroğlu» adı ilə bağlı dastanların həm lirik şeirləri, həm də epik süjetləri, bu süjetlərin epik va-riantları təkmilləşmə və kamilləşmə prosesi keçirir, eyni zaman-dan Qafqazda və Yaxın Şərqi ayrı-ayrı xalqları içərisində yayı-lır. Dastanlar yayıldıqca versiyalar və variantlar şaxələnir, təd-ricən hər xalqın milli təfəkküründə bir qədər də təzələnir, cila-lanır. Dastanın ardıcıl tədqiqatçısı prof. F.Fərhadov bu münə-sibətlə yazır: «Təsadüfi deyildir ki, sözün geniş mənasında «Ko-roğlu» rəvayətlərini yaşadan hər bir xalq onun epik surətini öz milli qəhrəmanları fonunda təsvir etməklə, Koroğlu şəxsiyyəti Azərbaycan dastanında – azərbaycanlı, özbək versiyasında – özbək, türkmən eposunda – türkmən göstərilirdiyi kimi, erməni rəvayətlərində – erməni, kürd folklorunda – kürd, gürcü varian-tında – gürcü qəhrəmanı səviyyəsində təcəssüm etdirilmiş və se-

¹ Koroğlu. Yerevan, 1941, s.19. X.Samvelyanın müqəddiməsi (ermənicə).

vilmişdir».¹ Bununla belə, koroğluşunaslar (A.Xodzko, V.M.Jirmunski, X.Samvelyan, X.T.Zərifov, B.Karriyev, F.Fərhadov, X.Koroğlu və b.) «Koroğlu» dastanının iki versiyasını əsas götürür və müxtəlif xalqların folklorunda yayılmış variantların bu iki versiya əsasında yarandığı qənaətinə gəlirlər.

Dastanın «erməni» variantının tədqiqatçısı X.Samvelyan müqəddimədə yazır: «Koroğlu tarixi bir şəxsiyyət kimi Azərbaycanlıdır, bu qəhrəmanlıq obrazı ətrafında yaranmış epos Azərbaycan ünsürlərinə malikdir. Lakin bununla birlikdə bu epos Şərq ölkələrinin müxtəlif xalqları içərisində geniş bir şəkildə yayılaraq xarakter xalq xüsusiyyətləri qəbul etmiş, yerli koloritlə cilalanmışdır».²

Özbək «Koroğlu»sunun tədqiqatçısı V.M.Jirmunski və X.T. Zərifov da dastanın qaynaqlarına eyni mövqedən yanaşmışlar. Yəni dastanın Zaqafqaziya və Yaxın Şərq versiyalarını onun Orta Asiya versiyaları ilə müqayisədə belə bir doğru nəticəyə gəlmişlər ki, Zaqafqaziya və Yaxın Şərq versiyaları bilavasitə Azərbaycan versiyasından nəşət etməklə bərabər dastanın əsas sütunu, başlıca epizodlar və qəhrəman surəti anlayışı eyni biçimdə verilmişdir.³

«Koroğlu» dastanlarının yaranıb yayılmasından bir neçə il sonra onun tədricən yazıya alınmasına və öyrənilməsinə də başlanmışdır. Deməli, A.Təbrizli «Tarix» (1662) salnaməsində Koroğlu hərəkətindən bəhs etmiş, onun haqqında yaranan şeir və nağılları salnaməsinə daxil etmiş, İlyas Muşeq onun şeirlərini «Nəğmələr məcmuəsi»nə (1721) köçürmüş, türk səyyahı Övliya Çələbi «Səyahətnamə»sində (XVII əsr) Koroğludan danışmış, Ə.Qaracadaği (1804) Koroğlunun 20 şeirini təzkirəsində vermişdir.

¹ F.Fərhadov. «Koroğlu» dastanının Zaqafqaziya versiyasına dair. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. 3-cü kitab. Bakı, 1968 s.31.

² Koroğlu. Yerevan, 1941. Müqəddimə, s.20.

³ V.M.Jinmunskiy i X.T.Zarifov. Uzbekskiy narodny qeroičeskiy gpos. M., 1947, s.183.

XIX əsrdən başlayaraq rus və Avropa mətbuatında Koroğluya həsr edilən nəğmə, hekayə və əfsanələr ətrafında müxtəlif rəylər çap olunur. «Koroğlu» dastanının 13 qolunu Aleksandr Xodzko İranda rus konsulu işlərkən Cənubi Azərbaycan aşığından toplayıb 1842-ci ildə Londonda ingilis dilində çap etdirir. O, bu xeyirxah təşəbbüsü ilə Koroğlunu ilk dəfə Qərbə tanıtdırır. «Kavkaz» qəzeti 1840-cı ildən başlayaraq «Koroğlu» dastanı haqqında demək olar ki, müntəzəm məqalə çap etməyə başlayır. 1842-ci ildə X.Calalov «Koroğlu»¹, 1846-cı ildə «Qaraoğlu haqqında nağıl»², bir il sonra «Koroğlu» haqqında məqalə çap olundu. Məqalədə müəllif qeyd edirdi ki, «O, yalnız Koroğlunun həyatına dair bir epizodla kifayətlənir, yaxşı olar ki, Koroğlu haqqında olan rəvayətlər hamısı toplanıb çap edilsin».³ 1856-cı ildə qəzet vədinə əməl edərək dastanı hissə-hissə çap etdi. Əlbəttə, bu, S.Pennin A.Xodzkodan etdiyi tərcümə idi. Elə həmin il qəzet xəbər verir ki, gürcülər arasında gözəl nəğmələr oxunur. Bu nəğmələri yerli müğənnilər yaradıb oxuyurlar.⁴ Bu illərdə alman etnoqraf-səyyahı A.Haqsthaufen də öz səyahətnaməsində Qafqaz ağsaqqallarından Koroğlu haqqında eşitdiklərini və Koroğlunun atasının gözlərinin çıxarılması nağılını toplayıb alman və rus dillərində çap etdirmişdir.⁵ P.Krasov isə «Koroğlunun Ərzurum səfəri»ni «Qafqaz qeydləri»ndə «Koroğlu haqqında əfsanə» adı ilə vermişdir.⁶

Ümumiyyətlə, XIX əsrin ikinci yarısından sonra da Qafqaza gələn səyyah, etnoqraf və müxtəlif əqidəli sənət adamları Koroğlunun haqqında eşitdikləri rəvayətləri və nəğmələri toplayıb hər biri öz əqidəsinə məxsus rəylərlə Qafqaz mətbuatında çap etdirmişlər və bu ənənə XX əsrdə də davam etmişdir.

¹ «Kavkaz», 1842, № 22.

² «Kavkaz», 1846, № 39.

³ «Kavkaz», 1847, № 22.

⁴ «Kavkaz», 1856, № 21.

⁵ А.Гагстаузен. Закавказский край. СПб., 1857, с.149 – 153.

⁶ П.Красов. Легенда о Кёр-оглы. «Кавказ», 1903, № 17.

Azərbaycanda Koroğlu şeirlərindən nümunələr XVIII – XIX əsrlərin cümləsinə daxil edilsə də, dastanın ayrı-ayrı qollarının çapına yalnız əsrimizin əvvəllərindən başlanılmışdır. M.Vəlizadə mehtər Alının gözünün çıxarılması hekayəsini SMOMK-da¹ çap etdirmişdir, Rza Zəki dastanın bəzi qollarını əsas məzmunu saxlamaqla işləyib², Vəli Xulufu isə dastanın iki qolunu Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdan toplayıb çap etdirmişdir.³ Gürcüstanın Ahıska rayonunun Polats kəndində yaşamış Aşıq Məhəmməd Yusifzadə Koşayevdən alınmış «Koroğlu» rəvayətlərindən bir neçəsi 1929-cu ildə çap olunmuşdur.⁴ 1936-cı il nəşrində isə Bozalqanlı Aşıq Hüseynə yazıya alınmış dastanın bir neçə qolu verilmişdir.⁵

«Koroğlu» dastanının ilk mükəmməl variantını H.Əlizadə 30-cu illərdə müxtəlif aşıqlardan toplayıb 1941-ci ildə çap etdirdi. Dastanın bu nəşrinə 14 qol, 2 variant və 52 müstəqil şeir daxil edilmişdir.⁶ Bu nəşrin bir sıra məziyyətləri vardır. Dastanın bu nəşri Gəncə, Tovuz və Qazax aşıqlarından toplanmışdır. Bu regionda Koroğlunun adı ilə bağlı qədim qalalar, kənd («Dəlilər» - Q.N.), səngərlər, çay, dağ, qaya adları indi də bu xalq qəhrəmanının adını daşımaqdadır.

«Koroğlu» dastanının sonrakı elmi nəşrləri prof. M.H.Təhmasibə məxsusdur.⁷ M.H.Təhmasib 1949-cu ildən başlayaraq dastanı bir neçə dəfə çap etdirmiş, nəşrdən nəşrə həm təzə qollar, həm də variantlarla mükəmməlləşdirmişdir. Tərtibçi əlavə versiya və variantlardan başqa İlyas Muşeqin və Ə.Qaracadağının təzkirələrindəki şeirləri də dastanın sonuna əlavə etmişdir. Dastanı ali məktəbdə tədris olunmaq

¹ CMOMPIK, № 9, c.122 – 126.

² R.Zəki. Koroğlu. Bakı, 1913.

³ V.Xulufu. Koroğlu. Bakı, 1927.

⁴ Gürcüstan türklərində «Koroğlu». Bakı, 1929.

⁵ Koroğlu. Bakı, 1936.

⁶ Koroğlu. Toplayanı H.Əlizadə. Bakı, 1941.

⁷ Koroğlu. Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı: 1949, 1956, 1959, 1965, 1975. Ön söz və tərtib M.H.Təhmasibindir.

üçün prof. F.Fərhadov da vəsait kimi çap etdirmişdir.¹ Nəhayət, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəşr etdiyi «Azərbaycan dastanları» ailəsinə Koroğlu dastanı da daxil edilmişdir.² Dastan bir neçə dəfə də rus dilində çap olunmuşdur. Dastanın ikinci çapını akad. V.V.Bartold hazırlamışdır.³

«Koroğlu» dastanının həm Azərbaycan versiyası, həm də dastanın başqa xalqlarda yayılmış versiya və variantları elmi şəkildə araşdırılıb tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan folklorşünaslığında H.Arashlı, M.H.Təhmasib və M.Seyidov dastanın qaynaqları, yaranması və öyrənilməsi məsələsini həm tarixi istiqamətdə, həm də ideya-sənətkarlıq baxımından ardıcıl izləmişlər.⁴ Bu müəlliflər, xüsusilə, XVI – XVII əsrlərdə Yaxın Şərqdə baş verən siyasi mübarizələri, İran-Türkiyə müharibələrini, bunun nəticəsində yaranan kəndli üsyanlarını, bu üsyanların «Koroğlu» dastanının nüvəsini təşkil etməsini zəngin mənbələr və məxəzlər əsasında tədqiq etmişlər.

Ə.Qarabağlı, P.Əfəndiyev, V.Vəliyev, M.Həkimov dastana ilk növbədə ali məktəb dərsliklərində və dərs vəsaitlərində geniş yer vermişlər.⁵ Bu dərsliklərdə, dərs vəsaitlərində «Koroğlu» dastanının tədqiqi tarixi, ideya-bədii və sənətkarlıq mə-

¹ Koroğlu. Məktəb kitabxanası. Bakı, Maarif, 1975.

² Azərbaycan dastanları. 5 cildə. 4-cü cild. Koroğlu. Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1970.

³ Антология азербайджанской литературы. М., 1939; Кёр-оглы. Азербайджанский народный эпос. Пер. с азербайджанского А.Шарифа. Баку, 1940, 1959.

⁴ H.Arashlı. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1956; Yenə onun. Aşıq yaradıcılığı. Bakı, 1960; M.H.Təhmasib. Koroğlu. Müqəddimə. Bakı, 1949 – 1975; Yenə onun. Azərbaycan xalq dastanları (Orta əsrlər). Bakı, Elm, 1972; M.Seyidov. Alı kişi və Koroğlu obrazlarının prototipləri haqqında. «Azərbaycan» jurnalı, 1978, № 3.

⁵ Ə.Qarabağlı. Azərbaycan ədəbiyyatı tədrisi metodikası. Bakı, 1968; P.Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1981, 1992, 2008; V.Vəliyev. Azərbaycan folkloru. Bakı, 1984; M.Həkimov. Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı. Bakı, 1983.

sələləri proqrama uyğun olaraq öyrənilmişdir. «Koroğlu» dastanının ədəbi əlaqələr istiqamətində öyrənilməsi də geniş bir miqyas almışdır. F.Fərhadov, Ə.Yerevanlı, İ.Abbasov, Y.Ramazanov dastanın həm «erməni» variantını, həm də erməni əlifbası ilə azərbaycanca yazıya alınmış şeirlərini və heka-yələrini izləyib zəngin nümunələr əldə etmişlər.¹ F.Fərhadovun «Koroğlu» dastanının Zaqafqaziya versiyası haqqında ardıcıl və ətraflı araşdırmaları daha əhəmiyyətli səmərə vermişdir.

A.Nəbiyev dastanı özbək versiyası ilə müqayisə etmişdir.² D.Əliyeva Gürcüstan SSR-in mərkəzi arxivlərində «Koroğlu» dastanına aid şeirləri və bəzi variantları üzə çıxarmışdır.³ M.Sadiqov və L.Məlikova dastanın ingilis, fransız və polyak dillərində çapına müvəffəq olmuşlar. L.Məlikova Fransada dastan haqqında monoqrafiya çap etdirmişdir.

«Koroğlu» dastanının müqayisəli öyrənilməsində B.Karriyev və X.Koroğlu daha geniş və zəngin mənbələr əsasında araşdırmalar aparmışlar.⁴ Bununla belə həmin müəlliflər diqqəti daha çox Koroğlunun milli mənsubiyyəti məsələsinə yönəlmişlər. F.Engels bu məqsədlə demişdir: «Biz tarixin dərinliklərinə nə qədər nüfuz ediriksə, eyni mənşəli xalqlar arasındakı fərq əlamətləri də bir o qədər silinir».⁵ F.Engelsin bu fikrinə söykənərək qeyd edə bilərik ki, «Koroğlu» kimi dün-

¹ F.Fərhadov. «Koroğlu» dastanına dair erməni mənbələri. API Ə, III, 1956; Yenə onun. Azərbaycan və erməni folklorunun müxtəlif janrlarında Koroğlu rəvayətləri. API Ə, XXVI, 1963; «Koroğlu» dastanının Zaqafqaziya versiyasına dair. ŞXƏT, 3-cü kitab, 1968; Ə.Yerevanlı. Azəri-erməni ədəbi əlaqələri. Yerevan, 1968; İ.Abbasov. Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. Bakı, 1977; Y. Ramazanov. Azərbaycan dilində yazıb yaranan erməni aşıqları. Bakı, 1977.

² A.Nəbiyev. Azərbaycan – özbək folklor əlaqələri. Bakı, 1978.

³ D.Əliyeva. Azərbaycan – gürcü ədəbi əlaqələri. Bakı, 1958; Ürək bir, dilək bir. Bakı, 1981.

⁴ Б.Карриев. Эпические сказания о Кёр-оглы у тюркоязычных народов. М., 1968; X.Korogly. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. М., 1983.

⁵ K.Marks i F.Gnqelgs ob iskusstve. M., 1957, s.312.

ya şöhrətli bir abidənin əsas qəhrəmanının və ilk müəllifinin tayfasını izləmək onu kiçiltmək deməkdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, «Koroğlu» dastanının Şimali Azərbaycan versiyası əsasında erməni, kürd, gürcü və b. Qafqaz xalqları arasında yeni-yeni variantlar yaranmış, bu variantların hər birinin də müxtəlif variant və qolları əmələ gəlmişdir. Eynilə də Cənubi Azərbaycan versiyası zəminində türk, türkmən, özbək, qazax, qırğız, tacik, tatar, Orta Asiya ərəbləri variantları yaranmış və bu variantların da hər birinin müxtəlif variantları yaranıb yayılmışdır. Xatırladaq ki, koroğluşünaslar bu variantların ən başlıcalarını müqayisə etmiş, birinin digərindən yaxın və uzaq fərqlərini izləməklə öz xalqına məxsus əlamətləri üzə çıxarmağa çalışmışlar. Tədqiqatçıların əsas rəyi bundan ibarətdir ki, «Koroğlu» dastanının nüvəsini Azərbaycan «Koroğlu»su təşkil edir və buradan qol-budaq atıb başqa xalqlara yayılmışdır. Bununla belə adlarını xatırladığımız hər xalqın özündə dastan onun milli təfəkküründə koloritləşib, yerliləşib yeni libas geymişdir. Lakin hamısında dastanın şah damarı, əsas sütunu Koroğlunun atasının gözlərinin çıxarılmasıdır. Bununla da Koroğlunun bu adı qazanıb mübarizə meydanına atılması xətti saxlanılmış, mübarizənin başqa istiqamətdə təkamülünü hər xalq özünəməxsus milli cizgilərlə inkişaf etdirmişdir.

Dastanın mündəricəsində XVI əsrin birinci yarısında Azərbaycanda baş verən kəndli hərəkəti durur. Aşıq sənəti bu hadisələrə elə bədii don geydirmişdir ki, dastandakı hadisələrlə tarixi hadisələr biri digərini tamamlayır. Aşıq öz təfəkkürünə məxsus bədii priyomlardan istifadə edərək tarixi faktları fantaziyasının gücü ilə cilalayıb elə bədii abidəyə çevirmişdir ki, onun səsi-sorağı bütün Şərq dünyasında eşidilməkdədir. Həqiqətən də «Koroğlu» dastanının əks-sədası və yayılma sferası Çin səddi ilə Şekspir vətəninin sərhədlərini aşıb bütün Asiya və Avropaya yayılmışdır.

Bütün versiya və variantlarda dəyişməyən motiv – Rövşenin atasının gözünün çıxarılması, bunun nəticəsində atasını

və əfsanəvi dayçaları götürüb Çənlibelə çəkilməsi, orada özünə yurd salması və ağalar dünyasından intiqam almasıdır. Dastan real tarixi gerçəkliyin bədii tərcümanı olsa da, xalq bədii təfəkkürünün əsəri qaynaqlarında ətə-qana dolub yeni-yeni mifik-əfsanəvi libas geymişdir. Dastanın əsas iştirakçıları Çənlibelin ilk sakini Koroğlu da, onun atları da, Misri qılıncı da əsəri qaynaqlardan boy atmışdır.

Dastanın əsas qəhrəmanı Koroğludur. O, öz şəxsiyyəti, təbiəti etibarilə hamıdan fərqlənir. Koroğlu qorxmaz və cəsur insan, təmkinli və tədbirli sərkərdədir. O, çətin anlarda belə təmkinini pozmadan tədbir görməyi, vəziyyətdən çıxmağı bacırır. Bu obrazı yaradan aşiq tarixi şəxsiyyətə fəvqəladə qüdrət libası geydirmək üçün ona əfsanəvi Qoşabulaqdan su içirmişdir. Dastanda həmin əfsanəvi bulaq haqqında deyilir ki, Çənlibelin yaxınlığındakı dağların birində ağacın altında bir cüt bulaq vardır. Adına Qoşabulaq deyilir. Yeddi ildə bir dəfə cümə axşamı məşriq tərəfdən bir ulduz, məğrib tərəfdən bir ulduz doğar və onlar göyün ortasında toqquşurlar. Onlar toqquşanda Qoşa bulağa nur tökülər, köpüklənib daşar. Hər kim Qoşabulaqdan doyunca içsə aşiq olar (aşiq sözünün nurla, işıqla bağlılığı buradan aydın görünür). Özünün də səsi elə güclü olar ki, nərəsindən meşədə aslanlar ürkər, quşlar qanad salar, atlar, qatırlar dırnaq tökər. Çox igidlər, şahzadələr bu su üçün gəlirlər, ancaq heç birinin baxtı yar olmayıb. İndi yeddi il tamam olmalıdır. Vədə çatıb.¹ Alı kişi Rövşənə məsləhət görür ki, gedib həmin bulağı tapsın, gözləsin, suyu daşanda həm yuyunsun, həm içsin, bir qab da ona gətirsin. Rövşən atasının dediyi kimi də edir. Ancaq vaxtında atası üçün su götürə bilmir.

Göründüyü kimi, ulduzlar, işıq, dağ, su, ağac əsəri anlayışların birləşməsi nəticəsində Rövşənə şairlik və qəhrəmanlıq qüdrəti verilmişdir. Rövşənə belə bir fəvqəladə vergi nəşib olduqdan sonra onun silahı da mifik təsəvvürün doğurduğu qeyri-adi silah olmalı idi. Dastanda Koroğlunun Misri qılıncı-

¹ Koroğlu. Bakı, 1959, s.36.

nın ildırım parçasından olduğu haqqında bir rəvayət söylənir. Guya Rövşən buzov otararkən yerdən bir daş götürüb buzova atır. Daşın yelindən buzov ölür. O, əhvalatı atasına danışır. Atasını həmin daşı gətirtdirib ustaya qılinc düzəltdirir və gizlədir. Məqam gələndə qılinc Rövşənə verib deyir: « - Rövşən, al bu qılinc, belinə bağla. Bu qılinc sən gördüyün qılincə bənzəmər. Bu qılincə İldırım qılinc deyər. Bu elə qılincdir ki, qabağında heç bir şey dayanmaz. Hər nəyə vursan, kəsər, tökər. Bu qılinc ilə sən xanlara, bəylərə, paşalara qan udduracaqsan. Bu qılinc ilə müxənnətlər, namərdlər sənə əlindən dad çəkəcəklər. Bu qılinc ilə sən qalalar sındıracaqsan, sədlər dağıdacaqsan. Ancaq bunun İldırım qılinc olduğunu heç kimə bildirmə. Bundan sonra bunun adına Misri qılinc deyərsən. Nə qədər ki sən Qıratın belindəsən, bu qılinc da sənə əlindədir, heç bir düşmən sənə bata bilməyəcək».¹

Deməli, Rövşənə silahı da əfsanəvi silahdır. Rövşənənin atları – Qırat da, Dürat da dəniz ayğırından törəmiş əfsanəvi atlardır. Rövşənənin atası ağalar səltənətinin zülmünü gördükdən sonra, üstəlik həmin atlara görə onu dünya işığına həsrət qoyub gözlərini də çıxarırlar. Bundan sonra Rövşənənin adı Koroğlu qoyulur. Dastanda deyildiyi kimi, Koroğlu Qıratın belində, Misri qılinc əlində döyüşə girəndə ordular onun hücumuna tab gətirə bilmir. Koroğlu nəyə çəkəndə atlı atından yıxılır, quş qanad salır. Nəhayət, Koroğlunun bir silahı da vardır. Bu, onun Qıratı qədər sürətli, Misri qılinc qədər kəsərli, yer, göy titrədən nərəsi qədər zəhmli olan mənəvi silahı, ecazkar təbii, saz-söz qüdrətidir. Döyüşə girməzdən əvvəl sazin cəngi səsi, sözün çağırış ruhu Koroğluya yeni güc, yeni qüvvət verir. Bununla da o, dəliləri döyüşə ruhlandırır, düşməni sarsıdır:

Haydı, dəlilərim, haydı,
Yeriyin meydan üstünə.
Havadakı şahin kimi

¹ Koroğlu. Bakı, 1959, s.33.

Şığıyın al qan üstünə.¹

Məhz bu səfərbəredici hücum əmrindən sonra Koroğlu Qıratın cilovunu buraxır. Misri qılıncı qından çıxarır...

Koroğlunun qəhrəmanlığı ilə şairliyi həmahəngdir, birbirini tamamlayır. Onun saz-söz sənəti təkcə döyüşə çağırışlarla məhdudlaşmır. Buradakı nəsihət də, zəmanədən şikayət də həzin lirizm, bədii boyalar ilə yüksək sənət əsərini xatırladır. O, yalqızlığı hiss etdikdə, dar ayaqda xəyala dalır, dəruni hisslər keçirir, bu da onun lirikasının məzmununa hopur:

Ay ağalar, ay paşalar,
Heç iyid yalqız olmasın.
Ətim yeyib, qanım içən
Namərdə möhtac olmasın.

Haşa demərəm, haşadan,
Qorxmaram bəydən, paşadan,
Kükürəyib çıxsa meşədən
Aslan da yalqız olmasın.

Koroğlunun daş qalası,
Ərşə çıxıbdır nalası,
Ördək ilə qaz balası,
Göllərdə yalqız olmasın.²

Koroğlunun adı ilə bağlı şeir aləmi çox zəngindir. Bu şeirin ilk variantları yuxarıda xatırladığımız kimi, Koroğlunun özünə məxsusdur. Şübhəsiz, dastanın yeni-yeni qolları, variantları və versiyaları yarandıqca məzmununa xidmət edən yeni-yeni şeir variantları da yaranıb yayılmışdır. İlyas Muşeqin köçürdüklərini, başqa erməni əlifbası ilə yazıya alınmışları və Ə.Qaracadağının məcmuəsinə və başqa cümlərə köçürülmüş şeirləri sonradan müxtəlif aşıqlardan toplanmış şeirlərlə tutuşdurduqda həqiqətən Koroğlu şeirinin nə qədər geniş bir vüsət aldığını, geniş bir ərazi fəth etdiyini görmək olar.

¹ Koroğlu. Bakı, Azərnəşr, 1941, s.106.

² Koroğlu. Bakı, Azərnəşr, 1941, s.78 – 79.

Koroğlu poeziyası Azərbaycan xalq şeirinin çox qüdrətli bir qoludur. Bu poeziya XVI əsrdən başlayaraq, əsr-əsr, qərinə-qərinə, mərhələ-mərhələ keçərək yeni rənglər almış, şaxələnmiş, yeni məzmununda, yeni şəkildə Şərqdən Qərbə, Qərbdən isə yenidən Şərqə yayılmışdır.

Koroğlu şeiri heca vəznli xalq şeirinin üç əsas şəkli olan gəraylı, qoşma, arabir də bayatıda vüsət tapmışdır. Bu poeziyanın əsrlərdən bəri hafizələrdə yaşamasının əsas sirri sınaqlardan çıxmış xalq bədii formasının sadə, təbii ritmindədir. Bu poeziya şəkildə sadə olsa da, məzmun və ideya-bədii mündəricəsinə görə çox zəngindir. Burada döyüşə çağırış, qəhrəmanlıq, mübarizlik notları daha güclüdür. Koroğlu dəliləri səfərə yola salanda da da tapşırıqlarını əvvəlcə şeirlə bildirir:

Eyvaz, atı yaxşı saxla,
Döşdü Bayazidin yolları.
Yollar ayrıcını yoxla,
Beşdi Bayazidin yolları.

...Halaypozan qollar bükər,
Töxmaqvruran qəhrin çəkər,
Ərəbat nal-mıxın tökər,
Daşdı Bayazidin yolları.

Koroğlu poeziyasında yürüş və döyüş nidaları nə qədər sərt və kəskindirə, döyüşsüz keçən adi sakit anlarda, məclislərdə, qadınlara müraciətdə, hətta tənha vaxtlarda bu poeziya şirin, dadlı-tamlı, zərif və bütün bu keyfiyyətlərlə yanaşı, humanist, dünyəvi bir məzmun kəsb edir.

Çağırın Eyvazı gəlsin məclisə,
Verin şirin badə, cana nuş olsun!
Qurun nərduxtanı, gəlin oynayaq,
Atın ağ zərləri şeşi-beş olsun!

Bir xələt biçərəm Eyvaz boyundan,
İncimərəm xasiyyəti-xoyundan,
Kəsin tunculardan, qırın qoyundan,

Yeymə dəlilərim, keyflər xoş olsun!¹

Koroğlu poeziyasında aşıq şeiri növlərinin kamil nümunələri yaradılmışdır. Bunların arasında hərbə-zorba, deyişmə, ustadnamə və vücudnamə xüsusi yer tutur. Koroğlu və dəliləri düşmənə üz-üzə gələndə əvvəlcə saz və sözlə vuruşurlar. Burada da Koroğlu meydanı və fürsəti əvvəlcə düşməyə verir. Düşmən mərd adamdırsa, Koroğlu onunla mərdanə rəftar edir, lazım gəlsə bağışlayır. Namərd və hiyləgərdirsə, Misri qılıncı işə salır. Koroğlunun hərbə-zorbası döyüşlə nəticələnir.

Bu qəhrəman el şairinin gözələ həsr olunmuş vücudnaməsi dərin bədii mündəricəsi ilə poetik təfəkkürün məhsuludur. Koroğlu gözəlin üç yaşından yüz yaşına qədərki həyat yolunun əsas anlarını, vaciblərini lirik boyalarla təsvir edir:

Üç yaşından beş yaşına varanda,
Yenicə açılan gülə bənzərsən.
Beş yaşından on yaşına varanda
Arıdan saçılmış bala bənzərsən.

...Səksəndə sinir yenər dizinə,
Doxsanında qubar qonar gözünə,
Koroğlu der, çünki yetdin yüzünə
Uca dağ başında kola bənzərsən.²

Göründüyü kimi, vücudnamə dərin məzmunlu fəlsəfi bir sonluqla bitir. Şairin bənzətməsi rəssam təxəyyülünün bədii lövhəsi kimi canlı, real və təbiidir.

Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, Şərqin mütəfəkkir söz sərflarının sağlığında yaratdığı söz sonralar beləcə ruhlu müdrik adamlar tərəfindən davam etdirilmişdir. XIII əsrdən bəri Molla Nəsrəddinin qoyub getdiyi irsə nə qədər əlavələr olmuşdur və bunları indi də bir-birindən ayırmaq çətindir. Koroğlunun da sənət taleyi belə olmuşdur. XVI əsrdən bəri Koroğlu poeziyasına sonrakı aşıqlar nə qədər əlavələr etmişlər. Hətta onların

¹ Koroğlu. Bakı, 1959, s.333.

² Koroğlu. Bakı, 1959, s.478.

sırasında Aşiq Cünunun, Qaracaoğlanın, Qul Mahmudun, Budaq Dədənin, Aşiq Abbas Tufarqanlının və nəhayət, Xəstə Qasımın poetik üslubu aydın seçilir. Bu sənətkarlar və onların müasirləri Koroğlu şeirini daha da cilalamış, zənginləşdirmiş, zaman-zaman yeniləşdirmişlər. Eyni dinamik inkişaf Koroğlu poeziyasının qonşu xalqlara və qohumdilli xalqlara yayılmış versiya və variantlarında da davam etməkdədir.

Koroğlu şeiri, sənəti, coşğun havaları nikbin bir ruha, yüksək pafosa malikdir. Bu da qüdrətli sərkərdə və şair-aşığın xalq arasında böyük şöhrət qazanmasına səbəb olmuşdur. Koroğlu nəsilərin qəlbində qəhrəmanlıq qürurunu, vətənpərvərlik və humanizm hissini coşdurən şöhrət rəmzidir.

Koroğlunun sərkərdəliyi altında qəhrəmanlıq məktəbi keçən və dəli adı şöhrət qazanan igidlərin hamısı kəndli balalarıdır. Onların bəzilərini Koroğlu şəxsən sınaqdan keçirib öz dəstəsinə götürmüş, bəziləri isə ağasından qaçıb Koroğlunun igidliyinə, mərdliyinə pənah gətirib dəlillərə qoşulmuşdur.

Dastanda iştirak edən personajların mənşəyi, milli və ictimai tərkibi də müxtəlifdir: Giziroğlu, Ərəboğlu, Gürcüoğlu Məmməd, Qəssaboğlu, Dəmirçioğlu, Mehtər oğlu, İlxıçı oğlu, Xotkar qızı, Xan qızı, Paşa qızı... bunlarla yanaşı, çox müxtəlif peşə və sənət adamları, müxtəlif zümrənin nümayəndələri ağasız, qulsuz, azad bir cəmiyyət qurmuşlar.

Koroğlunun səfər etdiyi, ayaq basdığı yerlərin xəritəsi coğrafi baxımdan çox zəngindir: Bayazid, İstanbul, Rum, Ərəbistan, Bağdad, Ərzurum, İrəvan, Tiflis, Toqat, Türkmən, Xoy, Dərbənd, Ərzincan, Qaradağ, Ceyran düzü ... və b. Göründüyü kimi, mübarizənin sərhədi bəzən Azərbaycandan çox-çox uzaqlara, Orta Asiyaya, Ərəbistana, Rum elinə gedib çıxır. Bu da dastanın bir Şərq dünyasına yayılması üçün başlıca amil olmuşdur.

Belə bir mükəmməl dəyişməz özöldən sonra mübarizənin müxtəlif və rəngarəng yolları başlayır. Bu yollar Çənlibel dağlarının naxış-naxış cığırları kimi dürlü-dürlü və rəngarəngdir. Çənlibel bir dağ silsiləsi olduğu halda azadlıq rəmzinə çevrilir və feodal səltənətində buxovlanan hər bir insan, istər yoxsul,

kəndli oğlu Bəlli Əhməd olsun, istər xotkar qızı Nigar xanım xoşbəxtliyi və əsil yaşamağı bu azadlıq yurdunda tapırlar. Bu yurdda cəmləşən cəmiyyətin bir amalı vardır: İnsanlıq və azadlıq naminə qılınc çalmaq! Çənlibel cəngavərləri döyüşdə nə qədər amansızdırlarsa, bir-biri ilə rəftarda və yoxsullar dünyasına münasibətdə insanlıq mücəssiməsinə çevrilirlər. Dastanın da dünya şöhrəti qazanmasının başlıca səbəblərindən biri budur.

«Koroğlu» dastanı bütöv və kamil abidədir. Bu, ilk növbədə onun quruluşu ilə bağlıdır. Belə ki, «Alı kişi» qolu dastanın başlanğıcı, «Koroğlunun qocalığı» isə dastanın son qoludur. Yerdə qalan qollar Koroğlunun və onun qəhrəman dəlilərinin Şərqin müxtəlif şəhər və vilayətlərinə səfərləridir. Belə zəngin mündəricə və kompozisiya həm dastanın bütövlüyü üçün zəmanət verir, həm də dastana əlavə qollar daxil edildikdə onun bütövlüyünə xələl gətirmir. Çünki dastanın çoxvariantlılığı göstərir ki, səfərlərin sayı qeyri-müəyyən olmuşdur. Təbii ki, bunlar əvvəlcədən düşünülməmişdir. Buna görə də dastan öyrəniləncə yeni-yeni qollar tapılır, toplanılır. Doğrudur, bu qolların bəziləri dastanın ümumi ruhuna uyuşmur, sonralar uydurulmuş, dastanın ruhuna oxşadılmış qollardır. Deməli, «Koroğlu» dastanına yenə də yeni qollar əlavə oluna bilər. Lakin başlanğıcla sonluq dəyişməz qalır. Əfsanəvi-sehrli qüvvələr də bu qollarla bağlıdır. Koroğlunun əfsanəvi qəhrəmanlığı üçün başlanğıc qolda zəmin yarandığı kimi, son qolda da ölməzliyi əsaslandırılmışdır.

Ustad aşiq dastandakı başqa qolların sayını müəyyənləşdirməmişdir. O, yenə də tarixi həqiqətə əsaslanmışdır. Yəni tufəngin çıxması ilə tarixin yeni mərhələsi başlayır. Bu mərhələ ilə oxun, qılıncın həll etdiyi mübarizə və müharibəni indi odlu silah həll edəcəkdir. Koroğlu öküz aparən kəndlinin əlindəki tufənglə öküzü necə öldürdüyünü gördükdən sonra getdi fikrə. Qalın qaşlar çatıldı. Alın elə qırışdı, elə qırışdı ki, qatlar bir-birinə söykəndi. Gözlər hərəsi elə bil bir dənə durğun gölə döndü. Üzünə, gözüne qaranlıq çökdü. Nigar baxdı ki, Koroğlu bir təhər oldu. Elə bil ki, dünyanın bütün işi, dərdi, qəmi onun üstünə töküldü. Yanaşb onun əlindən tutdu. Baxdı ki, yox, Koroğlu özündə, sözü-

də deyil. Haçandan-haçana Koroğlu özünə gəldi. Tüfəngi kişinin özünə qaytardı. Yavaş-yavaş başladı deməyə:

Titrəyir əllərim, tor görür gözümlə,
Mənmi qocalmışam, ya zamanamı?
Dolaşmır dəhanda söhbətim, sözüm,
Mənmi qocalmışam, ya zamanamı?

Tutulur məclisdə iyidin yası,
Kər görmür qılıncı, polad libası,
Gəlib bic əyyamı, namərd dünyası,
Mənmi qocalmışam, ya zamanamı?

Belə zaman hara, qoç iyid hara?
Mərđləri çəkərlər namərđlər dara,
Baş əyir laçınlar, tərđanlar sara,
Mənmi qocalmışam, ya zamanamı?

Axır əcəl gəldi, etdi hay, haray!
Çəkdiyim qovğalar bitdi hay, haray!
Tüfəng çıxdı, mərđlik getdi hay, haray!
Mənmi qocalmışam, ya zamanamı?

Koroğluyam, Qırat üstə gedərdim,
Müxənnətlər başın vurub əzərdim,
Nərələr çəkərdim, səflər pozardım,
Mənmi qocalmışam, ya zamanamı?

Bu söz əslində dastanın yekunudur. Eyni zamanda Koroğlunun fəaliyyət göstərdiyi tarixi mərhələnin də yekunudur. Buna görə də Koroğlu şeirdə odlu silahla başlayan yeni tarixi dövrün çox dəqiq təhlilini vermiş, bununla da koroğluluğa son qoymuşdur. Bəs Koroğlunun taleyi? Bolqar «Koroğlu»sunda və prof. A.Nəbiyevin topladığı variantda Koroğlu qeybə çəkilir. Əlimizdəki dastanda isə Koroğlunun ölümü təsvir olunmur. Belə bir rəmzi sonluqla bitən dastanın yaradıcısı ustad aşiq Koroğlunu ölməzlik rəmzi kimi təsvir etmiş, tarixin yeni mərhələsində mübarizənin yeni şəkildə davam edəcəyi nəticəsinə gəlmişdir.

MƏHƏBBƏTİNİ QƏHRƏMANLIQLA QAZANAN AŞIQLAR

Qədim əfsanələr, rəvayətlər, qəhrəmanlıq nağılları və «Dədə Qorqud» boylarının motivləri zəminində orta əsrlərdə bir sıra dastanlar yaranmışdır. Bunların məzmununda məhəbbət macərələri geniş yer tutsa da, sevgililər öz məqsədlərinə qəhrəmanlıq göstərməklə nail olurlar. Belə dastanlara «Novruz-Qəndab», «Şah İsmayıl-Gülzar», «Abbas», «Qasım», «Heydər bəy», «Bəhram-Gülxəndan», «Məhəmməd-Gülxəndan», «Seydi-Pəri» və başqalarını göstərmək olar. Şübhəsiz, bu dastanlarda başlıca məqsəd qəhrəmanın məhəbbətinə qovuşmasıdır. Lakin məqsədə nail olmaq üçün qəhrəman saz və sazla yanaşı, aqlın və qılıncın gücündən də istifadə edir.

Novruz Qəndabın ardınca Misirə gedib qayıdarkən bütün maneələri qılınc gücünə dəf edir. Onun Kəlləgözü öldürdüyü səhnə Basatın Təpəgözü öldürdüyü səhnəni yada salır; «Bəhram-Gülxəndan» dastanı isə «Dədə Qorqud» dastanındakı «Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu»nun demək olar ki, eynidir. Məlumdur ki, bu boyda Səgrək təkura əsir düşmüş qardaşının ardınca gedir. O, kafirlərlə vuruşur, onları məğlub edir. Axırda Əgrəyi zindandan çıxarıb Səgrəyin üzərinə göndərirlər. Əgrəklə Səgrək bir-birini tanıyır, birləşib kafirlər üzərində qələbə çalırlar.¹

«Bəhram-Gülxəndan» dastanında da Bəhram Çəlxutan şahlığına gedib çıxır və şahın qızı Gülxəndan üçün gələn yeddi qardaşı məğlub etsə də, aldanıb onların toruna düşür, zindana salınır. Nəhayət, kiçik qardaşı Heydər böyüyüb qardaşının ardınca gedir. Yeddi qardaş Bəhramla Heydəri vuruşmağa təhrik edirlər. Qardaşlar bir-birilərini tanıyıb birlikdə yeddi qardaşı məğlub edirlər.² Hər iki dastanın yeganə fərqi ondadır ki, «Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu»nda sevgi motivi

¹ Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Gənclik, 1978, s.134 – 142.

² Məhəbbət dastanları. Bakı, Gənclik, 1982, s.13 – 44.

yoxdur. Burada Oğuz ellərinin mənafeyi və birliyi əsas məqsəddir. Bəhrəm-Heydər süjetinin məzmununda isə Bəhrəmin sevgilisi Gülxəndana qovuşması əsas məqsəddir. Deməli, dastançı «Dədə Qorqud» boylarının qəhrəmanlıq motivlərindən istifadə edərək məhəbbət dastanlarının mübarizə xəttini daha da zənginləşdirmişdir.

Ümumiyyətlə, oxşar süjetli dastanlar və ya nağıl-dastanlar dastan yaradıcılığında geniş yayılmışdır. Məzmunu görə belə dastanların süjet oxşarlığını müqayisə etdikdə istər-istəməz birinin qədim, digərinin onun əsasında yarandığı məlum olur. Belə yaxın süjetli dastanlara «Qasım» ilə «Şah İsmayıl»ın məzmunca oxşarlığını da misal göstərmək olar.

Heratlı Qasım hind padşahının qızı Əsmayıl Pərinin ardınca gedərkən yolda bir sıra qəhrəmanlıq sərgüzəştləri ilə qarşılaşır: Key Qubadla vuruşur, büt-pərəstlərlə döyüşür. Cəlalını məğlub edərkən məlum olur ki, o, qəhrəman bir qızıdır. Əhdə görə Cəlalı da Qasıma qoşulub Hindistana gedir. Əsmayıl Pərinə gətirərkən hind qoşununu da məğlub edib vətənə qayıdırlar. Heratın vəziri Qasımın ata-anasını (Fətəli şahı) həbs edib kəc anbarına salmışdır.

Qasım vəziri öldürüb ata-anasını azad edir. Atasının məsləhəti ilə özü şah olur. Nisbətən az yayılmış bu qədim süjetlə «Şah İsmayıl» dastanı arasında yaxından səsleşən elementlər çoxdur. Əslində süjetlərin ikisində də qədim dövrlərə çəkən, hətta ərəblərin Azərbaycana yürüşü ilə səsleşən izlər qalmışdır. «Qasım» dastanında bəzi yer və qədim əsətlərin adları, tarixi-əfsanəvi surətlər (Key Qubad, Fəğfur), qədim dinlərin izləri bu dastanı orta əsrin ilkin çağlarına çəkir. Belə əlamətlər «Şah İsmayıl» dastanında da yox deyildir. Bizcə, Ərəbzəngi də (əslində Ərəbzəngi zənci ərəbdir) ərəblərin Azərbaycana yürüşündən sonra ölkəyə səpələnmiş bədəvi ərəblərin obrazıdır. Lakin «Şah İsmayıl» dastanı XVI əsrin Şah İsmayılı ilə (və ya II Şah İsmayilla) heç cür səsleşmir. Adın eyniliyi və II Şah İsmayılın Qəhqəhə qalasında iyirmi ilə yaxın dustaq qalması ilə uyuşmur. Bunlar yalnız sonradan

dastana əlavə olunan motivlərdir. Burada da qədim süjetlə XVI əsrin məşhur Şah İsmayılı eyni adı daşıdıqlarına görə qarışdırılmışdır. Lakin Şah İsmayılın Sultan Səlimlə Çaldıran müharibəsindən bəhs edən «Şah İsmayıl və Taclı xanım» dastanından parçalar RƏİ-də saxlanılır.¹ H.Araslının, Ə.Məmmədovun və M.H.Təhmasibin bəhs etdikləri natamam dastanda Çaldıran müharibəsindəki hadisələr təsvir olunur. Müharibədə məğlub olan Şah İsmayılı arvadı Taclı xanım, sərkərdələrindən Durmuş xan və Salman Xəlifə təsəlli verirlər. El aşığı tarixi hadisəni təsvir etməklə yanaşı öz arzusuna uyğun hərəkət edərək Şah İsmayılın böyüklüyünü kiçiltmək istəməmişdir. Bu, Taclı xanımın Şah İsmayılı verdiyi təsəllidən də görünür:

İranın şahısan, Türkistan xanı,
Mürşidi-kamilsən cahanın canı,
Əbdi bəy oldu şahın qurbanı,
Taclı bəyim sana qurban, ağılama!²

Sərkərdələrin təsəlli və vədlərindən görünür ki, dastan bütöv olmuş, vaxtında yazıya alınmadığından tədricən unudulmuşdur. Həmçinin «Şah İsmayıl-Gülzar» dastanı daha zəngin mündəricəyə malik olduğundan həmişə aşıqların repertuarında yaşamışdır.

«Heydər bəy», «Seydi-Pəri», «Məhəmməd-Güləndam» və bir sıra məhəbbət dastanlarında qəhrəmanlıq motivləri olsa da, dastanın əsas personajı qəhrəmanlıq fəvqünə qalxmır. Belə dastanların mündəricəsi və ideyası da buna imkan vermir. Bu dastanların surətləri macərəlar aləmində qılınc oynadaraq segililərinə qovuşmaqla qane olurlar.

Qəhrəmanlıq dastanlarının mündəricəsində ciddi ictimai problemlərin həlli başlıca amildir. «Dədə Qorqud» dastanında hər şeydən əvvəl qəbilə birləşmələrinə məxsus səltənətin qorunması, vətənin əmin-amanlıqla idarə olunması hər bir

¹ RƏİ, № 9955.

² H.Araslı. Aşıq yaradıcılığı. Bakı, 1960, s.39.

qəhrəmanın müqəddəs borcu və amalıdır. Bu, «Koroğlu» dastanının da ideya-məzmununun başlıca qayəsidir. Lakin yuxarıda adlarını xatırladığımız («Novruz-Qəndab», «Qasım», «Heydər bəy», «Şah İsmayıl», «Bəhram-Gülxəndan», «Məhəmməd-Güləndam») dastanlar bu tələbləri təmin etmir. Ərəb istilasına qarşı Babəkin apardığı mübarizə və müharibələrin bədii təkamülünə çox sürətlə yayılan islam ideologiyası imkan vermədi. XII əsrdə Qara Məliyin dağlara sığınıb apardığı cəngavərlik döyüşləri ümumxalq mübarizəsinə çevrilmədi. Çünki Təbriz uğrunda gedən bu döyüşün məqsədi xalq mənafeyinə xidmət etmirdi. Qara Məlik bir bahadır kimi şah ordularının tərəfində vuruşurdu. Xalq idealına arxalanmayan qəhrəmanlar xalq təfəkküründə bədii obraza çevrilə bilmirlər. Lakin «Koroğlu» dastanı xalqın arzu və idealından doğmuşdur. Buna görə də «Koroğlu» dastanı bu qədər yayılıb şöhrət qazanmışdır.

AİLƏ-MƏİŞƏT DASTANLARI

Xalq dastanlarının istər qədim, istərsə orta əsr nümunələrində ailə-əxlaq, yaxud məişət motivləri olduqca zəngindir. Məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarımızın məzmununda da məişətimizin, ailə-əxlaq qanunlarının bir sıra vacib məsələləri qorunub yaşanmaqdadır. Bu cəhətdən ən zəngin qaynaq olan «Dədə Qorqud» dastanında Buğac və Beyrəklə bağlı boylarda orta əsr ailə-etik prinsiplərinin geniş mənzərələri verilmişdir. Buğacla anasının düşmən toruna düşən, hətta oğula qəsd atanı xilas etməsi, Beyrəyin ox atıb gərdək qurduğu toy mərasimi, əsirlikdə qalan yoldaşlarını xilas etməyincə evlənməməsi, Qazan xanın evinin yağmalanmasında ana və oğulun mərdanə dözümlü, çobanların möhkəm iradəsi və sədaqəti, Qazan xanın anasına olan dəruni övlad məhəbbəti və s. göstərir ki, Azərbaycan xalqının milli məişətində ağır sınaqlardan çıxmış möhkəm ailə özümlü vardır. Belə rəngarəng mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər Qorqud ənənələrini yaşadan sonrakı dastanlarımızda da parlaq boylarla öz əksini tapmışdır. «Koroğlu» dastanında isə ailə-əxlaq qanunları onların yaratdığı yeni ictimai cəmiyyətin əsas meyarına çevrilmişdir. Dastanda ailə-əxlaq prinsipləri qəhrəmanların bütün başqa keyfiyyətlərini özünə tabe etmişdir. Hətta Koroğlu özü qəhrəmanlığın bütün keyfiyyətlərini özündə cəmləsə də, yenə də Çənlibel ailəsinin bir üzvü kimi onun pozulmaz qanunlarına tabedir.

Diqqət edilərsə, orta əsr dastanlarımızda ailə-əxlaq və məişət məsələlərinin ətraflı tədqiqi ictimai fikir tariximizin öyrənilməsi üçün etibarlı mənbələrdən biridir. Çünki o, xalq təfəkkürünün sınaqlardan çıxmış bədii məhsuludur.

Ailə-əxlaq və məişət motivləri ilə zəngin olan «İbrahim» («İbrahim və Hürnisə» dastanı da adlanır – Q.N.), «Səlim şah», «Alı xan və Pəri xanım», həmçinin «Mahmud və Ağcaquş», «Mahmud və Nigar», «Sayat və Sayalı», «Abdulla və Cahan», «Məmməd xan və Səlbixanım» kimi dastanlarda orta əsrin bir sıra mənəvi-əxlaqi və epik görüşləri yaşayır. Bu

dastanların bir qisminə qəhrəmanın qarşısında müəyyən bir yolu izləmək, sevgili ardınca getmək və başqa bir məqsəd dəyarsa da, hadisələrin inkişafı məişətimizin, ailə-əxlaq qanunlarının, adət-ənənələrin bir sıra vacib mərasimlərin geniş bədii mənzərəsi zəngin və əlvan boyalarla öz ideya-bədii həllini tapmışdır. Ailə-əxlaq dastanlarımızda başlıca olaraq müxtəlif təbəqələrə mənsub olan saray adamları, ayrı-ayrı zümrələrin nümayəndələri – tacir, sövdəgər, ruhani, sənətkar ailələri, çoban mühiti, yoxsul kəndli məişəti və s. geniş yer tutur. Yalnız «İbrahim» dastanında bir neçə zümrənin və təbəqənin nümayəndələri iştirak edir: şah, şahzadə, qardaşlar, vəzir, xan, tacir, sövdəgər, halvaçı, hərəmilər, çoban, qarı, xoca və s. Analıq ehtirasının toruna düşən İbrahim bu təbəqələrin hamısının mühitinə düşür, onlarla üzləşir. Onlardan yaxşılıq da, yamanlıq da görür.

İstər «İbrahim», istərsə «Alı xan və Pəri xanım», istərsə də «Səlim şah» və bu sıradan olan dastanlarımızın əsas qəhrəmanı şah, şahzadə, xan və tacirdir. Bununla belə həmin qəhrəmanlar cəmiyyətin və həyatın dolanbac döngələrində, yoxsullar səltənətində mürəkkəb mühitdən mühitə düşərək insanların ən çətin şəraitinin şahidi olurlar. Lakin bu səfil insanların ən qəddarı belə öz insani hisslərini tamam itirməmiş, ləyaqətlərini qorumuş, məqamı gələndə dara düşəndə xeyir-xahlıq etməyi də bacarmışlar.

Ustad sənətkarlar yaxşı dərk etmişlər ki, şahı da, şahzadəni də, xanı da həyatın ən çətin sınaqlarından keçirib insanların necə yaşadıklarını onlara öyrətmək lazımdır. Şahlıq səltənətində firavan həyat keçirən İbrahim və böyük qardaşı analığın böhtanına düşüb ölkədən sürgün edilirlər. İbrahimi qəbiristanlıqda qoyub gedən Aslan düşdükləri ölkənin şahı seçilir. Burada xalqın seçki haqqında utopik baxışı da ifadə olunmuşdur. Quş uçurmaqla şah seçilməsi prinsipini xalq orta əsrin despotizm qanunlarına qarşı qoyaraq ən düzgün yol hesab etmişdir. Beləliklə, böyük qardaş yenidən şahlıq səltənətinə sahib olmuş, kiçik qardaş İbrahim isə cəmiyyətin müx-

təlif təbəqələri arasına düşərək çox ağır sınaqlardan keçməli olmuşdur. Ustad-aşiq «Şəmi» adlı xalq nağılının süjetindən də istifadə edərək ayrı-ayrı zümrələrin həyat tərzı, məişıti, əxlaqı haqqında zəngin təsəvvür yaradır.

İbrahimə buta verilməsi dastana bir ənənə olaraq, sonradan əlavə olunmuşdur. «Şahnamə» və «Yusif-Züleyxa» dastanlarından bəlli olan analığın oğulluğuna vurulması və bununla da qəhrəmanın ciddi cəzalandırılması konflikt üçün əsas zəmin olmuşdur. İbrahim də analığın çılğın ehtiraslarına və ağır işgəncələrə məruz qalır. İbrahim əvvəlcə hərəmilərin əlinə düşür. Hərəmilər onu öldürmək istərkən başçıları Ziyad hərəmi sonsuz olduğundan fikrini dəyişib gözəl bir gənc olan İbrahimi özünə oğulluğa götürür. Ziyadın qadını da İbrahimə vurulur, ona böhtan atır. İbrahim böhtandan-böhtana düşdükcə əldən-ələ keçir. Hər dəfə ölümlə üzbəüz dayanır. Dastandakı əsas epizodlar və hadisələr tacir Şəmi ilə bağlıdır. Tacir zümrəsinin bütün çirkin niyyəti Şəminin təbiətində cəmlənmişdir. «İbrahim» dastanına xalq nağılından gələn Şəmi xətti və fantastik macərəlar onu nağıl səviyyəsindən endirsə də, ciddi ailə-əxlaq və məişət məsələləri dastanın ictimai mündəricəsini dolğunlaşdırır.

Daxilən hiyləgər olduğu kimi, zahirən də çirkin olan Şəmi İbrahimin gözəlliyindən və cavanlığından istifadə edib özünə tay olmayan Xeyransanı aldadıb İbrahimin adına toy edir. Sonra isə İbrahimi öldürüb özü onunla yaşamaq istəyir. Lakin həm təsadüflər, həm də Dəli Çobanın (Budaq Çoban) ayıqlığı nəticəsində İbrahim xilas olur. Çoban hər dəfə İbrahimi bıçaq altından xilas edir. Bir sıra dastan və nağıllarımızda dəli-dolu təbiəti və xeyirxahlığı ilə bəlli olan çoban surəti «Abbas və Gülgəz» dastanında Abbasa «ustadlıq» edir. «Novruz» dastanında Budaq Çoban Novruzun gəlişini Kərim paşaya xəbər verir. Çoban «Alı xan və Pəri xanım» dastanında vəzirin əlindən qaçıb çöllərə düşmüş Pəriyə kömək edir, axırda Alı xanla bərabər Pərinı tapır, onun düşmənlərini cəzalandırır. «İbrahim» dastanında da İbrahimi xilas

edən Budaq Çobandır. Çox güman ki, aşıqların şeir və dastanlarda ustad-aşiq kimi tez-tez xatırladığı Budaq Çoban və ya Dədə Çoban xalq nağıllarının süjetindən bəhrələnərək ailə və məişətimizin çox vacib məsələlərindən bəhs edən «İbrahim», «Alı xan və Pəri xanım» və ehtimal ki, «Səlim şah» kimi geniş məzmunlu dastanların müəllifidir. Bu dastanlarda qaldırılan ciddi ictimai-siyasi məsələlərdən də görünür ki, Dədə Çoban mühitin qarşıya qoyduğu tələbləri düzgün dərk etmişdir. Yaratdığı dastanlarda ictimai məsələlər qaldıran el sənətkarı «İbrahim» dastanında İbrahimi, qeyd etdiyimiz kimi, bütün sınaqlardan keçirib yenidən saraya, böyük qardaşı Aslan şahın yanına gətirir. İbrahim şahın yanına şahidlər və şikayətçilərlə birlikdə gətirilir. Onların arasında Şəmi kimi canilər də, Budaq Çoban kimi xeyirxahlar da vardır. İbrahim başına gələn fəlakətləri şeirlə danışır:

Üç ay qışı səhralarda qışladım,
Bir bilməz əlinə düşdüm, neyləyim.
Altı ayı halvaçıya işlədim,
Bir bilməz əlinə düşdüm, neyləyim.

Bir quş olub havalanıb ötmədim,
Ağ əllərə əlvan xına tutmadım,
Mətləbimə, muradıma çatmadım,
Bir bilməz əlinə düşdüm, neyləyim.

Zülal şah oğluyduq biz iki qardaş,
Hərəməz götürdük bir qiymətli daş,
İbrahim Aslansız tökər qanlı yaş,
Bir bilməz əlinə düşdüm, neyləyim.¹

Nikbin bir sonluqla bitən dastanda İbrahimə tələ quranlar da, xilas edənlər də bir yerə cəmləşir, hərə tutduğu işə görə mükafat alır. Qardaşlar ata yurduna dönürlər. Zülal şah tutduğu işdən peşman olub, sağlığı da oğlu Aslana bağışlayır.

¹ Dastanlar və nağıllar. Bakı, 1937, s.191.

Dastançı qardaşları ölkələri gəzdirib insanların müxtəlif həyat şəraiti ilə tanış etməkdə məqsədi Zülal şah kimi hər deyilənlərə inanmayan, ölkəni ədalətlə idarə etməyi, ağı qara-dan seçməyi bacaran ağıllı şah seçmək idi. Bu məqsədlə də o, qardaşları gəzdirdikdən sonra yenidən hakimiyyətə qaytar-ması və şahzadənin əli ilə islahatlar keçirmək istəməsi müdrik el aşığının arzusu olmuşdur. Budaq Çoban bu arzusunun «Sə-lim şah», «Novruz», «İbrahim» və «Alı xan və Pəri xanım» dastanlarında bir-birinə bənzəyən və bənzəməyən maraqlı hadisələr burulğanında təsvir etmişdir.

«Səlim şah» dastanı da eyni məzmun və mündəricəyə ma-likdir. Dastanın başlanğıcı ilə M.F.Axundzadənin «Aldanmış kəvakib» povestinin başlanğıcı demək olar ki, eyni mənə-bəndəndir. Dastanın əvvəlində deyilir ki, «Yəmən şəhərində Sə-lim şah adlı ədalətli bir şah vardı. Bir gün Səlim şah yuxuda gördü ki, bir əjdaha peyda olub, onu taxt-tacı ilə birlikdə ud-du. Padşah yuxusunu münəccimlərə yozdurdu. Münəccimlər dedilər: - Göydən bəla gələcək, taxt-taca sədəmə yetişəcək. Şahlığı bir nəfərə tapşır, qırx günlüyə səyahətə çıx, bəla gəlib sovuşsun».¹

Münəccimlərin sözü ilə inanan Səlim şah şahlığı xoşu gəl-məyən vəzirə tapşırır qırx günlük səfərə çıxır. Vəzir xəzinəni əyanlara paylayıb onları öz tərəfinə çəkir, səltənətə sahib olur. Səfərdən qayıdandan şahı da ailəsi ilə birlikdə sürgün edir. Şah sürgündə oğlanlarının ikisini də itirir. Nəhayət, son ümi-di olan arvadı Əfruz xanımı da hiyləgər tacir aldadıb əlindən alır. Beləliklə, Səlim şah fəlakətdən fəlakətə, qəzadan qəzaya düşür. Bəhri-biyabanda tənha qalır.

Səlim şah sürgün zamanı orta əsr feodal cəmiyyətinin çox müxtəlif təbiətli adamları ilə qarşılaşır. Cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə, onların həyat və məişətinə bələd olur. Dastançı müəllif çox uzaqgörənliklə insanların mənəvi-əxlaqi dünyası ilə şahı yaxından tanış edir. Şah insanları yenidən tanıyır.

¹ Azərbaycan dastanları. 5 cildə. 3-cü cild, s.238.

Əlbəttə, bir ölkədə şahlığını itirən şahın başqa bir ölkədə şahlıq quşu çiyinə qonur. İndi isə ölkəni daha ayıq, ədalət gözü ilə idarə edir, hətta ölkədə məktəb açdırır, yoxsul balalarını şahlıq hesabına oxutdurur. Yaxşı adamları mükafatlandırır, xəbis və riyakarları cəzalandırır.

Dastanın süjeti haçalanıb iki istiqamətdə inkişaf etməsi də ustad aşığın zəngin dünyagörüşündən irəli gəlir. Birinci xətdə şahın öz başına gələn hadisələr təsvir olunursa, ikinci xətdə onun övladlarının və qadınının düşdüyü şərait izlənilir. Məlum olur ki, şahın çaya düşüb axan oğlunu dəyirmançı xilas edib oğulluğa götürmüş, meşədə itən oğlunu ovçu tapıb böyütmüş, qadını Əfruz xanımı Saleh sövdəgər tacirin əlindən alıb əmanət kimi saxlamış və şahı axtarmışdır. Çox maraqlı kompozisiyası olan dastanın sonunda şahın itən övladları da, arvadı da, onların xilaskarları və bədxahları da şahın hüzurunda cəmləşirlər.

Deməli, «Səlim şah» dastanında cəmiyyətin demək olar ki, bütün təbəqələri iştirak edir. Aydın olur ki, sadə insanlar, dəyirmançı, ovçu və bu sıradan olan adamlar saf təbiətli, əxlaqlı və namusludurlar. Vəzir, əyanlar, tacir və bu zümrələri təmsil edənlər həm şahı, həm də rəiyyəti aldadırlar.

Həmin silsilədən olan və ailə-əxlaq dastanlarımızın ən bəriz nümunəsi «Alı xan və Pəri xanım» dastanıdır. Azərbaycanda və eləcə də Şərqdə geniş yayılmış «Alı xan və Pəri xanım» dastanının ona qədər variantı yayılmış, onlardan bəziləri hətta XIX əsrin axırlarından başlayaraq çap olunmuşdur.¹ Dastan A.Andreyev cədvəlində də 883-cü nömrə altında «Böhtana düşmüş qız» adı ilə qeyd edilmişdir.² P.Vostrikov bu dastanı 1905-ci ildə Cavanşir qəzasının Seyidli kəndində İsmayıl Əsgəroğlundan toplayıb çap etdirmişdir.³ Dastanlarımızın yorulmaz toplayıcısı və naşiri H.Əlizadə «Alı xan və Pəri xa-

¹ SMOMPK, 7-ci buraxılış, s.155 – 164.

² M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, 1972, s.380.

³ SMOMPK, 17-ci buraxılış, s.101 – 110.

nım» dastanını 1927-ci ildə Qazaxda Aşıq Həsəndən yazıya alıb 1929-cu ildə «Azərbaycan el ədəbiyyatı», 1937-ci ildə isə «Dastanlar və nağıllar» kitabına daxil etmişdir. Dastan iki-cildlik «Məhəbbət dastanları» (1961) və beşcildlik «Azərbaycan dastanları» kitablarında da verilmişdir.

«Səlim şah» və «İbrahim» dastanlarında aşığın demək istədiyi mətləb «Alı xan və Pəri xanım» dastanında nisbətən geniş, eyni zamanda real və bədii şəkildə izah olunmuşdur. Burada da qədim nağılların süjetindən istifadə edən aşıq məişətimizin çox ciddi etik-əxlaqi məsələlərinə diqqəti cəlb edir. İsməti və namusu ucundan çöllərə düşmüş Pəri adlı bir qızın həyatından bəhs edən «Alı xan və Pəri xanım» dastanı çox maraqlı kompozisiya və süjet xəttinə malikdir. Bitlis şəhərinin varlı tacirlərindən olan Səyyad arvadı və oğlu Məhəmmədlə Məkkə ziyarətinə gedir. Evdə qızı Pəri və ögey qardaşı Tapdıq qalır. Qonşu Xanı qarının fitvası ilə Tapdıq gələcəkdə Hacı Səyyadın dövlətinə ortaqlıq üçün Pəri ilə yaxınlıq etmək istəyir. Namus və ismətini uca tutan Pəri Tapdığa dil vermir, hətta vurub başını yarıdır. Səyyad Məkkədən qayıdanda Tapdıq onları qarşılayıb Pərinin əxlaqsız olduğunu söyləyib, ona böhtan atır. Atanın əmri ilə Məhəmməd Pərinə aparıb meşənin dərinliyində öldürmək istəyir. İş başa düşən Pəri qardaşına çox yalvarır:

Başına döndüyüm, qurban olduğum,
Öldürmə, xudaya bağışla məni.
Ağlaram, çeşmindən axar qanlı yaş,
Öldürmə, xudaya bağışla məni.¹

Qardaşla bacı arasında gedən bu deyişmədə hiss və həyəcan nidaları çox güclüdür. Pəri böhtana düşdüyü üçün daxilən qovrulur, həm də o, qardaş əli ilə öldürülməlidir. Qardaş isə bacısına inansa da, atasının əmrini yerinə yetirir. Məkkədən qayıdan ata Səyyad artıq Hacı Səyyad olmuşdur, indi o, bu namussuzluğu qəbul edə bilməz. Ləkə yuyulmalıdır. Pəri-

¹ Dastanlar və nağıllar. Bakı, 1937, s.161.

nin böhtana düşdüyünü hiss edən qardaş bacısının cavabında deyir:

Sənə qurban olsun ömrümün varı,
Sən, mən çəkərəm bil, ahu-zarı,
Çuğulluq eylədi Tapdıqla qarı,
Bacı, karı görmə bu işdə məni.

Məhəmməd Pərinin günahsız olduğunu bilib nə öldürməyə əli gəlir, nə də atanın tapşırığını yerə sala bilir. Buna görə də Pərinə xəncərlə yaralayıb qanlı köynəyini atasına aparıb göstərir. Beləliklə, atanın əmri yerinə yetirilir, Pəri isə ölümdən xilas olur.

Dastanın ayrı-ayrı variantlarında qardaşın bacını öldürməsi səhnəsi müxtəlifdir. H.Əlizadənin topladığı variantda Məhəmməd Pərinə meşədə qoyub, atasına «öldürdüm», - deyər cavab verir. Beşcildlik «Azərbaycan dastanları»nda toplanmış variantda isə qəbiristanlıqda Məhəmməd Pərinə aldadıb atdan düşürür və düşərkən qılıncı kürəyindən yaralayır, qanlı köynəyini gətirib atasına verir. «Böhtana düşən qız» motivinin semantikasına əsasən Pəri ölümdən xilas olmalıdır. Ova çıxan vanlı Alı xan ov əvəzinə Pərinə tapır. Pərinin yəni-dən xoş günləri başlayır. Alı xandan bir cüt oğlu olur. Bir gün valideynləri Pərinin yadına düşür. Alı xan Pərinə vəzirlə yola salır, bununla da faciənin ikinci mərhələsi başlayır. Alı xan Pərinə ov zamanı tapanda vəzir ortaqlıq olmuşdu. İllərdən bəri daxilində gizli saxladığı alçaq niyyətini həyata keçirmək üçün «indi məqamdır» deyərək yolda Pərinin çadırına gəlir. Pərinin yalvarışları və fəryadı göyə qalxır:

Qara vəzir, sən allahı seversən,
Öldürmə oğlumu, aman günüdür.
Öldürübən mənə zülm edrsən,
Öldürmə oğlumu, aman günüdür.

Vəzir isə alçaq niyyətindən əl çəkmir. Pərinin iki oğlunu da öldürür, Pəri yenə də təslim olmur. Ayaqyolu bəhanəsi ilə vəziri aldadıb meşəyə qaçır. Pərinin harayına yenə Budaq Çoban hay verir. Pəri əsil insanlığı çoban mühitində tapır.

Budaq Çoban ona paltar, çörək verir, hətta axıra qədər ona kömək edir. Beləliklə, Pəri Budaq Çobandan ayrılıb nökrə qiyafəsində atası evinə gəlir...

Bu müxtəsər süjet əslində dastanın birinci hissəsidir. Dastanın ikinci hissəsi Pəri xanımın atası evində başlayır və burada da başa çatır. Pəriyə zülm edənlər də, kömək göstərənlər də buradadır. Atası evində nökrə olan Pərinə heç kim tanımır. Pəri qonaqlara maraqlı bir nağıl danışır. Nağıl isə Pərinin öz başına gələn hadisədir. Çox maraqlı finala bitən dastanda müxtəlif təbiətli insanlar iştirak edir. Onlardan birincisi əvvəldən axıra qədər dastanda iştirak edən Pəri xanımdır. Prof. M.H.Təhmasibin dediyi kimi, «Pəri sözün həqiqi mənasında namus, heysiyyət, şərəf mücəssiməsi kimi yaradılmışdır».¹

Pəri Azərbaycan dastanlarında yaradılmış yüzlərlə qadın surətləri içərisində öz ləyaqəti, namusu, isməti ilə seçilən xüsusi biçimli bir surətdir. O, bəzi gözəllər kimi tanımadığı yad oğlanlara «Gəl al məni, getmə bizim ellərdən» deyən qızlardan deyil. Pərinin böhtana düşməyinin bir səbəbi gözəlliydirsə, başqa bir səbəbi də ismətinə son ana qədər qorumasıdır. O, bu yolda hətta oğlanlarını da öz ismətinə qurban verir.

Orta əsr feodal mühitində qadına bəslənən riyakar münasibətə qarşı xalq aşığının yaratdığı Pəri surəti qadın ləyaqətinin rəmzi kimi yüksək zirvəyə qaldırılmışdır. Pəri düşdü-yü şəraitdən asılı olmayaraq qadın ləyaqətini şərəflə qoruyur. Dastanın finalında da hamı onun bu ləyaqəti qarşısında baş əyir. Dastanın əvvəlində insansevər və xoşrəftar bir insan kimi təqdim olunan Səyyad həci adını qazandıqdan sonra namusu da, ləyaqəti də bunda görünür və qızının öldürülməsinə sərəncam verir. Ailədə heç bir hüququ olmayan ana da, oğul da ona qarşı etirazlarını bildirmirlər. Ümumiyyətlə, dastanda ananın mövqeyi bəlli olmur.

Alı xan nə qədər həlim və xoşrəftar təbiətli olsa da, ciddi və ayıq deyil. İllərlə yanında olan Qara vəzirin daxilində giz-

¹ M.H.Təhmasib. Göstərilən əsəri, 381.

lənən hiyləni duya bilmir. Hətta Pərinə vəzirə tapşırıb atası evinə yola salanda Pəri Alı xana deyir:

Mən Pərinə tapşırırmazdım vəzirə,
Bəyim, gedərgiyəm, genə gələrəm.

Alı xan Pərinin bu işarəsini də başa düşməyərək yenə də vəzirə etibar edir. Əksər dastanlarımızda mənfi obraz kimi səciyyələndirilən Qara vəzir bu dastanda ağılagəlməz cani, insan adına yaraşmayan son dərəcə simasız, bir anlıq zövq üçün günahsız körpələrin qatili kimi təsvir olunmuşdur. Belə ləyaqətsiz adamlara qarşı yaradılmış Budaq Çoban surəti ləyaqət və insanlıq mücəssiməsidir. Budaq Çoban Pərinə görə kimi «Bacı, qorxma, irəli gəl, görüm nəçisən?», - deyər müraciət edir. Pəri Çobana qardaş deyib, bütün başına gələnləri ona danışır. Pəri axıra qədər Budaq Çobandan hörmət və kömək görür. Pərinin dərindən acıyan Budaq Çoban Alı Dərvişlə gedib Pərinə tapır, cinayətkarları özü cəzalandırır, hətta Pərinə bacı kimi qəbul edib atasının da, Alı xanın da əlindən alıb öz evinə aparmaq istəyir.

Diqqət edilsə, M.H.Təhmasibin ehtimal etdiyi kimi «Alı xan və Pəri xanım» dastanının müəllifi Alı Dərviş yox, məhz XVII əsrin ustad aşuqlarından sayılan Budaq Çobandır. Əvvəldə də xatırladığımız kimi «Novruz-Qəndab»da da, «İbrahim»də də, nəhayət, «Alı xan və Pəri xanım» dastanında da dara düşən qəhrəmanlara Budaq Çoban kömək edir. Həmin dastanların təhkiyəsində aşuğun fərdi üslubu tədricən dəyişsə də, şeyrdə bu əlamətlər qalmışdır. Hər üç dastanda Dədə Çobanın poetik nəfəsi aydın duyulur. «Səlim şah» dastanını da bu silsiləyə daxil etsək, həmin dastanların kompozisiyasında, hadisələrin yanaşı inkişafında bir-biri ilə çəkişən surətlərin sonda bir məkanda qarşılaşması, müqəssirlərin aşkar edilməsi və cəzalandırılması hər üç («Novruz-Qəndab»dan başqa) dastanda eyni biçimdə işlənmişdir.

Bir qisim dastanlarımızda («Mahmud və Ağcaqış», «Abdulla və Cahan», «Qulam-Kəmtər», «Əmrəh və Səlbi», «Mahmud və Nigar», «Sayad bəy və Sayalı xanım», «Mə-

həmməd xan və Səlbi xanım»¹ və b.) məhəbbət xətti «Əsli-Kərəm», «Qurbani», «Yaxşı-Aşıq», «Abbas Tufarqanlı» dastanlarımızdan bəlli olan yüksək məqama qalxmır. Qəhrəmanlar öz butalarının ardınca getsələr də, yolda müxtəlif macərə və əyləncələrlə qarşılaşırlar. Belə macərələr aləmində qəhrəmanın ilk sevgilisinə olan münasibəti zəifləyir. Hətta butasını oğurlamaq və ya qaçırmaqla məqsədinə nail olur. Bu kimi dastanlarda ailə-əxlaq və məişət motivləri, müxtəlif mərasimlər, ev, həyət, bağ, cürbəcür bar ağacları növləri əhatəli olaraq təsvir edilir. Çünki adətən butasının ardınca gedən gənc sevdiyi qızı ya eyvanda, ya bağda görür. Məsələn, Əmrahla atası Xoca Əhməd Sayad Pərinin ardınca gedərkən Xoca Əziz Sayad Pərinin bağına girir. Aşıq bağı belə təsvir edir: «...Payız fəslı idi. Bütün bağlar sovuşmuşdu. Sayad Pəri bağında bir alma ağacı, bir də bir badam ağacı saxlamışdı. Xəzəl tökülüb sıx alma qalmışdı. Sayad Pəri düşən almaları sap ilə budaqlara bağlayıb Əmraha saxladır».² Əmrahla Sayad Pərinin ilk görüşü də bu bağda baş verir. Əmrah Sayad Pərinı alıb evlərinə gətirir. O, əmisi qızı Səlminaza da nişanlı idi. Axırda ikisini də almalı olur. Gülzarın ardınca gedən Şah İsmayıl üstəlik Ərəbzəngi və Rəmdar Pərinı də alır. Novruz Qəndabın ardınca Misirə gedərkən üç gözəllə qayıdır. Bizcə, çoxarvadlılığa meyl orta əsrlərdə islam dininin sonradan verdiyi hüquq, yaratdığı imkanla bağlı olmuşsa da, «Koroğlu» dastanında da çoxarvadlılığa rast gəlirik (R.Rüstəmzadənin fikrinə görə isə Koroğlunun gətirdiyi xanımlar onun adına Çənlibelə gəlmişlər. Dastanda da Koroğlunun çoxlu arvadları olduğuna işarə vardır).

Lakin «Dədə Qorqud» qaynaqlarından gələn «Koroğlu» versiyalarında daha geniş mükəmməlləşən çoxarvadlılıqdan

¹ Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, Yazıçı, 1980. Toplayanı Ə.Axundov; Məhəbbət dastanları. Bakı, Gənclik, 1982. Toplayanı R.Rüstəmzadə; Azərbaycan dastanları. Bakı, Gənclik, 1977. Toplayanı A.Nəbiyev.

² Dastanlar və nağıllar. Bakı, 1937, s.31.

sonrakı təkarvadrılıq bir çox monumental abidələrdə («Leyli-Məcnun», «Fərhad-Şirin», «Əsli-Kərəm», «Qərib-Şahsənəm», «Qurbani», «Abbas-Gülgəz», «Tahir-Zöhrə», «Abdulla-Cahan», «Ali xan və Pəri xanım» və b.) ciddi şəkildə qorunmuşdur.

Ailə-əxlaq dastanlarımızda qəhrəmana dar ayaqda kömək edən, bəzən axıra qədər yol yoldaşı olan Lələ, dost, sırdaş surəti xüsusi bir ehtiramla işlənmişdir. «Leyli-Məcnun»da Zeyd, «Əsli-Kərəm»də Lələ, «Abbas və Gülgəz»də Çoban, «Aşiq Qərib»də Mahmud, «Mahmud və Ağcaquş»da Yusif, «Mahmud və Nigar»da Qəmbər, «Sayad bəy və Sayalı xanım»da Müslüm dostluq və yoldaşlıq timsalı kimi təsvir olunur. Onlar sədaqətlə qulluq edir, qəhrəmanın sevgilisinə qovuşması üçün əllərindən gələni əsirgəmirlər.

Az öyrənilmiş «Mahmud və Nigar» dastanında Həzrəti Xızır Mahmuda istanbullu Güldüm Paşanın qızı Nigarı buta verir. Mahmud səfərə tək çıxır. Meşədə tənha qalan Mahmud yuxuda yenə həmin nurani qocanı, Həzrəti Xızırı görür. «Qoca deyir: - Sən yollara yalnız düşmüşən. Sənə təbrizli Qəmbər adlı bir cavanı qardaş verirəm. Haydı, get, o, sənin yolunu gözləyir...» Qəmbər də bir körpü üstündə durub Mahmudun yolunu gözləyirdi. Mahmud Qəmbəri görən kimi tanıdı. Bundan sonra Qəmbər Mahmudun yolunda təhlükələrə düşür, zindana salınır, deryaya atılır. O, yenə də Mahmuddan ayrılmır. Mahmudun başına dövlət quşu qonduqdan sonra Qəmbəri özünə vəzir edir, ona istədiyi qızı alır, toyları birlikdə olur.

Ümumiyyətlə, dastanlarımızda xalqımızın mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərindən doğan namus və sədaqətlə dostluq etmək, dost yolunda cəfa çəkmək qədim və zəngin ənənələrlə bağlıdır.

AŞIQ SƏNƏTİ MƏKTƏBLƏRİNƏ BİR NƏZƏR

Böyük bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan aşıqlarını iki məktəbə böldü: Qərb aşıq məktəbi, Şərq aşıq məktəbi. Şübhəsiz, Qərb aşıq məktəbi dedikdə Göyçə, Borçalı, Gəncə, Şəmkir, Tovuz, Gədəbəy, Qazax və Kəlbəcər bölgələri başa düşülür. Qədim zamanlardan aşıq sənəti bu bölgələrdə yayılmış və bu gün də bu ənənə yaşamaqdadır. Şərq aşıq məktəbi də qədim sənət ənənələrinə malik olub qədim Şirvan və ona yaxın olan Şamaxı, Şəki, Dərbənd, Salyan, Kürdəmir, Göyçay, Ağsu, İsmayilli və başqa coğrafi əraziləri əhatə edir.

Bu bölgüyə Cənub aşıq məktəbini də əlavə etmək olar. Çünki Azərbaycan Qərb, Şərq və Cənub da daxil olmaqla bütövdür. Bu bütövlük aşıq məktəblərinin ümumi ruhunda da birləşmişdir. Bu mənada Cənub aşıq məktəbi dedikdə Təbriz aşıq məktəbini nəzərdə tuturuq.

Təəssüf ki, güney aşıq məktəbi ətraflı öyrənildiyindən o bölgələrin aşıq məktəbi və onları bir-birindən fərqləndirən özəllikləri ətraflı araşdırmaq imkanımız xaricindədir. Doğrudur, Qurbani, Abbas Tufarqanlı və Xəstə Qasımın yaradıcılığını izləyərkən bu zəmində bizim folklorşünaslar müəyyən fikirlər söyləmişlər. Həmçinin «Koroğlu» dastanının güney versiyası da bu dövr aşıqlarının yaradıcılıq məhsuludur. Bu ustadların yaradıcılığının özü də göstərir ki, yurdumuzun güney bölgələrində çox zəngin aşıq məktəbləri və yaxud aşıq mühiti olmuş, zamanında yazıya alınmadığından əksəriyyəti yaddaşlardan silinmişdir.

Aşıq sənəti öyrənilərkən hər üç məktəbin yaradıcılıq və ifaçılıq baxımından bir-birindən xeyli fərqləndiyini müşahidə edirik. Bu da tədqiqatçılar arasında mübahisələrə səbəb olmaqdadır. Qərb aşıq məktəbinin qədim ənənəyə sadıq qalıb öz kökündən ayrılmadığını söyləyənlər burada aşıq sənətinin nəsildən nəsilə ötürüldüyünü, qorunduğunu nəzərə alırlar, Şirvan və başqa yerlərin aşıqlarından söz düşəndə isə onları birləşdirən Şərq aşıq məktəbinin öz kökündən uzaqlaşmış

muğam havaları ilə qaynayıb-qarışdığını fakt kimi irəli sürürlər. Əlbəttə, bu mübahisə və mülahizələrə bəraət qazandıрмаq, yaxud təsdiq etmək çox çətinidir. Ən azı ona görə ki, Şərqi mühitində muğamın tarixi də aşılıq sənətinin tarixi qədər qədimdir və onların bir-birinə sintez olunması folklor ədəbi mühitinin tələbi idi. Şirvan zonası bu gün də muğamın beşiyi kimi şöhrət qazanmışdır. Buna görə də Şirvanda sənətlər arasında olan birlik məsələsi, muğam ifaçılığında sazın, saz ifaçılığında muğamın təsiri qaçılmazdır. Xalq arasında bütün bu sənətlər birgə yaşamış, xüsusilə ictimai-siyasi, ədəbi-mənəvi mühitin təsiri ilə saz ifaçılığı inkişaf həmişə etmiş, bu gün də bu proses davam edir. Əlbəttə, bu inkişaf və yeniləşmə ictimai mühitin təsiri ilə daha çox bağlıdır. Qısaca onu deyək ki, Qərb aşiq mühiti tarixən oğuzların yurdu olaraq yayı yaylalarda, qışı aranda – «ağban evlərdə» yaşayan ulularımızın qədim ozan sənəti, orta əsrlərdən isə aşiq sənəti mənəviyyatca bu elatın incəsənəti kimi formalaşmış və bu xalqın mənəvi dünyasını, yurdsevərliyini, sevgisini və ümumən tarixini bədii şəkildə yaşada bilmişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu» və yüzlərlə məhəbbət və məişət dastanları da Oğuz dünyasının tarixindən soraq verməkdədir. Ona görə də belə bir fikir yürütmək olar ki, əslində aşiq sənəti Oğuz təfəkkürü ilə daha sıx bağlıdır.

Əlbəttə, Oğuzlar xatırladığımız məhdud bölgələrə gəlməmişdən əvvəl Şərqdən, Çin səddindən qərbə, Alp dağlarına, Ukrayna çöllərinə, Krıma, Cənubi Qafqaza qədər yayılmış, dəfələrlə yerlərini dəyişmiş, bir ərazini itirmiş, digərində məskunlaşmışdır. Dərbənd və Şirvan torpaqlarında da oğuzlar yaşamış, bu ərazilərdə yaşayan xalqların və yaranan dövlətlərin tərkibində ərimişlər. Şübhəsiz, Oğuz boyları assimilyasiyaya uğradıqca onlara məxsus incəsənətlər də yerli şəraitə uyğunlaşmış, yenilənmişdir. Tarixdən bəllidir ki, Şirvan dövləti Şərqi bir sıra dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqədə olmuş, bir-biri ilə müharibələr aparmış, həm də əmin-amanlıq və dostluq şəraitində yaşamışlar. Heç şübhəsiz,

bu əlaqələr insanların, sənət adamlarının mənəvi dünyasına da öz təsirini göstərmişdir.

Bütün bunları nəzərə alaraq demək olar ki, Şərq, Qərb və Cənub aşıq sənətini bir-birindən ayıran başlıca səbəb ictimai-sosial amillərdir. Belə amillərdən biri kimi sarayı qeyd etmək olar. Şirvan saray mühitində muğam, rəqs və incəsənətin digər sahələri də yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Şirvan aşıqlarının ifaçılığında bu amillərin rolunu qiymətləndirməmək mümkün deyil. Təbii ki, bir coğrafi məkanda təkamül yolu keçən incəsənətin iki sahəsi – aşıq və xanəndə, saz və tar bir-birinə təsir göstərməli, biri digərindən qidalanmalıdır. Bütün bunların nəticəsində sazın tarı və ya tarın sazı üstələməsi başa düşüləndir. Burada başqa bir faktor da nəzərə almaq lazımdır. Sarayın incəsənətin hansı növünü himayə etməsi də o münbit zəminə şərait yaradır. İnkər etmək olmaz ki, aşıq ümumxalq təfəkküründən mayalanan, onun mənəvi-əxlaqi dünyasını ifadə edən mükəmməl sinkretik, çoxşaxəli yaradıcılıq sahəsidir. Aşıq sənəti böyük tarixi yolları keçə-keçə incəsənətin bir neçə qolunu nizamlamaqdadır. Hər bir aşıq məktəbi kimi Şirvan aşıq məktəbi də bu ənənəni yaşadaraq inkişaf etdirir. Belə nəticə çıxarmaq olar ki, saza balaban qoşulsa da, o, öz əsas aparıcı funksiyasını həmişə qoruyur. Şərq aşıq ifaçılığında kollektiv ifaçılıq ənənəsinin təsiri ilə nəfəsli və zərbli musiqi alətləri sazı müşayiət edirlər. Bu isə sazın aparıcı mərkəzi funksiyasını zəiflədir. Beləliklə, saz ümumi ansamblın axarına düşür. Bir sözlə, Şirvan aşığı ifaçılığında şən, oynaq ritmlə musiqi məclisini şənləndirir. Xüsusən toy şənliklərində bu xüsusiyyət daha aydın nəzərə çarpır. Toyun ümumi ruhunu təkcə aşıq təmin edə bilmir, bütövlükdə ansambl – aşıq və xanəndə ümumi rəqs edənlər üçün təntənəli şərait yaradır.

Bütün bunlar aşıq sənətinin tarixi təkamül yolu ilə inkişaf edib günümüzdə qədər gəlməsini şərtləndirmişdir. Aşıqların hər hansı bir məktəb ənənəsini davam etdirməsi isə sənətkarlıq məsələləri ilə bilavasitə bağlıdır. İstər Qərb, Şərq, istərsə də Cənub aşığı milli Azərbaycan aşıq poeziyasının yaradıcısıdır.

XVIII-XIX YÜZİLİN AŞIQLARI

XƏSTƏ QASIM TİKMƏDAŞLI

1685 – 1686-cı ildə Təbriz yaxınlığında Tikmədaş obasında savadlı və mötəbər bir ailədə dünyaya gələn Qasım erkən çağlarında atası Nurulla xanı itirmiş, dayılarının qayğısı ilə Təbriz «məktəbxanalarında» mükəmməl təhsil almışdır. Qasım ana dili ilə yanaşı, ərəb və fars dillərini də mükəmməl öyrənmiş, bu dillərin köməyi ilə tarix, fəlsəfə, poetika, təbiət elmlərinə, astronomiya və dini təriqətlərə dərinlən bələd olmuşdur. Gəncliyindən elmi biliklərə və şeir sənətinə xüsusi maraq göstərən, ana dilində xalq şeiri formalarında lirik-aşıqanə şeirlər yazan Qasım Tikmədaşdakı evində zəngin əlyazma kitabları toplayır.¹

Qasım Tikmədaş qəsəbəsində oxuyarkən Alı xanın qızı Mələk Simaya könül verir və ilk gözəlləmələrində onu Sənəm adı ilə vəsf edir:

Bir nazənin sevdim məktəbxanada,
Haq kəlamın dil əzbərdən oxurdu.
Əlinə almışdı eşqin kitabın,
Mənim dərsim dil əzbərdən oxurdu.
...həya eylər, hicab eylər molladan,
Gah yavaşdan, gah hündürdən oxurdu.

Uzun iztirablardan sonra Qasım vüsala yetmiş, Mələk Sima ilə evlənmiş, onların Əhməd adlı bir oğlu olmuşdur.

Qasım klassik Şərq şeirinə, divan ədəbiyyatına dərinlən bələd olsa da, xalq şeiri onu daha çox cəlb etmiş. XVIII əsrdə yüksək bir mərhələyə qalmış aşiq sənətinə güclü meyl göstərmişdir. Dövrünün görkəmli sənətkarları kimi saz-söz sənətini, saz şeirinin bədii qaynaqlarını dərinlən mənimsəmiş, həmçinin onu yeni şeir şəkilləri ilə daha da cilalamış və zən-

¹ SMOMPK, XIX buraxılış, 1893; «Kaspi» qəzeti, 1895, № 137.

ginləşdirmişdir. Ustad aşıqların söyləmələrinə görə, Koroğlunun igidliyi haqqında ağızlarda dolayan ilkin nəğmələri və bəsit dastan fraqmentlərini Qasım təkmilləşdirmişdir.¹ «Ağ eyvan otağında zər qələmdanı ilə büllur qaşlı, qızıl cildli kitablarını»² yazan Qasım xalq arasında Dədə Qasım kimi çox nadir bir titullu ad qazanmışdır.

Nadir şah 1734-cü ildə Şirvana və Dağıstana yürüş edərkən bu yerlərdə mövqeyini möhkəmlətmək üçün Təbriz və onun ətraf obalarından çoxlu tərəfdarlarını, yüzlərcə azərbaycanlı ailəsini bu yerlərə köçürmüşdür. Onların tərkibində müxtəlif elm, sənət və peşə adamları da olmuşdur. Digər tərəfdən qədim və orta əsr savaşılarından bir ənənə olaraq ordunun tərkibində xüsusi çalğıcılar və aşıqlar dəstəsi (mənbələrə görə Atilla, Teymur, Şah İsmayıl və Şah Abbasın ordularında daha çox ozan dəstəsi qopus və çonqur çalib döyüşçüləri qələbəyə ruhlandırırılmışlar) iştirak etmişdir. Xəstə Qasım da belə dəstədə Şirvana getməli olmuşdur. Bu səfər onun həyatını tamam dəyişdirmiş, yaradıcılığına xüsusi səhifə yazmışdır: «Ola», «Əlimdə», «Qalıbdı», «Qal indi», «Kəklilər» bu səfər zamanı deyilmişdir.

Təbriz obalarının karvan-karvan Şirvana köçürülməsi el şairinin qəlbini qubarlandırır. Nadir şahın eli, obanı öz yurdundan ayıran bu ağlasığmaz tədbirinə bir vətəndaş şair-aşıq kimi Xəstə Qasım göz yuma bilməmişdir:

Obalarımız səf-səf olub yüklənir,
Başı ala qarlı dağlar, qal indi.
Biz içmədik abi-kövsər suyundan,
Soyuq sular, tər bulaqlar, qal indi.³

El qəhri çəkən el aşığı başı qarlı dağlara, səf-səf olub barxanasını yükləyən obalara, sahibsiz qalan bağlara, bostan-

¹ Bu mülahizə Mikayıl Azaflıdan qeydə alınmışdır.

² Xəstə Qasım. 46 şeir. Bakı, Gənclik, 1975, s.32.

³ Yenə orada, s.23.

lara baxır, için-için sızıldayır. Dam üstündə duran kəkliklərə üz tutub deyir:

Mən gedirəm, sizi kimə tapşırım,
Dam üstündə duran sona kəkliklər?
Al yaşıl geyinib tirmə bağlarsız,
Nə girmisiz dondan-dona kəkliklər?

Hər ikiniz yaşılbaşlı sonasız,
Mənim gizli dərdim pünhan qanasız,
Ayrılırq, sağlığınan qalasız,
Qasım gedir Dağıstana, kəkliklər.¹

Xəstə Qasım Dağıstana səfəri zamanı yolüstü Şamaxıda dayanır. Bu vaxt Şamaxı əhalisinin böyük bir qismi Ağsuya və başqa yerlərə köçürülmüşdü.² Ağ eyvan otaqların sahibsiz qaldığını görən aşıq şahların burada törəttdiyi faciələrin də şahidi olur. Şəhərin boşaldılması aşığın qəlbində kədərli bir iz buraxır. Şamaxı faciəsini «Qalıbdı» rədifli qoşmasında yana-yana təsvir edir:

Köhnə Şamaxının seyrin eylədim,
Əl dəyməmiş təzə bağlar qalıbdı.
Elə köçüb gedib ulusu, eli,
İşlənməmiş ağ otaqlar qalıbdı.³

Bəzi mənbələrə görə, Nadir şah Dağıstanı tutduqdan sonra məclislər, görüşlər keçirmiş, bu məclislərdə Təbriz aşıqları ilə Dağıstan aşıqları deyişib, bir-birilərini sınaqdan keçirmiş, onların arasında Ləzgi Əhməd fərqlənib qalib çıxmışdır. Məhz Xəstə Qasım bu məqsədlə Dağıstana çağırılmış, lakin şah nədənsə əvvəlcə Xəstə Qasımın Ləzgi Əhmədlə deyişməsinə icazə verməmişdir. Bu görüşə çox can atan Qasım Əhmədlə görüşməyi şahdan xahiş etmişdi. Onun «Əlimdə» rədifli qoşması məhz bu münasibətlə söylənmişdir:

¹ Yenə orada, s.29.

² A.A.Bakıxanov. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1951, s.147 – 148.

³ Xəstə Qasım. 46 şeir, s.29.

Şeyda bülbül kimi yaman ağılaram,
Sinəm başı düyünlərəm, dağlaram,
Ləzgi kimi yüz aşığı bağlaram,
Əgər olsa süxəndanım əlimdə.

Xəstə Qasım, kəsilibdi kitabım,
Qızılgültək çəkilibdi gülabım,
Büllur qaşlı, qızıl üzlü kitabım,
Yoxdur zərli qələmdanım əlimdə.¹

Xəstə Qasım Ləzgi Əhmədlə deyşir və ona qalib gəlir. Bu deyşmə xalq arasında çox geniş yayılır, Xəstə Qasıma böyük şöhrət gətirir. Bu deyşmə əsasında sonralar maraqlı dastan da yaradılmışdır. Bunun geniş yayılmasının başlıca səbəbi o idi ki, həmin şeirlər hər iki saz və söz ustasının yalnız zəngin dünyagörüşünü və həyat təcrübəsini deyil, həmçinin dərin biliyə malik olduğunu əks etdirirdi. Aşıqların bir-birinə verdiyi sual-cavablarda müxtəlif elmlərlə bağlı fikirlər də söylənir və bəşəri duyğular ifadə olunurdu. Bu deyşmələrdən yalnız üçü və Xəstə Qasımın bir neçə qifləndi bizə gəlib çatmışdır. Deyşmələrdə yer, göy, günəş, ay, ilin fəsilləri, bitkilər, canlılar haqqında məlumatlar, astronomik anlayışlar xüsusi yer tutur. Həmin deyşmələrdən birinə nəzər salaq:

Ləzgi Əhməd:

Səndən xəbər alım, ay Dədə Qasım,
O nədir ki, dürlü-dürlü halı var?
Nədən xəlq olundu ərşin arğacı?
O nədir ki, toxunmamış xalı var?

Xəstə Qasım:

Sənə cavab verim, ay Ləzgi Əhməd,
Bahardır ki, dürlü-dürlü halı var.
Nurdan xəlq olundu ərşin arğacı,
O buluddur, toxunmamış xalı var.

Ləzgi Əhməd:

¹ Xəstə Qasım. 46 şeir, s.78.

O nədir ki, dayanıbdır dayaqsız?
O nədir ki, boyanıbdır boyaqsız?
O nədir ki, doğar əlsiz-ayaqsız,
Üç ay keçər, ayağı var, əli var.

Xəstə Qasım:

Göy bir çadır, dayanıbdır dayaqsız,
Ayla Gündür boyanıbdır boyaqsız.
Qurbağadır, doğar əlsiz-ayaqsız,
Üç ay keçər ayağı var, əli var.

Ləzgi Əhməd:

Ləzgi Əhməd deyər gələr dalalar,
Nə qumaşdır, satan olmaz alalar?
O nədir ki, dimdiyindən balalar?
O nədir ki, qanadında xalı var?

Xəstə Qasım:

Xəstə Qasım deyər yaşdır dalalar,
O ağıldır, satan olmaz alalar.
O buğdadır dimdiyindən balalar,
Kəpənəkdir qanadında xalı var.¹

Şeirələrindən bəlli olur ki, Xəstə Qasım 1760-cı illərə qədər Şirvan naiblərindən Qara xanın himayəsində yaşamış, lakin doğulduğu Tikmədaşı heç vaxt unutmamış, həmişə xatırlamışdır. «Düşdü» rədifli şeirində onun «Özüm qaldım qürbət eldə»² deməsi də məhz bununla bağlıdır.

Dədə Qasım «Necə ola» rədifli qoşmasını ömrünün son günlərində söyləmiş və demək olar ki, şeirdə həyatına aid çox vacib məsələlərə toxunmuşdur.

Ay ağalar, nakam getdim dünyadan,
Yarəb, mənim xanımın necola?
Gövhərtək sözlərim, bayatılarım,
Ləbi-şirin süxəndanım necola?³

¹ Aşıqlar. Toplayanı H.Əlizadə. I hissə, 1937, s.135.

² Xəstə Qasım. Toplayanı S.Paşayev. Bakı, 1975, s.27.

³ Yenə orada.

Doğma od-ocaq, xaniman həsrəti, «gövhərtək sözlərinin, bayatılarının» taleyi dünyadan köçən aşığın əbədi nisgili olur. İkinci bənddə aşıq tənhalıqdan gileylər:

Anam yoxdur gözlərindən yaş tökə,
Halalım yox, sinəm üstə saç tökə,
Qardaşım yox qəbrim üstə daş tökə,
Yarəm, mənim ağlayanım necola?

Şeirdən məlum olur ki, Xəstə Qasım anasını, arvadını, qardaşını dünyadan yola salmış, qohum-əqrəbasından ayrı düşmüş, həyatda təkə oğlu Əhməd qalmışdır. Onu düşündürən Əhmədin gələcəyi və bir də «qırx cüt kitabının» taleyidir. Təəssüflə demək olar ki, qırx cüt kitabdan bəhs edən el şairinin bizə cəmi qırx qədər şeiri gəlib çatmışdır.

Xəstə Qasım ədəbi irsi XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, yalnız Azərbaycanda deyil, həm də erməni, gürcü və Dağıstan xalqları arasında geniş yayılmış və yazıya alınmışdır.¹

El şairinin kamil ustadnamələri, haqqında yaradılan dastan Şirvanda və Dağıstanda geniş yayıldığından onu Şamaxı qəzasının müəllimi M.Mahmudbəyov Tırçan kəndində Aşıq Orucdan yazıya alıb SMOMPK-da² və «Kaspi» qəzetində³ çap etdirmişdir. Aşıq Sumbat da «Gözəlnamə» məcmuəsində⁴ Qasımın şeirlərini və həyatına dair ağızlarda gəzən rəvayətlərdən birini vermişdir. S.Mümtaz və H.Əlizadə isə Xəstə Qasımın şeirlərini toplayıb müxtəsər ön sözlə tərtib etdikləri aşıqlar toplusuna daxil etmişlər.⁵ Aşığın ayrıca şeirlər toplusunu 1975-ci ildə S. Paşayev çap etdirmiş və nəhayət,

¹ İ.Abbasov. Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. Bakı, 1977, s.123 – 126; D.Əliyeva. Ürək bir, dilək bir. Bakı, 1981, s.206; M.Yarəhmədov. Azərbaycan – Dağıstan ədəbi əlaqələri tarixindən. Bakı, 1984, s.104 – 116.

² SMOMPK, 1894, № 19.

³ «Kaspi» qəzeti, 1895, № 137.

⁴ Aşıq Sumbat. «Gözəlnamə», 1911.

⁵ El şairləri. 1934, I cild. Toplayan S.Mümtaz; Aşıqlar. 1937. Toplayan H.Əlizadə.

Ə.Axundovun tərtib etdiyi «Azərbaycan aşığı və el şairləri» kitabında Xəstə Qasımın indiyə qədər bizə bəlli olmayan şeirləri verilmişdir. Xəstə Qasımın Tikmədaşlı Sənəmlə olan mənqəbəsi, Dağıstan səfəri, Ləzgi Əhmədlə görüşüb deyişmələri, axund və keşişlə qabaqlaşmaları bütöv bir dastanın ayrı-ayrı qollarıdır. Bu dastanlar müxtəlif səfərlərlə bağlı olsa da, müdrik aşığın şəxsi taleyi onları bir xətdə birləşdirmişdir. Təəssüf ki, bu maraqlı və məzmunlu dastandan yalnız ayrı-ayrı parçalar çap olunmuşdur.

XVIII əsrin bu görkəmli saz və söz ustası haqqında H.Arashlı, M.H.Təhmasib, M.İbrahimov, M.Seyidov və A.Dadaşzadə tutarlı elmi mülahizələr söyləmişlər. H.Arashlı yazır: «Xəstə Qasım aşıq şeiri tərzində daha çox gözəl qoşmalar yaratdığından onun əsərləri dildən-dilə düşərək hafizələrdə yaşamış, xalq aşıqları bu istedadlı sənətkarı ustad aşıqdədə adlandıraraq əsərlərini məclislərdə ifa etmişdir».¹

Xəstə Qasımın söz ustaları arasında belə böyük hörmət və nüfuza malik olması səbəbsiz deyildi. O, öz dövründə mükəmməl təhsil almış, dürlü-dürlü biliklərə yiyələnmiş, özü təriqətçi olmasa da təriqətləri, islam qanunlarını və başqa dinləri mükəmməl öyrənmişdir. Bunu deyişmə zamanı onun söylədiyi kamil və müdrik cavablar da təsdiqləyir. Hətta o, el şairi Nəsiminin fəlsəfi-poetik nənələrini məharətlə davam etdirmişdir:

Adəminən xatəmə gərdişi dövrən mənəm,
Din mənəm, məzhəb mənəm, yol mənəm, ərkan mənəm,
Gül mənəm, bülbül mənəm, sünbül mənəm, reyhan mənəm,
Yerdə insan, göydə qılman, ərşdə asıman mənəm...²

Xəstə Qasım gəraylı, qoşma, təcnis, cığalı təcnis, qoşma-bayatı şəkillərinin, deyişmə və bağlamanın kamil və nadir nümunələrini yaradaraq XVIII əsr aşıq sənətinin yeni mərhələyə qalxmasında müstəsna xidmət göstərmişdir. M.İbrahimov

¹ H.Arashlı. Aşıq yaradıcılığı. Bakı, 1960, s.78.

² Xəstə Qasım. Şeirlər. Tərtib edən S.Paşayev. Bakı, 1975.

XVIII əsr aşıq poeziyasından bəhs edərkən Xəstə Qasımın bədii sözüünə xüsusi bir həssaslıqla yanaşır. O yazır: «Xəstə Qasım heç şübhəsiz ki, həyatı bədii idrak duyğusu güclü olan ustad aşıqdır. Onun gözəlləmələrində sevgi, məhəbbət motivləri, mütləq ibrətamiz hikmətli fikirlərlə tamamlanır. Bu fikirlər, bu hikmətli sözlər insanların bir-biri ilə mürəkkəb əlaqələrinin və rəftarının səl mənasını dərk edən, dünyada vəfalı və dönük adamlar görmüş aşığın həyat təcrübəsinin yekunudur, müdrik ümumiləşdirmələridir».¹

Xəstə Qasımın təkcə Ləzgi Əhmədlə deyil, başqaları ilə də söylədiyi müəmmalar hələ də açılmamış qalır. Xəstə Qasımın təsvir etdiyi Sənəm ümumiləşdirilmiş obraz deyil, konkret şəxsiyyətdir.

Tərifli gözəllər gəlhagəl oldu,
Yaşılı, zərbaflı, allı Sənəm, gəl!
Ovçunu görəndə maral baxışlı,
Ay üzü birçəkli, xallı Sənəm, gəl!²

El şairi şeirlərinin əksəriyyətini müəyyən bir hadisənin nəticəsində söyləmişdir. Gözəlləmələrin ən yaxşı nümunələrini yaradan Xəstə Qasım həssasdır, layiqlinin tərifini verir, zahirən gözəli yox, sədaqətli, mənən təmiz, əhdinə düz gözəli alqışlayır, nalayiqə isə kəskin dillə qarğışlar yağdırır. «Yeri gözəl» şeirində bu daha aydın görünür:

Yeri gözəl, yeri, sənə qarğaram,
Ölənədək işin ahu-zar olsun,
Siyah zülfün dal gərdəndə sərəsər,
Halqa-halqa çinbəçindən mar olsun.³

Xəstə Qasımın yaradıcılığında ustadnamələr mühüm yer tutur. Təsədüfi deyil ki, özündən sonra və əvvəl yaradılmış dastanları söylərkən aşıqlar daha çox Xəstə Qasımın ustadnamələrinə müraciət edir, dastanı onun şeirləri ilə başlayırlar.

¹ M.İbrahimov. Əsərləri, 9-cu cild, s.488 – 489.

² Aşıqlar. I hissə, 1937, s.121.

³ Aşıqlar. I hissə, 1937, s.120.

El şairinin ustadnamələrində dövrünün ictimai-əxlaqi-etik qanunları, ədəbi-estetik münasibətləri sözün bədii tutumunda dolğun ifadə olunmuşdur. Yaxşılıq, xeyirxahlıq, nəcib hərəkətlər, insani məziyyətlər təqdir olunduğu kimi, bədxahlıq, pis əməllər, riyakar və xəbis təbiətlər də tənqid olunur. Həm də bu ustadnamələr quru nəsihət xarakteri daşmır, tutumlu və emosionaldır. Bədii sözün yüksək estetik tələblərinə cavab verməklə yanaşı, bu şeirlər lirik qəhrəmanın həyata müdrik baxışının, geniş dünyagörüşünün nəticəsi kimi qiymətlidir:

Bir məclisə varan, özünü öymə,
Şeytana bac verib kimsəyə söymə,
Qüvvətli olsan da yoxsulu döymə,
Demə ki, zorluyam, qolum yaxşıdır.¹

Yaşından, dünyagörüşündən asılı olmayaraq, hər bir adamın rəftarı, münasibəti, mənliyi, davranışı dövrün təbiətindən doğan ən zəruri və vacib əxlaq qaydaları Xəstə Qasım nəsihətnamələrinin ideya-bədii məzmununu və mündəricatını doğurur. Burada cavanların da, yaşlı nəslin də, güclünün də, gücsüzün də, dövlətlinin də, yoxsulun da etik rəftarı, davranışı izlənilir. Bu rəftarı, bu münasibəti usta aşiq qarşılıqlı münasibətdə, yaxşı ilə pisin, mərdlə namərdin, nəciblə nəcibin, doğru ilə oğrunun, düzlə əyrinin müqayisəsində ifadə edir. Bütün bu didaktik nəsihətlər, hikmətamiz kəlamlar qüdrətli sənətkarın yaşadığı mühitə ayıq və aydın nəzərindən doğmuşdur. Öz könlünə üz tutan şair bu qənaətə gəlir ki, bivəfanın, hərcayının ilqarı, əhdi-peymanı, namusu, arı olmaz. Onlara nə üz ver, nə sirr. Çünki:

Ot bitər kök üstə, əsli nə isə,
Yovşan bəsləməklə çəmənzar olmaz.

Təbiətə dərindən bələd olan şair cəmiyyətdəki ziddiyyətləri təbiətdəki vəhdət və əksliklərlə müqayisə edir. Bu da sözün bədii təsir gücünü daha da artırır:

¹ Yenə orada.

Vəfaliya əmək çəksən itirməz,
Bədəsil nəsihət, öyüd götürməz
Qabax tağı tər şamama bitirməz,
Göy söyüddə heyva olmaz, nar olmaz.

Və ya

Sərv ağacı hər ağacdən ucadır,
Əsli qıtdır, budağında bar olmaz.¹

Xəstə Qasımın ustadnamələrində olduğu kimi deyişmələrində də düşündürücü, hikmətamiz fikirlər əlvan və zəngindir. «Xəstə Qasımın qoşmalarında xalq hikməti güclüdür, bu hikməti şair xalq yaradıcılığına xas olan sadəlik və səmimiyyətlə ifadə etdiyi üçün oxucuya dərin təsir bağışlayır».²

Xəstə Qasımın şeirində həyat faktları, onların poetik təsviri əlvan boyalarla verilmişdir. Şairin bənzətmələri, məcaz, təkrir və s. bədii ifadə vasitələri, təbiətin təbii rənglərindən, insanların həyatından, məişətindən doğur. Məhz ona görə də bu bənzətmə və təşbehlər xalq zərb-məsəli, xalq hikməti kimi məclislərin bəzəyi olur, yaddaşlardan silinmir. Aşığın «Gizlə-nər» gözəlləməsində təkrir və bənzətmələrinə diqqət edək:

O necə quş idi, yaz gələr bağa,
Sinəmi çəkiblər düyünə, dağa,
Bir şana, bir bafta, bir də cığa,
Bu üçü bir olsa teldə gizlənər.

O necə quş idi anasın əmər,
Havada dövr edər şəms ilə qəmər,
Bir qılinc, bir xəncər, bir də bir kəmər,
Bu üçün bir olsa beldə gizlənər.³

Azərbaycan dilinin incəliklərindən ustalıqla istifadə edən Qasım tənisin nadir nümunələrini yaratmışdır. Şair eyni

¹ Yenə orada, s.118.

² M.Seyidov. Şifahi xalq ədəbiyyatı təsiri ilə yaranan şeir// Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild. Bakı, 1960, s.499.

³ Aşıqlar. I hissə, 1937, s.120.

sözü dəfələrlə işlədib əlvan cinaslardan dürlü-dürlü mənalar ala bilmişdir. Ancaq şeirin nə şəklinə, nə də məzmun və mətləbinə xələl gəlmişdir. Aşığın «Çaphaçap» təcnisindəki cinaslara diqqət edək.

Bu gün iki sultan bir taxta çıxmış,
Ox atarlar bir-birinə çaphaçap.
Nazlı dilbər mənə sitəm eylədi,
Könlümün şəhrinə saldı çaphaçap.

Ağlaram, didəmdən yaş, irin gələr,
Əmərəm ləbindən, ya şirin gələr,
Deyirlər Bəsrədən ya Şirin gələr,
Fərhad kimi vur dağları çaphaçap.

Xəstə Qasım deyər, yar dada gəlsin,
Eşqin atəşindən yar dada gəlsin,
Bir namə göndərim, yar dada gəlsin,
Qurban ollam sənə, qasid, çaphaçap.

Təcnisdə dörd dəfə işlənən «çaphaçap» rədifi dörd müxtəlif mənə verdiyi kimi, ikinci bənddə işlənən «ya şirin», üçüncü bənddə işlənən «yar dada» qafiyələri də başqa-başqa mənalarda işlənmişdir. Bu da el şairinin ana dilinin incəliklərinə dərinlən bələd olmasını göstərir.

XVIII əsrdə uca zirvəyə qalxan aşıq sənəti məhz ilk növbədə Xəstə Qasımın yaradıcılığı ilə səciyyələnir. Xəstə Qasım özündən əvvəlki xalq şeirinin ən gözəl nümunələrindən bəhrələnməklə ənənəvi poeziyanı yüksək səviyyəyə qaldırmış, özündən sonra gələn yaradıcı nəslin poetik inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

AŞIQ VALEH

Kərbəlayi Səfi Məhəmməd oğlu Valeh təxminən 1722-ci ildə Qarabağın Abdal-Gülablı kəndində doğulmuş, 1824-cü ildə vəfat etmişdir.

Valeh ilk təhsilini kəndlərində, Molla Mahmudun məktəbində almış, sonra isə Şuşada molla Səfərin şəriət təlimi ilə yanaşı ərəb, fars dillərini, İslam Şərqiinin tarixini, ruhi elmlərini mənimsəmiş, sonralar şeirlərində bu bilgilərdən bəhrələnmişdir.

Kiçik yaşlarından aşıq sənətinə valeh olan Səfi dini məktəbləri tərk edib dövrünün ustad aşığı kimi tanınan Abdallı aşıq Səmədə şeyird olur. Səməddən aşıq sənətinin sirlərini, bu sənətin qüdrətli yaradıcılarını öyrənir, onların bədii söz incilərini, xalq şeirinin qaynar həyat kimi aşıb-daşdığını duyur, fitri qabiliyyətlə bu söz-sənət məbədinə daxil olur, tezliklə özü də saz-söz mühitinin qüdrətli bilicisinə və yaradıcısına çevrilir. Kənd mühitində Valehin saza valeh olub onu təbliğ etməsi bəzi dindarların xoşuna gəlməmiş, Valehi el içində hörmətdən salmaq istəmişlər. Qohumların məsləhəti ilə Valeh Kərbəlaya ziyarətə gedir, qayıtdıqdan sonra yenə də sazdan ayrılı bilmir, bu sənəti daha dərin bir məhəbbətlə yayır, qabiliyyətli bir saz-söz sənətkarı olmaqla, özü də bütöv bir aşıq nəslinin yetişməsində xüsusi xidmət göstərir.

Valeh özündən bir neçə yüz il əvvəl yaşamış Aşıq Sarının, Qurbaninin unudulmuş sənət yoluna işıq salmış, bu sənəti Qarabağda yenidən diriltmiş, onu yeni zirvəyə qaldırmışdır.

Aşıq Valehin sazının səsi-sorağı tezliklə Qarabağı aşaraq Şirvan, Dərbənd, Gəncə, Naxçıvan, İran və Osmanlı torpaqlarına yayılır. Bu yerlərdən bir çox aşıqlar ya məktubla, ya da üzbəüz deyişməyə gəlir, onunla qabaqlaşır. Valeh Dağıstana səfəri zamanı toyda Zərnigar adlı bir qızı görüb sevir, (bunu Zərnigarın nəticəsi, Zərnigar adlı Bakı Dövlət Universitetinin tələbəsi nənələrindən eşitdiyini bizə danışdı- Q.N) şeyirdi aşıq Səmədin (Səmədi Zərnigar dastana görə bağlamışdır) vasitəsi ilə tanış olub

evlədir. Sonralar bu əhvalat «Valeh və Zərnigar» adlı məşhur dastana çevrilir. Əlbəttə, dastanda baş verən deyişmələr və bağlamalar orta əsrlər dastan ənənələrindən gəlirdi.

Yüz ildən artıq ömür sürən Valehin 300 ilə yaxın bir dövrdə yüzlərlə şəcərəsi bir-birini əvəz etmiş, bu törəmələr arasında nadir hafizəli bilicilər və yaradıcılar da yetişmişdir. Abdal Qasım (lətifə ustası), aşiq Abbasqulu, aşiq Xaspolad və bir çox ziyalılar, elm, sənət və mədəniyyət adamları bu soya məxsusdurlar. Aşiq Xaspolad aşiq Valehin həyatı, ailəsi və oğlu haqqında bir neçə tarixi dastan da yaratmışdır.

Valeh Qarabağda qaynar bulaq kimi çağlayan xalq şeirinin bütün şəkillərindən çox ustalıqla bəhrələnib, özü də bu zəngin xəzinəyə məzmunlu, kamil sənət inciləri bəxş etmişdir. O, hətta saz pərdələrinin hüdudlarını aşaraq, bədii sözlər, xalq şeirinin, saz şeirinin geniş imkanlarından məharətlə istifadə edib sözlər meydanını genişləndirmişdir.

Valehin Ərdəbilli aşiq Mahmud, Naxçıvanlı aşiq Süleyman, Türkiyəli aşiq Feyruz, Şirvanlı Məsum Əfəndi, eləcə də aşiq Qənbər, şair Abdulla Canızadə, öz ustadı aşiq Səməd və şeyirdi aşiq Cəlalla deyişmələri onun nə qədər dərin biliyə və fitri istedadla malik olduğunu göstərir. Bu deyişmələr təkcə sənətkarlıq baxımından deyil, həm də Qarabağ ədəbi mühitində yazılı şeirlər saz şeirini qarşılıqlı öyrənmək üçün də maraqlıdır. Bu baxımdan Valeh ədəbi irsini tutarlı tarixi qaynaq adlandırmaq olar. Valeh şeirlərində müasirlərini – şair və aşıqları, həmçinin elm, sənət adamlarını xatırlaması Qarabağ aşiq mühitini və ümumən, ədəbi mühiti öyrənmək baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Onun ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərlə görüşüb qabaqlaşmalarını, bu məqamda söylədiyi şeirlər də xüsusən «Hanı?» rədifli cahannaməsində tarixi şəxsiyyətləri bir-bir yada salıb dünyadan xəbər alır. Ustad öz ustadı aşiq Səmədi, aşiq Əli oğlu aşiq Məhərrəmi və M.P.Vaqifi xatırlayır:

Dünya! Səndə aşiq Səməd var idi,
Nəzmü-şəri ləli gövhədar idi.

Bir gözəl eşqinə girifdar idi,
Onun kimi bir bəhri-ümman hanı?

Bu dünyada heç də gəlməmişdi kəm,
Aşiq Əli oğlu Aşiq Məhərrəm.
Həsərin çəkirdi Rum, həm də Əcəm,
Əlində tütəyi-balaban hanı?

Hanı Molla Pənah, bivəfa cahan?
Təxəllüsü Vaqif, nəzmü dürr-əfşan.
İndi eyləmişən xak ilə yeksan,
Tapmaq olmaz o kamalda can hanı?

Göründüyü kimi, aşiq Əli oğlu aşiq Məhərrəm, hətta Rum Əcəmdə məşhur olduqları halda indiyə qədər aşiq sənətinin tarixində izi qalmamışdır. Yalnız Valehin cahannaməsində xatırlanır. Valehin ədəbi irsinin yalnız bir qismini onun nəslindən olan ustad Xaspolad Famil Mehdi ilə toplayıb çap etdirmişlər («Alçaqlı ucalı dağlar» – 1970). Əldə edilənlər də göstərir ki, Valeh XVIII yüzilin ədəbi mühitində saz şeirinin qüdrətli məktəbini yaratmışdır.

TAĞI XALTANLI

Xaltanlı şair Tağı XIX yüzilin birinci yarısında Quba mahalında Qonaqkənddən 40 km quzeydə, Xaltan kəndində yaşamışdır. Şirvan, Quba bölgələrində el şairi kimi həmişə xatırlanan şair Tağının əslində harada doğulduğu və vəfat etdiyi bəlli deyildir. Çünki o, gəncliyində bir yerdə qərar tutmamış, el-obanı gəzib dolana-dolana gəlib Xaltan kəndində məskən salmışdır. Gənc Tağının kamal sahibi olduğunu hiss edən Hacıbaba bəy qızı Güllünü ona ərə verir. Tağıdan Güllünün bir oğlu olur. Babası uşağa ad qoymaq istəyərkən Tağı övladına Sədi adı qoyulmasını xahiş edir. Bu da el arasında artıq şair kimi tanınan Tağının şair Sədi Şiraziyə dərin hörmət əlaməti idi.

Tağı Xaltanı tərk edərkən Zahid Yüzbaşının hədələri, qayınatası Hacıbaba bəyin ricaları onu yoldan saxlaya bilmir. Tağı qayınatasına belə cavab verir: «Güllümü sizə tapşırıram, oğlum Sədini də yadigar qoyuram, arzum budur ki, ona təhsil verəsiniz. Bəlkə də qayıda bilmədim».

Xaltanı tərk etdikdən sonra Tağı Dağıstana yola düşür, bir müddətdən sonra Dərbəndə çatır. Şeyx Şamilin rus çarı ilə müharibə apardığı bir zamanda şair Şamilin hərbi hissələri ilə rastlaşır. Tağını Şeyxin yanına gətirirlər. Şamil ondan haradan gəlib, haraya getdiyini, kim olduğunu soruşduqda Tağı ona şeirlə cavab verir. Şeyx Tağını orduya xidmətə dəvət edir. Tağı razılıq vermir. «Mən el şairiyəm, aşığam, sazla, sözlə, top-tüfəng tutan şeylər deyil» cavabını verir. Tağı Şeyxə «Bircə məni sən burax, tövbə bir dəxi gəlməyəm» – deyə azad olunmasını xahiş edir. Tağı oradan Tabasarana, Həştərxana, Şamaxıya, Gəncəyə, Qarabağa, sonra isə Xoya, Xorasana gedir. Axırncı sorağı Təbrizdən gəlir. Şirvanın qocaman aşıqlarının söyləməsinə görə, Tağının əsl Təbrizdən olmuşdur. Onun son sorağı Təbrizdən gəlmişdir. «Bəlkə gəlmədim» şeirində də ayrı diyardan olduğunu bildirir:

Bəri bax, bəri bax, üzün görəyim,
Gedəm yar, əylənnəm, bəlkə gəlməyəm.

Mən öz diyarımda səndən gözəli,
Sevəm yar, əylənnəm, bəlkə gəlməyəm.

Yaxşı olar hər igidə vətəni,
Axtarmazlar qərrib yerdə itəni,
Qızıl gül yerinə qara tikanı,
Qucam yar, əylənəm, bəlkə gəlməyəm.

Xaltanda olanda da vətəni – Təbrizi unuda bilməyən şair ailəsindən, doğma övladından ayrılıb doğma yurda dönmüşdür.

Tağının vəziyyətinə görə oğlu Sədini məktəbə qoyurlar. Oxuyub dövrünün məlumatlı din xadimlərindən biri olur... Molla Sədi nəvəsinə anası Güllünün adını qoyur.

Şair Tağı sevdiyi Sədi Şirazi kimi ömrünün çox hissəsini səyahətdə keçirmiş, Yaxın Şərqi bir çox şəhərlərini gəzmiş, aldığı təəssüratları nəğmələrə çevirmişdir. Ağızlarda gəzən bu şeirlərin bir qismini oğlu Sədi toplayıb «külliyyat» tərtib etmişdir. Şəxsiyyətə pərəstiş dövründə dini kitablarla bərabər, bu külliyyat da yandırılmışdır.

Xaltanlı Tağının Şirvan aşıqlarından topladığımız on şeirini və vücudnaməsini Bakı Dövlət Universitetinin «Elmi əsərləri»ndə şairin həyatına dair məqalə ilə birlikdə (Şirvanlı M.Mürsəlova) çap etdirmişik; «Gəlmərəm», «Bəlkə gəlmədim?», «Samur», «Vermərəm səni», «Bənzərsiz», «Olmaz», «Nəsihətnamə», «Olsun», «Arasında», «Vücudnamə» şeirləri Tağının qədim aşiq şeirinə yaxşı bələd olduğunu göstərir. Bəzi beyt və bəndlərin onlardan gəldiyi aydın duyulur. Aşığın şeirlər toplusunu (1999) Ağalar Mirzə çap etdirmiş, haqqında elmi iş də yazmışdır.

AŞIQ ALLAHVERDİ (AĞ AŞIQ)

Rənginin ağılığına görə Ağ aşiq kimi məşhur olan Aşiq Allahverdi təx. 1750-ci illərdə Göyçə mahalının Kərkibaş kəndində doğulub. Burada yüz ilə yaxın ömür sürüb, təx. 1850-ci illərdə dünyasını dəyişmişdir.

Aşiq Allahverdinin yaşadığı dövr Azərbaycanda (Nadir şahın ölümündən sonra) xanlıqların müstəqilləşdiyi, eyni zamanda, bir-birilə qanlı müharibələr apardığı, bir-birinin kəndlərini, torpaqlarını ələ keçirdiyi dövr idi. Göyçə də bu qanlı müharibələrin mənəngənəsində tez-tez əldən-ələ keçir, soyulub talan edilirdi. Aşiq Allahverdi bir el sənətkarı, el təəssübkeşi kimi İrəvan xanlığının zorakı hərəkətlərinə, yerli kəndxudaların özbaşınalığına qarşı çıxdığına görə təqib olunur, nəhayət, ələcsiz qalib Yaxın Şərqi müxtəlif şəhərlərinə səfərlər edirdi. Ömrünün çoxunu gəzərgi həyat keçirdiyindən aşığın tərcümeyi-halı dolaşdırılmış, hətta Şəril mahalının Kosacan kəndindən olan eyniadlı Ağ Aşiq Allahverdi ilə qarışdırılmışdır (Bu dolaşdıqlığı sonralar diqqətli araşdırma aparən Əli Şamilov aydınlaşdırmışdır). Doğrudan da, Göyçəli Aşiq Allahverdi bayatı və qoşmalarında dəfələrlə Göyçənin adını doğma eli-obası kimi xatırlamışdır:

Əzizim, Göyçəyə mən,
Qurbanam Göyçəyə mən.
Virana qalsın Urumu,
Həsərətəm Göyçəyə mən.

yaxud:

Əlqərəz, ruzumuz oldu üç batman,
Çatınca nobatım sındı dəyirman.
Yerdə qalanını apardı şiçan,
Güldü Ağ Aşığa Göyçə mahalı.

Doğma yurdunda aşığın həyatı çox ağır keçmiş, incidilmiş, təhqir edilmiş, digər tərəfdən oğlu İsmayılın vaxtsız ölümü də aşığa bir dərd olmuşdur. Bütün bunları aşiq «Çəkirlər» rədifli qoşmasında çox aydın ifadə etmişdir:

Sığındım Göyçəyə, bu mahala mən,
Dərdim Sarı Nərdən nərgiz, lala mən.
İtirmişəm İsmayiltək bala mən,
Sinəmə çalın-çarpaz yara çəkirlər.

Allahverdi dərd əlindən dəlidə,
Kənddə koxa qanı soran zəlidə.
Gözüm yaşı Qığsoy çayın selidə,
Canımı atəşə, nara çəkirlər.

Şeirilərindən bəlli olur ki, Aşıq var-dövlət üstündə incidilib, hətta yurdundan sürgün edilib. Araşdırmalardan aydın olur ki, Göyçə tabe olduğu İrəvan xanları tərəfindən talançılığa və ağır vergilərə məruz qalmışdır. Ağ Aşıq da bunlara etiraz etdiyinə görə incidilib, var-dövləti əlindən alınmışdır. Hətta «Ağ Aşıq və Sənubər» dastanından və şeirilərindən anlaşılır ki, (Sərdara ağ dərili adamın qanının müalicə üçün lazım olması dastan yara-danların uydurmasıdır) Aşığı cəzalandırmaq üçün Sərdarın sarayına aparmışlar. Sərdar Ağ Aşığın çox mahir bir sənətkar olduğunu görüb və bir neçə il yanında saxlamış, sonra azad eləmişdir. Aşıq kəndxudaya və Sərdar Hüseynə (Sərdar Hüseyn çox güman ki, İrəvanın sərdarı (1807-1827) Hüseynqulu xandır) münasibətini çox aydın şəkildə bildirir:

Fərraş hüzurunda qolu bağlıyam,
Müxənnət kəndxuda-sinə dağlıyam.
Haqq-ədalət hanı, dərdim ağlıyam,
Dərd bağlıyacam haçana kimi?

Sərdar Söyüntək sitəmkar olmaz,
Zülmündən dünyada kimsənə qalmaz.
Ağ Aşıq dərdini kimsənə bilməz,
Məlhəm arayacam haçana kimi?

Ağ Aşıq Allahverdi dövrünün çox nadir bir saz-söz ustası kimi tanındığından və başı çox bəlalər çəkdiyindən dünyasını dəyişdikdən sonra həyatı əfsanələşmiş, onun gah Sulduz maha-

İndən, gah Naxçıvanın Kosacan kəndindən, gah da Qazaxdan olması barədə müxtəlif ehtimallar, fərziyələr yaranmışdır. Hətta onu milliyyətə erməni qələminə verənlər də olmuşdur. Ancaq Ağ Aşığın nadir bayatıları, gəraylıları, qoşmaları və təcisləri onun qüdrətli bir sənətkar, həm də zamanının açıqgözlü, mübariz bir şəxsiyyət olduğunu göstərir.

Məşhur saz-söz ustası Aşıq Alı da Ağ Aşığın yetirməsidir. Onlar yalnız ustad-şeyird yox, həm də çox etibarlı dost olmuşlar. Aşıq Alı, Aşıq Yıvqalı, Aşıq Zəkini, Duraxanı, Əsməri bağlamış, ustadının üzünü ağ eləmişdir. Ağ Aşıq şeyirdi Alı haqqında demişdi:

Mahalımın şah damarı,
Alqış sənə, Aşıq Alı.
Saldın kəməndə Yıvqalı,
Alqış sənə, Aşıq Alı.

Ustadıyın üzü ağdı,
Zəkiyə çəkdiyən dağdı.
Oğul, müjdəm xubsoraqdı,
Alqış sənə, Aşıq Alı.

Duraxan da gəldi dada,
Əsməri də saldın oda.
Ağ Aşığın bu dünyada,
Şöhrətisən, Aşıq Alı.
Alqış sənə, aşıq Alı.

Aşıq Alı ustadının zəhmətini itirmədi, Aşıq Ələsgər kimi böyük saz-söz ustası yetişdirdi.

MƏHƏMMƏD VARXIYANLI

Aşıq Məhəmməd, təxminən, 1770-ci ildə Zaqatala mahalının Varxiyan kəndində doğulub. Atası din xadimi olduğuna görə oğlunu Şəkiyə aparıb molla yanına qoyur. Məhəmməd beş il təhsil aldıqdan sonra Şuşaya gedib M.P.Vaqifin açdığı mədrəsədə iki il təhsil alır. O, burada Vaqifin, Vidadinin, onların təsiri altında şeirlər yazır və b. şairlərin şeirlərini oxuyub öyrənir. Folklorçu Ə.Axundovun aşıq Hüseyn Şəmkirolinin nəslindən topladığı məlumatlarda deyilir: «Eldar dağında Alı Koxanın toyunda aşıq Hüseyn Varxiyanlı aşıq Məhəmmədlə görüşür, o zaman aşıq Məhəmmədin lap qoca vaxtı imiş. Varxuyanlı aşıq Məhəmməd ondan xahiş edir ki, ortaya çıxıb oxusun. Hüseyn ortaya çıxıb «Uf, uf» rədifli şeirini, sonra «Əcəm qızı» adlı divanisini oxuyur. Aşıq Məhəmməd çox razı qalır. Qoca aşığın sözünü yerə salmayaraq aşıq Hüseyn «Məsim» dastanını da söyləyir. Aşıq Məhəmməd onun sənətini çox bəyənir. El içində çox ustad bir sənətkar, gözəl bir şair kimi şöhrətlənən aşıq Məhəmməd hər aşığı bəyənmiş».

Qeyd edək ki, 1811-ci ildə doğulan Hüseyn 1840-45-ci illərdə tanınmış aşıq idi. Bu illərdə Məhəmmədin 70-75 yaşı vardı. Şəmkirolü Hüseyn də gəncliyində sevilib-seçilən aşıq olmuşdur. Buradan bəlli olur ki, Şəmkirolü Hüseyn nisbətən gənc, lakin aşıq kimi yetkinlik dövründə Varxiyanlı Məhəmmədlə görüşmüşdür. Deməli, XIX yüzilin 50-ci illərdə aşıq Məhəmməd artıq qocalıb iqtidardan düşmüşdür.

Varxiyanlı Məhəmməd dövründə böyük hörmət və şöhrət qazanmış bir saz şairi kimi aşıq şeirinin gəraylı, qoşma, tənris, müxəmməs və s. şəkillərində kamil sənət nümunələri yaratmışdır. Bu şeirlərdə ifadə və ibarələrin ənənələrdən gəldiyini desək də, sözlərin, ifadələrin, bədii deyimlərin yerli-yerində işlənməsi şeirə bütövlük, kamillik gətirmişdir.

Aşıq Məhəmməd həm də ustadnamələri ilə seçilən sənətkardır:

Vaxt olar qalxarsan ərşi-əlaya,
Vaxt olar havadan enərsən könül.
Vaxt olar düşərsən çiskin dumana,
Vaxt olar hər işi qanarsan könül.

Vaxt olar çıxarsan Məcnun dağına,
Vaxt olar düşərsən qəm yığnağına.
Vaxt olar yüz ataş kar etməz sana,
Vaxt olar alışıb yanarsan könül.

Vaxt olar Məhəmməd tez gələr coşa,
Vaxt olar heç əlin yetməz bir işə.
Vaxt olar dönərsən dəmirə, daşa,
Vaxt olar şişə tək sınırsan könül!

Varxiyanlı Məhəmmədin şeirləri «Aşıqlar» kitablarında çap olunsa da, ayrılıqda toplanılıb, araşdırılmamış, həm də çap edil-məmişdir. Əldə olan az miqdar şeirləri göstərir ki, Məhəmmədin dildən məharətlə istifadə etməsi, sözlərin poetik düzümündən ustalığı onun bədii deyiminə yenilik gətirir. «Səndən» şeirində olduğu kimi:

Nazlı dilbər gəl ixtilat eyləyək,
Sazı məndən, simi məndən, söz səndən.
Ərzimizi hansı yana yetirək,
Davat məndən, qələm məndən, yaz səndən.

Dilbər, mayıl oldum sənin oynuna,
Bəslə şamamalar, doldur qoynuna.
İzin olsa qolum salım boynuna,
Öpmək məndən, qucmaq məndən, üz səndən.

Məhəmmədəm, bizim bağa gələsən,
Siyah zülfü dal gərdənə salasan.
Mən ovçuya, sən bir ceyran balasan,
Çəmən məndən, çiçək məndən, göz səndən.

Aşığın, «Yatmış idim» şeiri də bu biçimdə yazılmış aşıq şeirinin nadir nümunəsi sayıla bilər:

Yatmış idim, qəfil gəldi üstümə,

Bir cam dolu, bir cam yarı, bir cam az.

Üç muradı onda tutdum dəstimə,

Bir cam kamal, bir cam söhbət, bir cam saz.

Qocaman saz-söz ustası təx. 1860-cı illərin axırında vəfat etmişdir. Varxiyanlı Məhəmmədin söz-söhbəti iki yüz ildən artıqdır ki, saz-söz məclislərini bəzəyir.

AŞIQ ALI

Göyçənin məşhur ustad aşıqlarından sayılan Alı bütöv XIX yüzildə (1801-1901) yaşamış, demək olar ki, 80-90 il Göyçə aşıq məktəbinin ustası, aparıcı məsləhətçisi sayılmışdır.

Alı Göyçə mahalının Qızılvəng kəndində dünyaya göz açmış, çox erkən Göyçənin qaynar saz-söz məclisləri, Qurbaninin, Miskin Abdalın, Tufarqanlı Abbasın, Xəstə Qasımın, Ağ Aşığın sözü-söhbəti onu ağuşuna almış, qəlbinə ovlamış, taleyini bu səmtə yönəltmişdir.

On ildən çox Ağ Aşığa (Bədr Allahverdi) şəyirdlik edən Alı ustası ilə Yaxın Şərqi ölkələrinə – İrana, Türkiyəyə, Qafqazın vilayətlərinə səfərlər edir, məclislər aparır, ərəb, fars dillərini öyrənir, İslam görüşlərinə dərinləndirən bələd olur. Bütün bunlarla yanaşı ilk növbədə o, türk dünyasına böyük mədəniyyət inciləri bəxş edən aşıq sənətini mükəmməl öyrənir, fitri qabiliyyəti ilə bu sənəti nəinki mənimsəyir, o həm də onu yeni incilərlə zənginləşdirir. Yeni-yeni saz havaları, dərin məzmunlu, rəngarəng saz şeirləri ilə aşıq sənətinin hörmət və şöhrətini türk dünyasına yayır. Alının gözəlləmələri və müdrik kəlamları, ürəkləri ehtizaza gətirən bəstələdiyi saz havaları eldən-elə, dildən-dilə, məclisdən-məclisə yayıldıqca Alının da adı nəğmələri ilə dilləri doladır, get-gedə məşhurlaşır.

Deyirlər, Alı könlünü sənətə elə bağlayır ki, hətta yaşı ötsə də, evlənmək belə ağlına gəlmir. Ata-anası çox təkid edəndə anasına bildirir ki, onun evlənməsi baş tutan iş deyil. Səbəbi də budur ki, o, Niftalı koxanın qızı Bəstini sevir. Bəstini də ona verməzlər. Atası bu xəbəri eşidib Niftalı koxaya elçi gedir. Koxanın bütün ağır şərtlərinə razı olur, «Allah xeyir versin» – deyir. Alı bir neçə aya koxanın tələbini yerinə yetirib Bəsti ilə həyat qurur. Bəsti ilə Alının həyat yolu Göyçədə məhəbbət timsalına çevrilir. Hətta bu, çox uğurlu və gözəl həyat romantik dastana çevrilir. Aşiq Alı özünü də bu şirin həyat salnaməsinə «Bəstinamə» adlı dastan düzür, şeirlərinin bir çoxunu Bəstiyə həsr edir:

Həbibimdi, təbibimdi Bəsti yar,
Uydu könlüm o dildara dolandı.
Vəfasız dünyanın vəfalı yarı,
Əmr eylədi düz ilqara dolandı.

Tay olmaz sədrinə bir qeyri sinə,
Qoymadı qoynuna bir qeyr sinə.
Yarı meyl etmədi bir qeyrisinə,
Gəldi neçə zülfi qara dolandı.

Yazı haxdan odu, o doldu yandı,
Hərdən əbrü təki o doldu yandı.
Sevda aləmində od oldu, yandı,
Alı Səməndərdi, nara dolandı.

Aşıq Alı kamil ustad kimi yetişdikdən sonra şeyirdlər götürmüş, onları da ustad aşıq kimi yetişdirmişdir. Göyçənin tanınmış saz-söz ustadlarından aşıq Məhərrəm (Alalı kəndi), Aşıq Qulu, Aşıq Məsim (Qızılvang), Aşıq Meydan (Canəhməd) və bu sənətin zirvəsində dayanan Ələsgəri yetirmişdir.

Aşıq Alı Ələsgərlə, başqa şeyirdləri ilə dəfələrlə Türkiyədə olmuş, Anadolu kəndlərində toy məclisləri keçirmişdir. «Alının Türkiyə səfəri» dastanı da bu səfərlər zamanı yaranmışdır.

Bir əsrlik ömrünün 70-80 ilini çalib-çağırmaqla keçirən, dərin məzmunlu sözləri ilə aşıq sənətini zənginləşdirən aşığın sonralar gözləri işıqdan məhrum olmuş, Bəstisi dünyadan köçmüş, aşıq faciəli günlər keçirmişdir.

Aşıq Alının şeirlərinin çox qismi iti-batmış, başqa aşıqların şeirlərinə qarışmış, çox az qismi aşıqların hafizəsində qalmışdır. Nəhayət, şair Hüseyn Arif, aşığın şeirlərinin bir hissəsini toplayıb çap etdirdi, həm də 1981-ci ildə anadan olmasının 180 illiyini geniş qeyd etdirdi. Ağstafada, Aşıqlar evinin qabağında heykəli qoyuldu. 1982-ci ildə aşığın kitabı nisbətən iri həcmdə çap olundu. Bu şeirləri Əli Əmirov, Şamil Əsgərov, Mürsəl Həkimov toplayıb tərtib etmişlər. Lakin bu şeirlərin əksəriyyəti

Alının deyil, tərtibçilər tərəfindən uydurulmuş, aşığın həyatı da saxtalaşdırılmışdır.

Əlbəttə, kitabda Alının öz şeirlərinin az qismi vardır. Lakin əldə olan bu nümunələr də göstərir ki, Aşıq Alı dövrünün ustad aşığı və qüdrətli şairi olmuşdur. Onun şeirlərində həyat fəlsəfəsi bədii şəkildə, zəngin poetik ifadələrlə təsvir olunur. Aşığın həyat eşqi bəşəri bir sevgidir. Bu, bəşəri məhəbbətə nöqsan gətirənləri el şairi mühakimə edir, düz yola çağırır:

Təmənnam dərdimə aşkar yazılsın,
Ellər bir-birindən aralanmasın.
Arif zəxmin alsın səlli Şəmşirdən,
Tənə xədəngindən yaralanmasın.

İftira ərz edən sözündən olsun,
Dosta kəc baxanı gözündən olsun.
Elin fəhmandanı özündən olsun,
Gədə gəlib əldə dağalanmasın.

Uryan köçdü haqqı-sayı dananlar,
Dərdə mübtələdi ilkin qananlar.
Alındı, düzəldi cümlə sınıanlar,
Uymaz qəlb şüşəsi paralanmasın.

Oba, oymaq nə talansın, çapılsın,
Diyarda nə qala, zindan yapılsın.
Ellərin çarası əldə tapılsın,
Çarasız zülümlə çaralanmasın.

Alı, sərhesab ol, müdam hər işdə,
İnsanlar xar olar naqis vərmişdə.
Elə söylə, elə davran gərmişdə,
Bir təmiz qəlb səndən qaralanmasın.

HÜSEYN ŞƏMKİRLİ

Hüseyn Qurban oğlu 1811-ci ilə Şəmkir mahalının Qapanlı kəndində anadan olub. Gəncəbasarın qaynar aşıq mühiti Hüseynin atası Qurbana da təsir edib. Qurban kənddə maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olur, həm də aşıqlıq etməsə də, evdə saz çalar və arabir də oxuyarmış. Qurban kişi oğlunda olan iti hafizəni və saza olan marağı görüb bildiklərini ona da öyrətmişdir. Bununla kifayətlənməyən Qurban kişi Hüseyni Alabaşlı kəndinə aparıb Məcnun təxəllüsü ilə tanınan, ərəb-fars dillərini bilən, qədim və orta əsr şairlərinə və aşıqlarına bələd olan dəmirçi Bağıra şeyird vermişdir. Hüseyn zəngin bilikli ustadından mükəmməl dərs almış, Qurani, şəriət qanunlarını, ərəb və fars dillərini, anadilli şair aşıqların həyat və yaradıcılığını öyrənmiş, özü də saz şeiri üslubunda müxtəlif səpkili şeirlər söyləmiş, tezliklə Şəmkirdə qabiliyyətli bir şair-aşıq kimi hörmət və nüfuz qazanmışdır.

Bəzi mənbələrə və ustadın qalan nəsillərinin dediklərinə görə anası Zəhra xanım M.P.Vaqifin bacısı imiş. Hüseyn gənliyində M.P.Vaqifi, M.V.Vidadini, Q.B.Zakiri və başqalarını mükəmməl öyrənib. Qoşmalarında M.P.Vaqifin təsiri çox duyulur. Aşıq sənətinin bütün incəliklərini mükəmməl bilməklə yanaşı Hüseyn fiziki zəhməti də çox sevmiş, maldarlıq və əkinçilik işinə, məişətin müxtəlif sahələrinə dərinlən bələd olmuşdur. Onun lirik və epik şeirləri, dastanları məzmunca xalq məişəti və çoban mühiti ilə çox bağlıdır.

Mehriban təbiətli, şirindil insan kimi hamının hörmətini qazanan Hüseyn ucaboylu, enlikürəkli, sağlam bədənli bir insan olmuşdur. Sərrast tufəng atmağı bacarmış, tez-tez təbiətin seyrinə çıxmış, maldarların, çobanların yanına baş çəkmiş, yanlarında çalıb oxumuş, onların qəlbini oxşamışdır. Həmişə kəmərinə kiçik xəncər gəzdirərmiş. Şeyirdlərinin dediklərinə görə uzun illər Şərq ölkələrində səfərdə olmuş, bu da onun biliyini zənginləşdirmişdir.

Aşıq Hüseyn Gəncəbasarda o qədər hörmət və şöhrət qazanmışdır ki, hətta aşıqların dediklərinə görə Şəmkir, Tovuz, Qazax rayonlarında aşıqlar öz şayırdlarını Hüseynin yanına aparar, Hüseyn şayırdı hərtərəfli yoxlar, bundan sonra onun sərbəst aşıqlıq etməsini məsləhət görərmiş.

Gəncəbasarda Göyçədən gələn və Göyçəyə gedib gələn aşıqlar bir çox hallarda göyçəli aşıq Ələsgərin sözlərini oxuyarmışlar. Hüseyn Ələsgərin sözlərinə valeh olub onu görmək üçün Göyçəyə səfər edir. Aşıq Ələsgərə qonaq olur. Ələsgər Hüseyni böyük hörmətlə qarşılayır, bir neçə gün qonaq saxlayır. El-oba yığışır, bu iki qocaman ustada qulaq asırlar. Həmin görüşdə aşıqların söylədiklərinə və Hüseynin Göyçə səfərinə görə «Xoş gəlib», «Sarı köynək», «Dönmüşəm» şeirlərini bu görüşdə bədahətən qoşublar. Bir-birindən xoş məramla və əhdi-peymanla ayrılıblar.

Aşıq Hüseyn ədavət ucbatından Qapanlıdan Qaracəmirlə kəndinə köçmüş, Bəsti adlı qızla ailə qurmuş, uzun və məhrəban həyat sürmüş, sənətini oğlu Çobana da öyrətmişdir.

Aşıq Hüseyn poetik yaradıcılıqla yanaşı bir çox saz havaları da bəstələmişdir. Onlardan: «Şəmkir gözəlləməsi», «Hüseyni», «Zarını», «Şəmkir sarayı», «Ovşarı», «Zeynalabdın», «Dilqəmi» və başqaları. «Dilqəmi» havasını Yəhya bəy Dilqəm dünyadan nakam köçdükdən sonra atası Böyük Ağa aşıq Hüseyndən xahiş etmişdir ki, onun oğlunun adını yaşadan bir yadigar qoyun. Aşıq Hüseyn «Dilqəmi» havasını bu münasibətlə bəstələmişdir. Qazax və Tovuzda çox məşhur olan igid oğlan Zeynalabdının düşməni onu pusquda vurur. Ölüm ayağında Zeynalabdın xahiş edir ki, Şəmkirli Hüseyn gəlib onun önündə çalıb oxusun. Aşıq Hüseyn Zeynalabdının arzusunu yerinə yetirib həmin havanı və «Zeynalabdın» mərsiyəsini oxumuşdur:

Zalım düşmən səni vurdu,
Hayıf sənə, Zeynalabdın.
Ana-bacın ağlar qoydun,
Hayıf sənə, Zeynalabdın.

Tanınmış aşıqlar Seyfəli Pənah, aşıq Qasım, aşıq Əhməd, ermənilərdən Avak, Mıkiç, Yusif, Qəhrəman aşıq Hüseynin şəyirdləri olublar.

Aşiq Hüseynin sözlərindən və şəyirdlərinin söyləmələrindən bəlli olur ki, onun çox zəngin poetik irsi olub. Bir qismini erməni şəyirdləri mənimsəyib öz adlarına oxuyublar. Bir qismini özündə saxlayan bir erməni 30-cu illərdə Şəmkir dəmiryol dayanacağına qarşısında satmaq istəmiş, alan olmamış, «ay musurmanlar, Hüseynin sözlərini almadınız, mən də indi onu yandırırım» deyib çantasından yerə töküüb od vurub, yandırılıb.

Aşiq Hüseynin səfərləri ilə bağlı bir neçə dastanları da olub. Onlardan üçü çap olunub. «Hüseynin Naxçıvan səfəri», «Hüseyn və Bəy çoban», «Hüseynin Göyçə səfəri» (Aşiq Ələsgərlə görüşü). Sonuncu Türkiyədə «folklor araşdırmaları» toplusunda çap olunub. Aşığın haqqında ilk dəfə V.Xulufu söz açıb. Sonralar H.Əlizadə şeirlərinin bir qismini «Aşıqlar» kitabında çap etdirib, Aşiq Ələsgər öz sazı və sözü ilə Göyçədə böyük hörmət və nüfuzə malik olmuşsa, Şəmkirli Hüseyn də Gəncəbasarda eyni hörməti, ad və sanı qazanmışdır. Aşığın haqqında çoxlu rəvayətlər də yaşayır. Onlardan birində deyilir ki, aşıq qışda Gədəbəyə gedərkən yolda onun atı kalafaya düşür, özü də qarda-boranda bərk xəstələnir, səhərə qədər burada qalır. Elə bu xəstəlikdən də əziyyət çəkib bir neçə il sonra – 1891-ci ildə 80 yaşında Gədəbəyin Çayqarısan kəndində vəfat edir, elə orada da dəfn olunur.

MƏMMƏDHÜSEYN DAŞKƏNDLİ

Göyçə diyarının Dəşkənd kəndində doğulan Məhəmməd-hüseyn (1800-1884) XIX yüzildə çox yüksək bir məqama çaytan Göyçə aşiq məktəbinin yetirməsidir. Məhəmməd-hüseyn həm öz müasirlərinin saz-söz məclisində, həm də Qafqazın və ümumiyyətlə, Yaxın Şərqi söz ustalarını öyrənə-öyrənə özü də dövrünün kamil bir sənətkarı kimi yetişmişdir.

Məmmədhüseynin fitri istedadı, bədahətən söz demək məharəti onu aşiqsevərlər arasında şöhrətləndirmiş, Daşkəndli şair Məmmədhüseyn kimi məşhurlaşdırmışdır.

Məmmədhüseyn aşiq şeirinin, demək olar, əksər şəkillərindən istifadə etmiş, aşiq şeirinin kamil nümunələrini yaratmışdır. Məhz buna görə də Məmmədhüseyn aşıqlar arasında şair kimi daha çox tanınmışdır. Sənətsevərlər, adətən, hər bir sənətkarda bir keyfiyyət arayıb tapır, ona üstünlük verirlər. Məmmədhüseynin ifaçılıq və ya hava bəstələmək məharəti haqqında əlimizdə tutarlı bilgi olmasa da az-çox qalan şeirləri onun şairlik istedadını üzə çıxarır və onu yaşadır: «Oynamaz» gəraylısı, «Yəni nə» qoşması, «Neylərəm», «Olmasa» divaniləri, «Bir üz» tənisi, bir sıra qıfıləndləri aşiq şeirinin nadir inciləri özünü yaşatmaqdadır. Bu şeirlərin dərin məzmunu, zəngin dili və ifadə xüsusiyyətləri göstərir ki, Məmmədhüseyn dövrünün müəyyən təhsil görmüş şəxsiyyəti olmuşdur:

Kamil ovçu idim mən bu məkanda,
Muştağam gəzirəm de bir üz, bir üz.
Şadikam olmadıq fani cahanda,
Fələk, mənim ilə də bir üz, bir üz.

Təcnisdə tutarlı fikir söyləmək çətin olduğu halda, Məhəmməd-hüseyn sözdən məharətlə istifadə edərək düşündürücü və yaddaqalan fikirlər söyləyə bilmişdir.

Məhəmməd-hüseynin gəraylılarında söz bulaq kimi nəğmə oxuya-oxuya axıb gedir:

Yönü bəri baxan dağlar,

Yatıb oyanmaz-oyanmaz.
Üstündəki ağır ellər,
Yatıb oyanmaz-oyanmaz.

El şairinin «Yəni nə» qoşması aşıq şeirinin nadir nümunələrindəndir. Buradakı ifadələr də, sözlərin düzümü də bu gün də yenidir:

Ağıl bir qumaşdı kimsəyə çatmaz,
Əsli comərd olan zikrsiz yatmaz.
Gedən getdi, daha geri qayıtmaz,
Dalısınca pəşman olmaq yəni nə?

Məmmədhüseyn deyər: söhbət dilində,
Bərabərin yoxdu ruyi-zəmində.
Urfan məclisində, dost üzərində,
Hərca deyib danışmağın yəni nə?

Məmmədhüseyn ədəbi irsi həm öz dövründə, həm də sonrakı aşıq yaradıcılığına təsiri aydın sezilir, onu xələfləri böyük ustad kimi tanıyırlar.

AŞIQ ƏLƏSGƏR

Aşiq Ələsgər Alməmməd oğlu 1821-ci ildə qədim Göyçə mahalında doğulmuşdur. Göyçənin coğrafi və təbii şəraiti onu inkişaf etmiş şəhərlərin incəsənətindən təcrid etmiş, buna görə də burada intişar tapan aşiq sənəti bakir olaraq el-obanın təbii tələbindən doğmuş, XVIII-XIX əsrlərdə yüksək bir mərhələyə qalxmışdır. Aşiq Ələsgəri yetirən aşiq mühiti Ələsgərə qədər Miskin Abdal, Ağ Aşiq, Aşiq Alı, Aşiq Durxan, Aşiq Musa, şair Məmmədhüseyn, Ələsgərin atası Alməmməd kimi sənətkarlar el arasında geniş yayılmış və nüfuz qazanmışlar.

Alməmməd kənddə əkinçilik, dülgərlik və dəyirmançılıqla məşğul olar, yeri gələndə aşiq şeiri tərzində gözəl qoşmalar da yazarmış. Alməmməd böyük ailəni dolandırmaqda çətinlik çəkdiyindən Ələsgəri kiçik yaşından qonşusu Kərbəlayı Qurbana nökr vermişdir. Ələsgər bu evin yeganə qızı olan Səhnəbanını sevir. Bu sevgiyə Səhnəbanının atası Qurban kişi də sevinir və Ələsgəri öz evində saxlamaq istəyir. Lakin Qurban kişinin qardaşı pullu Məhərrəm Səhnəbanını zorla öz oğluna alır. Ələsgər bu ayrılıqdan uzun müddət sarsılır.

Ələsgərin kiçik yaşlarından saza-sözə marağını duyan atası onu Göyçənin ustad aşıqlarından olan Aşiq Aliya şeyird verir. Ələsgər beş il Aşiq Alının yanında saz-söz sənətinin bütün incəliklərini öyrənir. Həmçinin klassik Şərq və Azərbaycan şairləri—Firdovsi, Nizami, Sədi, Hafiz, Nəsimi, Füzuli, Nəbatı kimi söz bahadırlarının poetik irsinə yaxından bələd olur:

Firdovsi, Füzuli, Hafiz, Nəsimi
Onlar da yazdığı ayə məndədir.

Yaxud:

Tutubdu dəstində gözəl nizamı,
Nəbatı, Firdovsi, gözəl Nizami.
Təqdiri-qüdrətin gözəl Nizami,
Mana dərdi verib, yara dərmanı.

Ələsgər bununla yanaşı, Şərqin şifahi bədii söz sərvətini mükəmməl öyrənir, hafizəsinə toplayır. Çox dərin müşahidəsi və iti yaddaşı olan Ələsgər ustadlardan və müdrik ağsaqqalardan eşitdiyi kəlamları həm yaddaşına, həm də dəftərə köçürür.

Bir tərəfdən, qədim xalq dastanları – Kərəmin, Aşıq Qəribin, Qurbaninin, Abbas Tufarqanlının, Sarı Aşığın, Qaracaoğlanın sevgi mahnılarını mükəmməl öyrənməsi, digər tərəfdən, gənc aşığın nakam məhəbbəti, nəhayət, qeyri-adi fitri istedadlı Ələsgəri bir aşıq kimi el-oba arasında tez tanıdır, ona böyük nüfuz qazandırır.

İlk məhəbbətinə qovuşa bilməyən aşıq bu uğursuz sevgini uzun müddət unutmur, nakam məhəbbəti haqqında bir-birindən kədərli şeirlər söyləyir.

Qırx yaşına qədər subay qalan Ələsgər, nəhayət, ailə qurur. Anaxanın adlı bu qadından on bir övladı olur. Uşaqlardan bir neçəsi kiçik yaşlarında vəfat etmiş, qalanları isə uzun ömür sürmüşlər. Oğlanlarının da şeirə-sənətə həvəsi olmuş, maraqlı qoşmalar yazmışlar. Talib isə atasının sənətinə sadıq qalıb, ömrü boyu bu sənətdən ayrılmamışdır.

Yüz beş il ömür sürən böyük aşığın həyatı rəvan keçməmiş, bir-birindən kədərli, üzüntülü hadisələr silinməz izlər buraxmış, onun yaradıcılığına da hopmuşdur. Aşıq Ələsgər XX əsrin əvvəllərində həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən daha ağır günlər keçirmişdir. Çox xətrini istədiyi xalası oğlu Molla Rəhimin 28 il sürgündə qalması, qayıtdıqdan sonra (1908) isə Ələsgərin oğlu Bəşirin onu bilmədən güllə ilə vurub öldürməsi aşığın uzun müddət kədərləndirir:

Öz əlimlə xəta dəydi özümə,

Bədəndən qolumun sağı kəsildi.

1915-ci ildə istəkli qardaşı Məşədi Salehin oğlu Qurban qəflətən vəfat edir. Qurban həm də Ələsgərin qızı Gülnisənin əri idi. Bu hadisə Ələsgərə o qədər təsir edir ki, bundan sonra o əlinə saz alıb aşıqlıq etmir. Az sonra Aşığın oğlu Bəşir kəndin kov-

xasını (1916) öldürüb qaçaq düşür. Onun əvəzinə Ələsgərin qardaşı Xəlil və oğlu Əbdüləzim həbs olunur.

1905 və 1918-ci illərdə törədilən milli qırğın aşığının da həyatında silinməz izlər buraxmış, dəfələrlə onu öz doğma yurdundan köçməyə məcbur eləmişdir.

Aşıq sənətini həmişəlik peşə seçən Ələsgər telli sazla Qafqazın bir çox diyarını- Qarabağı, Gəncəni, Naxçıvanı, İrəvanı, Tiflisi, nəhayət, Türkiyəni gəzib məclislər keçirmiş, sazı-sözü ilə el arasında böyük hörmət qazanmış, sözləri dillər əzbəri olmuşdur. Sonralar onun şeyirdləri aşığın bu səfərləri ilə bağlı dastanlar düzəltmişlər;-«Aşıq Ələsgərin Naxçıvan səfəri», «Aşıq Ələsgərin Gəncə səfəri», «Aşıq Ələsgərin Türkiyə səfəri», «Aşıq Ələsgərin Qarabağ səfəri» və s. Aşıq Ələsgər dövrünün bir sıra görkəmli aşıqları ilə qarşılaşmış və deyişmişdir. Dövrünün məşhur aşığı sayılan Şəmkiqli Aşıq Hüseynlə, Aşıq Şenliklə, Zodlu Aşıq Məhəmmədlə, şair Vəli və Bozalqanlı Aşıq Hüseynlə ya üzbəüz, ya da yazışma yolu ilə deyişmişdir. Bu deyişmələr böyük aşığın yarıdıcılığında ayrıca, həm də tez-tez xatırlanan bir səhifədir.

Aşıq Ələsgər özü də böyük bir aşıq məktəbi yaratmış, bu məktəbdə onlarla aşıq yetişdirmişdir: Aşıq Nəcəf (Daşkəndli), Aşıq Alı (Dərəçiçəkli), Aşıq Əsəd, Aşıq Yusif, Aşıq Mikayıl, Aşıq Qiyas, Aşıq Nağı, Aşıq Qurban, Aşıq Qasım, Aşıq Ağayar, Aşıq İsa, Aşıq Mustafa Ələsgər məktəbində dərs almışlar. Onlar həm də Ələsgərin musiqi və söz sərəvətini yaymaqda və hafizələrində yaşatmaqda böyük əmək sərf etmişlər.

Ələsgər təlim və tərbiyə verdiyi aşıqlara ciddi tələbkarlıqla yanaşmış, onların qarşısında böyük vəzifələr qoymuşdur; Aşıq, sənətin bütün sirlərini dərinlən öyrənməli, məclisdə tələb olunan hər sözü, hər havanı «bəli» - deyib oradaca ifa etməli, olununla yanaşı ağılı, mərifəti və davranışı ilə elin, obanın hörmət və ehtiramını qazanmalıdır. Aşıq Ələsgər özü də bu tələblərə əməl etmiş, el arasında, məclislərdə xüsusi hörmət və nüfuz qazanmışdır. Doğulduğu Göyçə mahalında isə Ələsgərə daha bö-

yük ehtiram göstərilmiş, Ələsgər özü də bu torpağı dərin bir məhəbbətlə sevmişdir.

Ələsgərin həyatında unudulmaz xatirələrdən biri 1851-ci ildə Tiflisin yaxınlığında rus şairi Y.Polonski ilə olan görüşdür. Bu görüşün təfəsilatı barədə Y.Polonski özü «Qafqaz» (1851, № 1-2) qəzetində çap etdirdiyi məqaləsində bəhs etmişdir.

Böyük el şairi hansı diyarı gəzib dolaşsa da, ömrü boyu Göyçə mahalından ayrılmamışdır.

Aşıq Ələsgərin doğma torpaqda 80-90 il bədahətən sinədən qoşub düzdüyü dürlü-dürlü bədii irsi sağlığında və vaxtında yazıya alınmadığından böyük qismi itib-batmışdır. 30-cu illərin əvvəlində o zaman gənc folklor toplayıcısı olan H.Əlizadə Azərbaycanı oba-oba gəzib aşığın şeirlərini və haqqında yaranan dastan parçalarını toplamış, 1934-cü ildə ilk dəfə kitabını çap etdirmişdir.

Ələsgər bədii irsinin ilk nəşri oxucuların böyük marağına səbəb oldu. Həmin nəşr münasibətilə S.Vurğun yazmışdı: «Bu şeirlərdə bir axıcılıq, saflıq, təbiilik, milli ifadə formaları, milli obrazlar çoxdur. Bunlardan istifadə ilə biz, yalnız Aşıq Ələsgərə qayıtmamaq şərti ilə bugünkü şeirimizdə bu günün saflığını, təmiz və səmimi lirikasını, geniş xalq zövqlərini tərənnüm etməliyik».

Vaxtilə yalnız aşıq məclislərinin bəzəyi olan Ələsgər ədəbi irsi sonrakı illərdə ardıcıl çap (1935, 1937, 1956, 1963, 1972, 1988) olundu, araşdırıldı, dərsliklərə daxil edildi, elmi tədqiqat işləri, dissertasiyalar yazıldı, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünə layiqli yer qazandı.

1971-ci ildə Aşıq Ələsgərin anadan olmasının 150 illik yubileyi o vaxt ittifaqda böyük bayrama çevrildi. Əsərləri ana dilində iki cildə, rus dilində seçilmiş əsərləri (tərcümə edən V.Qafarov) çap olundu. Şeirlərinə musiqi bəstələndi.

Aşıq Ələsgər xalqın şifahi bədii söz xəzinəsinə və klassik ədəbiyyata dərindən bələd olduğu üçün şifahi və yazılı şeirin əksər şakillərindən məharətlə istifadə etmişdir: gəraylı, bayatı, qoş-

ma, təcnis, cıǵalı təcnis, divani, müxəmməs, müsəddəs, müs-təzad, qəzəl, dastan və b.-nın kamil nümunələrini yaratmışdır.

Bu şəkillər vasitəsilə xalq aşığı ən ülvü bəşəri arzular; məhəbbət və gözəllik duyğularını, incə mətləbləri, ailə və məişət, təsərrüfata dair vacib məsələləri, torpaq və çörək haqqında müqəddəs hissləri tərənnüm etmişdir.

Ələsgərin poeziyasında çox ciddi ictimai-siyasi hadisələr; 1905-ci il inqilabı («Xaçpərəstlə düşdü bun inqilabı»), 9 yanvar qanlı bazar günü («Ərizələr atkaz qayıtsa, şahdan imdad olmasa...»), Birinci Dünya müharibəsi («Necoldu Serbiya, Çernoqoriya? Əl-ayaq altında itdi İtaliya») və b. siyasi çarpışmalar nəticəsində zəhmətkeşlərin keçirdiyi ağır, keşməkeşli günləri təsvir olunmuşdur.

Böyük ustad 1926-cı ildə martın 7-də vəfat etmişdir.

AŞIQ ŞENLİK

Aşiq Şenlik (Həsən Qədir oğlu) 1853-cü ildə Qars vilayətinin Çıldır mahalının Suxara kəndində doğulmuş, 1912-ci ildə vəfat etmişdir (Aşiq Şenlik haz. O.Özbək Ankara, 1960, səh.91).

Şenliyin yaşadığı dövrdə Qars vilayəti bir müddət rus imperiyası tərəfindən zəbt olunmuş, Şenlik gah Borçalı mahalında, gah da Qarsda yaşamağı olmuşdur.

Gənc Həsəndə bədahətən söz demək məharətini duyan dayısı İbrahim onu Borçalı mahalına gətirib dövrünün tanınmış ustad aşığı Nuruya şeyird verir. Sonralar Şenlik kimi məşhurlaşan Həsən aşiq Nurudan həm saz tutmağı, söz deməyin sirlərini öyrənir, həm də Borçalı aşiq mühiti ilə tanış olur.

Şenlik nəinki aşiq sənətini öyrənir, o həm də qısa müddətdə mollaxana və mədrəsədə ərəb və fars dillərinə yiyələnir, İslam dininə və şəriət qanunlarına bələd olur. Şeirlərində o, ərəb, fars sözlərini tez-tez işlədir, dini və şəriət qanunlarını bildiyi aydın duyulur.

Aşiq Şenlik ömrünün çox qismini Borçalıda və Çıldır mahalında keçirmişdir. Bu da onun bir sənətkar kimi kamilləşməsinə böyük təsir göstərmişdir. Çünki bu illərdə Borçalıda zəngin bir aşiq mühiti yetişmişdir. Dollu Mustafa, Alxasağa, Dollu Abuzər, Ağacan, Xəstə Həsən, Nuru, şair Nəbi və b. məhz bu dövrün aşiq sənətinə və xalq şeirinə yeni bir ab-hava gətirmişdilər. Şenlik bu sənətkarlarla dostluq etmiş, məclislərində olmuş, bəziləri ilə qabaqlaşmışdır.

Şenlik Aşiq Ələsgərlə bir məclisdə görüşüb-deyişib və dost kimi ayrılmışlar. Şenlik Ələsgəri özünün ustadı kimi qarşılamışdır.

Şenliyin zəngin mövzulu lirikası, ümumən, aşiq lirikasının kamil nümunələrindəndir. Onun şeirləri 1920-ci illərdən başlayaraq Azərbaycan mətbuatına yol tapmış, 1928-ci ildə “Dan ulduzu” toplusunda, sonralar aşiq kitablarında (“Telli saz ustad-

ları”, “Azərbaycan xalq dastanları”, 1961, 1965) işıq üzü görmüşdür.

Tovuz kimi sığal verib özünə,
Bəxtəvərin pərvazına nə söz var?
Təzələnib on beş günlük ay kimi,
Mələksifət, mah üzünə nə söz var?

Şenlik der: qoynunda şamama tağı,
O dastan sinəsi, büllur buxağı.
Qızılgülə bəzənibdir yanağı,
Əlvan-əlvan gülgəzinə nə söz var?

Şenlik xeyli məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanları yaratmışdır. “Lətif şah”, “Sevdəgar şah və Gülnaz”, “Salman bəy və Durna”, “Məhəmməd və Güldanə”, “Əhməd və Gözəl” dastanları onun adı ilə bağlıdır. Ustad aşiq “Lətif şah” dastanının son tapşırmasında dastanın nə zaman tamamlandığını da xatırladır:

Səfil Şenlik, dərdin çoxdu sinədə,
Söz bənd oldu yüz yetmiş dörd xanada.
Min iki yüz doxsan iki sənədə,
Sərkərdən Lətifin yadigarıdı.

“Lətif şah” dastanı qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanıdır. Çünki Lətif şah sevgilisi Mehriban Soltana qəhrəmanlıq gücü ilə qovuşur. Qaçaqçılıq hərəkətindən bəhs edən “Səməd bəy” dastanının qəhrəmanlarından biri-qaçaq Kərəm sevgililəri bir-birinə qovuşdurur. Aşiq Şenliyin ədəbi irsi Türkiyədə bir neçə dəfə (Çıldırli aşiq Şenlik şeirləri və hekayətləri Haz. A.Aslan, Ankara, 1975) çap olunmuşdur. Azərbaycanda isə mərhum Qəşəm Vəliyev “Aşiq Şenliyin həyatı, mühiti və poetik yaradıcılığı” mövzusunda dissertasiya işi yazıb müdafiə etmişdir.

MOLLA CUMA

Molla Cuma (Süleyman Saleh oğlu Molla Oruc) 1854-cü ildə Şəki diyarının Layiski kəndində doğulmuşdur. İlk təhsilini Aşağı Göynük kəndində Hacı İbrahim əfəndinin mədrəsəsində almışdır. Mədrəsədə ərəb, fars dillərini, islam təlimini öyrənmiş, bir neçə il sonra mədrəsədən uzaqlaşmışdır.

Atası Saleh əkinçiliklə məşğul olduğundan Süleyman da gəncliyindən əkinçiliyi və təsərrüfatı özünün əsas peşəsi seçmişdir. Bununla belə Süleymanda gəncliyindən özünü bürüzə verən fitri istedad, şeirə vurğunluq tədricən onun ruhunda, qəlbində yuva qurmuş, onu el arasında hazırcavab, sinədəftər aşiq kimi tanıtmışdır.

Süleyman tezliklə el arasında Molla Cuma kimi məşhurlaşmış, Süleyman adı unudulmuşdur.

Onunla dostluq edənlərin, şeyirdlərinin, qohumlarının söylədiklərinə görə o qonşu mahaldan bir Şeyxin qızını sevmiş, bu eşqi “İsmi Pünhan” adı ilə qəlbinə əbədi həkk eləmiş, ömrünün sonuna qədər İsmi Pünhanın əsl adını dilinə gətirməmişdir.

İsmi Pünhan Molla Cuma üçün əlçatmaz ideala çevrilmiş, ilk şeirlərindən son şeirinə qədər qoşduğu, söylədiyi, məclislərdə oxuduğu hər nəğmədə onun ruhu ilə yaşamışdır. İsmi Pünhan bir ilahi məbəd, bir qıbləgah kimi Molla Cumaya ilham vermiş, onu mənən qidalandırmış, sözü, şeiri, misraları qəlbinə hopdurmuşdur. Buna görə də onun şeirlərinin çoxunda İsmi Pünhan eşq məbədi kimi xatırlanır, yad edilir.

Mədrəsədə dərslər alması, eləcə də şəxsi mütaliəsi və klassik Azərbaycan, türk, ərəb, fars şairlərini öyrənməsi, fitri istedadı, həm də İsmi Pünhanın onun qəlbinə nur çilənməsi Molla Cuma-nı qüdrətli sənətkar aşiq şair kimi məşhurlaşmışdır.

Molla Cuma 1920-ci ilin may ayında rus ordusu Şəkinin kəndlərinə hücum edərkən öldürülmüş, meyiti öldürülənlər arasından tapılmışdır.

Molla Cuma şeirlərinin əksəriyyətini səliqə ilə dəftərə köçürmüş və oğlu Həsənə tapşırırmışdır. Sonralar dəftər itmiş, aşığın şeirləri sənətsevərlərin dilindən toplanmışdır. Aşığın şeirlərini 30-cu illərdə H.Əlizadə, 50-ci illərdən başlayaraq P.Əfəndiyev toplamış (1966), Şərif İdrisov isə dəftəri tapmış, P.Əfəndiyevlə birlikdə “Molla Cuma” (1983) kitabını tərtib etmişlər.

Molla Cuma həm divan ədəbiyyatının, həm də aşıq poeziyasının demək olar ki, bütün şəkillərindən istifadə edərək zəngin bir irs qoymuşdur. O, gəraylı, qoşma, müxəmməs, divani, bayatı, tənris, müsəddəs, mürəbbə, tərçibbənd, zəncirləmə, dübeyti və s. şəkillərdə sözün nadir və kamil nümunələrini yaratmışdır.

Aşığın poeziyasında təbii olaraq bəşəri ideyalar: insanın mənəvi aləmi, paklığı, ülviliyə, kamilliyə, qarşılıqlı məhəbbətə səsləyən incə hissləri özünəməxsus bədii təşbihlərlə təsvir və tərənnüm olunmuşdur. Kimsəyə bənzəməyən bu yoxsul el şairinin bircə səltənəti var; o da İsmi Pünhan! Bütün ömrünü, fikir və duyğularını, hətta başqa bir gözəl görəndə belə ona İsmi Pünhan nəzəri ilə baxan bu aşıq aşıqlıq etsə belə, telli sazın pərdələrini İsmi Pünhan üzərində kökləmişdir.

Bu dəruni hisslərlə yaşasa belə, o, kamil bir insan olaraq zəngin biliyə, dərin düşüncələrə, mütəfəkkir dünyagörüşə malik sənətkar olmuş, yaşadığı mühiti olduğu kimi təsvir eləmişdir.

Molla Cuma aşıq sənətinə də mehrab gözü ilə baxmış, sənətin soy kökünü bəşər atası Adəmin icad etdiyini, özünün də bu soydan olduğunu ehtiva etmişdir. Molla Cumanın “Aşıqlıq” şeiri əslində onun tərcümeyi-halını və sənət meyarını əks etdirir. Bircə bu şeirlə onun sənət qüdrətini müəyyənləşdirmək olar:

Aşıqlıq Adəmdən icad olubdur,
Ol adəm atanın nəvəsiyəm mən.
Nə qədər dünyaya aşıq gəlibdir,
Küllü aşıqların anasıyam mən.

Aşıq anasıyam, şairlər kökü,
Gəzərəm dünyada divanə tək.

Mahalın Köynükdür, şəhərim Şəki,
Layiski kəndinin binasıyam mən.

Binəm Layiskiyə düşübdür mehman,
Pədərim Salehdır, mədərim Reyhan.
Vələdim Həsəndir, Əxim Süleyman,
Familim Mollaoruc ədnasıyam mən.

...Mənada mollayam, Molla Cumayam,
İsmi Pünhan oduna şeyx pərvanəyəm.
Gəlmişəm cahana, bir gün fənayəm,
Axırda Kərəm tək yanasıyam mən.

DİLQƏM (YƏHYA BƏY DİLQƏM)

Təxminən otuz il ömür sürən Yəhya bəyin həyat faciəsi qısa müddətdə ağızlarda dolaşa-dolaşa əfsanəyə dönmüşdür. Yaxın qohumlarının bu gün yaşamasına baxmayaraq, Dilqəm haqqında o qədər rəvayət yaranmışdır ki, bu rəvayətlər bir-birinə bənzəməyən qəribə hekayətlərdir. Bu dürlü-dürlü hekayətlərin, rəvayətlərin, hətta əfsanələrin alt qatlarında, yaddaşlarda bu böyük saz şairinin həyatı aydınca işarır.

Yəhya bəy Dilqəm Böyük Ağa oğlu, təxminən, XIX əsrin 20-ci illərində Şəmkir diyarının Dəllər-Cırdaxan obasında doğulmuşdur. Şeirlərinin birində öz atasının da, sevgilisi Tellinin atasının da adını nişan verir:

Mən Dilqəməm Böyük Ağa balası,
Yerdə qalmaz mən yazığın nalası.
Telli xanım Nəsib bəyin balası,
Əlif qəddim dala döndü bu yerdə.

Yaddaşlarda qalmış izlərdən bəlli olur ki, Yəhya bəy uca boylu, sarıyanız, geniş alınlı bir gənc imiş. Xoş rəftarı, mehriban xasiyyəti, şairanə təbiətilə dost-tanış arasında seçilər və sevilərmiş. Onda aşıq sənətinə, saza, sözə bir vurğunluq varmış, Şəmkir və Tovuz aşıqlarına, xüsusilə aşıq Hüseyn Şəmkirliyə dönə-dönə qulaq asar, özü də bəzən vəcdə gələr, sinədən Kərəmsayağı qoşmalar söylərmiş.

Dəllər – Cırdaxan kəndinin ətəyində «Biyanlı qoruq» adlanan yerdə bir bulaq var. Yəhya bəy bulağın başında qoz ağacının altında o zaman Cənubi Azərbaycandan gəlmiş Molla Əmirlə əyləşər, şeir deyərmiş, Molla Əmir də yazarmış. O vaxtdan bu bulağa el arasında Dilqəm bulağı deyirlər.

Yəhya bəyin Qazağın Dilboz cinsindən qaraxallı bir boz atı da varmış. Ova gedəndə həmişə Dilboz atı minərmiş. Yəhya bəy bir dəfə Dilboz atı minib Tovuzda toya gedir. Nəsib bəyin qızı Tellini də burada görüb ona vurulur. Bir-birinə yaraşan bu gəncərə xeyir-dua verib zəngin, hay-küylə toy edirlər. Yəhya bəylə

Telli xanım şən həyat sürür, xoş günlər keçirirlər. Deyirlər, se-vənələr arzusuna çatmır. Yəhya bəyin də xoşbəxtliyi uzun çək-mir. Demə Nəсіб bəyin qızı Telli xanımda onun əmisi oğlu Ba-ğır bəyin də gözü varmış. Bağır bəy Yəhya bəylə Telli arasında qısqanclıq toxumu səpib Tellini yuvasından soyudur. Telli xa-nım çıxıb atası evinə gedir.

Yəhya bəy kimi Telli xanım da Dilboz atı sevirmiş. Övlad-ları olmadığından mehlərini Dilboz ata salıblarmış. Dilboz at da Yəhya bəylə Telli xanımın bəzən oyanan qəmlərini duyub qəmli görünərmiş. Bir də deyirlər, Telli xanım Yəhya bəyin evindən gedəndə Dilboz at boynunu büküb yetim kimi neçə gün ağla-mışdır. Elə bu səbəbdən də Yəhya bəy Dilboz atının adını Dil-qəm qoymuşdur. Dilqəm at Telli ilə Yəhya bəyin ayrılığına dözə bilməyib keçinmişdir. Qərribə də olsa, Yəhya bəy özünə də Dil-qəm ayaması götürmüş, şeirlərini bu adla söyləmişdir. Dilqəm Telli xanımın dalınca çox getmiş, çox minnət etmişdir. Aldanıb tora düşmüş Telli öz yuvasına qayıda bilməmişdir.

Bütün minnətə gedənlərə Telli xanımın bir cavabı olmuşdur: «Mən Dilqəmi qəlbimdə yaşadırım. Ancaq barışmağımız mümkün deyil». Telli xanımın bu cavabı da Dilqəmə bir dərd olmuşdur.

Əlacsız Dilqəm mötəbər adamlardan əli üzüldükdən sonra Məcnun kimi «Qasid-xoşqədəm», «qasidi-bizaval», «Badi-səba» və s. üz tutur:

Vədə verdi xilaf, illər dolandı,
Qəza nə üz verdi nazlım gəlmədi?
Bir neçə qasiddən, badi-səbadan,
Ərz qulluğuna yazdım, gəlmədi.

Dilqəm dəfələrlə Tellinin dalınca Gədəbəyə Pirlaçın yayla-ğına getmiş, bulağın başında, daşın üstündə əyləşib Telli ilə bu-rada keçirdiyi günləri xatırlamış, onun yolunu gözləmişdir. Saat-larla bulaq başında yatan Dilqəm sətəlcəm olub burada da öl-müşdür. Dilqəmi həmin yaylaqda da dəfn etmişlər.

Dilqəmin bu faciəsi atası Böyük Ağaya ağır dərd olmuş, sözləri aşıq məclislərində oxunduqca ah çəkib ağlamışdır.

Ustadlar deyirlər ki, Böyük Ağa Şəmkirli Aşıq Hüseynə xahiş edib ki, Dilqəmin adına bir saz havası yaratsın. Aşıq Hüseyn də «Dilqəm» havasını yaradıb. Böyük Ağa bu havanı dinləyib, duyunca ağlayıb. Aşıq Hüseynə çox qiymətli hədiyyə verib. İki yüz ilə yaxındır ki, «Dilqəm» havası Dilqəmin dərđini, qəmini danışır. Danışa-danışa da Dilqəmin həyatını dürlü-dürlü əfsanələrə çevirib oba-oba yaymışdır. Dilqəm və Telli ilə bağlı əfsanələr daha çox Tellinin evdən çıxıb getməsinin səbəbi ilə əlaqədar yaranmışdır.

Rəvayətlərin biri lap Otello-Dezdemonə əhvalatına bənzəyir: Bağır xan Yəhya bəylə çox yaxın dost olurlar. Bir dəfə Bağır xan öz dostları ilə Yəhya bəyə qonaq gəlir. Yəhya bəy evdə olmur. Telli xanım onları xoş üzlə qarşılayıb hörmət göstərir. Yemək məqamında Bağır bəy əlini yuyarkən Telli xanım tələsdiyindən öz cib dəsmalını Bağır bəyə verir ki, əlini silsin. Bağır bəy dəsmalı Telliyə qaytarmayıb öz cibinə qoyur. Bu əhvalatdan xəbər tutan Yəhya bəydə qısqançlıq hissləri baş qaldırır. Araya ciddi inciklik düşür.

Yəhya bəy Dilqəmin həyatı ilə bağlı yaranan belə rəvayətlər sonralar «Dilqəm» dastanının məzmununa da hopmuşdur. «Dilqəm» dastanının ilk fraqmentləri Dilqəmin sağlığında özü tərəfindən yaradılmışdır. Şübhəsiz ki, iki yüz ildən bəri Şəmkir və Tovuzun aşıqları ona yeni-yeni don biçmiş, yeni-yeni şəklə salmışlar. Dastan Telli xanımın sağlığında yarandığından təbii ki, aşıqlar Telli adını «Dostu» ilə əvəz etmişlər. Ancaq Yəhya bəylə bağlı əsas xətlər qorunmuşdur.

Yəhya bəy Dilqəm qədim aşıq şeirinin, Məcnun, Fərhad, Qurbani, Sarı Aşıqla bağlı dastanları öyrənib onların bənzətmə və təşbəhlərindən yerində istifadə etmişdir. O, klassiklərdən bəhrələnməklə qalmamış, özü də xalqın bu zəngin söz xəzinəsini nadir inciləri ilə zənginləşdirmişdir. Lakin bu nadir incilərdən bizə 25-30 şeir gəlib çatmışdır. Dastan da bu şeirlər əsasında yaradılmışdır.

Dilqəmin şeirlərində şən, şux, bayağı, əyləndirici misralar yoxdur. Əksinə, bu şeirlərdə həzin bir lirizm, hüzn, kədər hissləri,

Kərəmsayağı bir yangı mövcuddur. «Dilqəm» havası da bu kövrək duyğuları tamamlayır. Bununla belə, Dilqəmin şeirlərində ünvan-sız romantika da yoxdur. Hər bir şeirin zaman və məkan ünvanı bəllidir: «Şəmşəddin elində, Əsrək çayında», «Seyri-gülüstanda, Kür kənarında», «Başına döndüyüm ay Soltan əmi», – deyə, dəqiq ünvanı bildirir. Söz-söhbət yayılmasın deyə göndərdiyi adamlara «Qasid-xoşqədəm», «Qasid-bizaval», – deyə müraciət edir.

Dilqəmin yurdumuzun dilbər guşələrinə həsr etdiyi şeirlər içərisində «Dağlar» daha tərəvətlidir:

Ziynəti nərgizdən, tər bənövşədən,
Al-yaşıl geyinib şad olan dağlar.
Gülab kimi axar zülallı sular,
Dahanlar ləzzəti, dad olan dağlar.

Bir yanda yaylayır Keçili-Dəllər,
Bir yanda düşübdü o ağır ellər.
Açılıb lələlər, qırmızı güllər,
Bülbülü gülündən yad olan dağlar.

Qızılcadı, Soyuqbulaq yaylağı,
Bərələri şahin, şahbaz oylağı.
Çəsmə abi-həyat, gözəllər saqi,
Canlara məhəbbət, ad olan dağlar.

«Dağlar» şeirinin son möhürbəndi rus işğalına işarə edildiyi üçün «Dilqəm» kitabına daxil edilməmişdir. Sonralar həmin şeirin son bəndini tapıb bərpa etdik. Budur həmin bənd:

İslam cida düşdü, gəldi malaqan,
Duxaver əlində fərmani-Xaqan.
Hayıf ellərinə Dilqəm, ağla qan,
Aqibət əməli bəd olan dağlar.

Mərhum şairimiz H.Arif uzun illər Yəhya bəy haqqında material toplamış, «Dilqəm» adlı epik-lirik poema yazmışdır.

AZƏRBAYCAN FOLKLORU XIX ƏSR RUS MƏTBUATINDA

Aşıq ədəbiyyatının mühüm qolu olan aşıq şeiri yazılı poeziyanın inkişafında müstəsna rol oynamış olsa da, vaxtında yazıya alınmadığından ilkin variantlarını tam şəkildə mühafizə edə bilməmiş, hətta çoxunun əsil müəllifi unudulmuşdur. Buna baxmayaraq ustad-şagird ənənəsi, etibarlı xələflər, daha geniş mənada şeirə, sənətə bağlı olan xalq onu öz hafizəsində hifz edib yaşada bilmişdir.

Məlumdur ki, orta əsr təzkiyəçiləri xalqın həyat və məişəti ilə daha yaxından bağlı olan, onun mənafeyini müdafiə edən, C.Cabbarlının dili ilə desək, «onun ruhundan doğan» bu xalq ədəbiyyatını əsil bədii ədəbiyyat hesab etməmiş, yazıya alınması ilə maraqlanmamışlar. Lakin xalqın içərisindən çıxmış, xalqa daha yaxın olan ziyalılar, saz-söz həvəskarları az-çox təhsil görmüş, yazıb-oxumağı öyrənmiş el şairlərinin özləri aşıq ədəbiyyatı nümunələrini yazıya alıb yaşada bilmişlər. «Hekayəti-Səqqa» əsərinin 1655-ci ildə tələbə Qasım Əli Gülməmməd oğlu tərəfindən köçürülməsi məhz bu qəbiləndir.¹ Bu əsərin məzmunundan görüldüyü kimi, o, ağızlarda yaşayan maraqlı bir dastan olmuş, naməlum bir şair tərəfindən nəzmə çəkilmişdir.

XVII əsrin əvvəllərində salnaməçilərin diqqətini cəlb edən XVII, XVIII və XIX əsrlərdə Azərbaycanda yaşamış bir sıra əlyazmalarında Koroğlunun ayrı-ayrı qoşmaları, xüsusən qəhrəmanlığa və məhəbbətə həsr edilmiş nəğmələrinə rast gəlirik.²

XVII – XVIII əsrlərdə aşıq şeiri səpkisində yazan şairlərlə yanaşı, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz aşıq-şairlərin qoşma, bayatı, gəraylı, müxəmməs və başqa şeirləri, «Koroğlu», «Əsli-Kərəm», «Aşıq Qərib» və digər dastanlardan nümunələr şeir

¹ H.Arashlı. XVII – XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1955, s.103.

² Yəni orada.

maraqlıları tərəfindən salnamə, təzkirə və cünglərdə yazıya alınmışdır.

XVII – XVIII əsrlərdə aşiq ədəbiyyatı, aşiq şeiri o qədər geniş yayılmış, elə böyük şəxsiyyətlər yetişdirmişdir ki, hətta yazılı ədəbiyyatın önündə getməyə, ona istiqamət verməyə başlamış, Vaqif ədəbi cərəyanının formalaşmasında həlledici rol oynamışdır (M.H.Təhmasib). Aşiq ədəbiyyatının şöhrəti təkcə Azərbaycanla məhdudlaşmamış, erməni, gürcü və Qafqazda yaşayan digər xalqların ədəbiyyatına da sirayət etmişdir. Yerevanda Matedaranda, Tiflisdə Gürcüstan Dövlət Muzeyində və əlyazmaları fondlarında erməni və gürcü əlifbası ilə yazılmış XVIII və XIX əsrlərin bir çox əlyazmalarında Azərbaycan aşıqlarının şeirlərindən nümunələr saxlanılır.

Azərbaycan aşiq ədəbiyyatının yazıya alınıb öyrənilməsi, əsasən, XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Əlbəttə, bu toplama və nəşr işi təsadüfdən-təsadüfə, pərakəndə və dağınıq halda aparılmışdır. Aydınır ki, toplayıcı xalq ədəbiyyatının toplanıb nəşr edilməsində hər şeydən əvvəl ondan bədii və elmi yaradıcılıqda istifadə etmək məqsədini güdüdü. Bu baxımdan XIX əsrdə Azərbaycan və rus ziyahılarının fəaliyyəti təqdirəlayiqdir.¹

Bu dövrün yetişdirdiyi bir çox ədəbi simaların həyat və fəaliyyəti eyni zamanda Qafqazla bağlı olmuş, Qafqazın təbiəti, Qafqaz xalqlarının həyatı və zəngin folkloru onların yaradıcılığı üçün qida mənbəyi olmuşdur. Qafqaz mühiti Puşkin, Lermontov, Qriboyedov, Bestujev-Marlinski kimi böyük şair və ədiblərin həyatında mühüm rol oynamış, yaradıcılıqlarının formalaşmasına şübhəsiz öz təsirini göstərmişdir. Təsadüfi deyildir ki, bu ədəbi simalar Azərbaycan xalq yaradıcılığından aldıkları mövzular əsasında rus ədəbiyyatına bir sıra tarixi əsərlər vermişlər.

¹ Bu barədə «Rus ziyahıları aşiq yaradıcılığı haqqında» adlı məqalədə ətraflı bəhs etmişik. Bax: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. İkinci kitab. Bakı, Azərb.SSR EA, 1966, s.223 – 239.

M.Y.Lermontovun eyniadlı məşhur nağılının süjeti Azərbaycan dastanı «Aşiq Qərib»dən götürülmüşdür. Şair Şamaxıda olarkən «Aşiq Qərib» dastanını ilk dəfə aşıqlardan toplayıb yazıya köçürmüş, sonralar isə Tiflisdə olduğu illərdə dastanın üzərində yenidən işləmiş, surətlərin adlarında və məzmununda kiçik dəyişikliklər etmişdir. Şair nağılın əlyazmasında və ilk nəşrində Qəribin adını çox yerdə Kərəmlə əvəz etmişdir ki, bu da onun hələ o zaman «Əsli-Kərəm» dastanı ilə də tanış olduğunu təsdiq edir. Şair Azərbaycan dastanlarının şəkli xüsusiyyətlərinə xas olan ənənələri pozmuş, mənzum hissələri ixtisar etmişdir. O, dastanı nağıl şəklinə salsada, onun ən gözəl əsərləri sırasında duran «Aşiq Qərib» haqqında rus oxucularında müəyyən təsəvvürlər yaratmış və özü də şöhrət qazanmışdır.

Eynilə də Bestujev-Marlinski Şamaxıya səfər etmiş, xalq yaradıcılığını, nağılları, dastanları, xalq mahnılarını toplayıb, «Molla Nur» povestində «Qubaya qədər gedən yol», «Şamaxı yolunda axırncı düşərgə» və başqa oçerklərində onlardan geniş istifadə etmişdir. Bestujev-Marlinski «Molla Nur» povestinin mövzusunun XIX əsrin birinci yarısında Quba və Dağıstan ətraflarında kəndli hərəkətinə başçılıq edən qaçaq Molla Nurun həyatından və fəaliyyətindən almışdır. Yoxsul kəndlilərin hüququ uğrunda bəy və mülkədarlarla mübarizə aparan Molla Nur xalq içərisində böyük hörmət və nüfuz qazanmış, onun haqqında Azərbaycan və Dağıstanın el şairləri və aşıqları saysız-hesabsız nəğmələr qoşmuşlar. Bestujev-Marlinski Molla Nurun şəxsən özü ilə görüşmüş, əsəri yazarkən eyni zamanda onun haqqında olan xalq yaradıcılığı nümunələrindən də istifadə etmişdir. O, «Pəncərədən gün düşdü» adlı məşhur qədim Azərbaycan xalq mahnısının mətnini də rus dilinə çevirib «Molla Nur» povestinə daxil etmişdir.

Azərbaycan ozan-aşiq yaradıcılığının ən böyük abidələri olan «Kitabi-Dədə Qorqud» və «Koroğlu» dastanlarının, bir sıra qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarının tədqiq edilib öyrənilməsində rus və Avropa tədqiqatçılarının xidmətləri az

olmamışdır. XIX əsr rus ziyalılarının və rus mətbuatının diqqətini cəlb edən mövzulardan biri də «Koroğlu» dastanıdır. Bu dastan haqqında XIX əsrin 30 – 40-cı illərində rus mətbuatında bir çox məqalə və məlumat xarakterli resenziyalar və mülahizələr nəşr edilmişdir. Səyyah, məmur, yazıçı, tarixçi və s. məsləhətli və müxtəlif əqidəli olan bu ziyalılar öz qeyd və məqalələrində «Koroğlu» dastanına müxtəlif münasibət bəsləmişlər. Bəzi müəlliflər, məsələn, İ.Şopen Koroğlu surətini düzgün başa düşməyib, onun öz mənafeyi uğrunda mübarizə aparan, sonra isə peşman olub öz fəaliyyətini monastırla tamamlayan rahib kimi qələmə verməyə çalışmışdır.

Xristofor Cəlalov isə guya Koroğlu apardığı mübarizədən peşman olur, gedib şahdan üzr istəyir, – deyərək, dastanın böyük ideyasını saxtalaşdırmağa cəhd etmişdir. X.Cəlalov görünür, Aleksandr Xodzkonun nəşrinə əsaslanmışdır. Çünki A.Xodzko da həmin fikri söyləmişdir. Çox güman ki, bu fikir onun Gilanda rus səfiri olduğu zaman (o, dastanı həmin illərdə toplamışdır – Q.N.) İran şahı və onun saray əyanları ilə yaxın münasibətindən qaynaqlanır.

«Koroğlu» dastanı S.Penn tərəfindən rus dilinə tərcümə edildikdən sonra mütərəqqi rus ziyalılarının fikrini özünə daha çox cəlb etdi. Bu münasibətlə «Sovremennik» jurnalında dərc olunmuş məqalədə deyilir: «Bizim ədəbiyyatımızda Şərqi poeziyası əsərlərinin tərcüməsi çox az məlumdur. Buna görə də cənab Pennə bu işə görə təşəkkür etməmək olmaz... Şimali İranın köçəri tatar (azərbaycanlı) tayfaları onun (Koroğlunun) romantik həyatı haqqında olan rəvayətləri xüsusi bir məharətlə qoruyub saxlayırlar. Koroğlu onların milli qəhrəmanları, eyni zamanda milli şairləridir».

Görkəmli şərqsünas İ.Berezin də Koroğlunu Azərbaycan dilində şeirlər yazan milli şair və qəhrəman kimi qiymətləndirmişdir.¹ Haksthauzen isə yazır: «Koroğlu» dastanı şair dü-

¹ И.Березин. Путешествие по северном Персии. Казан, 1852, с.90.

şüncələrinin uydurmaları deyil, insan həyatının ayrı-ayrı epizodlarıdır».¹

Azərbaycan dilində «Koroğlu» dastanının yalnız bir neçə qolu Zəki Rza tərəfindən yazıya alınıb 1913-cü ildə Orucov qardaşları mətbəəsində çap olunmuşdur.

XIX əsrin görkəmli rus şairi və jurnalisti, «Kavkazskiy vestnik» jurnalının redaktoru Y.N.Polonski 1840 – 50-ci illərdə Qafqazda yaşamış, Qafqaz xalqlarının mədəniyyət tarixinə, etnik xüsusiyyətlərinə böyük maraq göstərmiş, xalq yaradıcılığı, aşiq ədəbiyyatı nümunələri toplamış, yazdığı məqalə və xatirələrində maraqlı mülahizələr söyləmişdir. Y.Polonskinin Sayat Novanın həyat və yaradıcılığına dair məqaləsi istər Sayat Novanın, istərsə də Azərbaycan xalq yaradıcılığının tədqiqi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. O, həmin məqaləsində Sayat Novanın tatar (Azərbaycan) dilində daha çox mahnı qoşmasını, həmişə qədim Azərbaycan dastanlarından maraqla danışmasını, Koroğlunun Qıratının tərifini xüsusi bir zövqlə oxumasını yazır. Y.N.Polonski həmin məqalədə Ələsgər adlı gənc bir aşığın məclisində iki dəfə iştirak etməsindən, onun böyük istedadı və mahir saz çalmaq qabiliyyətinə malik olmasından ətraflı bəhs edir. Onun haqqında maraqlı xatirələr yazdığı «Gənc aşiq Ələsgər» ilə bu gün böyük irs qoyub gedən söz ustası göyçəli Aşiq Ələsgərin biografiyası arasında çox yaxından səsləşən bir sıra oxşar əlamətlər vardır.

Y.N.Polonski 1849-cu ilin yayında Tiflisin 40 kilometrliyində Dəmirçi Həsənli kəndində olmuşdur (O, azərbaycanlı kəndinə nə üçün gəldiyi haqqında məlumat vermir). Şair alaçıqda dincəldiyi vaxt qonşuluqda musiqi səsi eşidir. «Sakit-sakit şikayətlənib ürəkləri yaxan bir nəğmə» onu qeyri-iradi olaraq qaldırıb özünə cəlb edir. O, gənc azərbaycanlı aşığına özünün dediyi kimi diqqətlə qulaq asır və onun sənətinə çox yüksək qiymət verir. O, Tpravan gölünün sahilindəki azər-

¹ А.Накстгаузен. Закавказский край. Ч.1. СПб., 1857, с.153.

baycanlı kəndində Aşıq Ələsgəri ikinci dəfə gördüyünü də çox səmimi qeyd edir. «20-dən çox tatar Ələsgəri dövrəyə alıb, yaşıl otun üstündə bardaş qurub əyləşmişdilər. Onlar Ələsgəri çox böyük təntənə və məftunluqla ... dinləyirdilər».¹ Y.N.Polonski yazır ki, Ələsgər «Əsli-Kərəm» dastanını çox yanıqlı bir dillə danışdı. Dastan Polonskiyə böyük təsir etdiyindən Kərəmin yandığı səhnəni və Ələsgərin onu dərin kədərlə danışmasını şair çox diqqətlə və həssaslıqla təsvir etmişdir.

Kərəmin faciəsi Polonskinin qəlbində elə dərin iz buraxmışdır ki, o, 1851-ci ildə məşhur Azərbaycan müğənnisi Sətərə yazdığı bir şeirində yenə də Kərəmi xatırlamışdır:

Bilmirəm nə oxuyursan, sən bəlkə də öz eşqindən
Alovlanan Kərəmlərin sevgisindən danışsən.
Bəlkə islam qılıncının qarşısında zağ-zağ əsən,
Közləri xatırlayır, intiqamla alışırsan.
Oxuyursan bəlkə elə o günləri düşünərək,
Mən bilmirəm ah çəkirsən, artıq mənə söz nə gərək.²

Y.N.Polonski Şərq musiqisinin, aşıq havalarının ecazkar təsirini, xüsusən gənc aşıq Ələsgərin məftunedici avazla uca-dan oxumasını dönə-dönə təkrar edir. Onun «Mən bu sakit gecədə o gözəl nəğməkardan və musiqidən başqa heç nə istəməzdim» sözlərindən Azərbaycan xalq musiqisinə, aşıq sənətinə nə qədər dərinləndən məftun olduğunu görmək olar.

XIX əsrdə Azərbaycan qəzalarında (Quba, Naxçıvan, Qazax, Nuxa və s.) bəyləri, mülkədarları və hökumət məmur-larını qorxuya salan bir çox xalq qəhrəmanları yetişmişdi ki, onların haqqında aşıqlar şeirlər qoşmuş, saysız-hesabsız əfsanə, nağıl və dastanlar düzəltmiş, onlardan xatirələr qalmışlar.

Kərəm, Dəli Yusif, Qaragöz (Əhmədbəy), Dəli Alı, Məmməd Abuzər oğlu, Qaçaq Nəbi və başqaları təkcə Azərbaycan xalq ədəbiyyatında deyil, eyni zamanda mütərəqqi rus ədəbiyyatının ədəbi qəhrəmanları olmuşlar. Rus ziyalıları on-

¹ «Кавказ», 1851, № 1 – 2.

² Rus şairləri Azərbaycan haqqında. Bakı, Azərneşr, 1955, s.7.

ların haqqında yazdıqları povest, hekayə və tarixi oçerklərdə Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında geniş istifadə etmişlər. S.Filippovun və M.Qorkinin Kərəm, İ.K.Kanadıyevin Qaragöz (Əhmədbəy) və Dəli Yusif, Bestujev-Marlinskinin Molla Nur haqqında yazdıqları hekayə və oçerklər tarixi həqiqətlərlə xalq rəvayətləri arasında yazılmış bədii əsərlərdir.

S.Filippov Qaçaq Kərəm haqqında yazır: «...Kərəmin 20 yaşı ancaq olar, ...onun igidliyi bütün rus oxucularına yayılmış, haqqında saysız-hesabsız rəvayət və nağıllar yaranmışdır. Danışır ki, o, gəlib gedənlərin qabağını kəsir, nələri varsa iynəyə qədər əllərindən alır, özlərini də özü yaşadığı yerə aparır və bir neçə gün saxlayır, aldığı şeyləri özlərinə qaytarır. Kərəm onlara qeyri-adi məhəbbət və nəzakət göstərir, xalça üzərində əyləşdirir, Şərq adətinə müvafiq qonaqlıq verir, xüsusilə qadınlarla rəftarında əlindən gələnlərin bütün hörmət və səmimiyyəti, ...çox maraqlı söhbət və hərəkətləri ilə onları əyləndirir. Ümumiyyətlə, o, Rinaldo Rinaldini ötüb keçmişdir. Onun haqqında olan əfsanə və nağıllar Qafqazın baş idarə rəisi knyaz Dondukov-Korsakovun yaşadığı Borjomda daha çox danışılır».¹

Deməli, xalq yaradıcılığı ilə tarixi həqiqətlər arasında yaranmış bu hekayələrdə Kərəmin fəaliyyəti milli hüdudlardan çıxıb daha geniş bir mahiyyət kəsb edir. Filippovun, Amilaxverinin əsərlərində və bir sıra başqa mənbələrdə Kərəmin Y.Puqaçov, S.Razin və Koroğlu ilə bərabər adı çəkilir, Şillərin Karl Moru ilə müqayisə edilir. Şübhəsiz, M.Qorkinin Kərəmə «Əfsanə və nağılların qəhrəmanı, ...ədalət mücəssiməsi» kimi ən yüksək ad verməsi də eşitdiyi həqiqətlərdən əlavə, ağızlarda gəzən nağıl və rəvayətlərə əsaslanmışdır.

Əlbəttə, rus mətbuatında geniş bəhs dilən bu qəhrəmanların haqqında Azərbaycan xalq ədəbiyyatında, xüsusən aşıq yaradıcılığında bir çox böyük və kiçikhəcmli dastan, nağıl və qəhrəmanlıq nəğmələri yaranmışdır ki, bu gün belə xalq ara-

¹ С.Филиппов. Повольже, Дон и Кавказ. М., 1887, с.702.

sında ağızdan-ağıza keçərək təkmilləşməkdədir. Heç şübhəsiz, Qafqazda olmuş rus ziyalıları və səyyahları bu qəhrəmanların həyat mübarizəsini təsvir edərkən xalq yaradıcılığı nümunələrindən geniş istifadə etmişlər.

1881-ci ildən Tiflisdə nəşrə başlayan «Qafqaz ərəzisi və tayfalarının təsvirinə dair materiallar məcmuəsi»nin Qafqaz xalqlarının tarix, etnoqrafiya, folklor və başqa sahələrin tədqiq edilib öyrənilməsində misilsiz xidməti olmuşdur. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatını, aşıq yaradıcılığını Azərbaycan və rus ziyalıları, müəllim və tələbələri yerli əhəlidən, aşıqlardan toplayır və həmin məcmuədə nəşr etdirirdilər. «Aşıq ədəbiyyatının böyük epik əsərləri olan «Əsli-Kərəm», «Aşıq Qərib», «Şah İsmayıl», «Xəstə Qasım (Tikmədaşlı Molla Qasım), «Keşişoğlu» və başqa dastanlar, bir çox nağıllar, aşıq şeirləri, atalar sözü və zərb-məsəllər demək olar ki, ilk dəfə yazıya alınıb SMOMPK-da öz əksini tapmışdır.

M.Mahmudbəyov Şamaxının Tırçan kəndində Aşıq Orucdan topladığı «Aşıq Qərib» dastanını rus dilinə tərcümə etmiş, məzmununu saxlamağa çalışmışdır. Dastanın şeir hissəsini də nəslə tərcümə etmişdir. Azərbaycan dilində dastanın ancaq şeir hissəsi ərəb əlifbası ilə dərc olunmuşdur. «Aşıq Qərib» dastanının başqa bir variantını isə Ə.H.A. imzalı müəllif 1912-ci ildə Gəncədə Əbilov və Haqverdiyev mətbəəsində çap etdirmişdir. Hacı Cabbarzadə adlı müəllif isə dastan əsasında yeniadlı roman yazmış, 1913-cü ildə Orucov qardaşları mətbəəsində çap etdirmişdir.

SMOMPK-da çap olunmuş aşıq şeirlərindən «Aranla yaylağın deyişməsi», «Yerlə göyün deyişməsi», «Şikəstə Abbas» və s. şeirlər Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının məzunu M.Quliyev tərəfindən toplanmış, həm rus, həm də Azərbaycan dilində verilmişdir. «Arı haqqında» qoşmasını isə həmin seminariyanın məzunu A.İsmayılov toplamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, SMOMPK-da dərc olunan xalq yaradıcılığı nümunələri xalqdan topladığı kimi saxlanılmır, toplayıcılar tərəfindən üzərində yaradıcılıq işi aparılırdı ki,

bu da hər hansı bir dastanın və ya nağılın öz süjetindən, ideyasından, bədiiliyindən, yerli xüsusiyyətindən və milli mənsubiyyətindən uzaqlaşdırıb onları xalq yaradıcılığı məhsulundan daha çox yazılı ədəbiyyatın məhsulu olan hekayə janrına yaxınlaşdırırdı. Elə götürək məşhur «Əsli-Kərəm» dastanını. Bu dastanı Kasapet kənd məktəbinin müəllimi Q.İzraelov «Aşiq Kərəm» adı ilə SMOMPK-ın 13-cü buraxılışında çap etdirmişdir. Toplayıcı dastanı haradan və kimdən topladığı haqqında heç bir məlumat verməmişdir. O, dastanın böyük ictimai məzmununu, oradakı adları ataraq hadisələri adi nağıl səviyyəsinə endirmişdir.

Məlumdur ki, «Əsli-Kərəm» dastanının əsas toplayıcıları və araşdırıcıları Azərbaycan ziyalıları olmuşdur. Azərbaycan dastanlarının toplanmasında, rus dilinə tərcümə edilib çap olunmasında böyük fəaliyyət göstərən M.Mahmudbəyov «Zaqafqaziya tatarlarının xalq poeziyasından» adlı seriya məqalələrində «Əsli-Kərəm» dastanından da bəhs etmişdir.¹ Dövrünün qabaqcıl ziyalılarından olan Ə.Şahtaxtinski isə dastanı bütünlüklə rus dilinə çevirib «Kaspi» qəzetində çap etdirmişdir.² Müəllif dastanda dini tənqid edən motivlərə geniş yer vermiş, dinin elm və mədəniyyətin inkişafına mane olduğunu əsaslandırmağa çalışmışdır. O, dastandan bəhs edərkən yazır ki, «...bütün bu kədərli, iniltili dastan adı insan səadətinə güclü mane olan dinin dözülməzliyinə qarşı olan bir etirazdır». Dastanda islam dini ilə bağlı deyilən bu fikirlər əsassızdır.

Ə.Şahtaxtinski həmin məqalələrdə romantik-aşıqanə dastanların xüsusiyyətlərindən bəhs edir, «aşiq» sözünün lüğəvi mənasını aydınlaşdırmağa təşəbbüs göstərir, həmin dastanlar haqqında rus oxucularında müəyyən təsəvvür və maraq oyatmağa çalışırdı. O göstərir ki, bu dastanların qəhrəmanları hər

¹ M.Махмудбейов. Из народной поэзии Закавказских татар. «Каспи» qəzeti, 1895, № 137, 145; 1898, № 19.

² «Каспи» qəzeti, 1906, № 225, 226.

cür maneələrlə rastlaşan, hər tərəfdən sıxışdırılıb dar çərçivələrə salınan, lakin bütün sınaqlardan qabiliyyətlə çıxaraq ta qədimlərdən bəri gözəl və ecazkar qüvvəyə malik olan məhəbbəti tərənnüm edirlər.

Ə.Şahmurov doğma xalqının mənəvi sərvətlərindən danışarkən «Aşıq Qərib», «Koroğlu» və başqa dastanların da adını çəkir və Azərbaycan folklorunun belə əsərlərlə zəngin olduğunu qeyd edirdi.

SMOMPK-da Azərbaycan folklorunun bir sıra janrlarının öyrənilməsinə həsr edilmiş materiallardan biri P.Vostrikovun «Azərbaycanlıların musiqi və nəğmələrinə dair» məqaləsidir. P.Vostrikov bu məqalədə Azərbaycan xalqının çalğı alətləri və onların növləri, xalq mahnıları, xalq oyunları və oyun havaları, xanəndələr və onların sənətləri haqqında geniş bəhs edir. Müəllif məqaləsində xalq incəsənətinin ən çox yayılmış növü olan aşıq sənəti və aşıqlar haqqında ətraflı məlumat verir. P.Vostrikov aşıq sənətinin Qafqaz xalqları arasında, xüsusən azərbaycanlıların içərisində daha çox yayıldığını, eyni zamanda aşıqların xalq arasında böyük hörmət və nüfuzə malik olduqlarını geniş izah edir. Müəllif yazır: «Kəndlilər aşığın sözlərinə tam etiqad və diqqətlə yanaşırdılar. Kənd içərisində savadlı adamlardan daha çox aşığa inanırdılar».¹

P.Vostrikov aşıq sənətinin bir sıra məsələlərini, bu sənətlə əlaqədar olan bəzi adət-ənənələri və qayda-qanunları, yaradıcı aşıqların çox nadir fitri istedadı və sinədən şeir demək qabiliyyətinə malik olduqlarını döənə-döənə xatırladır. Onun məqaləsində aşıq sənəti haqqında bəzi düzgün olmayan izahatlar və təhriflər də vardır. Heç bir tarixi mənbəyə və elmi dəlillərə əsaslanmayan müəllif «aşıq sənətinin Qafqaza Ərəbistandan gəldiyini» qeyd edir. Əksinə, ola bilsin ki, Azərbaycan xalqı başa düşə bilmədiyi ərəblərin mərsiyə ədəbiyyatının qarşısına özünün doğma dilində olan aşıq ədəbiyyatını çıxarmışdır. Aşıq ədəbiyyatı heç vaxt ərəblərdən gələ bilməz.

¹ СМОМПК, вып.42, с.18.

Çünki bu sənətdə xalqa zorla qəbul etdirilmiş ərəb qadağalarına qarşı xalqın azadlıq meyllərini ifadə edən bir ruh vardır. Aşıq ədəbiyyatı həmişə bəşəri azadlığı və bəşəri məhəbbəti tərənnüm etmişdir.

Sonra P.Vostrikov aşıqların məclisdə deyişmə və bağlama zamanı bir-birilərini təhqir etmələrindən, bəzi hallarda bağlama nəticəsində aşıqların bir-birini məclisdən qovmalarından bəhs edir.

Məlumdur ki, aşıq sənətinin şərəfini yüksək tutan ustad aşıqlar həmişə adını sənətkar qoyub, sənətdən xəbəri olmayanları, ona gəlir mənbəyi kimi baxanları xalq qarşısında ifşa etmiş və məclislərdən qovmuşlar. Eyni zamanda həmin rəqabət aşıq sənətini öyrənənlərin qarşısında çox çətin vəzifələr qoymuş, daim onu öyrənməyə məcbur etmiş, həm də bu sənətin hörmət və nüfuzunu artırmışdır. Bu səbəbdən də aşıqlar dərin kamal sahibi olan ustaları, bu sənətin yaradıcılarını hörmətlə yad etmiş, onların haqqında dastanlar qoşmuşlar.

P.Vostrikov oçerkin sonunda xalq mahnılarından və Qaçaq Nəbi ilə bağlı olan aşıq şeirlərindən nümunələr də vermişdir.

SMOMPK-da aşıqların həyat və məişətindən bəhs edən etnoqrafik yazılara da tez-tez rast gəlmək olur. Belə yazılar aşıqların hansı mühitdə yetişdiyini öyrənmək üçün çox maraqlıdır. Bu cəhətdən Aşıq İsgəndər haqqında çap olunmuş məqalə daha səciyyəvidir. Məqalədə deyilir ki, İsgəndərin aşıqlığı payızda başlayıb, martın axırlarında qurtarardı. Yazda və yayda isə o, əkinçiliklə məşğul olardı. Kəndlilərdən biri ilə torpağı yarılığa götürür, ya pambıq, ya arpa, ya da başqa şey əkirdi... Oktyabrın axırlarından martın axırlarınadək, bizdə havalər ağıllı başlı soyuq olduğu zaman kəndlilər... yığışır, məclisdə ocaq qalanır... kişilər, qadınlar və uşaqlar buraya yığışır ki, ordan-burdan söhbət eləyib vaxt keçirsinlər... Qəmərli kəndliləri həmişə Aşıq İsgəndəri belə məclislərə dəvət edərdilər, o, ya oxuyar, ya da nağıllar söyləyərdi.

Bunun üçün aşığa, təbii ki, muzd verərdilər, amma o muzd puldan deyil, demək olar ki, həmişə taxıldan ibarət olardı.

XIX əsrin rus jurnalisti, şair və şerqşünas Vladimir Şuf Şamaxı zəlzələsinə həsr etdiyi poemasında¹ Azərbaycan folklorundan istifadə etmiş, hətta əsərdə məğrur bir aşiq obrazı yaratmışdır. V.Şuf Azərbaycan dilini bildiyi üçün poemada istifadə olunan atalar sözü və zərb-məsəllər, xüsusilə aşığın danışdığındakı ifadələr və ona xas olan xüsusiyyətlər çox yerli-yerində işlənmişdir.

Aşiq məclisdə təbiətin amansız fəlakətindən xəbəri olmayan insanların çəkdikləri ağır iztirabdan nəğmələr oxuyur. Əsərin əsas qəhrəmanı Əli ona qızıl verib «eşqdən, məhəbbətdən oxu!» dedikdə aşiq pulu almır və hirsələnib məclisi tərk edir. Poemadakı səhnələrə şəkillər çəkən rus rəssamı İ.A.Vladimirov aşığın da şəklini çəkmişdir.

N.Nikifirov adlı müəllifin «Russkiy vestnik» jurnalında çap etdirdiyi «Zaqafqaziya aşıqları» adlı oçerki aşıqların ailə və məişətinə, sənətinə və yaradıcılıq fəaliyyətlərinə həsr edilmişdir.² Müəllif aşıqlara və onların sənətinə yüksək qiymət verərək qeyd edir ki, aşiq xalq nəğməkarı, savadsız kütlənin baş biləni, yaxın məsləhətçisi, daha doğrusu, xalq müəllimidir. Aşıqlar el arasında xüsusi hörmətə malikdirlər, xalq bütün işlərini onlarla məsləhətləşir və məhz buna görə də onları maddi cəhətdən özü təmin edir. Təəssüf ki, indiyə qədər aşıqların yaratdığı bu nikbin qəhrəmanlıq poemaları və nağılları haqqında heç bir tədqiqat işi aparılmamış, yazıları dərc olunmamışdır. Atadan oğula, oğuldan nəvəyə keçən aşiq sənəti şifahi yolla yayılıb yaşayır. Tamamilə çiyin-çiyinə yaşayan erməni və azərbaycanlılar yoxsul həyat sürsələr də, onların aşiq mahnıları, zurna-balabanları nikbin ruhda səslənir. Heç bir bayram, toy və ya şənlik aşıqsız keçirilmir, adətən, qoca

¹ В.Шуф. Гибел Шəмахи (Сал фа).СПб, 1902. Поеманы ilk dəfə tərcümə edib 1970-ci ildə «Gənclik» nəşriyyatında çap etdirmişik.

² «Русский вестник» журналы, 1905, т.298, с.265 – 283.

aşıqlar ən çox bayatı oxuyur, gənc aşıqlar isə qəhrəmanlıq dastanları söyləyirlər.

N.Nikifirov aşıqlara xas olan bir sıra keyfiyyətləri, say-sız-hesabsız nağil, dastan, şeir, tapmaca, məzhəkə, müxtəlif musiqi havalarını yadda saxlamaq qabiliyyətlərini, sazı sinələrinə götürüb çalan kimi sinədən yeni söz demək məharətlərini çox yüksək qiymətləndirərək yazır ki, «Məclisdə ağsaq-qallardan biri aşığa təzə bir şey oxu dedikdə, aşıq oradaca sinədən mənim haqqımda bir şeir oxudu (şeir oçerkə daxil edilmişdir). Mən sözsüz ki, aşığa təşəkkürümü bildirib, onun şərəfinə badə qaldırdım».

N.Nikifirov aşıq sənətinin ermənilər arasında geniş yayıldığı və erməni aşıqlarının öz nəğmələrini, əsasən, Azərbaycan dilində yazıb oxuduqlarını qeyd edir. Müəllif özünün qeyd etdiyi kimi, daha çox erməni kəndlərində olmuş və erməni aşıqlarının məclisində iştirak etmişdir. Deməli, Azərbaycan dilinin o dövrdə Qafqazda və Yaxın Şərqdə oynadığı tarixi rol və Azərbaycan aşıq sənətinin çox geniş yayılması, hətta qonşu xalqların yaradıcılığına təsir etməsi açıq-aydın özünü göstərmişdir. Şərqsünaş S, Zelenski SMOMPK-da Xoşlu Vartanın Azərbaycan dilində yazdığı «Vücutnamə»sini çap edib elə oradaca qeyd etmişdir ki, tarixən ermənilər Azərbaycan dili və musiqisinə çox yaxın olmuşlar. Bunun nəticəsində də erməni aşıqlarının azərbaycanca oxuyub yaratmaq həvəsi artmış və aşıqların çoxu Azərbaycan dilində yaratmışdır.

N.Nikifirov Azərbaycan aşıq şeirindən parçalar («Mələk», «Novruzəli» (mənzum məzhəkə) və Xoşlu Vartanın «Vücutnamə»sinin rus dilində tərcüməsini də oçerkinə əlavə etmişdir. Müəllif aşıqlardan eşitdiyi bir qədim Azərbaycan nağılını da qələmə almış, nağılın üzərində müəyyən yaradıcılıq işi aparsa da, çox nəcib bir ideya üzərində qurulmuş bu nağılın məzmununu əsasən saxlamışdır.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının və aşıq yaradıcılığının toplanıb nəşr edilməsində görkəmli ədəbiyyatşünas Firdinbəy Köçərlinin də (1853 – 1920) təqdirəlayiq xidmətləri

olmuşdur. O, Qori seminariyasında oxuduğu zaman xalq ədəbiyyatı ilə maraqlanmış, ondan ədəbi nümunələr toplayaraq SMOMPK-da dərc etdirmişdir.¹ Onun böyük miqdarda topladığı xalq yaradıcılığı nümunələrindən görünür ki, müəllif el ədəbiyyatının bütün növləri ilə maraqlanmış və onların uşaqlar üçün yararlı olan ən sadələrini seçib kitaba daxil etmişdir.

XX əsrin ilk illərində də şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif nümunələri, xalq mahnıları, aşiq şeirləri, bayatılar, ağılar və s. azərbaycanlı ziyalılar tərəfindən toplanıb çap edilmişdir. Məhəmməd Vəli Qəmərlinin «Atalar sözü», Aşiq Sumbatın «Gözəlmə», Cəfər Bünyadzadənin «Nəğmə və şikəstə», Mirzə Abbas Abbaszadənin «Arvad ağısı, bayatı, haxışta, sevgi, layla, qayınana-gəlin sözləri», «Mahnılar», Ağahəsən Mirzəzadənin «Milli nəğmələr» əsərlərini göstərmək olar.

Deməli, Azərbaycanın və Rusiyanın qabaqcıl ziyalıları Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından və aşiq yaradıcılığından mövzular alıb, xalq qəhrəmanlarının bədii obrazını yeni boyalarla işləyib yazılı ədəbiyyatda əbədiləşdirmişlər. Həmçinin müəllimlər, seminariya tələbələri, nəşriyyat mühərrirləri və başqa ziyalılarla yanaşı, o zaman Qafqazda xidmətdə olan mütərəqqi şəxslər, şairlər, məmurlar, səyyahlar da Azərbaycan xalq yaradıcılığını və aşiq şeirlərini toplamış, öyrənmiş, dövrü mətbuatda, məcmuələrdə və şəxsi səyahətnamələrdə, ayrıca kitab şəklində çap etdirib yaymışlar.

¹ СМОМПК, вып. 42, с.183.

XIX ƏSR NAXÇIVAN AŞIQ MÜHİTİ¹

XIX əsr Naxçıvan aşiq mühitinin özünə məxsus ədəbi ənənələri olmuşdur. Bu mühit özündən əvvəlki Azərbaycan xalq-aşiq poeziyasına və dastan yaradıcılığı ənənələrinə istinad etmiş və aşiq ədəbiyyatının dəyərli nümunələrini yaratmışdır. «XIX əsr boyunca Azərbaycan ədəbiyyatında şifahi xalq yaradıcılığı, aşiq poeziyası və bunların təsiri altında yazılı ədəbiyyatda aşiq şeiri tərzii qüvvətli ədəbi cərəyan kimi inkişaf edərək geniş yayılmışdır». Azərbaycanın əksər coğrafi regionlarında olduğu kimi, bu cərəyan XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühitində də poeziyanın bir qolu kimi inkişaf etməkdə idi. Əsrin birinci və ikinci yarısında Naxçıvanın Şərur, Şahbuz və Ordubad ərazilərində bir sıra xalq aşıqları yetişmişdi. Şərur, Şahbuz və Ordubad aşıqlarının xalq içərisində nüfuz dairəsi geniş idi. Şərur-Dərələyəz mahalının Dəvəli kəndindən Dəvəçi Heydər, Naxçıvanın Şahbuz bölgəsinin ayrı-ayrı kəndlərindən olan Ululu Kərim, Aşiq Məmmədcəfər, Aşiq İsmi, Aşiq Molla İsmayıl, Aşiq Nəcəfəli, Aşiq Həsənəli, Şıxmahmud kəndindən Aşiq Cəfər, Ordubadın Dəstə kəndindən Aşiq Abbas Dəhri kimi el aşıqları Naxçıvanın bütün bölgələrində olur və ədəbi mühitdə aşiq şeiri üslubunu yayırdılar. Bunların bir qismi Naxçıvan kəndlərinin yerli aşıqları, digər bir qismi isə Cənubi Azərbaycanın Sisyan və Darabas bölgələrindən gəlib Şərur, Şahbuz və Ordubad ərazilərində məskunlaşan xalq aşıqları idi. Bu aşıqların ədəbi təsir dairəsi o qədər geniş idi ki, hətta xalq arasında onların adına öz şeirləri əsasında müxtəlif dastan və rəvayətlər də yaradılırdı.

Naxçıvan aşıqlarının həyatı və sevgisi ilə bağlı olan dastanlarda qəhrəmanlıq motivləri yox idi. Bu dastanlar yalnız aşığın məhəbbətinə və bu yolda qarşılaşdığı macərələrin təsvir və tərənnümünə həsr olunurdu. Azərbaycan dastanlarında olduğu ki-

¹ Bu yazı Əsgər Qədimovla birgə işlənmişdir.

mi, Naxçıvan aşıqlarının həyatına və sevgisinə həsr olunan dastanlarda da azad sevgi ideyası ön plana çəkilirdi.

XIX əsr Naxçıvan aşığı mühitində yazıb yaradan xalq aşıqları Azərbaycan aşıqlarının yaradıcılığında olduğu kimi, aşığı şeirinin qoşma, gəraylı, təcnis, bayatı və müxəmməs kimi formalarında lirikanın kamil nümunələrini yaradırdılar.

XIX əsr Naxçıvan aşıqları yaradıcılığının ədəbi təsir dairəsi yalnız Naxçıvan regionu ilə məhdudlaşmırdı. Onlar Cənubi Azərbaycanın Xoy və Mərənd, İrəvan mahalının Sisyan və Darabas, Şimali Azərbaycanın Şəmkir, Qarabağ kimi əraziləri ilə yaxın təmasda idilər. Odur ki, Naxçıvan aşıqları bu yerlərə tez-tez gedib-gəlir və həmin ərazilərdə Azərbaycan, eləcə də Naxçıvan aşığı mühitinin ədəbi ənənələrini yayırdılar. İrəvan mahalının Sisyan və Darabas, Cənubi Azərbaycanın Xoy və Mərənd, Naxçıvanın Şərur və Ordubad kimi əraziləri ilə yaxın təmasda olan, tez-tez bu yerlərin el məclislərində iştirak edən və xalq tərəfindən dastanlaşdırılan yerli aşıqlar içərisində Aşığı Məmmədcəfər xüsusi yer tuturdu. Şahbuzun Tırkeş kəndindən olan bu aşığın şeirləri itib batmış, ədəbi irsindən ancaq öz sevgilisi Səhnə xanımla əlaqədar olan «Məmmədcəfər və Səhnəxanım» adlı dastan-rəvayətin deyişmə hissəsi, bir neçə qoşma və təcnisləri, həmçinin yerli ruhanilər, katta və qazilər əleyhinə yazılmış həcvsa-yağı və satirik-tənqidi şeirləri qalmışdır.

Aşığın öz şeirləri əsasında yaradılan «Məmmədcəfər və Səhnə xanım» adlı dastan-rəvayətdə təsvir olunur ki, İrəvanın Sisyan mahalının Darabas kəndində Mehdi xanın Səhnə xanım adlı bir qızı var imiş. Gözəllikdə və ağılda ad çıxaran bu qız saz çalib söz qoşar, oxuyar və aşıqlarla deyişərmiş. Atasını Mehdi xanın ziyafət və deyişmə məclislərində heç bir aşığı sazda və sözdə Səhnə xanıma qalib gələ bilməzmiş. Səhnə xanıma məğlub olan aşıqların sazları əllərindən alınar, özləri isə Mehdi xanın qapısında nökrəklik edərmişlər. Odur ki, Mehdi xan əhd eləmişdi ki, qızın sazda və sözdə ona qalib gələn adama ərə versin.

Dastanda Məmmədcəfər əvvəlcə aşıq kimi deyil, əməklə məşğul olan bir cütçü, həmçinin duz satıb güzəran keçirən yoxsul bir kəndli kimi təsvir olunur. Lakin hadisələrin sonrakı təsvirində vəziyyət başqalayıb, bütün klassik aşiqanə-məhəbbət dastanlarımızı xas olan ümumi səciyyəvi cəhət bu dastanda da özünü göstərir. Belə ki, adi yoxsul kəndli olan Məmmədcəfər bir gün yorğun halda tarlada yatarkən ilahi qüvvələr onun yuxusuna girib buta verir və haqq aşığı olduğunu bildirirlər. Həmçinin tövsiyə edirlər ki, Mehdi xanın qızı Səhnə xanımla deyişmək üçün Darabasa getsin. Beləliklə, Məmmədcəfər yuxudan oyanır və arabasını duzla yükləyib alver adı ilə Mehdi xanın mənzilinə gəlib çıxır.

Mehdi xana xəbər çatır ki, bir nəfər duz satan gəlib, özü də Səhnə xanımla deyişmək istəyir. Mehdi xan bu xəbəri eşitcək adi bir duz satanın bu cür cəsarətindən qəzəblənir və and içir ki, əgər deyişmədə Səhnə xanıma məğlub olsa onun cəzası çox ağır olacaq. Nəhayət, məclis qurulur, Məmmədcəfər məclisə cütçü libasında, çox yoxsul bir görkəmdə daxil olur. Səhnə xanım Məmmədcəfəri bu qiyafədə görüb onun saz və söz ustası olmasına şübhə edir və sazını sinəsinə basıb deyir: Səhnə xanım:

Bizdən salam olsun, ay gələn aşıq,
Nə karəsən bu meydanə gəlibsən?
Məyər eşitmədin adü sanımı?
Ya dəlisən, ya divanə, gəlibsən!

Aşıq Məmmədcəfər:

Əleyküməssəlam, ey Səhnə xanım,
Dovtələbəm, bu meydanə gəlmişəm.
Gərək eşq yolunda qoyam sərimi,
Qəsd eləyib şirin canə, gəlmişəm!

Səhnə xanım:

Könül gəzər Sübahanı, Kaşanı,
Tanımaram xanı, bəyi, paşanı,
Səndə yoxdur aşıqlığın nişanı,
Duz satansan, sən karvanə gəlibsən!

Səhnə xanımın bu sözlərindən sonra Məmmədcəfər görür ki, bu qız doğrudan da sənət əhlidir, hətta onun duz satan olduğunu da bildi. Odur ki, deyişmənin qafiyəsini dəyişir ki, bəlkə bu yolla ona qalib gələ. Aşıq Məmmədcəfər:

Gözəl, gəl artırma dərdim, amandı,
Salıbsan boynuma sevda kəməndi,
Matahım duz deyil, yaqut-Yəməndi,
Sən xirdarsan, mən tüccarə gəlmişəm!

Lakin Səhnə xanım usta tərpnib qafiyədən dönmür və yenə də əvvəlki qafiyə üstündə Məmmədcəfərə deyir. Səhnə xanım:

Kərəm kimi cismü canın alışı,
Eşqin atəşindən ciyərin pişir,
Karvan adamısan, güzarın düşür,
Aclığın var, bəlkə nanə gəlibsən!

Aşıq Məmmədcəfər:

Ərvahım ərvaha, urufum nəcib,
Pirim Şahi-Mərdan doyursun acı,
Bir dərdə düşmüşəm, yoxdur əlacı,
Sən təbibsən, mən dərmanə gəlmişəm!

Səhnə xanım:

Dürüst danış, dürüst söylə sözünü,
Pərvanə tək oda salma özünü,
Yəqin bil, oydurram iki gözünü,
Qəza tutub, bu meydanə gəlibsən!

Aşıq Məmmədcəfər:

Əslim Kəlfirlidir, yerim Naxçıvan,
Bir ərzim var Mehdi xanə, gəlmişəm.
Zəlxə vurub məni, salıb dərbədər,
Yusif deyər o zindanə gəlmişəm!

Səhnə xanım:

Səhnə deyər yandı mənim iqbalım,
Əzəl ibtidadan bəd vurdu falım,
Gələn aşıq, səndən bir xəbər alım,
Haçan dini-müsəlmanə gəlibsən?!

Aşıq Məmmədcəfər:

Cəfərə əmr oldu ərşi-ələdən,
Zərreyi-xurşiddə keçdik vələdən,
«Ələsti-rəbbi-küm» qalu bələdən,
Şükür, dini-müsəlmanə gəlmişəm!

Hadisələrin sonrakı təsvirində göstərilir ki, Məmmədcəfərin bu cür hazırcavablığını görənlər Səhnə xanım onun müqabilində daha söz tapa bilmir. Lakin qızlıq qüruru ona birdən-birə təslim olmağa imkan vermir. Odur ki, Səhnə xanım Məmmədcəfərə «daldaya düşəndə» sevgidən danışib sevişməyi, «aşkarada» camaat arasında isə «ədavətdən» danışib deyişməyi məsləhət görür.

Səhnə xanım:

İki sevgi bir araya varanda,
Gəl oturaq sədaqətdən danışaq.
Daldaya düşəndə üzündən öpüm,
Aşkarada ədavətdən danışaq!

Səhnə deyər ləblərimdə bal mənim,
Tirmə mənim, atlas mənim, şal mənim,
Sən xirdarol, matahımı al mənim,
Tacir olaq, ticarətdən danışaq!

Beləliklə, dastan hər iki sevgilinin bir-birinə qovuşması ilə sona yetir. Verilən nümunələr sübut edir ki, dastan bədiilik və sənətkarlıq baxımından orijinaldır. Maraqlıdır ki, bu deyişmə səhnələrində bir tərəfdən dastan qəhrəmanları və onların sevgisi klassik məhəbbət və dini dastanlarımızın qəhrəmanları olan Əsli və Kərəmlə, Yusif və Züleyxa ilə müqayisə olunur, aşıqın məhəbbəti məşuqə tərəfindən klassik ənənəvi bənzətmə üsulundan irəli gələn şamın və pərvanənin macərəsinə bənzədilərək yazılı ədəbiyyatla şifahi xalq yaradıcılığının müştərək əlaqəsi kimi mənalandırılır. Digər tərəfdən isə bu müqayisə və bənzətmələrin lirik təsviri fonunda aşığın əsli-nəcabəti, yeri və tayfası haqqında məlumat verilir.

Dastanda verilən Səhnə xanım surəti daha maraqlıdır. Xan qızı olmasına baxmayaraq «tanımaram xanı, bəyi, paşanı» — deyən bu vüqarlı kənd gözəli xarakter etibarını ilə köçəri-elat qadınlarına bənzəyir. O da elat qızları kimi cəsarətli və hazırcavabdır. XIX əsr həyat şəraitində yaşamasına baxmayaraq atası Mehdi xanın ziyafət və məclislərində kişilərlə bir yerdə oturub onlarla deyışir, sazda və sözdə «rəqiblərinə» qalib gəlir. Doğrudur, dastanın deyışmə səhnəsi aşiq Məmmədcəfərin Səhnə xanıma üstün gəlməsi ilə bitir. Lakin hiss olunur ki, Səhnə xanımın sözləri daha sərrast və tutarlıdır.

Dastanda Məmmədcəfər və Səhnə xanım surətlərində xalqın qadına, insanı sevgiyə münasibəti, istək və arzuları ifadə olunmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, hadisələrin finalında aşiq Məmmədcəfər yoxsul bir cütçü olduğu halda varlı bir xan qızına qovuşur, azad sevgi isə hər bir çətinliyə qalib gələn bəşəri, mənəvi qüvvə kimi mənalandırılır.

Bu dastanla yanaşı, Aşiq Məmmədcəfərin bizə bir neçə qoşma və tənisləri və satirik-tənqidi şeirləri də gəlib çatmışdır. Təcnis və qoşmalarında real həyatı eşqin təsvir və tərənnümü əsas yer tutur. Təcnislərinin cinaslarında bəzi ziddiyyətlər nəzərə çarpsa da, çox qismi lakonik və mənəlidir:

Təmənnah eyelədi, günbəgün qalxdı,
Qalxdı, çin-çin oldu, o dalə mindi.
Sevdiciyim, pünhan eyelə mah üzün,
Alışır ciyərim od aləm indi.

Səd sinnimi yetirmişəm yüzə mən,
Hərgiz ölməz yar ləbindən yüz əmən,
İstəyirəm qəvvas olub yüzəm mən,
Dürr üçün dəryadan od aləm indi.

Təcnisin birinci bəndinin ikinci misrasında işlənən «o dalə mindi» cinası məşuqənin qamətinin çin-çin olub sərv kimi ucalması mənasında, dördüncü misrasındakı «od aləm indi» cinası isə ciyərim alışıb od alması, yanması mənasındadır.

İkinci bəndin birinci misrasındakı «yüzə mən» cinası sinnin yüzə yetməsi, ikinci misrasındakı «yüz əmən» cinası yüz dəfə öpmək, üçüncü misrasındakı «yüzəm mən» cinası isə dəryada üzmək mənasında işlənmişdir. Bu bəndin dördüncü misrasında işlənən və birinci bəndin dördüncü misrası ilə cinas təşkil edən «od aləm indi» cinası isə dəryadan od gətirmək mənasındadır.

Aşıq Məmmədcəfərin yaradıcılığında ictimai-tənqidi mövzulara meyl də qüvvətli olmuşdur. Onun bir qisim şeirlərində zəhmətkeş xalqın mənafeyi ilə bir araya sığmayan varlı təbəqələr, kəndxuda və kaidalar və onların riyakar əməlləri tənqid və ifşa olunur. Çox təqdirəlayiqdir ki, aşığın satirik səpkidə yazılmış həcvsayağı şeirlərinin əsas tənqid hədəfləri XIX əsrdə yaşamış real, həyati şəxsiyyətlərdir. Bu qəbildən olan tənqidi-realist şeirlərin Aşıq Məmmədcəfər yaradıcılığında həyati mahiyyət daşıması onu yaradıcılıq prinsipi etibarını ilə XIX əsr realist Azərbaycan aşıq-şairləri ilə birləşdirir. Tənqidi-realist mövqedə dayanmış Aşıq Məmmədcəfər Şərurun Dəmirçi kəndinə səfəri zamanı kəndin camaata zülm edən kattası Əli koxanı yaramaz əməllərinə görə ifşa edirdi:

Ay camaat, gəlin sizə söyləyim,
Dəmirçidə Əli koxa var imiş.
Biz dindirdik, o qabartdı yalını,
Demiyəsən, bir gözü də kor imiş.

Qoşmanın sonrakı bəndində aşığın Əli koxaya olan satirik münasibəti daha da güclənərək həcvsayağı sarkazm səviyyəsinə qalxır. Əli koxanın əxlaqi naqisliyindən gileylənən aşıq onun mal-dövlət sahibi olsa da, bütün günlərini şeytanlıqda keçirdiyini, ağıl və kamalca yoxsul olduğunu söyləyir, kattanı köpəyə və boz qulaqlı xərə bənzədirdi:

Cəfər deyər moltanıcan malı ver,
Bu köpəyin şeytanlıqda əli var,
Biz dedik kattadı, bir kamalı var,
Demiyəsən boz qulaqlı xər imiş!

Naxçıvan aşıqlarının şeirləri əsasında onların adına yaradılan dastan-rəvayətlərdə ictimai-tənqidi mövzular ön plana çəkiliirdi. Aşığın qarşılaşdığı ictimai ziddiyyətlər, yerli bəylərin istismar və zülmünün tənqidi bu dastan-rəvayətlərin mərkəzi mövzularından idi.

Naxçıvanın aşiq mühitində ictimai-tənqidi mövzuların sənətə gətirilməsi Aşiq Məmmədcəfərin müasiri olan Aşiq Nəcəfəlinin yaradıcılığında da özünü göstərirdi (). Şahbuzun Kükü kəndindən olan bu aşığın da ədəbi irsi itib-batmış, şeirlərinin çox az bir qismi və həyatı ilə bağlı bəzi rəvayətlər yaşlı qocaların hafizələrində yaşamışdır. Aşiq Nəcəfəlinin Şahbuzun Aşağı Remeşen kəndində yaşayan qohumları onun həyatı ilə bağlı maraqlı dastan-rəvayətlər söyləyirlər.

Bu rəvayətlərin birində deyilir ki, Aşiq Nəcəfəli Kükü kəndinin bəyi Qara ağanın nökrəri imiş. Bir gün Qarabağın bəyləri «Keçəl dağ» yaylağına istirahətə gəlirlər. Bu bəylərin arasında Qara ağanın Mahmud bəy adında qarabağlı bir dostu da var idi. Odur ki, Qara ağa öz nökrəri Nəcəfəlini göndərir ki, gedib yaylaqdan Mahmud bəyi qonaq gətirsin. Nəcəfəli Mahmud bəyi gətirməyə gedərkən orada onun qızı Pərzad xanımı görüb ona vurulur. Ancaq özünü sındırmamaq üçün Pərzad xanıma bildirir ki, Qara ağanın oğludur. Pərzad xanım da Nəcəfəliyə aşiq olur. Qara ağanın evində Mahmud bəyin gəlişinə görə ziyafət verilir. Bu ziyafətdə Qara ağa eşidir ki, nökrəri yalan danışmış, özünü bəy oğlu kimi nişan verib. Odur ki, Nəcəfəlini döydürüb evdən qovur. Nəcəfəli isə Qara ağanın evini tərk edən zaman ona olan qəzəbini belə ifadə edir:

Zaman belə qalmaz, bir dövrən gələr,
Ağalar alçalar, nökrər yüksələr.
Qamçı işdən düşər, ürəyim bilər,
Zülmünü yadına salarsan bir gün!

Mən bilirəm, məndən xuda alıbdır,
Özüm qovulmuşam, haqqım qalıbdır,

Yerinən göy bu zülm ilən dolubdur,
Vaxt olar bu günü dilərsən bir gün!

Nəcəfali sənə dedi sözünü,
Qan-yaş ilə sən doldurdun gözünü,
Bir vaxt olar tanıyarsan özünü,
Əhdini nökərdən dilərsən bir gün!

Mühafizə olunmuş bu nümunələr Aşıq Nəcəfalinin yetkin qələm sahibi olduğunu təsdiq edir. Çox təəssüf ki, bu nümunələrdən başqa aşığın ədəbi irsindən heç nə qalmamışdır.

XIX əsr Şahbuz aşıqları içərisində Ululu Kərim adı ilə tanınmış istedadlı bir xalq aşığı olmuşdur. Tədqiqatlarda bu aşığın XVIII əsrin sonlarında Qarabağ xanlığının ərazisinə daxil olan Ulu kəndində (indiki Sisyan rayonunda) doğulduğu və XIX əsrin əvvəllərində Şahbuz rayonunun Aşağı Remeşin kəndinə köçüb ömrünün sonunadək orada yaşadığı göstərilir ().

Ululu Kərimin şeirlərindən müəyyən etmək olur ki, o, dövrünün kamil ustad aşıqlarından dərs almış, özü də kamil, ustad aşıq olmuşdur:

Bir dərin dəryayam, coşa gəlmişəm,
Heç gəmi işləməz, qəvvas üzəmməz.
Bir kamil ustaddan dərsim almışam,
Nakamil mollalar bunları bilməz.

Aşığın xalq arasında dillərdə dolaşan bir çox qoşma, gəraylı, tənris və ustadnamələri vardır. Tənrislərində işlənən cinas qafiyələr, söz və ifadələr ağızlarda bəzi dəyişikliklə uğrasa da, aşığın yetkin qələm sahibi olduğunu təsdiq edir:

Bülbülün harayı budağa düşmüş,
Sınəm çalın-çarpaz bu dağa düşmüş,
Məcnunam, məskənim bu dağa düşmüş,
Seyr eylərəm səhraları təkhatək.

Kərim deyər yaralarım yaradan,
Xəstə cismim sızıldeşir yaradan,

Yeri, göyü, ərşi-küllü yarıdan,
İmdad eylə, yet dadıma təkhatək.

XIX əsr Azərbaycan aşıqlarının yaradıcılığında olduğu kimi, Ululu Kərimin qoşma və gəraylılarında da doğma vətən torpağının təbiəti, Şahbuz dağlarının sərin yaylaqları tərənnüm olunur. Şair-aşıq peyzaj təsvirinə həsr etdiyi «Yaylağında» rədifli bir gəraylısında Şahbuzun Keçili yaylağının təbii mənzərələrini, bu yerin axarlı çaylarını, təbiətə yaraşlıq verən əlik və marallarını və el qızlarının gözəlliyini nəzmə çəkir:

Ay ağalar, möcüz gördüm,
Mən Keçilin yaylağında.
Süsən, sünbül, tər bənövşə,
Qız Keçilin yaylağında.

Gözəlləri bölük-bölük,
Dörd bir yanında var hörük,
Bilməm maraldı, ya əlik,
Qız Keçilin yaylağında.

Yaz olar, çıxallar dağa,
Bulud oynar, hava yağa,
Kəsəllər qurban sadağa,
Qız Keçilin yaylağında.

Üst yanı Toxluca qaya,
Axar-baxarı var çaya,
Gözəlləri ağca maya,
Qız Keçilin yaylağında.

Alt yanı Nursdu, Külüsdü, ()
Mollası yox, işi pisdü,
Kərim deyər məndən küsdü,
Qız Keçilin yaylağı da!

El içində bir sıra aşıqların və yerli qocaların dilində Ululu Kərimin müəmmalı bağlamaları da dolaşmaqdadır. Bu bağla-

maların nə münasibətlə deyilməsini söyləmək çətindir. Lakin şeirlərin məzmunu onların izaha ehtiyacı olduğunu göstərir. Bağlamaların müəmması ya aşığın özü tərəfindən açılmamış, ya da onların açılma bəndləri hafizələrdən silinmişdir. Nümunə üçün bu bağlamalardan birinə nəzər salaq:

Ay ağalar, gəlin sizə söyləyim,
Burda bir dərya var, ayağı yeddi.
Üç yüz altmış şamlar yanar içində,
Şöləsi bərq verir, çırağı yeddi.

Altmış min darvaza, altmış min bazar,
Altı min içində həm əsası var,
Altmış min məscidi, tamam lələzar,
Alişan taxtı var, otağı yeddi.

Nə canlıdı cansız üstdə məskəndi?
Nə məcazdı qabağınca səsləndi?
Necə şeydi əl dəyməmiş bəsləndi?
Üstündə sallanıb qabağı yeddi.

Nə bağmandı, üç yüz altmış bağı var?
Üç yüz altmış bağın üç budağı var,
Kərimin dünyadan keçən çağı var,
Səkkiz ev yaslanıb ocağı yeddi!

Ululu Kərimin öz vətəni olan Şahbuz ərəzilərində dillər əzbəri kimi doluşan bu bağlaması prof. Əzizə Cəfərzadənin tərtibi ilə çap olunmuş Mücrim Kərim Vardaninin «Sünbulsatan» əsərində Mücrim Kərimin adına çıxılmışdır ().

Ululu Kərimin əxlaqi və tərbiyəvi mahiyyət daşıyan ustad-namə və nəsihətnamələri də vardır. Çox qismi qoşma formasında yazılan bu ruhlu şeirlərində aşığın didaktik və tərbiyəvi fikirləri əsas yer tutur:

Fürsət əldə ikən yaxşılıq eylə,
Həmişə əlində ixtiyar olmaz.

Gəl güvənmə dövlətinə, malına,
Mala, mülkə, ömrə etibar olmaz.

Dörd yanımız bağça ola, bağ ola,
Sınəm üstü düyün ola, dağ ola,
Bir kiçik ki, böyüyünə ağ ola,
Düşər el gözündən, bəxtiyar olmaz.

Ululu Kərimi axtaran tapar,
Bir könülü yapan Kəbəni yapar,
Sən çalış işini haqq ilə apar,
Haqdan qeyri kimsə sənə yar olmaz!

Çox təəssüfləndirici haldır ki, şeirdə Ululu Kərimin adı açıq şəkildə işlənməsinə baxmayaraq aşığın bu şeiri də 1983-cü ildə «Elm» nəşriyyatı tərəfindən buraxılan «Azərbaycan aşıqları və el şairləri» kitabının birinci cildində Mücrim Kərimin şeiri kimi verilmişdir ().

XIX əsr Şahbuz aşıqları içərisində xalq tərəfindən dastanlaşdırılan Aşıq Həsənalı da istedadlı aşıqlar sırasına daxil idi. Bu aşıq Şahbuzun Zırnəl kəndindən olmuşdur. Xalq arasında onun da şeirləri əsasında dastan və rəvayətlər yaradılmışdır. Aşığın gənclik illərindəki məhəbbəti ilə bağlı el arasında belə bir dastan-rəvayət yaradılmışdır.

Deyilənə görə bir gün Aşıq Həsənalı Sisyanın Darabas kəndində Gülənbər adlı bir qıza aşıq olur. Dastan-rəvayətdə Aşıq Həsənalı ilə Gülənbərin ilk görüşü belə verilir:

Aşıq Həsənalı:

Başına döndüyüm gözəl Gülənbər,
Vuruldum hüsnünə sən tək ceyranın.
Eşitmişəm gözəlisən cahanın,
Əsirgəmə mən tək yardan dərmanın.

Gülənbər:

Haradan aradın, haradan buldun?
Nədən bildin gözəliyəm cahanın?

Məni gördün, sən ki, oldun dərd əhli,
Ya dərdin məndədir, ya da dərmanın.

Bu görüşdə Aşiq Həsənalı qızın haralı və kimlərdən olduğunu soruşur. Məlum olur ki, bu qız Duluslu Məhəmməd bəyin qızıdır, sonradan köçüb Darabasa gəlmişlər. Gülənbər:

Dulusluydum, indi Darabaslıyam,
Qəlbi qan ağlayan qəm libaslıyam,
Gözü yol gözləyən, qəlbi yaslıyam,
Əzəldən beylədi dövrü cahanın.

Sən bizi arayıb axtarsan əgər,
Darabasda yoldan kənar bir qədər,
Məhəmməd qızıyam, adım Gülənbər,
Alsın yarım ollam sən tək oğlanın.

Qızla oğlanın bu görüşündən Məhəmməd bəy xəbər tutar və Aşiq Həsənalını o ki, var döydürüb kənddən qovur. Gülənbər Həsənalının ayrılığına dözə bilmir və sevgilisinə bir məktub yazıb atasının çobanı Səttara verir və deyir:

Başına döndüyüm əhli-hal çoban,
Sən gedərsən Naxçıvana yetərsən.
Nabələd olsan da, xəbər alarsan,
Bu məktubu o oğlana verərsən.

Baislərin görüm üzünü gülməsin,
Heç bir gözəl Gülənbər tək olmasın,
Elə çatdır özgə adam bilməsin,
Çəkib onu bir pünhana, verərsən.

Axtarıb arayıb tapıb özünü,
Çatdırarsan ona mənim sözümlü,
De, eşitsin, bilsin sözün düzünü,
Gəlsə düşməz nahaq qana, verərsən.

Gülənbər məktubunda sevgilisi Həsənalıya onun yolunu gözlədiyini bildirir və tanınmamaq üçün libasını dəyişib Darabasa

gəlməsini söyləyirdi. O həmçinin sevgilisinə ondan başqa heç kimə könül verməyəcəyini və əhdinə sadıq qalacağını bildirirdi:

Oğlan, hara gedib, nə axtarırdın?
Mənim atam ilə bədə varırdın,
Əgər ki, qəlbində yar axtarırdın,
Üz qoyuban Darabasa gələrsən.

Atam, anam belə bir iş görərsə,
Sınmış qəlbi əyri qoyub hörərsə,
Səni qoyub başqasına verərsə,
Mən ölərəm, sən də yasa gələrsən.

Gülənbərəm, mən çəkirəm ah-zarı,
Nə müddətdir gözləyirəm yolları,
Əgər ki, gələsən sən bizə sarı,
Bürünərsən tərs libasa, gələrsən.

Gülənbərin göndərdiyi çoban Səttar gəlib Şahbuzun Xinzi-rək kəndinə çatır və Mədəd adlı birinin evində qonaq olur. Mədəd çobana bələdçilik edir, gəlib Şahbuzun Zırnəl kəndində Aşıq Həsənalı ilə görüşürlər. Həsənalı Gülənbərin məktubunu oxuyub sevgilisinin dediyindən hali olur. Lakin Məhəmməd bəyin onu döydürüb kənddən qovdurması xatirindən çıxmır. O bilir ki, Gülənbərin ardınca Darabasa getsə, yenə müsibətə düşəcək. Odur ki, Gülənbərə belə bir məktub yazıb çoban Səttara verir:

Güllər içrə seçdim süsənbər səni,
Bilirəm özümə bir ənbər səni,
Həsənəm, sevmişəm, Gülənbər, səni,
Düşməgilən kəm xəyala, gəlmənəm.

Başqasına baxıb köks ötürməyəm,
Səndən özgə gözəl mən gətirmənəm,
Ölərəm, mən səndən əl götürməyəm.
Başım düşər qalmaqala, gəlmənəm.

Demirəm qorxuram xanü bəyindən,
Xəyal düşüb qeyri hala, gəlmənəm.
Əyər sən gələsən, yolun gözlərəm,
Üz döndərib, o mahala gəlmənəm.

Aşıq Həsənalı məktubunda sevgilisi Gülənbərə Darabasdan gizlicə çıxıb Naxçıvana onun yanına gəlməyi tapşırır və yazırdı:

Əgər ki, arasan mənim yerimi,
Sevər olsan, bu mahala gələrsən.
Mənim dediyimi atan bilməsin,
Başım düşərqilü-qala, gələrsən.

Hələ yaşayıram, bu cahandayam,
Bəy, ağa gözündən çox pünhandayam,
Dulusdan gəlmişəm, Naxçıvandayam,
Məni sevsən, bu mahala gələrsən.

Adım Həsənalı, özüm sərsəri,
Bu qısa məktubla verdim xəbəri,
Keçərsən gələrsən Uruddan bəri,
Ağdabandan aşıb dala, gələrsən.

Çoban Səttar Aşıq Həsənalının məktubunu aparıb Gülənbərə verməzdən qabaq Məhəmməd bəyin ilxıçısını görür və Naxçıvandan gəlib Gülənbərə məktub gətirdiyini söyləyir. İlxiçi bu işlə maraqlanıb məktubu çoban Səttardan alır və aparıb Məhəmməd bəyə verir. Məhəmməd bəy fikirləşir ki, bu işi belə qoysa Aşıq Həsənalı bir gün gəlib qızı qaçıracaq və onu el içində xar edəcək. Odur ki, dərhal qızı Gülənbərə toy eləyir və onu zorla dostu Səfər bəyin oğluna verir.

Uzun illər keçir, Həsənalı bir gün Darabasa gedir. Lakin eşidir ki, Gülənbəri zorla başqasına ərə veriblər. Odur ki, el içində xar olmasın deyə Darabasdan Mələk adlı bir qız gətirir ki, kənddə desinlər ki, aşıq getdi sevgilisini gətirdi.

Çox maraqlıdır ki, Aşıq Həsənalı ilə Gülənbərin sevgisinə həsr olunmuş bu dastan özünün süjeti və kompozisiyası baxı-

mından klassik Azərbaycan məhəbbət dastanlarına bənzəmir. Burada dastan qəhrəmanı kimi verilən Aşıq Həsənalı Azərbaycan məhəbbət dastanlarının qəhrəmanları kimi öz sevgilisi yolunda diyarbədiyar gəzib müsibətlərə düçar olmur və əsərin sonunda sevgilisinə də qovuşmur. O, Məhəmməd bəy tərəfindən bir dəfə döyüldüyü üçün ikinci dəfə cəsarət edib sevgilisi Gülənbərin dalınca Darabasa getmir və əksinə, sevgilisinin onun yanına gəlməsini istəyir. Lakin dastanda verilən Gülənbər surəti klassik məhəbbət dastanlarımızın qadın qəhrəmanlarına bənzəyir. Sevgisinə sadıq qalan və ona məktub göndərüb yolunu gözlədiyini bildirən bu sədaqətli kənd gözəli başqasına zorla ərə verilir.

Dastanda Aşıq Həsənalının klassik aşiqanə məhəbbət dastanlarımıza xas olmayan sevgilisinin ardınca getməməsi süjeti təsdiq edir ki, «Həsənalı və Gülənbər» adlı bu dastan mükəmməl süjetli dastanlarımızdan olmamış və aşığın həyatı ilə bağlı olan əhvalatlar əsasında xalq tərəfindən sadəcə olaraq tərcümeyi-hal faktları kimi bədiiləşdirilmişdir.

Aşıq Həsənalının ədəbi irsindən müdrik xalq kəlamları ilə səsləşən bir neçə nəsihətamiz qoşmaları da qalmışdır. Bu qoşmalarda aşığın əxlaqi və nəsihətamiz fikirləri verilir:

Eşit bu sözümlü, çıxartma yaddan,
Gözləgilən özün su ilə oddan,
Ağıllı kişidən, düzgün övrətdən,
Törəyən bir uşaq gic olmaz, olmaz.

Həsənalı hər yetənlə üz olmaz, Namərdin dediyi doğru, düz olmaz, Nə tülküdən aslan, nə sərçədən qaz, Yetim quzu gəlib qoç olmaz, olmaz.

XIX əsr Şahbuz aşıqları içərisində Aşıq Molla İsmayıl da öz dəsti-xətti ilə seçilən aşıqlardan olmuşdur. Məşədi Məhəmməd oğlu Molla İsmayıl Şahbuzun Aşağı Qışlaq kəndində doğulmuş, orada da yazıb yaratmışdır. Şahbuzun qocaman sakinləri bu aşığın otuza yaxın şeirlərini və onun şəxsi məhəbbəti ilə əlaqədar yaradılmış bir dastan-rəvayəti hafizələrində qoruyub saxlamışlar. Əldə olunan bu nümunələr içərisində aşığın ictimai məz-

munlu şeirləri də vardır. «Tanrı» rədifli bir gəraylısında aşığın aclıq illərində çəkdiyi iztirabları ifadə olunmuşdur:

Uşaq ağlar, əppək istər,
Gəl qulaq as saza, tanrı.
Bu tutuş ki, sən tutubsan,
Biri çıxmaz yaza, tanrı.

«Dağlar» rədifli gəraylısında isə aşığın dərddli qəlbinin çırpıntıları və Şahbuz elinin aclıq illərində keçirdiyi acımacaqlı günlərin təsviri vətən dağlarına xitab şəklində verilir:

Didəmin qanlı yaşından,
Şahbuz yatmaz göz yaşından,
Dumanı getməz başından,
Baharı qış olan dağlar!

Biçarə İsmayıl özüm,
Haqq yanında ötgün sözüm,
Beş qardaşın biri özüm,
Viranə qal, talan, dağlar!

«Yoxsulluq» rədifli şeirində də aşığın iqtisadi güzəranın ağırlığına olan tənqidi münasibəti ön plana çəkilir:

Bu dünyada kor eylərsən insanı,
Səni görüm kor olasan, yoxsulluq.
Şeytan kimi qovulasan dərgahdan,
Cəhənnəmdə var olasan, yoxsulluq!

Aşıq Molla İsmayılın şeirləri içərisində onun izaha ehtiyacı olan cinas bağlamaları da vardır. Bu cür cinas bağlamalarında aşığın sənətkarlığı və omonim qafiyələrdən istifadə bacarığı üzə çıxır:

Ay ağalar, beş gözələ uğradım,
Gözüm düşdü gözəllərin üçünə.
İstərsən kövsərdən sirab alasan,
Qul olginən, qulluq eylə üçünə.

Kim yandırdı kimin dü balü pərin?
Ustadı yolunda kim qoydu sərin?

Kimlər dedi ustadına afərin?
Biri mimdi, biri cimdi, üçü nə?
Allah peyğəmbərə göndərdi salam,
Onların şənində oxur kim kəlam?
Beş ulu peyğəmbər, dəftəri-aləm,
Biri Nuhdu, bir İbrahim, üçü nə?

İsmayıl der budu sözün kutahı,
Heydərə qul olan heç çəkməz ahı,
Dilində vird eylə kalamullahı,
Əməl eylə beş vaxtının üçünə.

Aşığın yaradıcılığında aşıqanə məhəbbət mövzusu da əsas yer tutur. Onun bu mövzuya həsr olunmuş şeirlərində sadə kənd gözəlləri, Şahbuz elinin yaraşlıq qız-gəlinləri tərənnüm olunur:

Qaşlan qaradır, gözləri xumar,
Darayıb tellərin, veribdi tumar,
Xudam yaradıbdı hamısın təyyar,
Açılan baharın lalası gəlin,
Bu axar suların sonası gəlin.

Qaşları qaradır, gözləri xumar,
Kipriyi neştərdi, adamı çalar,
Ərinin oxşarı elə bil himar,
Cəmi dünya malı bahası gəlin,
Bu axar suların sonası gəlin.

Aşığın bir sıra lirik gəraylılarında isə ömrün vəfasızlığından şikayət olunur, yar yolunda çəkilən sitəmli günlər yada salınır və cavanlıq günlərinin keçib getməsi yanıqlı bir dillə nəzmə çəkilir:

Cavan ömrüm bada getdi,
Salmadı yar yada məni.
Fələk görün nələr etdi,
Yar gətirdi dada məni.

Ömür getdi hədər yerə,
Qan ağlar kim məni görə,

Dost görmədim bircə kərə,
Yar salmadı yada məni.
De bu dərdə dözümlə necə,
Dərdim bilən yoxdu bircə.
Can verirəm yar gəlincə,
Öldürdü bu qada məni.

İsmayılın həsrət gülə,
Zalım fəlak, aman elə,
Məzar üstə anam gülə,
Dostlar sala yada məni.

Aşıq İsmayılın qocalıq çağlarını əks etdirən bədbin ruhlu şeirləri də vardır. Bu ruhlu şeirlərində aşığın qocalıq vaxtlarında keçirdiyi bədbin əhval-ruhiyyəsi öz əksini tapır:

Divanə İsmayıl, bu qoca vaxtı,
Neyləyim ki, fəlak kəm gözlə baxdı.
Eşqin xəncərini sinəmə taxdı,
Axır zamanımdır, ellər, ölürəm!

Başqa bir qoşmasında isə aşığın «əcəl yastığına baş qoyan zaman» ömrünün son çağında həyatdan ayrıldığı üçün keçirdiyi təəssüf və bədbinlik ifadə olunur. Aşıq-şair fikir və xəyalında hələ yazı bilmədiyi çox şeyin qaldığını, oğul-uşağından və qohum-qardaşından ayrıldığını dərin kədər hissi ilə vurğulayırdı:

Əcəl yastığına başım yetəndə,
Fikrim xəyalımda nə isə qaldı.
Ya məndül gey, ya zərbab gey, ya zər gey,
Əynimdə libasım nə isə qaldı.

Qızılın, gümüşün yoxdu dəyəri,
Qılıncın, qalxanın yox havadarı,
Qohumum, qardaşım, gül üzlü yarım,
Oğul-uşaqlarım nə isə qaldı!

Bu dünyada beş gün gəzdik əmanət,
Əmanətə gəl eyləmə xəyanət.

Ya bir dayət imiş, ya bir imarət,
Əlvan otaqlarım nə isə qaldı!
Nə İsrafil kimi sur çalasan,
Nə Əzrail təkin canlar alasan,
Nə İsmayıl tək fəqir olasan,
Divanım, kitabım nə isə qaldı!

El içərisində Aşıq Molla İsmayılın həyatı və ilk nakam məhəbbəti ilə əlaqədar onun öz şeirləri əsasında kiçik dastan-rəvayət də yaradılmışdır. Çox güman ki, bu dastan-rəvayət sonrakı illərdə tək-tək sənət həvəskarları tərəfindən sahmana salınmışdır. Çünki dastanın dili XIX əsr Azərbaycan canlı xalq və ədəbi dilinin tələblərinə və üslubi xüsusiyyətlərinə cavab vermir. Lakin dastan-rəvayət aşığın həyatı və ilk nakam sevgisi ilə bağlı olduğu üçün müəyyən elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Dastan-rəvayətdə deyilir ki, bir gün valideynləri İsmayılı evləndirmək istəyirlər. Şahbuzun Biçənəkdən yuxarı Zırnəl kəndində yaşayan Bədircahan adlı bir qızı köhnə qayda ilə İsmayıla nişanlayırlar. İsmayıl Bədircahanın üzünü görməsə də, dədə-baba adətinə tabe olur. Toy günü Aşağı Qışlaq kəndinin mollası Molla Əhməd İsmayılın anası Zeynəbdən bir cüt naxışlı yun corab istəyir.

Zeynəb arvad isə tabağa qoyacağı qırmızı, yaşıl və çəhrayı rəngli corabları yerbəyer eləyib mollaya cavab verir ki, bax, bu bir corab gəlinin qardaşının, biri atasının, biri də əmisinin. Xülasə, artıq corabım yoxdur ki, sənə verim. Zeynəb arvadın bu sözündən Molla Əhməd bərk hirsələnir və hədə-qorxu gəlib gedir. Vaxt olur ki, İsmayıla gəlin gətirməyə gedirlər. Molla Əhməd oğlan evini gəlinin dalınca göndərir, özü isə qayıdıb Molla Cəfərlə birlikdə bir tərs dua yazıb yandırır, külünü isə tüfəngə qoyub atır ki, heç nə ələ gəlməsin.

Molla Əhmədin cadusu İsmayılı sağalmaz dərdə salır. Toy gecəsi isə nə qədər çalışırlar, gəlin atdan düşmür və evlərinə qayıtmaq istəyir. Bəyin adamları və kənd camaatı bu rüsvayçılığa razı olmur. Gəlini aparıb qonşuya qoyurlar ki, bəlkə sonra ra-

zı salalar. Ancaq Bədircahan inadından dönmür. Bu rüsvayçılığa dözə bilməyən İsmayıl xəstələnib yatağa düşür və üzünü görmədiyi bir qızı ona gəlin gətirdiyi üçün anasını məzəmmətləyir və Molla Cəfəri qarğır:

İsmayılam, düşdüm mən də çöllərə,
Xəncər batsın görüm yaman gözlərə,
Həsrət qoydu məni gül sənəmlərə,
Lənət gəlsin görüm Molla Cəfərə.

Bədircahanı yola gətirmək üçün dua yazdırırlar, İsmayılı isə ziyarət üçün Xorasana aparırlar. Lakin heç nə bəyə və gəlinə kömək eləmir. Zeynəb arvad iki inəyini və bir gəbəsini aparıb Molla Əhmədə verir ki, bəlkə o, cavanlara kömək edə. Ancaq yenə də bir çarə hasil olmur.

Bir gün İsmayıl anasından xahiş edir ki, Bədircahanı yola gətirib bulağa aparsın və İsmayıl bulaq başında qızla görüşüb onu razı salsın ki, bəlkə bu yolla rüsvayçılıqdan yaxasını qurtara. Qonşu qızlarının köməyi ilə Bədircahanı bulağa aparırlar. İsmayıl sazını da götürüb Bədircahanı görmək üçün bulağa gedir. Qızı ələ gətirmək üçün onu sazla tərif etməyə başlayır:

Yenə halqalanır ahu saçların,
Aləmə od salır kaman qaşların,
Biçarə İsmayıl, qanlı yaşların,
Aləmi sellərə verəcək oldu.

İsmayılın səsinə kəndin camaatı yığılıb gəlir. Adamların cəmləşdiyini görə Bədircahan özünü itirir, arxaya dönəndə niqabı üzündən düşür. İsmayıl Bədircahanın alma yanaqlarını görüb ürəyi tab gətirmir və yenə də sazını sinəsinə sıxıb deyir:

Cəllad baxışların səbrim alanda,
O şahmar saçların məni çalanda,
Niqab üzdən atıb yana salanda,
İsmayıl seyrinə çıxıcaq oldu.

Lakin Bədircahan İsmayılın sözünə məhəl qoymayıb ondan uzaqlaşır. İsmayıl qızın dalınca getmək istəsə də, ayaqları yerimirdi və deyir:

Beş qədəm yeridim, qurudu qanım,
Yeddi göydən keçdi ahü fəğanım,
Elə ki, gözümdən yayındı, canım
O yarım yolunda çıxıcaq oldu.

Bir tovuz geyimli, laçın bəzəkli,
Yayındı gözümdən, gedəcək oldu,
Nakam İsmayılın ağlar didəsi,
Şahbuzu sellərə verəcək oldu.

Bu vaxt İsmayıl görür ki, anası oğlunun bu halına camaatın arasında zulum-zulüm ağlayır. Odur ki, anasına üzünü tutub Bədircahanı qarğır:

Gecə-gündüz mən ağlaram zarü-zar,
Şahbuzun dağların eylərəm tar-mar,
Anacan, könlümü qoyma intizar,
Başında çatlasın öz havan, gəlin!

Bədircahan yarğanı aşıb gözdən itir. İsmayıl bu işə bir çarə olmadığını görüb camaata deyir:

Ay ağalar, bir tərlandı uçurdum,
Sağ əlimdən sol əlimə alınca,
Onu alan xeyrin, bəhrin görməsin,
Naləm vardır mənim onun dalınca.

Kəndin ağsaqqalları İsmayılın anasına məsləhət verirlər ki, kasıblara nəzir-niyaz paylaşın, bəlkə oğlunun qisməti dəyişə. Zeynəb arvad ağsaqqalların məsləhəti ilə gedib Molla Əhmədə verdiyi bir gəbəsini və iki danasını alıb gətirir. İnəkləri kəsib kasıb-kusuba paylayır. Bütün camaat Allahdan dua edirlər ki, İsmayıla bir halal qız yetirsin. Camaatın duası qəbul olunur.

Bir gün İsmayıl yatıb yuxuda görür ki, nişanlısı Bədircahan ilan cildinə girib onu çalmağa istəyir. O qışqırıb yuxudan oyanır və yuxusunu anasına danışır:

Eşidənlər, görün bu söz yalandı?
Leyli dərdi Məcnun çölə salandı,
Hamı bilir ilan adam çalandı,

Özüm öz əlimlə mar alan könlüm.

Anası İsmayıla təskinlik verir. İsmayıl bir gün yuxuda nurani bir qoca görür. Yuxuda ona deyirlər ki, Bədircahan şahmar ilana dönüb, ondan sənə yar olmaz. Sübh tezdən bulağa get, qarşına çıxan Nənəqız adlı birinci qız sənənin qismətidir. İsmayıl yenə də yuxusunu anasına danışır. Anası deyir ki, oğul, verdiyimiz nəzir-niyaz qəbul olunub. Bədircahanı yadından çıxart və bulağa get. Anasının sözü İsmayıla xoş gəlir və könlünə xitab edib deyir:

Dəli könlüm, nə divana gəzirsən?

Biçaradı, ondan sənə yar olmaz.

Düz çıxmaz ilqarı, əhdi, peymanı,

Hərcayıdı, onda düz ilqar olmaz!

İsmayıl sazını da götürüb bulağa gedir. Bir zaman görür ki, uzaqdan sərv boylu, yaraşıklı bir qız gəlir. İsmayıl bu qızın gözəlliyinə aşıq olur. Nə qədər çalışır ki, qıza bir söz desin, amma nitqi tutulur. İşi belə görüb dağları qarğiyır:

Dağlar, otun qurusun,

Otun, suyun qurusun,

Sənənin də mənim kimi,

Matın-qutun qurusun.

Bu vaxt bulağa bir dəstə qız gəlir. Onlar İsmayılı tanıyır və deyirlər ki, bu oğlan Bədircahanın nişanlısıydı, qız ona gəlmədi, çıxıb getdi. Qız bu sözü eşidir və sənəyini götürüb getmək istəyir. İsmayıl qızın getdiyini görüb sazını sinəsinə sıxır və deyir:

Bir sözüüm var sənə pünhan deməli,

Qayılsan deyim, gəl, sənə qurban.

Həsrətdəyəm didarını görməyə,

Söyləyim dərdimi, bil, sənə qurban.

İsmayıl der əzəl yetdim kamala,

Gözəllikdə nöqsan yetməz camala.

Düşmən görüb düşmə özgə xəyala,

Dost kimi bir əylən, dur, sənə qurban.

Qız bu sözdən sonra ayaq saxlayır. İsmayıl qızın dayandığını görüb yenə deyir:

Əyninə geyibsən əlvan naxışı,
Könlüm bir şüşədi, gəl vurma daşı.
Elimin göyçəyi, könlümün quşu,
Uçurmam gedəsən bu eldən səni.

İsmayıl görür ki, qız dayanıb ona baxır, dərhal mətləbi anlayır. Yaxınlaşıb danışirlar, sözləşib əhdi-peyman bağlayırlar. Bu vaxt İsmayılın anası bir dəstə kənd camaatı ilə gəlib çıxır. İsmayıl onları görüb qəlbi fərəhlənir və deyir:

Behiştə hurilər, göydə mələklər,
Gözəllikdə bizim yarı deyiblər.
Yusif çıxdı o bazarda satıldı,
Kasad olmuş o bazarı deyiblər.

Zeynəb arvad oğlu İsmayılın təzə sevdasına çox sevinir. Qohum-qəbiləni götürüb Nənəqıza elçi gedir, sözünü alıb büsat qururlar, toy edib cavanları qovuşdururlar. Şahbuzun yaşlı qocalarının dediyinə görə Aşıq İsmayıl Nənəqızla evləndikdən sonra onun Əsəd, Nəsir və Şirin adlı üç oğlu, Əmmənisə və Mirvari adlı iki qızı olmuşdur. Aşığın oğlu Şirindən olan nəvəsi Mirvari Biçənəyə ərə gedib orada yaşayır.

Göründüyü kimi, bu dastan-rəvayət Aşıq Molla İsmayılın bilavasitə öz şəxsi həyatı ilə bağlıdır. Dastanın əsas süjeti qarşılıqlı sevginin həyatda hər şeyə qalib gəlməsi ideyası üzərində qurulmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, dastanda Aşıq İsmayılın birinci məhəbbəti baş tutmur və cadu, tilsim vasitəsilə gənclər bir-birinə qovuşa bilmirlər. Əslində Aşıq İsmayıl Bədircahanı bir-birinə qovuşmağa qoymayan molla Əhməd və onun cadusu dastanda bir ədəbi priyomdur və bu səhnə dastanın ideyası üçün yardımçı motivdir. Çünki Aşıq İsmayıl Bədircahanın üzünü görməmiş, onunla klassik məhəbbət dastanlarımızda olduğu kimi əhdü peyman bağlayıb sevişməmişdi. Bədircahanı İsmayılın anası Zeynəb köhnə adətlə nişanlamışdı. Odur ki, qarşılıqlı sevgiyə əsaslanmayan bu nigah dastanda baş tutmur. Lakin Aşıq İsmayıl

lın ikinci nigahı qarşılıqlı sevgiyə əsaslanır. Aşıq İsmayıl klassik məhəbbət dastanlarımızda olduğu kimi, qismətini yuxuda görür, ikinci sevgilisinə azad təbiətin qoynunda, bulaq başında rast gəlib onunla görüşür, aşıq olur və əhdü peyman bağlayır. Dastanın bu xətti klassik Azərbaycan aşiqanə məhəbbət dastanlarımızın sevgi xətti ilə üst-üstə düşür.

Lakin yekun olaraq qeyd etməliyik ki, XIX əsr Şahbuz aşıqlarının həyatı ilə əlaqədar yaradılan bu dastanları sözün həqiqi mənasında dastan adlandırmaq olmaz. Çünki bunların heç biri süjet və kompozisiya baxımından klassik Azərbaycan məhəbbət dastanlarımızın struktur tələblərinə cavab vermir. Aşıqların həyatı ilə bağlı olan bu rəvayətlər yerli xalq aşıqları tərəfindən bəsit süjet şəklində dastanlaşdırılmış və el məclislərində oxunmuşdur.

XIX əsrdə Şahbuzla yanaşı, Naxçıvanın ətraf kəndlərində də bir sıra xalq aşıqları yazıb yaradırdılar. Bunların sırasında Dəvəçi Heydər və Aşıq Cəfər özlərinin yetkin yaradıcılıq üslubu ilə başqa aşıq-şairlərdən seçilirdilər. Aşıq Cəfər Naxçıvanın Şıx-mahmud kəndindən idi. Onun ədəbi irsinin çox qismi itib-batmış, lirik şeirlərindən bəzi nümunələr qorunub saxlanılmışdır. Əldə olan qoşmalarından Aşıq Cəfərin daha çox lirik mövzularda yazmasını müəyyən etmək olur. Onun «Kimi» rədifli qoşmasında el gözəlləri xan Arazla, azad təbiətlə təmasda tərənnüm olunur. Şeirlərində el gözəllərinin həyatı planda təsvir və tərənnüm olunması Aşıq Cəfərin realist yaradıcılıq üslubuna malik olduğunu təsdiq edir:

Qızlar durub xan Arazın başında,
Eybi yoxdur kirpiyində, qaşında,
Həddi-buluğ, on dörd-on beş yaşında,
Sanasan dağların maralı kimi.

Arazın dörd yanı sır ilə buzdu,
Kimisi gəlindi, kimisi qızdı,
Başına döndüyüm qız ala gözdü,

Könlümü eylədi qaralı kimi.

Ağ çarşab bürüyüb, gülləri yekə,
Kimisi cavandı, kimisi əkə,
İstəmir yaşmağı ağına çəkə,
Düşübdü yarından aralı kimi.
Aşıq Cəfər burda qoydu nişana,
Ayrılıq həsrəti kar eylər cana,
Sınəmə gəlibdir bir neçə xana,
Deməsəm qalaram yaralı kimi.

Şərur-Dərələyəz mahalının Dəvəli kəndindən olan Dəvəçi Heydər in qoşma və gəraylılarında da aşiqanə-lirik mövzular üstünlük təşkil edirdi. Aşığın bir sıra qoşmalarında real həyatı gözəllərin və dünyəvi eşqin tərənnümü verilir:

İki sevgi bir araya gələndə,
Sanasan behiştə güllər açılır.
Bir-birinə nazü qəməzə edəndə,
Utana-utana dillər açılır.

Atlas zər-zibadan geyib əyninə,
Qızıl həmayili salıb boynuna,
İstədim ki, əl uzadam qoynuna,
Öz-özünə düymələri açılır.

Mən Heydərəm, mənzil oldu iraxlar,
Yar evində yanar şamü çiraxlar,
İki həsrət bir-birini qucaqlar,
Axaq güləb kimi sellər açılır.

XIX əsr Naxçıvan aşıqları sırasında Ordubadın Dəstə kəndindən olan və 114 il ömür sürən (1818-1932) Aşıq Abbas Dəhrinin də xüsusi xidməti olmuşdur.

Daha çox ifaçı aşıq kimi tanınan və özü də şeirlər yazan Abbas Dəhri tez-tez «Əncüməni-şüəra» ədəbi məclisində iştirak edir, özünün sazlı-sözlü şeirləri ilə məclisi rəvnəqləndirirdi.

Ədəbi irsindən məlum olur ki, Aşıq Abbas Dəhri klassik Azərbaycan aşıq yaradıcılığından bəhrələndiyi kimi, XIX əsr Şahbuz aşıqlarının yaradıcılığından da bəhrələnmiş, klassik və yerli aşıqların şeirlərinə bənzətmələr yazmışdır. Onun qoşmalarının bir qismi Cənubi Azərbaycanın Təbriz yaxınlığındakı Tufarqan kəndindən olan Aşıq Abbas Tufarqanlının, Aşıq Hüseynin və şahbuzlu aşıq Ululu Kərimin ustadnamə və şeirlərinə yazılmış bənzətmələrdən ibarətdir. Aşıq Abbas Tufarqanlının:

Özündən kiçiyi işə buyurma,
Sözün yerə düşər, heç miqdar olmaz.
Hər nə ki, kar görsən öz əlinlə gör,
İnsan öz işində cəfakar olmaz.

qoşmasına yazdığı bənzətməsində Abbas Dəhri öz sələfinin yolu ilə gedir və yaradıcılığında didaktik mövzulara üstünlük verirdi:

Özündən alçağa demə sözünü,
Sözün yerə düşər, miqdarı olmaz.
Hər nə ki, iş tutsan, özün tutginən,
Cəfası çox olar, minnəti olmaz.

Ululu Kərimin:

Salam verib bir məclisə varanda,
Yaxşı əyləş, yaxşı otur, yaxşı dur.
Dindirəndə kəlmə-kəlmə cavab ver,
Görən desin: barakallah, yaxşıdır.

ustadnaməsinə yazdığı aşağıdakı bənzətməsində də didaktik ruh vardır:

Həqiqətdə bir məclisə varanda,
Yaxşı otur, yaxşı danış, yaxşı dur.
Dindirəndə mərfətindən xəbər ver,
Görən desin: bərəkallah yaxşıdır.

Abbas Dəhrinin Aşıq Hüseynin ustadnaməsinə də bənzətməsi vardır. O, Aşıq Hüseynin:

Dad, həzar çəkərəm pərgarsız sazdan,
Ver, qurtar əlindən nəzir-niyazdan.
Söyləyən qarıdan, gəzəyən qızdan,

Güləyən gəlindən lotu yaxşıdır. -
ustadnaməsinə özünün:

Dad, həzar əlindən, pərgarsız sazdan,
Ver, qurtar əlindən nəzir-niyazdan.
Gəzəyən arvaddan, güləyən qızdan,
Bazarlarda gəzən tula yaxşıdır. -

rədifli bənzətməsini yazmışdır. Lakin Abbas Tufarqanlıya, Aşıq Hüseynə və Ululu Kərimə yazılan bu bənzətmələr çox güman ki, Aşıq Abbas Dəhrinin ilk qələm təcrübələridir. Çünki bu bənzətmələrdə orijinallıq və yaradıcılıq yoxdur, Abbas Tufarqanlının, Ululu Kərimin və Aşıq Hüseynin şeir və ustadnamələri bir qədər dəyişilmiş şəkildə təkrarlanır. Lakin Aşıq Abbas Dəhrinin «Ol-maz», «Yaxşıdır» rədifli digər qoşmaları da vardır ki, bu qoşmalarda aşığın orijinal və yaradıcı dəsti-xətti nəzərə çarpır:

Heyif deyil çuğul gələ bac ala,
Bir adam ki, gözü, könlü ac ola,
Ya bir divar binasından kəc ola,
Başı ərşə qalxsa, dibi düz olmaz.

Əsli olan əsli-kökün itirməz,
Qabaq tağı tər şamama yetirməz,
Peyvənd vursan söyüd meyvə gətirməz,
Göy söyüddə heyva olmaz, nar olmaz.

Aşıq yerişində işvə-naz olmaz,
Toyuq uçmaq ilə gəlib qaz olmaz,
Abbas ölməyinən aşıq azalmaz,
Ustadların sazi, sözü xar olmaz.

Abbas Dəhrinin «Yaxşıdır» rədifli qoşmasında da el ədəbiyyatından gələn əxlaqi, nəsihətəməz fikirlər verilir:

Çox cahil var bevyadır, özün bilməz,
Çox qoca var imanı yox, namaz qılmaz,
Qohum var ki, faydasızdır, kara gəlməz,
Çox yadlar var çox qohumdan yaxşıdır.

Bu ruhlu şeirlərində Aşıq Abbas Dəhri poeziyada didaktik yolu əsas götürür və şeirlərində müdrik el ağsaqqalı kimi çıxış edir. Təlim, tərbiyə, əxlaq və davranış kimi ailə-məişət məsələlərinə tənqidi və nəsihətamiz münasibət aşığın bu ruhlu şeirlərinin əsas qayəsini təşkil edir:

Maymaq uşaq əzəl başdan bəllənər,
Ev sirrini qonşulara qandırar,
Axşamacan küçələrdə vellənər,
Od üfürüb, yad çıraqın yandırar.

Aşıq Abbas Dəhrinin Ordubad qocalarının dilində bir sıra nəsihətamiz bayatıları da dolaşmaqdadır. Bu bayatıların bir qismi «Dan yıldızı» jurnalının səhifələrində də getmişdir:

Hər gələn özün bilməz,
Danışar, sözün bilməz,
Bulaqdan su doldurar,
Çeşmənin gözün bilməz.

Bu ruhlu bayatılarının bir qismində Abbas Dəhrinin öz oğluna nəsihətləri də verilir:

Əziz oğlum, qoy qalsın,
Doldur qəlyan, qoy qalsın,
Sözün keçməyən yerdə,
Ürəyində qoy qalsın.

Deyilənlər göstərir ki, Aşıq Abbas Dəhri müasiri olduğu Şahbuz və Şəhur-Dərələyəz aşıqlarından fərqli olaraq öz şeirlərində daha çox əxlaqi-nəsihətamiz və didaktik mövzulara yer vermiş, klassik yazılı poeziyamızda olan didaktik fikirləri aşıq şeiri üslubunda qələmə almışdır.

Aşıq yaradıcılığından verdiyimiz bu nümunələr təsdiq edir ki, XIX əsrin birinci və ikinci yarısında Naxçıvanda güclü aşıq mühiti olmuşdur.

XX YÜZİLDƏ AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI MƏSƏLƏLƏRİ

Yazılı ədəbiyyatda bir sənətkarın ədəbi irsini araşdırmaq, müəyyənləşdirib çap etmək bəlkə də asandır, amma bir aşığın yaradıcılığını toplamaq, şeir, musiqi, nağıl, dastan və s. bədii sənət nümunələrini tədqiq edib haqqında söz demək nə qədər çətinidir. Kəndbəkənd gəzmək, əsrlərdən bəri yalnız ağızlardan-ağızlara keçə-keçə, müxtəlif variantlarda yaşamış bu bədii söz xəzinəsini xələflərin danışdığı kimi yazıya almaq, çap edib geniş kütlə içərisində yaymaq böyük bir ehtiyat və məsuliyyət tələb edir. Ona görə ki, hər hansı bir şeiri, nağılı və ya dastanı hər aşıq, hər nağılçı özü bildiyi kimi danışır. Bəzən onun bir parçasını unudur və ya ona özündən yeni bir parça əlavə edir. yaxud özü də bilmədən bir aşığın şeirini başqa bir aşığın adına çıxır. Məsələn, bu gün radiomuzda oxunan «Üç gül» adlı məşhur aşıq şeiri Aşıq İbrahimindir. Aşıqların bəziləri onun sözlərini Şəmkirli Aşıq Hüseynə aid edirlər. Yaxud Aşıq Ələsgərin «Dönmüşəm» rədifli qoşmasına həmin rədifdə yazılmış şikayətnaməni həm Şəmkirli Aşıq Hüseynin, həm də Bozalqanlı Aşıq Hüseynin hesab edirlər. Bəs əsil müəllif kimdir? Bu, təkcə aşıqların şeir yaradıcılığına deyil, bütün bədii irsinə aiddir.

XX əsrin 20-ci illərində bu bədii irsi toplamaq, müəlliflərini düzgün müəyyənləşdirmək və çap etmək kimi məsuliyyətli bir iş azsavadlı və təcrübəsiz ziyalıların üzərinə düşürdü. Eyni zamanda xalq yaradıcılığının və aşıq ədəbiyyatının toplanmasına yerli ziyalılar – müəllimlər, tələbələr, qəzet işçiləri, müxbirlər və b. cəlb edilirdi.

«Yeni yol» qəzeti 1922-ci ilin 12-ci nömrəsində Azərbaycan folklorunu və aşıq yaradıcılığını toplamaq üçün tərtib etdiyi proqramı rayon və kənd ziyalılarına müraciətlə birlikdə nəşr etdi. Həmin proqramda etnoqrafiya və folklor materialları ilə yanaşı, aşıq şeirinin toplanması, onun müəllifləri və hafizəsində saxlayıb söyləyənlər haqqında məlumat toplanması da nəzərdə tutulurdu. Müraciətnamədə bu sahədə iş-

l m k arzusunda olan m u llim v  m xubirl rin  kömək etməyi redaksiya  z öhdəsinə götürürdü.

Bu illerd  «Azərbaycanı T dqıq v  T t bb  Cəmiyyəti»nin nəzdində yaradılan şifahi xalq yaradıcılıđı bölməsi də ziyalı kütləsinin köməyi ilə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatını mütəşəkkil və elmi  kild  toplamaq v  nəşr etmək   n proqramlar v  m raci tnam l r tərtib edib yaydı. Bundan sonra  d biyyat ılar v  həvəskarlar «Yeni yol» qəzetinin «El  d biyyatı», «Kommunist» qəzetinin «Xalq ədəbiyyatı həyatdan dođar» adı ilə buraxdıđı əlavə səhifələrdə müxtəlif əsrlərdə yaşamış el şairlərinin v  aşıqlarının həyatına, yaradıcılıđına v  ədəbi irsinin öyrənilməsinə dair qeyd v  mülahizələrini, onların bədii yaradıcılıqlarından nümunələri çap etdirməyə ba ladılar.

Yeri gəldikcə ayrı-ayrı ixtisas sahibləri,  d biyyat ılar, dilçilər, tarixçilər, etnoqraflar, folklorun çoxcəhətli növlərini, a ıq  eirnl rini toplayır, öyrənir və elmi tədqiqat işlərində istifadə edirdilər. Bu cəhətdən Bəkir  obanzad nin,  .Ələkbərovun, Vəli Xulufunun,  min Abidin, Eynəli Sultanovun və b. gördüyü toplama v  nəşr işləri təqdirəlayiqdir. Bununla yanaşı,  .Hacıbəyov, M.S.Ordubadi, Yusif Vəzir  m nz minli, Cəfər Cabbarlı kimi görkəmli sənətkarlar  z yaradıcılıqlarında istifadə etmək məqsədilə xalq ədəbiyyatının ayrı-ayrı növlərini diqqətlə v  ehtiyatla toplayıb  yr nirdil r.

Xalq ədəbiyyatının, xüsusən a ıq yaradıcılıđının toplanması, tədqiqi və nəşrinə marađ ildən-ilə artırdı. 1925-ci ildə respublikanın ayrı-ayrı rayonlarına xüsusi ekspedisiyalar göndərildi. Ekspedisiya Gəncə, Şəmkir, Qazax, Tovuz, Nax ivan, Lənkəran rayonlarından külli miqdarda nađıl, atalar sözü, tapmaca, bayatı, xalq mahnıları, a ıq şeiri, xalq dastanları v  başqa nümunələr topladı. Bu materiallar araşdırıldıqdan sonra H.Zeynallının tərtibi ilə «Bayatılar», Əbülqasim Hüseynzadənin tərtibi ilə «Atalar sözü», H.Əlizadənin tərtibi ilə «Azərbaycan aşıqları» v  «Nađıllar» (buraya dastanlar da daxildir) kitabları hazırlanb çap edilib.

El ədəbiyyatına yazıçıların, tədqiqatçıların, ədəbiyyatşünasların xüsusi diqqət yetirmələri, onu qiymətləndirmələri toplama işini canlandırır və sürətləndirirdi. H.Zeynallının, C.Əfəndiyevin, Yusif Vəzirin və başqalarının məqalələri xalq ədəbiyyatının toplanması və yazıya alınması işinə ictimaiyyətin münasibəti haqqında aydın təsəvvür verir.

Xalq ədəbiyyatına və aşıq yaradıcılığına dair «Yeni yol» qəzetinin səhifələrində Ə.Hüseynzadənin «Ədəbiyyatımız ilə həyatımızı yaxınlaşdırmaq», «Xalq ədəbiyyatı ilə həyat arasındakı rabitə», Qafdağlının «El ədəbiyyatı və həyat» və b. çap olunmuş yazılarda konkretin tarixi hadisələrin, xalq adət-ənənələrinin, dilimizin keçdiyi inkişaf yollarının el ədəbiyyatı və aşıq şeirində əksi misallarla izah edilir və bunun üçün də xalq yaradıcılığının və aşıq ədəbiyyatının toplanmasına xüsusi qayğı göstərilirdi. Eyni zamanda həmin məqalələrdə xalqın həyatını, məişətini, şifahi söz sənətini öyrənmək və bunun vasitəsilə Azərbaycan ədəbi dilini xarici dillərin təsirindən təmizləyib, onu öz lüğət fondu hesabına zənginləşdirib inkişaf etdirilməsi məqsədi güdüldü. Əlbəttə, hələ sadə və ibtidai şəkildə olan bu yazılarda xalq yaradıcılığı adı altında bir çox bilik sahələri – folklor, etnoqrafiya, dialektologiya və s. bir-birinə qarışdırılıb hamısından ümumi şəkildə bəhs olunurdu.

Azərbaycanda, istərsə də başqa keçmiş sovet respublikalarında çıxan Azərbaycan mətbuatı xalq ədəbiyyatına böyük əhəmiyyət verirdi. «Kommunist» və «Yeni yol» qəzetləri, «Maarif işçisi» jurnalı, Dağıstanda çıxan «Maarif yolu», Gürcüstanda çıxan «Dan ulduzu» jurnalı bu sahədə təqdirəlayiq işlər görürdü.

«Dan ulduzu» jurnalı və «Yeni fikir» qəzeti aşıq şeirinin toplanıb nəşr olunmasına xüsusi əhəmiyyət verir, tez-tez maraqlı səhifələr buraxır, beləliklə, geniş oxucu kütləsini xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplamağa təhrik edirdi. Bu sahədə ziyalılardan Şəmsicədid, Eynəli Sultanov, Rif, Zeynal Quliyev, Zamanzadə və başqaları səmərəli fəaliyyət göstərirdilər. Şəmsicədid klassik aşıqlarımızdan Xəstə Qasımın, Miskinin,

Dilqəmin, Şəmkirli Aşıq Hüseynin, Aşıq Şenliyin şeirlərini toplamış, onların həyatlarına dair bir sıra məlumatlar əldə etmiş və «Dan ulduzu» jurnalının səhifələrində çap etdirmişlər. Əlbəttə, toplanan şeirlərdə həm söylənən, həm də yazan tərəfindən bəzi dəyişikliklər edildiyindən ayrı-ayrı misralar öz orijinallığını itirmiş, bəzi bəndlər şəkil etibarilə pozulduğundan, forma və məzmununa da xələl gətirmişdi. Buna baxmayaraq, xalq ədəbiyyatının öyrənilməsi sahəsində Şəmsicədidin əməyi təqdir edilməlidir.

Şəmsicədid böyük saz və söz ustası Aşıq Ələsgərin hələ sağlığında tərcümeyi-halını ilk dəfə yazıya almış və bir neçə qoşması ilə birlikdə «Dan ulduzu» jurnalında çap etdirmişdir. Burada Ələsgərin «Ceyran» gəraylısı, «Dolansın» və «Görəndə» rədifli şikayətnamələri verilmişdir.

Şəmsicədid ilk dəfə həmin jurnalın səhifələrində sovet dövrü aşıqlarından Qıraq Kəsəmənli Aşıq Məhəmmədin, el şairi Pəhləvanın həyatına və aşıqlıq sənətinə dair məlumat və şeirlərindən nümunələri də «Dan ulduzu» jurnalında nəşr etdirmişdir. O, Dərəçiçəkli Aşıq Alı haqqında da həmin jurnalda ətraflı məlumat vermişdir.

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin, xüsusən klassik aşıqlarımızın bədii irsinin toplanıb yazıya alınmasında yazıçı Eynəli Sultanov xeyli əmək sərf etmişdi. O, Tufarqanlı Aşıq Abbasın, Mərəndli Aşıq Allahyarın, Göyçəli Aşıq Alının şeirlərini toplayıb «Dan ulduzu» jurnalının səhifələrində nəşr etdirmişdir. E.Sultanov çap olunmuş oçerklərində ordubadlı Aşıq Abbas haqqında ətraflı məlumat verir. Lakin aşığın şeirlərindən verdiyi parçalar şəkil və məzmunca dağınıq olub bəzi təhriflərə də yol verilmişdir. Hətta aşıq şeiri kimi təqdim olunan «Yaxsıdır» rədifli qoşma Şəmkirli Aşıq Hüseynin eyni rədifli ustadnaməsinin təhrif edilmiş variantıdır.

Rif Aşıq Sadıq, Zamanzadə Aşıq Daşdəmir, Zeynal Quliyev, el şairi Mustafa Yaqub haqqında «Dan ulduzu» jurnalında ətraflı məlumat, şeirlərindən nümunələr vermişdir. M.Əlizadə 127 xalq mahnısını, Ə.S.İbrahimov el şairi Usta

Rəsulun şeirlərini toplayıb «Maarif işçisi» (1927, № 4, 5, 6, 7, 8; 1938, № 1 – 2) jurnalının səhifələrində çap etdirmişlər.

Q.Gilasov Dağıstanda çıxan «Maarif yolu» (1928, № 7, 8, s.80 – 84) jurnalında «Tərəkəmə el şairləri» sərlövhəli məqaləsində Dağıstan xalqları arasında məşhur olan azərbaycanlı aşıqlar haqqında məlumat verir. Xüsusilə Aşiq Fətəlinin şeirlərinin M.P.Vaqif şeirləri ilə müqayisəsi, onun Vaqiflə eyni zamanda yaşamasına dair göstərdiyi aktlar maraqlıdır.

«Maarif və mədəniyyət» jurnalında Aşiq Vəli Dadaşın şeirləri, «Yeni kənd» jurnalının səhifələrində isə Aşiq Ələsgərin «Dağlar» şeiri, «Ələsgər və Həcər xanım» dastanı, Növrəs İmanın «Gəlib gedib» rədifli qoşması nəşr olunmuşdur.

1927-ci ildə Azərbaycanı Öyrənmə Cəmiyyəti Vəli Xuluflu tərəfindən toplanıb tərtib edilmiş «El aşığı» kitabını çap edir. Kitaba Şəmkirli Aşiq Hidayətin və Aşiq Avakın şeirləri daxil edilmişdir. «El aşığı» kitabında aşıqların tərcümeyi-halı, həyatlarında baş verən maraqlı əhvalatlar və bu əhvalatlarla bağlı olaraq söylədikləri şeirlər də verilmişdir. Sözsüz ki, bu da həmin aşıqların həyatını, mühitini və bədii irsini ətraflı öyrənməyə kömək edir. Vəli Xuluflu həmin il «Koroğlu» dastanının iki qolunu Bozalqanlı Aşiq Hüseynəndən toplayıb nəşr etdirir.

1920-ci ildən başlayaraq Salman Mümtaz klassiklərimizin bədii irsini, tərəkəmə el şairlərinin, xalq arasında məşhur olan yaradıcı aşıqların şeirlərini toplayıb «Kommunist», «Yeni yol», «Yeni fikir» qəzetlərində, «Maarif və mədəniyyət», «Qızıl Şərq», «Maarif işçisi» jurnallarında, 1927 – 1928-ci illərdə «El şairləri» adı ilə ikicildlik kitabda çap etdirmişdi. Müəllif bu işin çətinliyi ilə bağlı birinci cildin müqəddiməsində yazırdı: «Həmin şeirlərin müəlliflərinin 156-nın şəxsiyyəti məlumdur. Onların haqqında nöqsanlar ilə dolu məlumata malikəm. Odur ki, eli, xalqı aldatmaq, yalan-yanlış yazı yazmaq mənə layiq olmadığından onları yazmaqdan indilik iqtinab etdim».

S.Mümtaz toplama və nəşr işinə xüsusi maraq göstərdiyindən xalq arasında məşhur olan Qurbani, Tufarqanlı Aşiq Abbas, Kərəm, Aşiq Abdal, Aşiq Əli, Xəstə Qasım, Ləzgi Əh-

məd, Miskin kimi aşıqların şeirləri ilə yanaşı xalq dilinə, xalq şeirinə yad, ərəb-fars tərkibləri ilə dolu olan qəzəl və qəsidələri də «El şairləri» kitabına daxil etmişdir. O, 1934 – 1935-ci illərdə kiçik əlavələrlə ikicildlik «El şairləri» kitabını, Sarı Aşığın bayatılarını toplayıb 1927-ci ildə «Aşıq Abdulla» və 1934-cü ildə «Sarı Aşıq» adı ilə yenidən çap etdirmişdir.

Bu illərdə S.Bağırzadə Qazaxlı Aşıq Məhəmmədinin şeirlərindən nümunələr, N.Hacızadə isə Molla Cümənin şeirlərindən bir neçəsini «Azərbaycanı öyrənmə yolu» (1928, № 2; 1930, № 3) məcmuəsində nəşr etdirmişlər.

O zaman Süleyman Rüstəm və Məmməd Rahim, əsasən, Bakı ətrafında yaşamış və az öyrənilmiş aşıqların şeirlərini toplamış və 1929-cu ildə «Aşıq qoşmaları» adı ilə bir məcmuə buraxdırmışdılar. Kitaba Aşıq Fətəli, Aşıq Rəcəb, Məhəmməd Bağban, Qul Həmzə, Aşıq Mehdi, Aşıq Əhməd və başqa bu kimi az öyrənilmiş aşıqlarla yanaşı, Tufarqanlı Abbas, Molla Cümə, Saleh və Valehin şeirlərindən nümunələr, «Məsum-Diləfruz», «Novruz-Qəndab», «Qurbani» və «Hüseyn» dastanlarından mənzum parçalar daxil edilmiş, 1938-ci ildə kiçik əlavələrlə təkrar çap edilmişdir.

1930-cu ildə Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutu ədəbiyyat bölməsinin təşkil etdiyi ekspedisiya daha geniş miqyasda xalq yaradıcılığı materiallarını toplayır ki, bunun da nəticəsində ...**Lopatinski**nin «Qafqaz folkloru» meydana çıxır. Eyni zamanda ...**Baqrin**in redaktorluğu altında litoqrafiya çapı ilə 8 cildlik şifahi xalq ədəbiyyatı materialları nəşr olunur.

1934-cü ildən nəşrə başlayan «Ədəbiyyat qəzetəsi» və «Azərbaycan kolxozçusu» qəzetləri öz səhifələrində «El ədəbiyyatı» guşələri yaratdılar. Bu guşələrdə yerli ziyalıların vasitəsilə xalq ədəbiyyatının müxtəlif növləri – aşıq şeirləri, xalq mahnıları, bayatılar, atalar sözləri, tapmacalar, lətifələr, həmçinin «Koroğlu» başqa dastanlardan toplanan nümunələr əks olunmuşdur. «Azərbaycan kolxozçusu» qəzetinin yerli müxbirləri tərəfindən toplanan el şairi Şahverdinin, Aşıq Mehдинin, Aşıq Rəcəbin, şair Muzdur Vəlinin, Aşıq Əvəzin şeirləri xalq arasında geniş

yayılmış («Həmayıl» və «Əmioğlu») aşıq qoşmaları, məşhur xalq mahnıları («Gəncənin yolları», «Ay yazıq, səfil oğlan», «Dağları duman bürüdü», «Apardı sellər Saranı», «Hökm elədi Zeynəb paşa», «Qala»), oxşamalar, bayatılar və s. şifahi ədəbiyyat nümunələri qəzetin yeni guşəsində ardıcıl çap olunmuşdur.

1935-ci ildə Naxçıvanda çağırılan aşıqlar konfransı «Şərq qapısı» qəzeti vasitəsilə yerlərdə aşıq şeirinin toplanması işini canlandırdı. M.Rəsizadə Naxçıvan aşıqlarından Aşıq Dədə Kişinin, Aşıq Əkbərin, Aşıq Cəfərin, Aşıq Xangəldinin və başqalarının şeirlərini toplayıb «Şərq qapısı» qəzetində nəşr etdirmişdi.

Həmin ilin yanvar-fevral aylarında EA Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsi Hənəfi Zeynallının rəhbərliyi ilə xalq yaradıcılığını və aşıq ədəbiyyatını toplamaq üçün Gəncə, Tovuz, Şəmkir və Qazax rayonlarına ekspedisiya göndərmişdi. Həmin ekspedisiyanın topladığı bədii nümunələr yeni həyat və məişətimizi tərənnüm edən qoşmalardan, gözəlləmələrdən, xalq qəhrəmanlarının mübarizəsini tərif və tərənnüm edən şeir və dastanlardan ibarət idi. Ekspedisiya eyni zamanda Qaçaq Nağının, Qara Tanrıverdinin, Qaçaq Alının və başqa xalq qəhrəmanlarının haqqında yaranmaqda olan dastan və şeirləri toplamış, məşhur «Koroğlu» dastanının əsas toplama işini başa çatdırmışdı. Aşıq Ələsgər ədəbi irsinin yenidən toplanması, onun haqqında ortaya çıxan bir çox mübahisəli məsələlərin aydınlaşdırılması da məhz həmin ekspedisiya zamanı öz həllini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu illərdə aşıq ədəbiyyatının əsas toplayıcısı Hümət Əlizadə idi.

1925-1926-cı illərdən aşıq yaradıcılığını toplamağa böyük həvəs göstərən H.Əlizadə I aşıqlar qurultayının tapşırığı ilə 1929-cu ildə «Azərbaycan aşıqları» (I cild), «Azərbaycan el ədəbiyyatı» («Dastanlar və nağıllar», I cild) adında iki kitab çap etdirir. Toplayıcı «Azərbaycan aşıqları» kitabına müxtəlif əsrlərdə yaşamış, xalq arasında el aşığı kimi tanınmış aşıqların şeirlərini və bəzilərinin müxtəsər tərcümeyi-halını vermişdir.

Azərbaycan aşıq şeirinin toplanması və kütləvi nəşri sayəsində ilk təşəbbüs olan «Azərbaycan aşıqları» kitabı istər

tərtibi, istərsə də müəlliflərin şəxsiyyətinin öyrənilməsi baxımından ciddi nöqsanlara malik idi. Əvvələn, H.Əlizadə kitabın tərtibində heç bir prinsipə əməl etməyərək şeirləri topladığı kimi çapa vermişdir. Buna görə də XVI əsrdən başlayaraq ta dövrümüzə qədər yaşamış və yaratmış aşıqların şeirləri müəyyən ardıcılığa əsaslanmadan kitabın səhifələrinə səpələnmişdir. Halbuki, toplayıcı aşıqları xronoloji ardıcılığa görə düzüb sistemləşdirə bilərdi.

Tərtibçi şəxsiyyəti bəlli olmayan, xalq arasında dastan və ya rəvayət qəhrəmanı kimi tanınan (məsələn, Əmrah, Qərib, Koroğlu, Kürdoğlu, Dəmirçioğlu, Cünun, Həmayıl) obrazları kitaba məlum şəxsiyyət – aşiq kimi daxil etmişdir. Əlbəttə, onların şeirlərini dastandan bir parça və ya nümunə kimi versə idi, məqsədə daha müvafiq olardı.

H.Əlizadə 20-ci illərdə Ələsgərin vətəninə getmədiyindən onun ədəbi irsini və tərcümeyi-halını Qazax və Tovuz aşıqlarından toplamışdı. Buna görə də Ələsgərin bir çox şeirləri Aşiq Əsədin adına çap olunmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, təkcə Aşiq Ələsgər deyil, bir çox aşıqların şeirləri düzgün müəyyənləşdirilməmiş, birinin şeiri digərinin adına getmişdir. Bəzi şeirlərin müəllifi şeirin son bəndində göstəriləndiyi və xalq arasında geniş yayıldığı halda (Şair Vəlinin «Aparır», Aşiq Əhmədin «Eylərəm», «Ballının», Molla Cümənin «Ya bir olar, ya iki» və s.), onlar kitabın «Müəllifi məlum olmayan parçalar» bölməsinə daxil edilmişdir. Kitabda gedən şeirlərin çoxunda ayrı-ayrı misralar pozulmuş, bəzən isə söyləyici və ya toplayıcı tərəfindən əslinə xələl gətirən düzəlişlər edilmişdir.

H.Əlizadə 1934-cü ildə «Aşiq Ələsgər» kitabını çap etdirir. Aşiq Ələsgər ədəbi irsinin yalnız bir qismindən ibarət olan bu kitabın, əlbəttə, müəyyən nöqsanları var idi. Lakin toplayıcı bu səhvləri bir il sonra çap etdirdiyi ikinci nəşrdə qismən aradan qaldırmışdır. 1937-ci il nəşrində isə toplayıcı əldə etdiyi yeni şeirlərlə kitabı daha da zənginləşdirmişdir.

Hümmət Əlizadə 1925 – 1935-ci illər ərzində topladığı külli miqdarda aşiq ədəbiyyatını, əsasən, iki cildə vermişdir.

O, birinci cilddə xalq arasında geniş yayılmış, hətta haqqında dastan yaradılmış məşhur ustad aşıqlardan Tufarqanlı Abbasın, Kərəmin, Xəstə Qasımın, Dilqəmin, Şəmkirli Hüseynin, Musanın, Məhəmmədin, Cümənin, Xəyyat Mirzənin, Şair Vəlinin, Bozalqanlı Hüseynin və başqalarının şeirlərini toplamışdır. İkinci cildə isə uzaq keçmişdən ta zəmanəmizə qədər olan dövrlərdə yaşamış aşıqların şeirlərini daxil etmişdir. Onların bəzilərinin şeirləri xalq yaradıcılığı içərisində ərimiş, yalnız bir neçə nümunəsi qalmış, bəziləri isə dastan və ya rəvayət qəhrəmanı kimi əbədiləşərək bir şəxsiyyət kimi unudulmuşdur. Bununla yanaşı, kitaba XX əsr aşıqlarından Məsum, Növrəs İman, Mirzə Səməd, Həsən Hüseyn Mayıl, Yazıq Həsən, Şair Məhəmməd, Şikəstə Qəhrəman, Aşıq Qoca və başqalarının da şeirləri daxil edilmişdir.

1937 – 1938-ci illərdə H.Əlizadə ikicildlik «Aşıqlar» kitabını əlavələrlə birgə yenidən çap etdirir. Onun həmin il çap etdirdiyi «Dastanlar və nağıllar» kitabına «Aşıq Valeh», «Aşıq Əmrah», «Novruz», «Şah İsmayıl», «Tahir Mirzə», «Məsum», «Alıxan və Pəri xanım», «İbrahim», «Dilsuz və Xəzəngül», «Səyyad və Səadət», «Qasım» dastanları və bir neçə nağıl daxil edilmişdir.

Aşıq şeirlərini böyük bir məhəbbətlə, sevə-sevə toplayan H.Əlizadə onu mövzulara görə də bölüb nəşr etdirir. «Aşıq qoşmaları», «Din və mövhumat əleyhinə aşiq şeirləri», «Lenin və Stalin haqqında aşiq şeirləri» kitabları da bu qəbildəndir.

H.Əlizadə Aşıq Ələsgərdən sonra xalq arasında məşhur olan Bozalqanlı Aşıq Hüseynin və Aşıq Əsədin qoşmalarından ibarət kitablarını, Gəncə, Tovuz, Qazax rayonlarında topladığı «Azərbaycan bayatıları»nı da bu illərdə çap etdirmişdir.

İstedadlı folklorçunun uzun müddət kəndbəkənd axtardığı, aşığılarımızdan qol-qol topladığı zəngin xalq ədəbiyyatı nümunələri içərisində ən qiymətli və ən əhəmiyyətli məhz «Koroğlu» dastanı idi. O, dastanın 14 qolunu, 2 variantını və 50 müstəqil qoşmasını birlikdə kitab şəklində çap etdirmişdir. O, bu illərdə dövrü mətbuatda müntəzəm olaraq məqalə və yazılarla, aşıqların bədii yaradıcılığından nümunələrlə çıxış edir, xü-

susilə «İnqilab və mədəniyyət» jurnalında «El ədəbiyyatından parçalar», «Koroğludan parçalar», «El sazı, el sözü», «Xalq ədəbiyyatı» adı ilə səhifələr hazırlayır. Burada aşıq yaradıcılığının klassik nümunələri olan «Koroğlu», «Şah İsmayıl», «Əsli-Kərəm» və «Qaçaq Nəbi» dastanlarından parçalar, Aşıq Bağbanın, Əcəminin, Aşıq Mahmudun, Aşıq Ələsgərin şeirlərindən nümunələr, dövrümüzün görkəmli aşıqlarının şeirləri verilmişdir.

Bu illərdə Yerevanda Azərbaycan dilində çıxan «Kommunist» (sonralar «Sovet Ermənistanı») qəzeti də aşıqların yaradıcılığına səhifələr həsr edir, şeirlərindən nümunələr verir. «Kommunist» qəzetində, əsasən, Göyçə aşıqları öz şeirləri ilə çıxış edirdi. Onlardan Aşıq Musa, Aşıq Alı, Aşıq Məhərrəm, Aşıq Qiyas, Aşıq Qulu, Aşıq Nəcəf, Aşıq Salman, Aşıq İdris və başqalarının şeirləri toplanılıb nəşr edilmişdi. Yerevan filarmoniyasında aşıqların konsertləri təşkil edilir, xalq yaradıcılığının toplanması və öyrənilməsinə dair yazılar dərc olunurdu.

1939-cu ildə SSRİ EA Azərbaycan filialının Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu M.H.Təhmasib və Ç.Aslanovanın tərtib etdikləri «Aşığın səsi» kitabını çap etdirir. Kitaba xalq arasında böyük şöhrət qazanan Bozalqanlı Aşıq Hüseyn, Aşıq Əsəd, Aşıq Mirzə, Aşıq İslam, Aşıq Avak, Aşıq Nəcəf (Tovuz), Aşıq Möhsün, Aşıq Fətulla, göyçəli Şair Nəcəf, Aşıq Şəmşir, Aşıq İbrahim, Aşıq Qara və b. aşıqların şeirlərindən nümunələr daxil edilmişdir. Nəfis şəkildə buraxılan «Aşığın səsi» kitabının sonunda aşıqların tərcümeyi-halı, şərh və lüğət verilmişdir.

Bu illərdən xalq yaradıcılığının toplanması və nəşrinə başlayan M.H.Təhmasib «Bayatılar» kitabını da çapa hazırlayır. Bu kitab xalq yazıçısı Mehdi Hüseynin müqəddiməsi ilə 1943-cü ildə çapdan çıxır.

Bu illərin ən mühüm ədəbi hadisələrindən biri «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının Azərbaycan oxucularına çatdırılmasıdır. 30-cu illərdən klassik aşıq ədəbiyyatının müntəzəm tədqiqi ilə məşğul olan H.Araslı «Dədə Qorqud» dastanını latın əlifbası ilə çap etdirdi. O, dastana ətraflı müqəddimə

yazmış, «Dədə Qorqud» boylarının xalqımızın uzaq keçmiş i ilə dərindən bağlı olduğunu gətirdiyi misallar və müqayisələr lə əsaslandırmışdır.

1935-ci ildə folklor bölməsi Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin rus dilinə tərcümə məsələsini irəli sürdü. Beləliklə, rus şairləri N.Asayev, A.Analis, M.Aliker, P.Antokolski, V.Derjavin, E.Dolmatovski, L.Katsnelson, Y.Keyxaya, V.Lebedyev, V.Luqovskoy, P.Pançenko və P.Simonovun tərcüməsi ilə 3 min misradan çox Azərbaycan xalq mahnıları və aşıq şeirləri «Bakinski raboçi» qəzetinin, «Literaturniy Azerbaydjan», «Kolxoznik», «Molodaya qvardiya» jurnalının və dərsliklərinin səhifələrində rus oxucularına çatdırıldı.

1939-cu ildə «Moskva» nəşriyyatı S.Vurğunun və V.Luqovskoyun redaktorluğu ilə rus dilində «Azərbaycan poeziyası antologiyası» kitabını çapdan buraxır. Antologiyanın bir hissəsi xalq mahnıları və aşıq şeirlərindən ibarətdir. Burada Tufarqanlı Aşıq Abbas, Şikəstə Şirin, Aşıq Valeh, Aşıq Musa və Aşıq Ələsgər kimi saz və söz ustalarımızla yanaşı, dövrün aşıq şeirinin yaradıcılarından Bozalqanlı Hüseynin, Əsədin, Mirzənin, Əlinin və başqa aşıqlarımızın şeirlərindən nümunələr verilmişdir.

«Azərbaycan poeziyası antologiyası»na «Dədə Qorqud», «Koroğlu», «Aşıq Qərib», «Əsli-Kərəm», «Qaçaq Nəbi» kimi dastanların mənzum hissələrindən nümunələr də daxil edilmişdir.

Bu illərdə rus oxucuları məşhur «Koroğlu» dastanının Azərbaycan aşıqlarından toplanmış qolları ilə tanış olurlar. H.Əlizadənin toplayıb azərbaycanca çap etdirdiyi bu qollar Əziz Şərifin, ...**Bayramyanın**, ...**Ostrovskinin**, ...**Qurviçin** tərcüməsində, Q.K Şərifovun redaktorluğu ilə və müqəddiməsi ilə Bakıda rus dilində işıq üzü görmüşdür.

Böyük Vətən müharibəsinin başlanması aşıq ədəbiyyatının nəşri və öyrənilməsi işinə mane olsa da, xalqı vətən uğrunda mübarizəyə ruhlandıran, döyüşçüləri qəhrəmanlığa səsləyən qəhrəmanlıq nəğmələri də xalq arasında yayılırdı.

«Vətən uğrunda» (1941) «Aşıqlar Vətən müharibəsi haqqında» (1942), «Vətən müharibəsi haqqında xalq şeirləri» (1942), «Koroğlu» (1943) və s. kitablar bu qəbildəndir.

Vətən müharibəsindən sonrakı illərdə ayrı-ayrı görkəmli aşıqların şeirlərinin toplanıb nəşr edilməsinə daha çox təşəbbüs göstərilir. Dövri mətbuatda bir şeirinə belə rast gəlmədiyimiz Çoban Əfqanın şeirlərinin toplanılıb çap edilməsi aşıq ədəbiyyatının öyrənilməsində maraqlı hadisə idi. 1954-cü ildə şair Nəriman Həsənzadə bu qüdrətli söz ustasının şeirlərini toplayıb xalq yaradıcılığı evinə təqdim etdi. Aşıq şeirlərinin toplanılıb nəşr edilməsinə xüsusi təşəbbüs göstərən Səttar Axundov Çoban Əfqanın şeirlərini H.Qasimovun müqəddiməsi ilə çap etdirdi. O, Həmid Araslının geniş müqəddiməsi ilə klassik və müasir aşıqlarımızın şeirlərindən ibarət «Aşıqlar» kitabını, Aşıq Bilalın qoşmalarını da çapdan buraxdırdı.

Xalq arasında aşıq ədəbiyyatına olan böyük maraq Aşıq Ələsgər ədəbi irsinin yenidən nəşr olunmasına ehtiyac doğurdu. 1963-cü ildə Aşıq Ələsgər ədəbi irsinin daha mükəmməl nəşri Ə.Axundovun və M.H.Təhmasibin tərtibi, H.Araslının redaktorluğu ilə işıq üzü görür. Bu nəşrə aşığın şeirləri ilə yanaşı, xələflərinin onun haqqında düzəlttikləri dastanlar da daxil edilmişdir. Tərtibatçılar həmin nəşrə izahlar və elmi şərhlər də vermişlər.

1972-ci ildə Aşıq Ələsgərin anadan olmasının 150 illik yubileyinin keçirilməsi təkcə respublikamızda deyil, ittifaq miqyasında da böyük ədəbi hadisəyə çevrildi. Mətbuat böyük aşığın həyat və yaradıcılığına geniş səhifələr həsr etdi. Bu münasibətlə aşığın ikicildliyi nəfis şəkildə çapdan çıxdı. Əlbəttə, yubiley nəşri nə qədər nəfis olsa da, toplanan şeirlər əslində H.Əlizadənin gördüyü işdən o qədər də fərqlənmirdi. Çox az qisim şeirlər bu nəşrə ilk dəfə daxil edilmişdir ki, onlar da ayrı-ayrı toplayıcılar tərəfindən əldə edilib dövri mətbuatda çap olunmuşdur. H.Əlizadənin qeyd etdiyimiz böyük zəhmətinin bəhrəsini isə aşığın nəvəsi İ.Ələsgərov bir toplayıcı kimi öz adına yazmışdır. Tərtibçilər H.Əlizadənin misil-

siz xidmətini kitabın əvvəlində qeyd etmişlər. Son nəşrin qüsuruları haqqında mətbuatda geniş bəhs olunduğundan bu bərədə danışmağı vacib bilmədik.

III aşıqlar qurultayından sonra bu sənətin öyrənilməsinə maraq artdı. Bunu yalnız qurultayla əlaqələndirmək düzgün olmazdı. Ümumiyyətlə, son dövrdə elmin ayrı-ayrı sahələrində olduğu kimi şifahi xalq yaradıcılığının və aşıq ədəbiyyatının toplanılıb çap edilməsində və öyrənilməsində belə bir meyl aydın hiss olunur. Bu illərdə yalnız folklor toplayıcıları deyil, ədəbiyyatın müxtəlif sahələri ilə məşğul olan alimlər, şair və yazıçılar da aşıq şeirlərinin toplanılıb yayılmasında yaxından iştirak etmişlər. İlyas Tapdıq «Aşıqlar», A.Dadaşzadə «Qurbani» və «Abbas Tufarqanlı», Mehdi və X.Mirzəyev «Aşıq Valəh», H.Hüseynzadə «Aşıq Alı», S.Paşayev «Xəstə Qasım» və «Aşıq Bəsti», Ə.Axundov «Aşıq Hüseyn Şəmkiqli», P.Əfəndiyev «Xalqın səsi» və «Molla Cümə», İ.Həkimov «Aşıq Mirzə» kitablarını hazırlayıb çap etdirmişlər.

Aşıq Ələsgər ədəbi məktəbinə daxil olan görkəmli saz və söz ustalarından Aşıq Hüseyn Cavanın və Aşıq Şəmşirin şeirlərinin çap edilməsi aşıq ədəbiyyatının nəşri sahəsində diqqətəlayiq təşəbbüsdür. Aşıq Hüseyn Cavanın şeirləri dəfələrlə çap olunub yayılmışdır. Aşıq Şəmşirin poetik irsinin mühüm qismi xalq şairi O.Sarıvəllinin tərtili və redaktorluğu ilə çapdan çıxmışdır. Qocaman aşığın 80 illik yubileyi təntənə ilə qeyd edilmiş, o, «Şərəf nişanı» ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Qeyd etməliyik ki, o dövrdə Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Şifahi ədəbiyyat şöbəsi bu sahədə daha səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Şöbə beş cildə «Azərbaycan nağılları», beş cildə «Azərbaycan dastanları», iki cildə «Azərbaycan folklor antologiyası» və folklorun ayrı-ayrı janrlarına dair bir çox kitablar çap etdirmişdir.

M.H.Təhmasibin və F.Fərhadovun ayrı-ayrılıqda çap etdirdikləri «Koroğlu» kitabları dastanın öyrənilməsinə yönələn böyük marağın nəticəsidir.

YENİLİYƏ ÇAĞIRIŞ

İnqilabdan sonra Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında, maarif, mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənətdə yeni mərhələ başladı. Respublikada yaranan mədəni-maarif və elmi müəssisələr, xüsusən «Azərbaycanı Öyrənmə Cəmiyyəti»nin filologiya, türkologiya, tarix və etnoqrafiya şöbələri geniş elmi işlər və axtarışlara başladı. Bu sahədə ilk addım atan «Yeni yol» qəzeti 1922-ci ilin 11-ci nömrəsində yazırdı: «Özgə dillərin təsirlərindən qurtarmaq istəyən millətlər el sözlərini toplamaq yolu ilə məqsədlərinə çatmışlar... türkcənin (azərbaycancanın – Q.N.) folkloru toplanmayınca, dilimizin zənginləşib mədəni dillər cərgəsinə girməsinə heç bir ümid yeri yoxdur».

Azərbaycan ədəbi dilindən xalq üçün anlaşılmaz olan qəliz ifadə və tərkibləri təmizləməyin, onu zəngin xalq yaradıcılığında, el aşırıqlarının qoşmalarında işlənən aydın, səlis xalq sözləri hesabına zənginləşdirməyin əhəmiyyətindən bəhs edən «El ədəbiyyatı ana dilinin köküdür» adlı məqalədə deyilirdi: «Yuxarı sinif şairləri əcnəbidən alınmış sözlərlə qarışdırıb öz şeirlərini söylədikləri halda, el şairləri öz elinin danışdığı sadə dildə türkülər qoşdu. El isə bu türküləri dədəsindən, babasından eşitdiyi halda da tanıdığı üçün daha artıq sevdi, bəyəndi. Yuxarı sinif şairləri el qulağına heç də xoş gəlmədi. El həmişə öz ana dilində türkülər deyən düzücülərini xoşladı və həmin türkülərlə sazını dinqıldadan aşırıqlarını aradı və dinlədi».¹

1922-ci ildə «Kommunist» qəzeti yanında yaradılmış «Azərbaycan ədib və şairlər ittifaqı»nın buraxdığı «Xalq ədəbiyyatı həyatdan doğar» adlı əlavə səhifədə öz əksini tapan mühüm məsələlərdən biri ədəbiyyatı həmişə xalqın xidmətində görmək, xalq ədəbiyyatına müsbət münasibət bəsləmək və tədqiq edib öyrənmək məsələsi idi. «Xalq ədəbiyyatı həyatdan

¹ «Yeni yol» qəzeti, 1923, 23 mart.

doğar» adlı bu əlavə səhifədə M.S.Ordubadinin «Əski və yeni ədəbiyyat məktəbləri», «Əski və yeni şeir məktəbləri», C.Cabbarlının «Azərbaycan ədəbiyyatının son vəziyyəti», habelə «Ədəbiyyat və həyat», «Ədəbiyyat və ictimaiyyət» və başqa məqalələrdə klassik irsin, el şairlərinin və aşıqların öyrənilməsi və onlardan istifadə edilməsi geniş şərh olunurdu.

Böyük dramaturq Cəfər Cabbarlı yuxarıda adını çəkdiyimiz məqaləsində aşıq sənətinin nə qədər xəlqi olduğundan bəhs edərək yazırdı: «Bu ədəbiyyat ilə (qəzəl, mərsiyə ədəbiyyatı nəzərdə tutulur – Q.N.) yanaşı olaraq, o, yəni adi xalq özü üçün ayrı bir ədəbiyyat yaratmış və öz ruhundan doğmuş, onun ruhunu və mənəviyyatını təsvir edən, ruhunu, zövqünü oxşayan bu doğma yavrusunu can kimi qucub onunla yaşamışdır. Sarayları mədh edən, qaş-gözləri tərif edən bu yapma, cansız, duyğusuz, qeyri-təbii ədəbiyyat onun dörd telli sazına uymamış, özü yaratdığı Kərəmilərilə, Qəriblərilə, Tapdıqlarilə gün keçirmiş, onların kədərlərinə ağlayaraq, qələbələrində sevinərək son zamanlaradək gəlmişdir».

1925-ci ildə təşkil olunan «Ədəbiyyat cəmiyyəti»nin məqsədi Azərbaycan ədəbiyyatını yüksəltmək, onu zamanımızın böyük ictimai-siyasi hadisələrini özündə canlandırma bilən ədəbi bir cərəyana çevirmək, eyni zamanda klassik Azərbaycan ədəbiyyatını tədqiq etmək, xalq ədəbiyyatını, el aşıqlarını öyrənmək, bu sahədə elmi-tənqidi fikirləri daha geniş miqyasda inkişaf etdirməkdən ibarət idi. Söz yox ki, bu dövrdə öz sazı və sözü ilə el arasında şöhrət qazanan ustad aşıqlar xalqın xeyir və şərinə qarışır, xalqla birlikdə gülür, kədərlənir, onların dərdinə şərik olurdular buna görə də aşıqlar xalq içərisində daha böyük hörmət və nüfuza malik idilər və xalq onlara xüsusi ehtiram bəsləyirdi.

Bu illərdə təşkil edilən «Azərbaycanı Öyrənmə Cəmiyyəti» aşıq yaradıcılığının toplanması üçün xüsusi proqram tərtib edib və həftədə bir dəfə «El ədəbiyyatı» səhifəsi buraxılacağı haqqında bütün qəza, kənd müxbir, mühərrir, müəllim və məsul işçilərinə müraciətnamə dərc edir, toplayıcılara isə müəl-

liflik haqqı verilməsini «Yeni yol» qəzetinin redaksiyası öz üzərinə götürür. Proqramda hər bir aşığın tərcümeyi-halı və aşıq sənətinə xas olan çalmaq, oxumaq, söz qoşmaq, oynamaq, nağıl və ya dastan söyləmək kimi bir sıra xüsusiyyətlərin öyrənilməsi öz əksini tapır, klassik, müasir, həm də naməlum aşıqların yaradıcılığının toplanılıb araşdırılması nəzərdə tutulurdu.

El ədəbiyyatı toplayıcıları, ziyalılar, yazıçılar və ədəbiyyatşünaslar dərc etdirdikləri məqalə və materiallarda aşıq yaradıcılığının öyrənilməsinin əhəmiyyətini, aşıqların xalq arasında böyük hörmət və nüfuza malik olmalarını dönə-dönə qeyd edir, onun öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdilər.

1925-ci ildən sonra el ədəbiyyatının, xüsusilə aşıq şeirinin mətbuat səhifələrində geniş yer tutması, eyni zamanda bu sahədə bir sıra məqalələrin yazılması aşıq ədəbiyyatının ətraflı və ardıcıl öyrənilməsi məsələlərinə müəyyən istiqamət verdi. Aşıq yaradıcılığının ardıcıl olaraq mətbuat səhifələrində dərc olunması, klassik aşıqların öyrənilməsi, müasir aşıqların mədəni quruculuq illərində mühüm təbliğat gücünə malik olmaları ictimai təşkilatları düşündürməyə bilməzdi. Aşıqları bir məclisə toplamaq, onların yaradıcılıqlarını müzakirə etmək, yeni həyatımızın tələbləri ilə onlara istiqamət vermək, müəyyən ədəbi bir təşkilatla əlaqələrini yaratmaq məqsədilə dövlət aşıqların qurultayını çağırmağı qərara aldı. Bu münasibətlə Qazax, Şamaxı, Salyan, Borçalı və Göyçədə aşıqların konfransları keçirildi. Konfranslarda onların yaradıcılıq qabiliyyətləri yoxlanılıb aşıqlar qurultayına nümayəndələr seçildi.

1928-ci il may ayının 5-də Xalq Maarif Komissarlığının təşəbbüsü ilə birinci aşıqlar qurultayı çağırıldı.¹ Qurultayada 150-dən çox aşıq iştirak edirdi. Qurultayın çağırılmasının əsas təşəbbüsçüləri olan Azərbaycan MİK-in sədri S.Ağamalıoğlu və Xalq Maarif komissarı R.Axundov qurultayın çağırılması münasibətilə aşıqları təbrik etdilər və qısa nitq söylədilər.

¹ Birinci aşıqlar qurultayına dair sənədlər folklorşünas Ə.Axundovun şəxsi arxivindən götürülmüşdür.

S.Ağamalıoğlu aşıq sənətindən bəhs edərkən onu nəinki xalq həyatının bədii ifadəçisi, həm də təbiət gözəlliklərinin tərənnümçüsü kimi qiymətləndirir və deyirdi: «Aşıq elin aynasıdır... burada dağların, buludların içərisindən alınıb da el havasına qarışmış səsləri eşidəcəksiniz».

Aşıq sənətinə yüksək qiymət verən R.Axundov öz nitqində aşıqların fəaliyyətini genişləndirmək məqsədilə bir sıra əməli tədbirlərin həyata keçirilməsini, klassik aşıqların xalq arasında yaşayan sözlərini toplamağı və müasir aşıqların sözləri ilə birlikdə çap etməyi, görkəmli söz ustalarının yubileylərini keçirməyi, yaradıcı aşıqların Yazıçılar İttifaqına üzv qəbul edilməsini vacib sayır və şairlərimizin aşıqlarla əlaqə saxlamalarını, onların oxumaları üçün müasir ruhlu əsərlər yaratmalarını məsləhət görürdü.

Qurultayda bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov və tənqidçi Mustafa Quliyev aşıq ədəbiyyatının sənətkarlıq məsələlərindən danışdılar. Ü.Hacıbəyovun çıxışında aşıq sözünün mənşəyindən, aşıq sənətinin keçdiyi inkişaf yollarından və hazırkı vəziyyətindən, eyni zamanda aşıq musiqisinin milli xüsusiyyətlərindən bəhs edilirdi.

Qurultayın təşkilat komissiyası Üzeyir Hacıbəyova aşıq yaradıcılığının sənətkarlıq və musiqi məsələlərinə dair iki məqalə yazmağı, qurultayın materiallarını və H.Əlizadənin topladığı aşıq şeirlərini nəşr etməyi tapşırırdı. Qurultayda aşıqların yaradıcılıq və ifaçılıq müsabiqəsi keçirildi və fərqlənən aşıqlardan Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, Aşıq Əsəd, Aşıq Mirzə, Aşıq Məhəmməd (Gəncə), Aşıq İsmayıl (Zaqatala) mükafatlandırıldılar.

Birinci aşıqlar qurultayının əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, o, Azərbaycan aşıq şeiri tarixində ilk dəfə olaraq bu sənəti mühüm dövlət əhəmiyyəti olan ictimai-ədəbi bir sahə kimi qiymətləndirdi. Qurultay aşıqların yaradıcılığını dövrün, mühitin və çox mühüm tarixi hadisələrin vacib məsələlərinə yönəltdi və aşıq poeziyasını daha çox ictimai-siyasi məzmun daşıyan lirika ilə zənginləşdirməyi yaradıcı aşıqların qarşısında

vəzifə olaraq qoydu, bu işdə şairlərin də öhdəsinə yeni vəzifələrin düşdüyünü və aşiq yaradıcılığı ilə müasir ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinin möhkəmləndirilməsini xatırlatdı.

Aşiq ədəbiyyatı bu illərdə çiçəklənmə dövrü keçirən Azərbaycan poeziyasına yoldaşlıq edir, bir vahidin iki tərkib hissəsi kimi bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərirdilər. Bu illərdə ayrı-ayrı yazıçılar klassik ədəbi irsimizlə yanaşı, aşiq yaradıcılığının ən gözəl nümunələrini toplayır, mətbuat səhifələrində dərc etdirirdilər. Digər tərəfdən bir çox şairlər aşiq şeiri səpkisində ictimai-siyasi məzmunlu qoşmalar yazırdılar ki, bu da aşiq şeirinin hərtərəfli inkişafına müsbət təsir göstərir və istiqamət verirdi. S.Vurğun, O.Sarıvəlli, M.Müşfiq, S.Rüstəm, M.Rahim və başqaları aşıqların repertuarında yaşayan aşiq qoşmalarının gözəl nümunələrini yaratdılar.

Bu illərdə aşiq poeziyasının belə vüsətli öyrənilməsi nəticəsində böyük bəstəkarlarımız Ü.Hacıbəyov və M.Maqomayev aşiq ədəbiyyatının əzəmətli abidələri olan «Koroğlu» və «Şah İsmayıl» dastanları əsasında yazdıqları eyniadlı operalar ilə opera sənətinin tarixini yazdılar. S.Vurğun və M.Müşfiq «Aşığın dərdi» adlı şeirlərində aşıqların keçmiş və indiki həyatını müqayisəli təsvir edirdilər. O.Sarıvəllinin bir silsilə lirik şeirləri «Sədəfli saz» adı ilə əsərlərinə daxil oldu. Təsədüfi deyil ki, böyük dramaturq H.Cavid mövzusunu xalq həyatından aldığı tarixi dramının adını «Telli saz» qoymuşdu. Bütün bunlar həm xalq sənəti kimi aşiq ədəbiyyatına böyük sənət adamlarının etimadı, həm də bir ənənə olaraq aşiq şeiri ilə yazılı poeziyanın qarşılıqlı əlaqəsinin ifadəsi idi.

SSRİ Yazıçılar İttifaqının birinci qurultayında (1934) M.Qorki öz məruzəsində müasir insanın dəyişməsində ictimai əməyin böyük rolundan danışarkən xalq yaradıcılığında, qədim nağıl və dastanlarda, əsatir və əfsanələrdə insanı müasir həyata bağlayan, yaşamağa çağıran, mübarizəyə ruhlandıran həyat eşqinin, zəhmətin, əməyin əsas mövzu olduğunu elmi dəlillərlə izah etdi. M.Qorki xalq yaradıcılığının bədii xüsusiyyətlərindən, sənətkarlıq məsələlərindən bəhs edərək

deyirdi: «Şifahi xalq yaradıcılığını öyrənmədən əməkçi xalqın əsil tarixini öyrənmək olmaz. Təkrar edirəm söz sənətinin ibtidası xalq ədəbiyyatındadır. Folklorunuzu toplayın, ondan öyrənin, üzərində işləyin: o sizə də, bizə də, ittifaqın şair və nasirlərinə də olduqca çox material verir».¹

M.Qorki Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına da xüsusi diqqət yetirmiş, onun toplanmasını, öyrənilməsini, rus dilinə tərcümə edilməsini məsləhət görmüşdü. O, 1934-cü ildə «Azərbaycan kolxozçusu» qəzetinin redaktoru Qulam Məmmədliyə göndərdiyi məktubda yazırdı: «Türklərin (azərbaycanlıların – Q.N.) şifahi xalq yaradıcılığı əsərlərinin toplanması və türk dilində nəşr edilməsi işin yarısı və daha asanıdır. İşin ikinci yarısı daha çətin və mühümdür. Zira sizin materiallarınızı rus dilinə tərcümə etmək və rus dilində çap etmək lazım gəlir. Əgər Şura İttifaqına daxil olan hər bir xalqın hər bir əsəri ittifaqda yaşayan başqa bütün xalqların dilinə tərcümə edilsəydi daha qəşəng olardı. Bu kimi halda biz tezliklə bir-birimizin milli-mədəni xassələrini və xüsusiyyətlərini anlarıq. Məlumdur ki, bu anlamaq bütün tayfaların fərdi xüsusiyyətlərini aradan silmədən vahid sosializm mədəniyyətinin yaradılması prosesini qüvvətləndirib, yeganə, əzəmətli, möhtəşəm və bütün dünyanı yeniləşdirən sosializm mədəniyyəti yaratmış olardı. Budur ideal, budur məqsədimiz. Biz bu məqsədə çatmalı, şifahi xalq yaradıcılığını öyrənmək vasitəsilə bir-birimizi tanımalıyıq. Odur ki, rus dilinə yaxşı tərcümlər təşkil edib, bu işə ən istedadlı rus şairlərini cəlb edin...».²

M.Qorkinin bu məktubu Azərbaycanda ədəbi ictimaiyyətin böyük marağına səbəb oldu, folklorun öyrənilməsi və toplanması işinə diqqəti daha da artırdı. «Azərbaycan kolxozçusu» qəzeti M.Qorkinin məktubunu, oxuculara yazdığı müraciətlə birlikdə dərc etdi. Qəzet müxbirlərinə, maarif işçilərinə və kənd müəllimlərinə yazılmış müraciətnamədə

¹ M.Qorki. Şura ədəbiyyatının vəzifələri. Bakı, Azərnəşr, 1935, s.91.

² «Azərbaycan kolxozçusu» qəzeti, 1934, 4 dekabr.

M.Qorkinin məktubunun əhəmiyyəti şərh olunur və folklorun toplanmasında qarşıda duran mühüm vəzifələrdən bəhs edilirdi. Təsadüfi deyil ki, «El ədəbiyyatı səhifəsi»nə xüsusi əhəmiyyət verən «Azərbaycan kolxozçusu» qəzeti xalq yaradıcılığının müxtəlif janrlarına dair zəngin material toplamışdı. İnqilabın 17-ci ildönümü münasibətilə Azərbaycan Şura Yazıçıları İttifaqının yığıncağında «Oktyabr və Azərbaycan ədəbiyyatı» mövzusunda məruzə edən S.Vurğun xalq ədəbiyyatından istifadə və aşığı yaradıcılığından öyrənmək məsələsindən bəhs edərkən göstərirdi ki, Azərbaycan şəraitində folklor ədəbiyyatı olduqca zəngin bir tarixə malikdir. Xalq ədəbiyyatının öyrənilməsi, onun elmi surətdə işlənilməsi, bu zəngin və rəngarəng el ədəbiyyatından istifadə olunması birinci yazıçılar qurultayından sonra ciddi əhəmiyyət qazanmışdır. Aşığı ədəbiyyatına çox yüksək qiymət verən S.Vurğun onu cəmiyyətin yaşamış olduğu ictimai, siyasi və iqtisadi həyatının bədii obrazlarının mənbəyi adlandırır, onu milyonlarla insanın müxtəlif dövrlərdəki sevinc və kədərinin bədii əksi kimi qiymətləndirirdi. S.Vurğun hətta yabançı dillərin təsirindən hələ də yaxa qurtara bilməyən bəzi şairlərə aşığı ədəbiyyatı vasitəsilə Azərbaycan dilini öyrənməyi məsləhət görürdü. O zaman yenicə çapdan çıxmış Aşığı Ələsgərin kitabını nümunə göstərən şair deyirdi: «Xalis Azərbaycan türkcəsi ilə bədii surətdə yazılmış olan bu şeirlərdə bir axıcılıq, saflıq və təbiiyyət, milli ifadə formaları, milli obrazlar çoxdur. Bunlardan istifadə ilə biz yalnız Aşığı Ələsgərə qayıtmaq şərtilə bugünkü şeirimizdə bu günün saflığını, təmiz və səmimi lirikasını, geniş xalqın zövqlərini tərənnüm etməliyik. Əks təqdirdə bizim şeirimiz geniş kütlənin malı ola bilməz. Azərbaycan türkcəsini yaratmaq uğrunda apardığımız mübarizədə el, aşığı ədəbiyyatından istifadə etməliyik».

S.Vurğunun aşığı ədəbiyyatından, xüsusən Aşığı Ələsgərin zəngin şeir irsinin öyrənilməsindən ətraflı bəhs etməsi təsadüfi deyildi. Xalq yaradıcılığına müxtəlif münasibətlər, bir-birinə zidd fikirlər tez-tez təkrar olunur və mübahisələr doğururdu.

Aşıq Ələsgərin 1934-1935-ci illərdə buraxılan kitablarının müqəddimələrində onun hansı mühitdə yetişdiyi nəzərə alınmadan sinfi mənsubiyyəti düzgün müəyyənləşdirilmir və yaradıcılığında məhdud cəhətlər ön plana çəkilirdi. Müqəddimə müəllifi H.Əlizadə yazırdı: «Aşıq Ələsgər el içərisindən çıxsada, öz yaradıcılığında bir qolçomaq ideoloqu idi. O, bir çox lirik şeirlərində bu təbəqənin bədii zövqünü oxşadığı kimi, ayrı-ayrı yerlərdə onların səxavətindən, nəcabətindən bəhs etməklə geniş xalq kütləsi arasında onları populyarizə etmişdir».

Ayrı-ayrı elm və maarif ocaqlarında ədəbiyyat və incəsənət məsələləri ilə əlaqədar olaraq edilən məruzə və çıxışlar, ədəbi-bədii gecələrdə Azərbaycan ədəbiyyatı və musiqi mədəniyyətinin ayrılmaz qolu olan aşıq sənətinin öyrənilməsi sahəsində tədqiqat işi genişlənir, elmi, nəzəri fikirlər dərinləşirdi. Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin tərəqqisi ilə əlaqədar olaraq keçirilən ictimai, siyasi və ədəbi-mədəni tədbirlərdə Azərbaycan şifahi yaradıcılığı və aşıq poeziyası zəngin xalq xəzinəsi kimi nümunə göstərilir və onun geniş inkişafı üçün əməli tədbirlər irəli sürülürdü. «İnqilab və mədəniyyət» jurnalının redaktoru M.K.Ələkbərli «Aprel ədəbiyyatı» mövzusunda məruzəsində Azərbaycan ədəbiyyatının qədim dövrlərindən bəhs edərkən onun uzun müddət ərəb və fars dillərində inkişaf etdiyini, buna görə də geniş zəhmətkeş kütlənin qəlbinə yol tapa bilmədiyini, bunun müqabilində yoxsul kütlənin içərisindən çıxmış el aşıqlarının sadə və aydın xalq dilində qoşduğu şeirlərin dildən-dilə keçib bu günə qədər yalnız ağızlarda yaşadığından bəhs edərək deyirdi: «...Habelə səsini sazın sızıltısına qarışdıran bir aşıq uydurduğu Kərəmin dilindən:

Mən Kərəməm ah çəkərəm ağlaram,
Dərd bilənin ürəyini dağlaram,
Kimə deyib, kimə ümid bağlaram,
Göz yaşımı sildirən yox, silən yox.

demişdir. Nağıllar, ağıllar da eyni sızıltı, eyni kədər, eyni ələmi tərənnüm edərək uzun müddət yaşayaraq gəlmişdir. Əsrlər boyu əzilən xalqın ruhuna tərcüman olan bu zəngin

ədəbiyyat çox təəssüf ki, tamamilə toplanılmadığı kimi, yazılı ədəbiyyat yaradan şairlərimizin də nəzər-diqqətini haqqı ilə cəlb etməmişdir».¹

Azərbaycan ən çox aşığı sənəti inkişaf etmiş rayonlarında 1935-ci ildə aşığılar konfransı keçirilmiş, bu sənətin öyrənilməsi üçün müvafiq tədbirlər görülmüşdür. Həmin il martın 12-də Naxçıvanda şairlərlə birlikdə el aşığılarının keçirilmiş konfransı diqqəti xüsusilə cəlb edir.² 50-dən çox xalq aşığı-nın, el şairi, nağıl və dastan söyləyənlərin, eyni zamanda xalq incəsənəti ustalarının iştirak etdiyi həmin məclisdə aşığıları müəyyən bir təşkilat ətrafında birləşdirmək, onların vasitəsilə xalq yaradıcılığını və el aşığılarının şeirlərini toplamaq kimi mühüm vəzifələr müzakirə edilmişdir. Konfransda «Aşığılar İttifaqı» yaradılmış və ittifaqın idarə heyətinə Naxçıvanın tanınmış aşığılarından Aşığı Əzim, Aşığı Sultan, Aşığı Dədə Kişi, Aşığı Fətulla və başqaları üzv seçilmişlər.

1935-ci ildən sonra aşığı sənətinə olan marağ daha da artmışdır. Aşığılar şairlərlə bərabər mətbuat səhifələrində tez-tez çıxış edir, eyni mündəricəli şeirləri ilə günün aktual məsələlərinə cavab verməyə çalışırdılar. Ayrı-ayrı rayonlarda yaradılmış aşığılar dəstəsi kəndlərin mədəniyyət saraylarında, kənd klublarında oxuyur, müsabiqələr keçirirdi. Onlar vaxtaşırı Bakıya çağırılır, Dövlət Filarmoniyasında, mədəniyyət evlərində, müxtəlif dünyagörüşə, zövqə, bilik səviyyəsinə malik olan şəhər əhalisi qarşısında çıxış edirdilər.

Böyük rus şairi A.S.Puşkinin vəfatının 100 illiyi münasibətilə təşkil edilmiş ədəbi-bədii gecədə Aşığı Hüseyn Bozalqanlı, Aşığı Əsəd, Aşığı Mirzənin, Aşığı Nəcəfin, Aşığı Avakın, Aşığı Məhəmməd və Aşığı Qədirin Puşkin haqqında oxuduqları şeirləri tamaşaçılar maraqla dinləmiş, uzun müddət həmin şeirlər ifaçı aşığıların repertuarından düşməmişdir.

¹ «İnqilab və mədəniyyət» jurnalı, 1935, № 10, s.3.

² Bax: «Şərq qapısı» qəzeti, 1935, 15 mart, s.1.

Həmin illərdə görkəmli aşıqların şairlərlə görüşləri keçirilir və yaradıcı aşıqların Yazıçılar İttifaqına üzv seçilməsi məsələləri müzakirə olunurdu. 1937-ci il noyabrın 13-də Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının ümumi iclasında dövrün tələbləri ilə daha çox ayaqlaşma bilən yaradıcı aşıqlardan Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, Aşıq Əsəd, Aşıq Mirzə, Aşıq Nəcəf və Aşıq Avak Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı sıralarına qəbul edilmişdilər. Yığıncaqda xalq aşıqlarını ədəbiyyat ətrafında toplamaq və onların Yazıçılar İttifaqı ilə əlaqələrini möhkəmləndirmək üçün ittifaqın nəzdində «Aşıqlar bölməsi»nin təşkili məsələsi də müzakirə olunmuşdur. Birinci aşıqlar qurultayından sonrakı 10 il ərzində aşıq sənəti böyük inkişaf yolu keçmişdi. Onlar təkcə respublikamızda deyil, ümumittifaq miqyasında böyük dövlət əhəmiyyəti olan ictimai-siyasi və ədəbi-bədii məclislərdə görkəmli incəsənət ustaları ilə birlikdə çıxış edir, tamaşaçı alqışlarını qazanırdılar. Aşıqların yaratdıqları bir çox havalar və nəğmələr radio verilişlərinin repertuarında uzun müddət yaşayırdı. Aşıqlarımız qədim tarix malik olan aşıq poeziyasının indiki mərhələsini ictimai-siyasi məzmunlu şeirlərlə zənginləşdirməkdə də mühüm addımlar atmışdılar.

Bütün bunlara nəzər salmaq, görülən işlərdəki qüsurları düzəltmək, xalq sənətkarlarının qarşısında duran vəzifələri müəyyənləşdirmək və daha mühüm vəzifələri yerinə yetirmək üçün 1938-ci il martın 12-də Azərbaycan aşıqlarının ikinci qurultayı öz işinə başladı. Qurultayda yazıçı M.İbrahimov aşıq sənətinin keçdiyi tarixi inkişaf yolları, hazırkı vəziyyəti və qarşıda duran vəzifələr haqqında məruzə etdi. Böyük bəstəkar Ü.Hacıbəyov Azərbaycan xalq musiqisinin ayrılmaz bir qolu olan aşıq musiqisinin nəzəri məsələlərindən danışdı. O, dedi: «Mən «Koroğlu» operası üçün aşıqların mahnılarından çox istifadə etmişəm. Onların zəngin repertuar fondu dillərinin sadəliyi və şirinliyi, xalq melodiyalarının zənginliyi gənc kompozitorlar üçün tükənməz xəzinədir». Bülbül Məmmədov öz çıxışında aşıqla xanəndənin sənətlərində olan köklü yaxınlıq haqqında öz mülahizələrini söylədi: «...Onların hər bir sözü,

hər bir musiqi ifadəsi aşığın hiss və düşüncələrinin təzahürüdür. Aşıqların yaradıcılığında böyük sənətkarların daim bəhs etdiyi nəğmə müxtəlifliyini, emosiya zənginliyini, incə və zərif vokal sənətkarlığının qüvvət və parlaqlığını görmək olar».

Qurultayda şair O.Sarıvəllinin çıxışı müasir aşıq poeziyasının o vaxtkı vəziyyətinə, M.Arifin və H.Əlizadənin çıxışları isə aşıq yaradıcılığının toplanması və nəşri məsələlərinə həsr edilmişdir.

Qurultayda aşıq sənətinin bir sıra məsələləri haqqında geniş mübahisələr olmuş və həmin mübahisələrdə 47 nəfər iştirak etmişdir. Çıxış edənlər əldə edilmiş bir sıra müvəffəqiyyətlərlə yanaşı, indiyə qədər toplanmış xalq dastanlarının və aşıq şeirlərinin vaxtında çap edilməməsini, aşıqların özlərinin geniş fəaliyyət göstərmələrinə lazımi imkanlar yaradılmamasını kəskin tənqid etdilər.

Qurultay Yazıçılar İttifaqı yanında ayrıca aşıqlar bölməsini yaratmağı qərara aldı. Bu bölmə aşıqlar üçün yaradıcılıq məsləhətləri təşkil etməli, öz rayon filialları vasitəsilə aşıqlar arasında musiqi və əlifba savadsızlığını aradan qaldırmaq üçün çalışmalı və geniş siyasi tərbiyə işi aparmalı idi.

1938-1940-cı illərdə Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti dekadaları 20 ildə respublikada ədəbiyyat, incəsənət və xalq yaradıcılığı sahələrində əldə edilən misilsiz nailiyyətləri nümayiş etdirdi. Dekadada ədəbiyyat və incəsənət ustaları ilə yanaşı xalqın görkəmli saz və söz ustalarından Aşıq Əsəd, Aşıq Nabad, Aşıq Teymur, Aşıq Avak və başqaları da iştirak etmiş, Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin ayrılmaz bir hissəsi kimi öz sazı və sözü ilə çıxış edib Moskva tamaşaçılarının hörmətini qazanmışdılar. Dekadadakı böyük müvəffəqiyyətlərinə görə aşıqlarımızdan Əsəd və Avak ordenlərlə təltif olunmuş, aşıqlarımız haqqında «Pravda», «İzvestiya», «Veçernaya Moskva», «Literaturnaya qazeta» və başqa mətbuat səhifələrində qiymətli fikirlər söylənmişdir. Hərbi Akademiyada çıxış etmiş şairlərimiz, aşıqlarımız, artistlərimiz haqqında Sovet İttifaqı Qəhrəmanı A.V.Koltsev de-

mişdi: «... Aşıqlardan Nabad Cavadovanın, Əsəd Rzayevin, Teymurun və başqalarının simasında biz Sovet Azərbaycanı milli mədəniyyətinin coşğun bir surətdə çiçəklənməsini gördük. Xalqların belə zəngin və diqqətəlayiq ədəbi-bədii həyatı ancaq qalib gəlmiş sosializm ölkəsində ola bilər».¹

Görkəmli rus şairi V.Luqovskoy isə «Dostlar haqqında, Vətən haqqında» adlı məqaləsində yazırdı: «Yadımdadır, bir dəfə Bakıda Yazıçılar İttifaqında aşıqlar çıxış etdi. Qoca və gənc aşıqlar gülümsəyərək və əllərindəki sədəfli sazları səsləndirərək bir-biriləri ilə coşğun yarışdılar. Onlar «Koroğlu»dan oxuyurdular. Adamda elə təsir oyadırdı ki, bu kiçik zalda pəhləvanlar meydan **dolayırlar**. Azərbaycanlı şair dostlarım öz xalq aşıqlarına necə də böyük diqqətlə qulaq asırdılar. Hamımız bir ağızdan deyirik: - Sağ ol! Sağ ol!».²

1930-1940-cı illərdə xalqın böyük irsinin nəzəri məsələlərinə, xüsusən aşıq yaradıcılığının araşdırılmasına və tənqidi surətdə öyrənilməsinə dair mühüm addımlar atılmış və xeyli iş görülmüşdür. Folklorşünaslarla yanaşı, ədəbi tənqid sahəsində çalışan yazıçılar da aşıq ədəbiyyatının bu və ya digər məsələlərinə dair tənqidi məqalələr yazır, onun öyrənilməsi və nəzəri məsələləri haqqında fikir söyləyirdilər. Həmçinin ədəbiyyatın qədim nümunələri, aşıq ədəbiyyatının klassik nümayəndələri, onların yaratdıqları qədim abidə və dastanları tədqiq edib öyrəndilər. Bu sahədə xüsusilə fərqlənən yazıçı Yusif Vəzir 30-cu illərin əvvəllərində universitetin Şərq fakültəsində bir neçə il şifahi xalq ədəbiyyatının elmi-tədqiqi məsələlərinə dair topladığı materiallardan mühazirə oxumuş, «Xalq ədəbiyyatının təhlili», «Folklor yolunda» və başqa məqalələrində hər hansı bir xalqın keçdiyi inkişaf yolunun öyrənilməsində folklorun oynadığı rolu və onun əhəmiyyətini elmi dəlillərlə əsaslandırmağa çalışmışdır.

¹ Moskvada Azərbaycan ədəbiyyatı dekadası. Bakı, Azərneşr, 1940, s.262.

² Yenə orada, s.284 – 285.

Ardıcıl olaraq istər klassik, istərsə də müharibədən əvvəlki dövrün aşıq yaradıcılığının araşdırılması onun sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə və elmi-nəzəri məsələlərinə dair aparılan iş aşıq sənətinin Azərbaycan ədəbiyyatının böyük bir budağı kimi çiçəklənib inkişaf etməsinə gətirib çıxartdı.

1940-cı ildən sonra aşıq ədəbiyyatının elmi surətdə öyrənilməsində çox mühüm addımlar atılmışdı. Əlbəttə, Böyük Vətən müharibəsinin başlanması respublikada ədəbi təşkilatların aşıq sənətinə dair gördükləri tədbirlərin həyata keçirilməsinə mane oldu. Ədəbiyyat və incəsənətin bu və ya başqa sahələri ilə yanaşı, aşıqların da repertuarı dəyişdi. Lirik və aşıqanə nəğmələrin yerini Koroğlunun və Qaçaq Nəbinin qəhrəmanlıqlarla dolu olan əzəmətli mahnıları əvəz etdi. Müharibə illərində gənc aşıqlar silah götürüb vətən uğrunda vuruşur, qocaman aşıqlar isə dəstələrə bölünüb döyüşçülər qarşısında, hərbi xəstəxanalarda, arxa cəbhədə konsert verir, xalqı mübarizəyə ruhlandırır dılar.

Böyük Vətən müharibəsindən sonra aşıq ədəbiyyatının öyrənilməsi daha da sürətlənmiş, tədqiqat işi daha da genişlənmiş, folklorşünaslarla yanaşı, gənc ədəbiyyatşünaslar da şifahi xalq ədəbiyyatı və aşıq yaradıcılığı haqqında bir sıra əsərlər yazmış, xalq yaradıcılığının ideya istiqamətinə, forma və janr məsələlərinə dair qiymətli fikirlər söyləmişlər.

1951-ci ilin aprelində Azərbaycan aşıqlarının üçüncü qurultayı çağırıldı. Aşıq sənətinin ayrı-ayrı janrlarının inkişafı, klassik aşıq məktəbinin öyrənilməsi və müasir aşıq yaradıcılığının bu zəmin üzərində inkişafı bugünkü həyatımızın aşıq ədəbiyyatında bədii əksi, xüsusən mövzusu müasir əmək qəhrəmanlarının həyatından alınmış dastanların yaradılması kimi məsələlər üçüncü aşıqlar qurultayının diqqət mərkəzində dururdu. Xalq yazıçısı M.İbrahimov qurultaydakı məruzəsində aşıq sənətinin xalqın zəngin həyatından və şifahi yaradıcılıq qaynaqlarından bəhrələndiyini qeyd edir və göstərirdi ki, «aşiq sənətinin mahiyyəti, böyük mənası və xüsusiyyəti» həmişə xalq həyatı ilə, xalqın arzu və istəkləri ilə bağlı olma-

sında, xalqın sevincini, arzularını və mübarizəsini daim əks etdirməsindədir.

Müasir aşıq poeziyasının ideya-bədii səviyyətindən və sənətkarlıq məsələlərindən danışan prof. H.Arashlı onun qədim aşıq sənətinin gözəl ənənələri üzərindəki inkişafından ətraflı bəhs etdi. Məruzəçinin qeyd etdiyi kimi, bəzi aşıqlar köhnəlmiş formalardan sui-istifadə edir, «ştapdan yaxalarını qurtara bilmirlər».

Prof. M.H.Təhmasibin məruzəsində inqilabdan sonrakı aşıq ədəbiyyatının inkişaf mərhələləri nəzərdən keçirilir, bu illərdə xalqın həyat və məişətindəki yeniliklərin aşıq yaradıcılığında əksi təhlil edilir və ümumiləşdirilirdi. Məruzəsini aşıqların musiqi yaradıcılığına həsr edən böyük müğənni Bülbül Məmmədov Azərbaycan musiqisinin inkişafında aşıq sənətinin oynadığı mühüm rolu qiymətləndirir, onun bəstəkarlarımız üçün tükənməz ilham mənbəyi olduğunu göstərdi.

Qurultayda şairlərdən Osman Sarıvəlli, Rəsul Rza, Məmməd Rahim, aşıqlardan Hüseyin Cavan, Nabad Cavadova, İslam Yusifov, Məhəmməd Qəhrəmanoğlu, el şairləri Sevdalı Həsən, Pərvanə Həsən və başqaları öz çıxışlarında müasir aşıq ədəbiyyatının müvəffəqiyyətləri ilə yanaşı, sənətkarlıqlarında olan nöqsanları da göstərir və ciddi tənqid edirdilər. Birinci və ikinci aşıqlar qurultayında olduğu kimi, yenə də aşıq sənətində olan iki istiqamət qarşılaşdırılır, bir tərəfdən aşıq şeiri musiqisinin məzmun və forma xüsusiyyətləri, digər tərəfdən klassik ənənələrə münasibət cəhətdən hər iki qol birbirindən fərqləndirilirdi. Qurultay hər iki istiqamətə mənsub olan aşıqların həm müsbət, həm də mənfi tərəflərini göstərdi və bir sıra qiymətli tədbirlərin həyata keçirilməsini vacib saydı. Üçüncü aşıqlar qurultayı aşıq sənətinin tarixində əlamətdar bir hadisə kimi qiymətləndirildi.

AŞIQLARIN QURULTAYLARI

Azərbaycanda Xalq Cumhuriyyəti devrilsə də, yarımüstəqilliyi özündə saxlayan xalqımızın mədəni həyatında, maarif, ədəbiyyat və incəsənət sahələrində yeni mərhələnin təməli qoyuldu. Respublikada yaranan mədəni-maarif və elmi müəssisələr, xüsusən “Azərbaycanı öyrənmə cəmiyyəti”nin filologiya, türkologiya, tarix və etnoqrafiya şöbələri geniş elmi-tədqiqat işinə başladı.

Bu sahədə ilk addım atan “Yeni yol” qəzeti 1922-ci ildə el ədəbiyyatının əhəmiyyətini geniş şərh edərək, onun Avropa ölkələrində çoxdan toplanılıb nəşr edildiyini, Azərbaycanda isə küncdə-bucaqda qalıb öyrənilmədiyi haqqında yazırdı: “Özge dillərin təsirlərindən qurtarmaq istəyən millətlər el sözlərini toplamaq yolu ilə məqsədlərinə çatmışlar... Türklərin (azərbaycanlıların – Q.N.) folkloru toplamayınca, dilimizin zənginləşib mədəni dillər cərgəsinə girməsinə heç bir ümid yeri yoxdur”¹.

“Yeni yol” qəzeti 1922-ci ildə Azərbaycan folklorunu toplamaq üçün tərtib etdiyi proqramı rayon və kənd ziyalılarına müraciətlə birlikdə nəşr etdi. Həmin proqramda etnoqrafiya və folklorun digər janrlarına aid materiallarla yanaşı, aşıq şeirinin toplanması, onun yaradıcıları və hafizədə saxlayıb söyləyənlər haqqında məlumat əldə edilməsi də nəzərdə tutulurdu. Müraciətnamədə isə bu sahədə işləmək arzusunda olan kənd müəllim və müxbirlərinə kömək etməyi redaksiya öz öhdəsinə alırdı.

El ədəbiyyatının toplanmasını, öyrənilməsini və dilimizin zənginləşdirilməsində onun əhəmiyyətini geniş müzakirə edən “Yeni yol” qəzeti öz səhifələrində ardıcıl olaraq məqalələr dərc edir, ziyalıları, ədəbiyyat həvəskarlarını, folklor toplayıcılarını öz ətrafında birləşdirirdi.

Azərbaycan ədəbi dilini xalq üçün anlaşılmaq olmaq qəliz ifadə və tərkiblərdən təmizləmək, onu zəngin xalq yaradıcılığında, el aşıqlarının qoşmalarında işlənən aydın, səlis xalq sözləri hesabına zənginləşdirməyin əhəmiyyətini elmi dəlillərlə izah edən “El ədəbiyyatı ana

¹ “Yeni yol” qəzeti, 2 dekabr, 1922-ci il.

dilinin köküdür” adlı məqalədə deyilirdi: “Yuxarı sinif şairləri əcnəbidən alınmış sözlərlə qarışdırıb öz şeirlərini söylədikləri halda, el şairləri öz elinin danışdığı sadə dildə türkülər qoşdu. El isə bu türküləri dədəsindən, babasından eşitdiyi halda da tanıdığı üçün daha artıq sevdi, bəyəndi. Yuxarı sinif şairləri el qulağına heç də xoş gəlmədi. El həmişə öz ana dilində türkülər deyən düzücülərini xoşladı və həmin türkülərlə sazını dınqıldadan aşıqlarını aradı və dinlədi”¹.

1922-ci ildə “Kommunist” qəzetinin nəzdində yaradılmış “Azərbaycan ədib və şairlər ittifaqı”nın buraxdığı “Xalq ədəbiyyatı həyatdan doğar” adlı əlavə səhifədə öz əksini tapan mühüm məsələlərdən biri ədəbiyyatı həmişə xalqın xidmətində görmək, xalq ədəbiyyatına müsbət münasibət bəsləmək və tədqiq edib öyrənmək məsələsi idi.

Görkəmli dramaturq C.Cabbarlı 1925-ci ildə aşıq sənətinin nə qədər xalqı olduğundan bəhs edərək yazırdı: “Bu ədəbiyyat ilə (qəzəl, mərsiyə ədəbiyyatı nəzərdə tutulur – Q.N.) yanaşı olaraq o, yəni adı xalq özü üçün ayrı bir ədəbiyyat yaratmış və öz ruhundan doğmuş, onun ruhunu və mənəviyyatını təsvir edən, zövqünü oxşayan bu doğma yavrusunu can kimi qucub onunla yaşamışdır. Sarayları mədh edən, mövhum qaşığı, gözü tərifi edən bu yapma, cansız, duyğusuz, qeyri-təbii ədəbiyyat onun dördtelli sazına uymamış və özü yaratdığı Kərəmlərlə, Qəriblərlə, Tapdıqları ilə gün keçirmiş, onların kədərlərinə ağlayaraq, qələbələrinə sevinərək son zamanlaradək gəlmişdir”.

1925-ci ildə təşkil olunan “Ədəbiyyat cəmiyyəti”nin məqsədi Azərbaycan ədəbiyyatını yüksəltmək, onu zəmanəmizin böyük ictimai-siyasi hadisələrini özündə canlandırma bilən bir cərəyana çevirmək, eyni zamanda klassik Azərbaycan ədəbiyyatını tədqiq etmək, xalq ədəbiyyatını, el aşıqlarını öyrənmək, bu sahədə elmi-tənqidi fikirləri daha geniş miqyasda inkişaf etdirməkdən ibarət idi.

Həmin ilin iyun ayında RK (b)P MK-nın “Partiyanın bədii ədəbiyyat sahəsində siyasəti haqqında”kı qətnaməsində kəndli

¹ «Yeni yol» qəzeti, 23 mart 1923-cü il.

yazıcıları ilə proletar ideologiyasına xidmət etmək istəyən “cı-ğırdaşlar”ın sosializm məfkurəsi tərəfinə çəkilməsi göstərilirdi. Proletar yazıcıların mövqeyini yüksəltməyi nəzərdə tutan bu qərar eyni zamanda kəndli yazıcılara dostluq münasibəti bəsləməyə, həqiqi sənətkarlarla ehtiyatlı davranmağa çağırırdı. Söz yox ki, bu dövrdə öz sazı və sözü ilə el arasında şöhrət qazanan ustad aşıqlar xalqın xeyir və şərinə qarışır, xalqla birlikdə gülür, kədərlənir, onların dərdinə şərik olurdular.

“Azərbaycanı öyrənmə cəmiyyəti” aşiq yaradıcılığının toplanması üçün xüsusi proqram tərtib edib və həftədə bir dəfə “El ədəbiyyatı” səhifəsi buraxılacağı haqqında bütün qəzaların və kəndlərin müxbir, mühərrir, müəllim və məsul işçilərinə müraciətnamə dərc etdirmiş, “Yeni yol” qəzetinin redaksiyası isə toplayıcılara müəlliflik haqqı verilməsini öz öhdəsinə götürmüşdü. Proqramda hər aşığın tərcümeyihəsinin və aşiq sənətinə xas olan çalmaq, oxumaq, söz qoşmaq, oynamaq, nağıl və ya dastan söyləmək kimi bir sıra xüsusiyyətlərin öyrənilməsi göstərilmiş, klassik, müasir, həm də naməlum aşıqların yaradıcılığının toplanılıb tədqiq edilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Əlbəttə, bu proqram mükəmməl və elmi şəkildə hazırlanmamışdı və aşiq yaradıcılığını tam əhatə etmirdi. Proqramda aşığın hansı ustad yanında öyrənməsi, bildiyi havalar, aşiq şeirinin hansı növlərindən istifadə etməsi və s. nəzərdə tutulmadığından, toplanan materiallar elmi məqsəd üçün yararlı olmurdu.

El ədəbiyyatı toplayıcıları, ədəbi tənqid sahəsində çalışan ziyalılar, yazıcılar və ədəbiyyatşünaslar, müxtəlif mətbuat səhifələrində dərc etdirdikləri materiallarda aşiq yaradıcılığının öyrənilməsinin əhəmiyyətini, aşıqların xalq arasında böyük hörmət və nüfuzla malik olmalarını dənə-dənə qeyd edir, onun tədqiqi məsələlərinin sürətləndirilməsinə və genişləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdilər.

1926-cı ildən sonra el ədəbiyyatının, xüsusilə aşiq şeirinin mətbuat səhifələrində geniş yer tutması, eyni zamanda bu sahədə bir sıra elmi məqalələrin yazılması aşiq ədəbiyyatının bir elm kimi ətraflı və ardıcıl tədqiqi və öyrənilməsi məsələlərinə müəyyən istiqamət verdi.

AŞIQLARIN I QURULTAYI

Aşıq ədəbiyyatının ardıcıl olaraq mətbuat səhifələrində dərc edilməsi, klassik aşıqların öyrənilməsi, müasir aşıqların mədəni quruculuq illərində mühüm təbliğat gücünə malik olmaları, ictimai təşkilatları düşündürməyə bilməzdi. Aşıqları bir məclisə toplamaq, onların yaradıcılıqlarını müzakirə etmək, yeni həyatın tələbləri ilə onlara istiqamət vermək, müəyyən bir ədəbi təşkilatla əlaqələrini yaratmaq məqsədi ilə dövlət aşıqlar qurultayı çağırmağı qərara aldı. Bu münasibətlə Qazax, Şamaxı, Salyan, Gürcüstanın Borçalı, Ermənistanın Göyçə mahalında (Basarkeçər və Krasnoselo rayonlarında) aşıqların konfransı keçirildi. Konfransda onların yaradıcılıq qabiliyyətləri yoxlanıldı və aşıqlar qurultayına nümayəndələr seçildi.

Aşıqların I qurultayının təşkilinə və keçirilməsinə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri S.Ağamalıoğlu, Xalq Komissarları Sovetinin sədri R.Axundov, Xalq Maarif Komissarı M.Quliyev və b. yaxından qayğı göstərirdilər. Qurultayın təşkili işi böyük bəstəkar Ü.Hacıbəyova, müqtədir aktyor Hacıağa Abbasova, ədəbiyyatşünas Hənəfi Zeynallıya və folklor toplayıcısı H.Əlizadəyə tapşırılmışdı.

1928-ci il mayın 5-də – 150 nəfər aşığın iştirak etdiyi qurultayın açılışı günü Azərbaycan XKS adından R.Axundov, MİK adından S.Ağamalıoğlu, XMK adından M.Quliyev, aşıqlar adından isə Aşıq Mirzə Bilal nitq söylədilər.

S.Ağamalıoğlu aşıq sənətindən bəhs edərkən onun xalq həyatının bədi ifadəçisi, təbiət gözəlliklərinin tərənnümçüsü kimi qiymətləndirib deyirdi: “Aşıq elin aynasıdır... Burada dağların, buludların içərisindən alınıb da el havasına qarışmış səsləri eşidəcəksiniz”. Eyni fikirdə olan R.Axundov da aşıqların kəndlərdə böyük nüfuza malik olmalarından bəhs edərkən mədəni quruculuğun həyata keçirilməsində onlardan istifadə etməyi məsləhət görür və deyirdi: “Onlar (aşıqlar – Q.N.) Azərbaycanın elə uzaq kəndlərindən gəlirlər ki, o yerlərdə xışın və dəmir kotanın nə

olduğunu bilməyirlər... Biz bu vaxta qədər təbliğat işlərinə böyük miqdarda pul sərf etmişik. Bu aşıqlar özləri böyük təbliğatçılardır. Onlar el içində yaşayırlar. Onlar xalqın nəğmələrini, şadlıqlarını öz sazlarında çalib oxuyurlar. Aşıqlar xalqın ən fəqir qisminin şairləridir. Bizim boynumuzda olan vəzifələrdən biri el aşıqlarına kömək etməkdir”.

Qurultayın ikinci günü (mayın 6-da) Ü.Hacıbəyov və tənqidçi M.Quliyev çıxış etmişlər. Hələ 1926-cı ildə “Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə bir nəzər” adlı (“Maarif və mədəniyyət” jurnalı, № 1) məqaləsində Ü.Hacıbəyov aşiq sənətində ifaçılıq üsulunun təsnifini vermişdir. I qurultayda isə “aşiq” termininin mənşəyinə müxtəsər səyahət edən dahi bəstəkar əvvəlki təsnifini bir qədər də təkmilləşdirib, onu iki kateqoriyaya bölmüşdür: *epik* və *lirik* [“Kərəmi”, “Koroğlu” və b. epik musiqi növləri dastan qəhrəmanının adı ilə bağlı olur və oradakı şeir parçaları həmin melodiya ilə oxunur. Aşiq musiqisinin ikinci kateqoriyası ayrı-ayrı şeir parçalarının adı ilə bağlıdır, onlardan müvafiq şeirlərin ifasında istifadə olunur (dübeyt müxəmməs, tənqis və s.)].

Ü.Hacıbəyov qurultaydakı məruzəsində göstərirdi ki, aşiq sənəti daha xəlqi, daha kütləvidir. O, xalqın əhvali-ruhiyyəsi ilə yaşayır və iqtisadi cəhətdən də zəhmətkeş xalqla bağlıdır. Aşiq sənəti xalqın özünün yaradıcılığıdır. Xalq yaradıcılığı isə heç bir texniki, meodiki kömək qəbul etmir. O, öz-özünə xalqın mədəni, iqtisadi-siyasi səviyyəsi ilə bərabər inkişaf edir. O, elə bir sənət sahəsidir ki, orada şairin də, yazıçının da, ədəbiyyatşünasın da, bəstəkarın da, xanəndənin də, rəqqasın da istədiyi qədər götürə biləcəyi pay vardır. Məhz buna görə də böyük bəstəkar qurultaydakı məruzəsində klassik aşiq irsini öyrənmək, müasir aşiq sənətini canlandırmaq və yüksək incəsənət səviyyəsinə qaldırmaq üçün bir sıra tədbirlər irəli sürürdü.

Qurultay aşıqları ictimai həyata yaxınlaşdırmaq üçün tədbirlər görməli, onların yazıçılar ittifaqının üzvlüyünə qəbul olunmaqları üçün şərait yaramalı, yaradıcılığa ruhlandırılmalı, xalq ya-

radıcılığının əsas nümayəndələri kimi istedad və qabiliyyətlərini qiymətləndirməlidir. Aşiq musiqisi digər incəsənət növləri kimi həmişəlik radio konsertlərə daxil olmalı, sazla tar bir dinməlidir.

Aşiq sənətinin ictimai-siyasi əhəmiyyəti, elmi cəhəti, etnoqrafik xüsusiyyəti öyrənilməli, bir elm sahəsi kimi tədqiq ediləməlidir. Nəhayət, qurultay mədəni irsimiz içərisində musiqi mədəniyyətimizin yeni bir sahəsini, onun ictimai-iqtisadi, tarixi-mədəni əhəmiyyətini qiymətləndirməlidir.

Qurultayda musiqi və ifaçılıq məsələlərindən bəhs edən tənqidçi M.Quliyev aşiq sənətini Şərqlə və Qərblə rayonları üzrə iki yerə bölür, onları bir-birindən fərqləndirən spesifik xüsusiyyətləri araşdırmağa diqqəti cəlb edirdi. O, qərblə rayonlarında (Gəncə, Qazax, Tovuz, Şamaxor, Borçalı, Göyçə mahalı və s.) aşiq sənətinin qədim ənənə zəminində, Şərqlə rayonlarında isə (Şirvan, Salyan, Şamaxı, Lənkəran və b.) muğam havaları təsirlə inkişaf etdiyini göstərirdi. “Şərqlə musiqisində (İrən musiqisinin təsiri altında) məyus notlar, qüssə, kədər, göz yaşları eşidilir... Bunun müqabilində Gəncə, Qazax, Zaqatala aşıqlarının nəğmələri qaynar bir bulaq təşkil edirlər. Bunların nəğməsində özünə həyat yolu açan gənc bir xalqın gücü, qüvvəsi, enerjisi, mənliliyi tamamilə əks edir”.

Qurultayın təşkilat komissiyası Ü.Hacıbəyova aşiq yaradıcılığında sənətkarlıq və musiqiyə dair iki məqalə yazmağı, qurultayın materialları və H.Əlizadənin topladığı aşiq şeiri və dastanları ilə birlikdə nəşr etməyi tapşırırdı. H.Zeynallıya və digər tənqidçilərə aşiq yaradıcılığını tədqiq edib öyrənilməsini məsləhət gördü.

Qurultayı üçüncü günü aşıqların yaradıcılıq və ifaçılıq müsabiqəsi keçirildi. Aşığın telli sazı müsabiqədə klassik saz havaları ilə yanaşı, yeni pərdədə yeni xallar vururdu. Gəncədən gəlmiş Qıraqlə Kəsəmənli Aşiq Məhəmməd N.Nərimanova həsr etdiyi “Gəlirmi?” rədifli qoşmasını oxudu. Aşiq Mirzə isə Ələsgərin “Yaralandım yar əlindən” gəraylısını “Paşla köçdü” havasında ifa etdi. Müsabiqədə fərqlənən Aşiq Əsədə, Aşiq Mirzəyə, Aşiq Məhəmmədə (Gəncə), Aşiq İsmayıla (Zaqatala) və Aşiq İslama

pul mükafatı, qocaman aşıqlardan Hüseyn Bozalqanlı və Mirzə Bilala qiymətli hədiyyələr verilmişdir.

Qurultay aşiq yaradıcılığını dövrün, mühitin və çox mühüm bir tarixi hadisələrin vacib məsələlərinə doğru yönəltdi və aşiq poeziyasını daha çox ictimai-siyasi məzmun daşıyan lirika ilə zənginləşdirməyi tövsiyə etdi. Bu işdə şairlərin də öhdəsinə yeni vəzifələr düşdüyünü xatırlatdı və aşiq yaradıcılığı ilə müasir ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinin möhkəmləndirilməsini vacib saydı.

Aşıqların birinci qurultayında irəli sürülmüş qərar və təkliflərin əksəriyyəti sonralar həyata keçirildi. Aşiq yaradıcılığı həmişəlik radio verilişləri proqramına daxil edildi. Qurultayın gördüyü tədbirlərdən sonra aşiq yaradıcılığının, xalq ədəbiyyatının toplanması və nəşr olunması işi daha da canlandı.

Görkəmli ədəbiyyatşünas S.Mümtaz uzun illər topladığı şeirləri “El şairləri” (ikinci nəşri – 1934/1935) adı altında iki cildə çap etdirdi. 30-cu illərdə şifahi ədəbiyyatın toplanmasına meyil gücləndi. Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun ədəbiyyat şöbəsi respublikanın ayrı-ayrı rayonlarına ekspedisiyalar göndərdi, zəngin folklor nümunələri toplandı. L.Lopatinskiyin “Qafqaz folkloru” və A.Baqrinin redaktorluğu ilə çıxan 8 cildlik “Şifahi xalq ədəbiyyatı materialları” həmin ensiklopediyaların məhsuludur.

ÜZEYİR HACIBƏYOV AŞIQ SƏNƏTİ HAQQINDA

Böyük sənətkar Üzeyir Hacıbəyov öz yaradıcılığı boyu aşıq sənətini öyrənmiş, ona qayğı ilə yanaşmış, ədəbi dil yaradıcılığında ondan bir qida mənbəyi kimi istifadə etmiş, özü də yeri gəldikcə bu sənət haqqında bir sıra qiymətli fikirlər söyləmişdir. Onun “Aşıq” sözünün mənşəyi, aşıq sənətinin təsnifi, aşıq musiqisinin bölgüləri, bu sənətin hazırkı vəziyyəti və gələcəyi haqqındakı mülahizələri aşıq sənətinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Üzeyir Hacıbəyovun birinci aşıqlar qurultayındakı nitqi bu cəhətdən qiymətli mənbələrdən biridir. Müəllif həmin nitqində aşıq sözünün mənşəyini araşdırarkən həm məxəzlərə, həm də aşıq yaradıcılığının özünün tarixi inkişafından irəli gələn dəlillərə əsasən bir sıra qiymətli fikirlər söyləyir. O, göstərir ki, “aşiq” ərəb sözü olub, aşıq olmaq, sevmək, vurulmaq deməkdir. Əlbəttə, həmin aşıqlar bu gün aşıq sənəti adını daşıyan aşıqlar deyil, onlara şeir və musiqi “haqdan” verilmiş və özləri də haqq aşığı hesab edilirlər. Sonrakı aşıqlar onların adı ilə bağlı dastanlar yaratmış, musiqi bəstələmiş, şeirlər qoşmuş və xalq arasında geniş yaymışlar. Bugünkü aşıqlar aşıq adını bir peşə və ya sənət sahəsi kimi daşıyır, keçmiş aşıqların adını müqəddəs tutur, onların haqqında yaranmış əsərləri yaşadır və kəndbəkənd gəzərək, bu sənəti inkişaf etdirirlər.

Aşıq sənətinin müxtəlif dövrlərdəki taleyindən bəhs edən müəllif onun bugünkü mərhələsində dövlət tərəfindən xüsusi qayğı göstərilməsini dönə-dönə qeyd edirdi və eyni zamanda göstərirdi ki, Xalq Maarif Komissarlığı incəsənətin ayrı-ayrı sahələrinə böyük əhəmiyyət verdiyi halda, xalqın içərisində yetişib xalqın həyat və məişəti ilə daha çox bağlı olan aşıqlar unudulmuş, demək olar ki, yaddan çıxmışdır. Məhz buna görə də şəhər məişətində böyük şöhrət qazanmış və get-gedə kənd məişətində nüfuz edən sazəndələr (xanəndələr) aşıq sənətinin kənd əhalisi

arasındaki böyük şöhrətinə təsir edir və gələcəkdə onun zəifləməsinə səbəb olmaya bilməz.

Böyük bəstəkar qurultaydakı nitqində göstərirdi ki, aşıq sənəti daha xəlqi, daha kütləvidir. O, xalqın əhval-ruhiyyəsi ilə yaşayır. O, iqtisadi cəhətdən də zəhmətkeş xalq ilə bağlıdır. Aşıq sənəti xalqın özünün yaradıcılığıdır. Xalq yaradıcılığı isə heç bir texniki, metodiki kömək qəbul etmir. O, öz-özünə xalqın mədəni, iqtisadi-siyasi səviyyəsi ilə bərabər inkişaf edir. Bu, elə bir sənət sahəsidir ki, orada şairin də, yazıçının da, ədəbiyyatşünasın da, bəstəkarın da, xanəndənin də, rəqqasənin də istədiyi qədər götürə biləcəyi payı vardır. Deməli, aşıq sənəti çalmaq, oxumaq, oynamaq, söz qoşmaq, dastan və nağıl söyləmək kimi incəsənətin bir çox növlərini özündə birləşdirən zəngin sənət sahəsidir. Böyük bəstəkar məhz buna görə də sonralar qeyd etdiyi kimi milli musiqinin və özünün əsasını qoyduğu Azərbaycan opera sənətinin geniş kütlə tərəfindən sevilməsinin səbəblərini xalq yaradıcılığından və aşıq sənətindən istifadə olunmasında görürdü.

Ü.Hacıbəyov 1926-cı ildə “Maarif və Mədəniyyət” jurnalının 1-ci nömrəsində nəşr etdirdiyi “Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə bir nəzər” adlı məqaləsində aşıq sənətində ifaçılıq üsulunun təsnifini vermişdir. Həmin təsnifləşdirməni birinci aşıqlar qurultayındakı çıxışında bir qədər də işləyib təkmilləşdirmişdir.

Eyni təsnifləşdirməni bəstəkar Azərbaycan xalq musiqisində də aparmışdır.

Ü.Hacıbəyov aşıq musiqisini iki kateqoriyaya bölür: epik və lirik. “Kərəmi”, “Koroğlu” və başqa epik musiqi növləri dastanın qəhrəmanının adı ilə bağlı olur və oradakı şeir parçaları həmin musiqi havasında oxunur. Aşıq musiqisinin ikinci kateqoriyası ayrı-ayrı şeir janrlarının adı ilə bağlı olub, onun oxunmasında istifadə olunur (dübeyt, müxəmməs, təcnis və s.).

Üzeyir Hacıbəyov qurultaydakı çıxışında klassik aşıq irsini öyrənmək, müasir aşıq sənətini canlandırmaq və yüksək mədə-

niyyətli incəsənət sahəsinə qaldırmaq üçün bir sıra tədbirlər irəli sürürdü. Onlardan əsasən aşağıdakıları göstərmək olar:

1) Qurultay ictimai, siyasi və iqtisadi cəhətdən aşıqlara kömək etməli, onları yazıçılar ittifaqı üzvlüyünə qəbul etməli, yaradıcılığa ruhlandırılmalı, xalq yaradıcılığının əsas nümayəndələri kimi istedad və qabiliyyətlərinə qiymət verməlidir.

2) Aşıq musiqisi digər incəsənət növləri kimi həmişəlik radiokonsertə daxil olmalı, saz ilə tar bir dinməlidir.

3) Aşıq sənətinin ictimai-siyasi əhəmiyyəti, elmi cəhəti, etnoqrafik xüsusiyyəti öyrənilməli, bir elm sahəsi kimi tədqiq edilməlidir.

4) Nəhayət, qurultay mədəni irsimiz içərisində musiqi mədəniyyətimizin yeni bir sahəsinə, onun ictimai, iqtisadi, tarixi-mədəni əhəmiyyətini qiymətləndirməlidir.

Böyük sənətkarın 1938-ci ildə ikinci aşıqlar qurultayında etdiyi məruzəsi aşıq sənətinin nəzəri məsələlərinə dair çox qiymətli elmi mənbələrdəndir. O, məruzəsində “aşiq sənəti xalq musiqi yaradıcılığı işində bu gün böyük rol oynamalıdır”, “aşiq sənəti ən yüksək dərəcəyə qalxmaq qabiliyyətinə malikdir”, “aşiq sənətinin kompozitorlara təsiri”, “aşiq sazının pərdələri” kimi mühüm problemlərin öyrənilməsini qarşıya qoyurdu.

Ü.Hacıbəyov xalq musiqisindən istifadə etdiyi kimi, özü yazdığı səhnə əsərlərinin də mövzusunun aşıq yaradıcılığından, xalq ədəbiyyatından götürmüşdür. “Leyli və Məcnun”, “Şeyx Sənan”, “Rüstəm və Zöhrab”, “Şah Abbas və Xurşud banu”, “Əsli və Kərəm”, “Harun və Leyla” Azərbaycanın və Şərqi klassik ədəbiyyatından, xalqın şifahi yaradıcılığından, nağıl və dastanlarından alınmışdır. Bu obrazlar və süjetlər xalqın yaradıcılıq süzgəcindən keçmiş, Şərqi böyük klassiklərinin ecazkar qələmində işlənmiş, bəşəriyyətin əbədi əsərlərinə çevrilmişdir. Ü.Hacıbəyov isə onları bir daha olduğu kimi səhnədə canlandırmaq məqsədi ilə deyil, səhnənin tələblərinə uyğunlaşdırmış, hadisələri daha da dramatikləşdirmiş, obrazların dünyagörüşünü,

zəmanəyə münasibətini yenidən işləmiş, onların düşüncələrinə yeni ictimai don geydirmişdir.

Ü.Hacıbəyov, mövzunu xalq arasında daha çox yayılmış və ən dərin dramatik konfliktə malik olan “Əsli və Kərəm” dastanından aldığı eyni adlı operası istər musiqi, istərsə bədii təsvir vasitələri, ifadə tərzini etibarilə həm Azərbaycan dastanı, həm də xalqın bədii yaradıcılığı ilə bəhrələnmişdir. “Əsli və Kərəm” dastanının Gəncə və İsfahan adı ilə bağlı olan iki variantı daha məşhurdur. Müəllif İsfahan variantından istifadə etmişdir. Bu qolu seçməkdə görünür əhvalatların daha dramatik olması, qəhrəmanın daha ağır iztirablar keçirməsi, hadisələrin Azərbaycan ərazisindən xaricə düşməsi kimi üstünlüklər ona daha geniş imkanlar vermişdir.

Böyük bəstəkar “Şah Abbas və Xurşud banu” operasının süjetini xalq nağılından götürmüş, müəllifə daha çox şöhrət qazandıran “Koroğlu” operasında isə aşiq musiqisindən geniş istifadə etmişdir. Bəstəkarın özünün qeyd etdiyi kimi “Koroğlu” operasının bu qədər sevilməsinin səbəbi xalq təfəkkürü və xalq ruhu ilə bağlı olmasındadır.

Ü.Hacıbəyovun aşiq sənəti haqqında olan elmi, nəzəri görüşlərinin azəri musiqi mədəniyyətinin və şifahi xalq ədəbiyyatının öyrənilməsində böyük əhəmiyyəti vardır.

AŞIQLARIN II QURULTAYI

I qurultaydan sonra aşığı sənətinin öyrənilməsi və tədqiqi sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirildi, aşığı poeziyası və musiqisi daha da inkişaf etdi, yeni şeirlər, dastanlar qoşuldu, təzə havalar yarandı. Qurultay xalqın şifahi söz sənətinin toplanması və nəşrini də sürətləndirdi. Bu illərdə H.Əlizadə ciddi işlər görmüşdür. O, Azərbaycanın demək olar ki, bütün kəndlərini başdan-başa gəzib dolanmış, şifahi xalq ədəbiyyatının biliciləri ilə görüşmüş, dildə, ağızda dolaşan aşığı və xalq şeiri nümunələrini toplamış və bu materiallar əsasında 25-ə qədər kitab çap etdirmişdir. Onun 2 cilddə “Aşıqlar” kitabını, “Koroğlu” eposunu, “Aşığı Ələsgər” (1934, 1935, 1937) şeirlər məcmuəsini nəşr etdirməsi böyük ədəbi hadisə idi.

30-cu illərdə aşığı sənəti inkişaf etmiş Azərbaycan rayonlarında aşığılar konfransı keçirilmiş, bu sənətin öyrənilməsi sahəsində müvafiq tədbirlər görülmüşdür. 1935-ci il martın 12-də Naxçıvanda şairlərlə birlikdə el aşığılarının keçirilmiş konfransı diqqəti xüsusilə cəlb edir. 50-dən çox aşığı, el şairi, nağıl və dastan söyləyənlər, eyni zamanda xalq incəsənəti ustaları iştirak edən həmin məclisdə el sənətkarlarını müəyyən bir təşkilat ətrafında birləşdirmək, onların vasitəsilə xalq yaradıcılığını və el aşığılarının şeirlərini toplamaq kimi mühüm məsələlər müzakirə edilmişdir. Konfransda “Aşıqlar İttifaqı” yaradılmış və ittifaqın idarə heyətinə Naxçıvanın tanınmış aşığılarından Aşığı Əzim, Aşığı Sultan, Aşığı Dədə Kişi, Aşığı Fətulla və b. üzv seçilmişdir.

1935-ci ildən sonra aşığı sənətinə olan maraq daha da artmışdır. Aşıqlar şairlərlə bərabər mətbuat səhifələrində tez-tez çıxış edir, yeni məzmunlu şeirlərilə günün aktual məsələlərinə cavab verməyə çalışırdılar.

Ayrı-ayrı rayonlarda yaradılmış aşığılar dəstəsi kənd mədəniyyət saraylarında oxuyur, müsabiqələr keçirirdi. Onlar vaxtaşırı Bakıya qastrola çağırılır, Dövlət Filarmoniyasında, mədəniyyət evlərində, müxtəlif dünyagörüşə, zövqə, bilik səviyyəsinə

malik olan şəhər əhalisi qarşısında çıxış edir, haqlı olaraq sevilir və onların hörmətini qazanırdılar.

Həmin illərdə görkəmli aşıqların şairlərlə görüşləri keçirilir və yaradıcı aşıqların Yazıçılar İttifaqına üzv qəbul edilməsi məsələləri müzakirə olunurdu. 1937-ci il noyabrın 13-də Yazıçılar İttifaqının ümumi iclasında dövrün tələbləri ilə daha çox ayaqlaşa bilən yaradıcı aşıqlardan Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, Aşıq Əsəd, Aşıq Mirzə, Aşıq Nəcəf və Aşıq İslam Yazıçılar İttifaqı sıralarına qəbul edilmişdilər. Yığıncaqda aşıqların ittifaqla əlaqələrini möhkəmlətmək üçün Yazıçılar İttifaqının nəzdində “Aşıqlar sek-siyası” təşkil edilməsi məsələsi də müzakirə olunmuşdur.

I aşıqlar qurultayından sonrakı 10 il ərzində aşıq sənəti böyük bir inkişaf yolu keçmişdi. O, təkcə respublikamızda deyil, Ümumittifaq miqyasında böyük dövlət əhəmiyyəti olan ictimai-siyasi və ədəbi-bədii məclislərdə görkəmli incəsənət ustaları ilə birlikdə çıxış edir, tamaşaçıların alqışlarını qazanırdı.

Bütün bunlara nəzər salmaq, görülən işlərdəki qüsurları düzəltmək, gələcəkdə bu xalq sənətkarlarının qarşısında duran vəzifələri müəyyənləşdirmək və daha mühüm məsələlər qaldırmaq üçün 1938-ci il martın 12-də Azərbaycan aşıqlarının II qurultayı açıldı. Qurultayda yazıçı M.İbrahimov aşıq sənətinin keçdiyi tarixi inkişaf yolları, hazırkı vəziyyəti və qarşıda duran vəzifələr haqqında məruzə etdi.

Böyük bəstəkar Ü.Hacıbəyov Azərbaycan xalq musiqisinin nəzəri məsələlərindən danışdı. O dedi: “Mən “Koroğlu” operası üçün aşıqların mahnılarından çox istifadə etmişəm. Onların zəngin repertuar fondu, dillərinin sadəliyi və şirinliyi, xalq melodiyalarının zənginliyi gənc kompozitorlar üçün tükənməz xəzinədir”. Bülbül öz çıxışında aşıq və xanəndə sənətlərindəki köklü yaxınlıq haqqında öz mülahizələrini söylədi. “... Onların hər bir sözü, hər bir musiqi ifadəsi aşığın hiss və düşüncələrinin bilavasitə ifadələrinin təzahürüdür. Aşıqların yaradıcılığında böyük sənətkarların daim bəhs etdiyi nəğmə müxtəlifliyi, emosiya zən-

ginliyi, incə və zərif vokal sənətkarlığının qüvvət və parlaqlığını görmək olar.

Qurultayda şair O.Sarıvəllinin çıxışı müasir aşıq poeziyasının hazırkı vəziyyətinə, M.Arifin və H.Əlizadənin çıxışları isə aşıq yaradıcılığının toplanması və nəşri məsələlərinə həsr edilmişdir.

Qurultayda aşıq sənətinin bir sıra məsələləri haqqında geniş mübahisələr olmuş və həmin mübahisələrdə 47 nəfər iştirak etmişdir. Çıxış edənlər qazanılmış müvəffəqiyyətlərlə yanaşı, indiyə qədər toplanmış xalq dastanlarının və aşıq şeirlərinin vaxtında nəşr edilməməsini, aşıqların özlərinin geniş fəaliyyət göstərmələrinə lazımı imkanlar yaradılmamasını kəskin tənqid etdilər.

II qurultay yazıçılar ittifaqı yanında ayrıca aşıqlar böləsi yaratmağı lazım bildi. Bölmə aşıqlar üçün yaradıcılıq məsləhətləri təşkil etməli, öz rayon filialları vasitəsilə aşıqlar arasında musiqi və əlifba savadsızlığını aradan qaldırmaq üçün çalışmalı, geniş siyasi tərbiyə işi aparmalı idi.

Bu dövr aşıq ədəbiyyatında kənd həyatı daha geniş təsvir və tərənnüm edilmişdir. Əlbəttə, kənddə yaşayan el aşıqlarının bu mövzudan geniş bəhs etmələri təbii və səciyyəvi idi. Kəndlə şəhər arasında əlaqələrin genişlənməsi, onların bu və ya digər cəhətdən bir-birilərinə yaxınlaşması, xüsusilə, kəndin mədəni quruculuğunda şəhərlərimizin mühüm rol oynaması onların həm də aşıq poeziyasında təsvir və tərənnüm edilməsinə səbəb olmuşdur.

1938-1940-cı illərdə Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti dekadaları 20 ildə respublikada ədəbiyyat, incəsənət və xalq yaradıcılığı sahəsində əldə edilən misilsiz nailiyyətləri nümayiş etdirirdi.

Dekadada ədəbiyyat və incəsənət ustaları ilə yanaşı, xalqın görkəmli saz və söz ustalarından Aşıq Əsəd, Aşıq Nabat, Aşıq Teymur, Aşıq Mirzə, Aşıq Məhəmməd, Aşıq İslam və b. da iştirak etmiş, öz sazı və sözü ilə çıxış edib tamaşaçıların hörmətini qazanmışlar. Dekadadakı böyük müvəffəqiyyətlərinə görə qədim sənəti yaşadanlar haqqında “Pravda”, “İzvestiya”, “Ve-

çernaya Moskva”, “Literatirnaya qazeta” və digər mərkəzi mətbuat səhifələrində çox qiymətli fikirlər söylənmişdir.

Bu dövrdə aşığılarımız ölkəmizin kənd və şəhərlərini böyük ruh yüksəkliyi ilə təsvir edirdilər. Aşığı Şəmşirin, Fətullanın, Nəcəfin, Həsənin, Qəşəmin Bakı haqqında yazdıqları şeirlərdə şəhərin görkəmi, qədim binaları, tarixi sarayları, ucsuz-bucaqsız bağları ilə yanaşı, zavodları, fabrikləri, neft buruqları da vəsf edilmişdir.

1930-40-cı illərdə folklorşünaslığın nəzəri məsələlərinə, xüsusən aşığı yaradıcılığının tədqiqinə dair mühüm addımlar atılmış və xeyli iş görülmüşdür. Folklorşünaslarla yanaşı, ədəbi tənqid sahəsində çalışan yazıçılar da aşığı ədəbiyyatının bu və ya digər məsələlərinə aid tənqidi məqalələr yazır, onun öyrənilməsi və nəzəri məsələləri haqqında fikir söyləyirdilər. Həmçinin el ədəbiyyatının qədim nümunələri, aşığı yaradıcılığının klassik nümayəndələri, onların yaratdıqları abidə və dastanları tədqiq edib öyrəndilər. Bu sahədə xüsusilə fərqlənən yazıçı Yusif Vəzir Çəmənzmənlili 30-cu illərin əvvəllərində universitetin Şərq fakültəsində bir neçə il şifahi xalq ədəbiyyatının elmi tədqiqi məsələlərinə dair topladığı materiallardan mühazirə oxumuş, “Xalq ədəbiyyatının təhlili”, “Folklor yolunda” və b. məqalələrində hər hansı bir xalqın keçdiyi inkişaf yolunun öyrənilməsində folklorun oynadığı rolu və onun əhəmiyyətini elmi dəlillərlə əsaslandırmağa çalışmışdır.

Bu dövrdə keçən əsrin birinci yarısından Avropa ölkələrinə bəlli olan “Kitabi Dədə Qorqud” (B., 1939, çapa hazırlayanı H.Araslı) və “Koroğlu” (B., 1941, toplayanı H.Əlizadə) eposlarının ilk dəfə nəşr olunması mühüm hadisə idi.

Beləliklə, inqilabdan sonra istər klassik, istərsə də sovet dövrü aşığı yaradıcılığının tədqiqi, saz, söz ustalarının sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə bağlı elmi və nəzəri məsələlərin öyrənilməsi Azərbaycan ədəbiyyatının böyük bir budağı kimi onun çiçəklənib inkişaf etməsinə səbəb oldu.

II qurultaydan sonra aşiq ədəbiyyatının elmi surətdə öyrənilməsinə dair daha mühüm addımlar atılmışdı. Əlbəttə, İkinci Dünya müharibəsinin başlanması respublikada ədəbi təşkilatların aşiq sənətinə qayğı xarakterli bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsinə mane oldu. Ədəbiyyat və incəsənətin bu və ya başqa sahələri ilə yanaşı, aşıqların da repertuarı dəyişdi. Lirik və aşıqanə nəğmələrin yerini Koroğlunun, Qaçaq Nəbinin qəhrəmanlıqları ilə dolu əzəmətli mahnılar əvəz etdi.

Müharibə illərində gənc aşıqlar silah götürüb cəbhədə vuruşur, qocaman aşıqlar isə dəstələrə bölünüb döyüşçülər qarşısında, hərbi xəstəxanalarda, arxa cəbhədə konsertlər verir, xalq mübarizəyə ruhlandırır dılar.

Müharibədən sonra aşiq ədəbiyyatının öyrənilməsi daha da sürətlənmiş, tədqiqat işi daha da genişlənmiş, folklorşünaslarla yanaşı, yazıçı və ədəbiyyatşünaslar da şifahi xalq ədəbiyyatı, aşiq yaradıcılığı haqqında bir sıra əsərlər yazmış, folklorumuzun ideya istiqamətinə, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə dair qiymətli fikirlər söyləmişlər. S.Vurgun, M.İbrahimov, H.Mehdi, O.Sarıvəlli, H.Araslı, F.Qasımzadə, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Sultanlı, M.Rəfili, M.Cəfər, C.Xəndan, M.H.Təhmasib, M.Seyidov, F.Fərhadov, Ə.Axundov və b. el ədəbiyyatının, aşiq sənətinin qədim və müasir dövrünə, sənətkarlıq məsələlərinə aid təqdirəlayiq, maraqlı mülahizələr irəli sürmüşlər.

AŞIQLARIN III QURULTAYI

1961-ci ilin apreliyində Azərbaycan aşıqlarının III qurultayı çağırıldı. Aşıq sənətinin ayrı-ayrı janrlarının inkişafı, klassik aşıq məktəbinin öyrənilməsi və müasir aşıq yaradıcılığının bu zəmin üzərində inkişafı, bugünkü həyatımızın aşıq ədəbiyyatında bədii əksi, xüsusən mövzusu müasir əmək qəhrəmanlarının həyatından alınmış dastanların yaradılması kimi məsələlər III aşıqlar qurultayının diqqət mərkəzində dururdu.

Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov qurultaydakı məruzəsində aşıq sənətinin xalqın zəngin həyatı və şifahi yaradıcılıq qaynaqlarından bəhrələndiyini qeyd edir və göstərirdi ki, “aşıq sənətinin mahiyyəti, böyük mənası və xüsusiyyəti” həmişə xalq həyatı ilə, xalqın arzu və istəkləri ilə ayrılmaz surətdə bağlı olmasında, xalqın sevincini, arzularını və mübarizəsini daim əks etdirməsidir.

Müasir aşıq sənətinin ideya-bədii səviyyəsindən və sənətkarlıq məsələlərindən danışan H.Araslı onun qədim aşıq sənətinin gözəl ənənələri zəminindəki inkişafından ətraflı bəhs etdi. Məruzəçinin qeyd etdiyi kimi, bəzi aşıqlar köhnəlmiş formalardan sui-istifadə edir, “şampandan yaxalarını qurtara bilmirlər”.

Folklorşünas M.H.Təhmasibin məruzəsində inqilabdan sonrakı aşıq ədəbiyyatının inkişaf mərhələləri nəzərdən keçirilir. Sovet hakimiyyəti illərində xalqın həyat və məişətindəki yeniliklərin aşıq yaradıcılığında əksi təhlil edilir və ümumiləşdirilirdi.

Məruzəsini aşıqların musiqi yaradıcılığına həsr edən böyük müğənni Bülbül Azərbaycan musiqisinin inkişafında aşıq musiqisinin oynadığı mühüm rolunu qiymətləndirir, onun bəstəkarlarımız üçün tükənməz ilham mənbəyi olduğunu göstərirdi.

Şairlərdən Osman Sarıvəlli, Rəsul Rza, Məmməd Rahim, aşıqlardan Hüseyn Cavan, Nabat Cavadova, İslam Yusifov, Məhəmməd Qəhrəman oğlu, el şairləri Sövdalı Həsən, Pərvanə Həsən və b. öz çıxışlarında müasir aşıq ədəbiyyatının müvəffəqiyyətləri ilə yanaşı, onların sənətkarlıqlarında olan nöqsanları da

göstərir və ciddi tənqid edirdilər. I və II aşıqlar qurultayında olduğu kimi yenə də aşıq sənətində olan iki istiqamət təhlil edilir, bir tərəfdən aşıq şeiri və musiqisinin məzmun və forma xüsusiyyətləri, digər tərəfdən klassik ənənələrə münasibət cəhətdən hər iki qol bir-birindən fərqlənirdi. Qurultay hər iki istiqamətə mənsub olan aşıqların həm müsbət, həm mənfi cəhətlərini göstərdi və bir sıra qiymətli tədbirlərin həyata keçirilməsini vacib saydı.

III aşıqlar qurultayı aşıq sənəti tarixində əlamətdar bir hadisə kimi qiymətləndirildi.

Bu qurultaydan sonra aşıq sənətində yeni canlanma və dönüş yarandı. Xalqın saz, söz sənətkarlarına ədəbi-ictimai təşkilatların maraq və meyli gücləndi. Respublika mədəniyyət nazirliyi və yerli mədəniyyət şöbələri aşıqların mədəni-kütləvi tədbirlərdə və festivallarda yaxından iştirakı üçün yeni-yeni tədbirlər hazırlandı. El sənətinin təşəkkül tapdığı rayonlarda aşıqlar ansambları təkmilləşdirildi. Rayon mədəniyyət şöbələrinin nəzdində fəaliyyət göstərən aşıqlar dəstəsi klassik və müasir söz ustalarının əsərlərindən ibarət zəngin proqramlar hazırladılar. Rayonun və respublikanın mövsüm və məhsul bayramlarında, kütləvi şənliklərdə aşıqların ardıcıl çıxışları təşkil olunurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, bugünkü ənənəyə müvafiq olaraq sənətkarlığın üç növü: usad aşıq, şair-aşıq, ifaçı aşıq nəslə geniş və qızgın fəaliyyət göstərir. Göyçədə Ələsgər ənənəsini onun nəslə, şeyirdləri davam etdirdiyi kimi, bu gün də Ələsgərin nəvə və nəticələri, şeyirdlərinin şeyirdləri həm keçmiş irsi qoruyub yaşadır, həm də onu yeni yaradıcılıqla inkişaf etdirirlər. Bu məktəbdə İsmixan (Ələsgərin nəvəsi – Q.N.) kimi el şairi, Alqayıt kimi istedadlı saz ustaları aşıq şeirinin bütün şəkil və növlərində müasir ruhlu, incə mətləb ifadə edən əsərlər yazırlar. Aşıq Hacı isə (Nərimanlı kəndi) klassik aşıq yaradıcılığının nadir nümunələrini məharətlə ifa edir və şeyirdlərinə öyrədir.

Bu ənənə Şamaxıda, Tovuzda, Qazaxda, Kəlbəcərdə və Borçalıda davam edir. Kəlbəcərdə Əli Qurbanovun, Bəhmənin və Dəmirçi Abbasın timsalında saz şeiri, Qəmkeş Allahverdinin

timsalında sazla sözüün vəhdəti yeni keyfiyyətlərə malikdir. Tovuzda Pərvanə Həsən, Azaflı Mikayıl, Aşıq Əkbər, Aşıq İmran, Gədəbəydə İsfəndiyar, Zahiq Aslanoglu, Mirbəşirdə Aşıq Mehdi, Borçalıda Aşıq Kamandar, Hüseyn Saraclı, Sadaxlı Məhəmməd, Əhməd, Qaraqoyunluda Kərəm Bəkiroğlu, Bakıda gəncərdən Aşıq Aydın, Aşıq Əli, Aşıq Rəşid (Qasimov) və b. yaradıcı və ifaçı aşıq ənənəsini davam edirlər. Onlardan bəziləri respublika festivalının laureatı adına, beynəlxalq və Ümumittifaq festivallarının medallarına və diplomlarına layiq görülmüşlər.

Bu sənətkarların və el şairlərinin yaradıcılığında lirik şeir mühüm yer tutur. Burada bəzən klassik şeirin poetikasından gələn təşbehlər işlənsə də, məzmun və mündəricədə yenilik duyğuları diqqəti cəlb edir. Hətta telli saz ustaları yeni-yeni şeir şəkilləri yaratmağa meyil göstərirlər. Müasir aşıq şeiri ilk növbədə məclislərə yol tapır, ifaçı aşıqlar tərəfindən yayılır. Onların çox az qismi mətbuata – qəzet və jurnal səhifələrinə yol tapıb, çap olunurdu.

Bugünkü aşıqlarımızın dastan yaradıcılığında yenilik meyli, dövrümüze məxsus səciyyəvi elementlər görünməkdədir. Klassik dastanlarımıza xas olan məhəbbət, qəhrəmanlıq və ailə-məişət mövzuları yeni səpkidə, yeni boyalarla üzə çıxır. Dövrümüzün aşıqları məhəbbət mövzusu ilə əxlaqi-tərbiyəvi mövzuları çox zaman birləşdirərək həyatın, mühitin tələbləri ilə bağlayırlar; “Şəmşir və Sənuvər”, “Soltan və Qəndab”, “Bəhmən və Humay”, “Tarlaçı qız” (Həsən Pərvanə) kimi genişhəcmli dastanlarda klassik forma ilə müasir elementlər müvazi şəkildə qovuşur. Əlbəttə, bu dastanlarda məhəbbət yanğınlarından daha çox idrak, ağıl, həyatın tələbindən irəli gələn işgüzarlıq, nikbin əhvali-ruhiyyə və s. motivlər üstünlük təşkil edir. Pərvanə Həsənin “Tarlaçı qız” dastanında əməyin təsviri daha güclü təsir bağışlayır, klassik dastanlarımıza xas olan dərin məhəbbət hissi isə əsərdə nisbətən zəif və sönükdür. Lakin dastanın bir məziyyətini qeyd etmək lazımdır: o, tənisin çox müxtəlif formalarında bit-

kin, həm də nəsihətamiz mahnılar oxuyur. Ümumiyyətlə, dastandakı şeirlərin mühüm qismi müasir aşiq şeirimizin kamil nümunələri sayıla bilər.

Xatırlamaq lazımdır ki, xalq şairi Səməd Vurğunun vəfatından sonra onun həyatı ilə bağlı bəzi hadisələr aşıqlar tərəfindən dastanlaşdırılmağa başlanmışdır; “Vurğun və Aşiq Şəmşir”, “Vurğun və Dürrə”, “Vurğunun xəstələnməyi” və s. bu qəbiləndir. Əlbəttə, real həyatı faktlara əsaslanan bu hekayələrdə aşıqlar Səməd Vurğuna olan şairanə hissələrini ifadə etsələr də, bunlar hələ inkişaf mərhələsində olan dastan fraqmentləridir.

Bu gün yaranmaqda olan dastanlarımıza rəngarəng müasirlik donu geydirilsə də, ənənənin başlıca motivləri yaşayır və inkişaf edir. Bu baxımdan “Leyla və Məftun” dastanı xalq arasında, aşiq məclislərində böyük maraqla dinlənir. Burada müasir dastanlarımızın nikbin ruhuna bənzəməyən çılğınlıq, Məcnun, Kərəm yanğısına məxsus boyalar güclüdür. Dastan hələlik inkişaf mərhələsindədir. Maraqlı quruluşa malik, axıcı şeirlərlə zəngin olan “Leyla və Məftun” söyləməsi gələcəkdə böyük xalq dastanı olacağından xəbər verir.

Bu gün həm qocaman aşıqlarımızın – Hüseyn Cavan, Aşiq Əmrah, Hüseyn Saraçlı, Aşiq Avdı, Vəli Miskinli, Aşiq Humay, Aşiq Məhərrəm, Azafli Mikayıl, həm də onların şəyirdləri – hazıda el məclislərini rəvnəqləndirən Göyçədən Alqayıt və Aşiq Hacı, Borçalıdan Kamandar, Qazaxdan Aşiq Aslan, Ədalət, Yəhya, Tovuzdan Aşiq Əkbər, İmran, Mahmud, Ələsgər, Qəhrəman, Kəlbəcərdən Şair Əli Qurbanov, Qəmkeş və b. qədim və müasir mövzuda kiçik və geniş süjetli dastanlar yaratmışlar. Bu dastanların demək olar əksəriyyəti el məclislərində söylənilir, aşıqların şəxsi arxivlərində saxlanılır.

AŞIQLARIN IV QURULTAYI

Uzun fasilədən sonra 1984-cü ildə aşıqların IV qurultayı çağırıldı. Qurultaya bir neçə il əvvəl ciddi hazırlıq görülmüşdü. Aşıq sənətinin tarixinə dair Azərbaycan və rus dillərində monoqrafiya hazırlamaq, klassik aşıqlarımızdan on ustad-şair aşığın hər birinin bir çap vərəqi həcmində şeirlərini öz sözlə (iki ön söz – biri ümumən aşıq sənəti haqqında müxtəsər məlumat, o biri həmin sənətkarın yığcam tərcümeyi-halı) çap etmək nəzərdə tutuldu.

Qurultay ərəfəsində həmin kitablar aşiqsevərlərə çatdırıldı.

Qurultaya xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov sədrlik edirdi. Aşıqlar Birliyinin sədri şair Hüseyn Arif III qurultaydan sonrakı illərdə aşıq sənətinin inkişafı və hazırki durumu haqqında geniş məruzə etdi.

Üç gün davam edən qurultayda həm ədəbiyyat və mədəniyyət adamları, həm də aşıqlar çıxış etdilər.

Qurultay Azərbaycan Aşıqlar Birliyi Cəmiyyətini təsdiq etdi. Birliyə sədr Hüseyn Arif təsdiq olundu. Tanınmış aşıqlar birliyə üzv seçildilər.

Birliyin gələcək inkişafı üçün proqramı təsdiq olundu.

AŞIQLARIN V QURULTAYI

Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən 2008-ci ildə keçirilmişdir. Nazir Ə.Qarayev qurultayı açaraq qurultaya gələn nümayəndələri təbrik etdi və müstəqillik dövründə ölkəmizdə mədəni quruculuq haqqında müxtəsər məlumat verdi.

Qurultayın idarə heyəti seçildi. Xalq şairi Zəlimxan Yaqub idarə heyətinə sədr seçildi.

XX YÜZİLİN USTAD AŞIQLARI

SEVGİ MAHNILARI

Məhəbbət və gözəllik nəğməkarı olan aşıqlar ən əvvəl insan gözəlliyindən, insan kamalından ilham almış, onun ülvi duyğularını sazın və sözün qüdrəti ilə nəğmələrə çevirmişdir. Cəsarətlə demək olar ki, xalqla daha çox bağlı olan, xalq ruhunu daha təbii tərənnüm edən söz ustaları içərisində aşıqlar birinci xatırlanır. 1925-ci ildə «Kommunist» qəzeti «El ədəbiyyatımız toplaşdırılmalıdır» adlı məqalədə aşığın xalqla bağlılığından bəhs edərək yazırdı:

«...Belə bir şair mövzu aramamış, xərmən görmüş, kotan görmüş, gözəl bir qadın, min bir cocuq, at, öküz, inək, ilxı, sürü, yas-bayram, toy, qaçaq, quldur, qıtlıq, müharibə – bir sözlə, ətrafında hər nə görmüşsə, hansı bir mənzərədən, bir vəqədən mütəəssir olmuşsa, bəlkə də mahiyyətini düşünmədən, bəlkə də qeyd etdiyi məsələnin böyük bir siyasi-ictimai və i.a. əhəmiyyəti olduğunu sezmədən ona qarşı duyduğunu söyləmiş, özünün, elminin, xalqının başına gələn macəraları, sevinc və kədərləri, bunların xalqla, ya da onun həssas bir müməssili olan şairə duyurduğunu ifadə etdirmişdir».¹

Aşıq lirikası xalqın şifahi yaradıcılığı olan xalq zərb-məsəllərindən, nağıllarından, atalar sözündən, xalq nəğmələrindən, laylaldan, oxşamalardan, bayatlarından və s. qidalanmışdır. Çox zaman xalqın bayatlarını, xalq mahnılarını aşıq lirikasından ayırmaq olmur. Bəzən onlar bir-birinə elə qaynayıb-qarışır ki, hansının aşıq şeiri, hansının xalq şeiri olduğunu təyin etmək çətin olur.

Məlum olduğu kimi, istər Şərqi klassik söz ustalarının, istərsə Azərbaycan xalqının Xaqani, Nizami, Nəsim, Füzuli, Vidadi, Vaqif, Zakir kimi qüdrətli sənətkarların yaradıcılığı

¹ Xalq ədəbiyyatı həyatdan doğar. «Kommunist» qəzetinə əlavə səhifə. 1925, № 18.

aşıq şeirinə güclü təsir göstərmiş, onu zənginləşdirmişdir. İnsan məhəbbəti, insan gözəlliyi, insanın amalı və mənəvi qüdrəti xalq aşığının ilham mənbəyi olmuş, onu rıqqətə gətirmişdir. Buna görə də məhəbbət və gözəllik aşıqların həmişə müraciət etdiyi mövzu olmuşdur. Daha doğrusu, aşıq sənəti məhəbbət və gözəllik duyğularından yaranmışdır. Aşıq sənətinin mövzusu yalnız aşiqanə hissələrin bədii təsviri və tərənnümü ilə məhdudlaşmayıb, insan qəlbinin nəhayətsiz istəkləri, ulvi duyğuları duyğuları, hiss və həyəcanları, təbiətin əsrarəngiz gözəllikləri, bu gözəlliyin insanda doğurduğu əhval-ruhiyyələrlə zənginləşmiş və rayihələnmişdir.

Aşıq lirikasında məhəbbət və gözəllik mövzuları çox əlvan və rəngarəngdir. Həyat eşqi, sevgi hissələri, vətən və el məhəbbəti bu lirikanın ideya və bədii mənbəyi olduğu kimi, təbiətin də zəngin və rəngarəng gözəllikləri – dağ döşü, yaşıl çəmən, bulaq başı, sonalı göllər, kəklikli qayalar, qartallı dağlar, sünbüllü zəmilər, gah sakit, gah da coşğun axan çaylar, isti aran, sərin yaylaq, ümumiyyətlə, vətən torpağının bütün səfali mənzərəsi, gözəllikləri aşıq lirikasının mövzusu olmuş, sözün qüdrəti ilə tərif və tərənnüm edilmişdir.

Sevgi mahnılarında insanın həyat eşqi, mübarizə əzmi, hiss və duyğuları, əhval ruhiyyəsi, incə zövqü, təmiz və pak qəlb çırıntıları, müqəddəs arzuları, böyük inamı çox zaman təbiətin zəngin boyaları – baharı, yayı, qışı təbiəti əhatə edən bütün canlı və cansız varlıqlarla vəhdətdə götürülür və rəmzi mənalarla bir-birinə bağlanır.

İnsanlar arasında ünsiyyət yaradan, insanları bir-birinə bağlayan, bir-birinə yaxınlaşdıran məhəbbət olmuşdur. İnsan həmişə məhəbbətə ehtiyac duymuş, məhz bunun üçün də onun yaratdığı bədii söz sənətində məhəbbətin tərənnümünə heç bir boya əsirgəməmişdir. Həm də bu boya yalnız aşıq və məşuqənin birinin digərinə olan sevgi hissələrini deyil, insanların bir-birinə olan ümumi bəşəri duyğularını – nəcib və təmiz hissələrini, həyat eşqini, yaratmaq, yaşatmaq əzmini bəzəmişdir. Buna görə də istər şifahi xalq ədəbiyyatının, istərsə də

onun rişələri üzərində qol açıb inkişaf edən yazılı ədəbiyyatın ölməz abidələri məhəbbətə həsr olunmuşdur.

Şifahi xalq ədəbiyyatının əbədi mövzularından biri məhəbbət olmuş, nağıllarda, dastanlarda, atalar sözü və zərb-məsəllərdə, bayatılarda, xalq mahnılarında məhəbbət ən incə və ülvi duyğularla ifadə olunmuşdur.

Klassik aşiq ədəbiyyatında məhəbbət mövzusu zəngin və müxtəlif ənənələrlə bağlıdır. Aşiq yaradıcılığının ölməz nümunələri olan «Əsli-Kərəm», «Qurbani», «Abbas-Gülgəz», «Aşiq Qərib», «Məsum-Diləfruz», «Əmrah», «Tahir-Zöhrə» və bu kimi yüzlərlə dastanların məğzində insanın məhəbbət, nəcib hissləri, arzu və istəkləri durur. «Əsli-Kərəm» dastanında məhəbbət cəmiyyəti parçalayıb məngənəyə salan dinlə qarşılaşır və ona mənəvi cəhətdən qalib gəlir. Məhəbbət «Qurbani», «Abbas-Gülgəz» dastanlarında qılınca, «Aşiq Qərib» dastanında isə pula, digər tərəfdən heç bir şeylə hesablaşmayan vaxta, – «Üç aylıq yolları üç gündə gəldim» - deyə vaxta qalib gəlir. Bu dastanlarda xalq məhəbbəti iki aşıqın bir-birinə qovuşdurması ilə məhdudlaşdırmayıb, öz həyat və mübarizə yollarında ondan mənəvi bir silah kimi istifadə etmişdir.

Koroğlunun ilk intiqam hissləri dəlilərin və xanımların qarşılıqlı məhəbbəti ilə böyük mübarizə meyllərinə çevrilir. Xotkarlar, xanlar və paşalara qarşı aparılan bu mübarizələrdə onların qızları məhəbbət naminə Koroğlunun arxasında dayanırlar. Qaçaq Nəbinin döyüşlərində Həcərin məhəbbəti və qəhrəmanlığı müstəsna rol oynamışdır.

Bütün bu bədii sənət nümunələri göstərir ki, insan sevdikdə həyat onun üçün daha mənalı və gözəl olur, həyata daha nikbin nəzərlərlə baxır. H.Arslı klassik aşıqlarımızın aşıqanə lirikasından bəhs edərkən yazır: «Orta əsr vətəndaşları azadlıq uğrunda apardıqları mübarizənin ilk pilləsində mənəvi azadlığı könül aləmində, məhəbbət aləmində, bərabərlik tələblərini məhəbbət mövzusunda əbədləşdirmişdir».¹

¹ H.Arslı. Aşıqlar. Müqəddimə. Bakı, 1957, s.5.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir aşiq lirikasında daha çox real boyalar, həyata bağlılıq, ümumiyyətlə, yeni ruh, yeni ahəng özünü göstərir. Müasir aşığın poetik tematikası öz müasirliyi ilə daha çox nəzəri cəlb edir. Müasir aşığın lirik qəhrəmanı mənəvi sıxıntıdan uzaq, azad və xoşbəxt Azərbaycan gözəlidir. Müasir cəmiyyət bu qadına sərbəstlik vermişdir. Azadlığa çıxan bu qadın aşığın məclislərində kişilərlə yanaşı oturub ona qulaq asır.

Müstəqillik dövründə aşıqların vəsf etdiyi gözəl göylərin mələkləri deyil, yerin övladı, el məclislərinin bəzəyi, sazın oynaq havaları ilə süzən el qızlarıdır. Bu cəhətdən Bozalqanlı Aşiq Hüseynin yaradıcılığı xüsusilə səciyyəvidir. Aşiq Hüseyn-də gördüyümüz bu xüsusiyyət XX əsrin sənətkar aşıqlarından Usta Abdullanın, Aşiq Musanın, Aşiq Əsədin, Aşiq Bəhmənin, Aşiq Sadıqın və nisbətən gənc aşıqların yaradıcılığında yaranan yeni məzmunlu məhəbbət nəğmələrinin mərkəzində də iki əsas obraz dayanır: Aşiq və məşuqə. Bu şeirlərdə adətən aşiq məşuqəyə müraciət edir, öz sevgisini, qəlbinin çırpıntılarını, hiss və həyəcanlarını, istək və arzularını, səmimi və saf duyğularını ifadə edir. Bu nikbin əhval-ruhiyyə Bozalqanlı Aşiq Hüseynin nəğmələrində daha aydın hiss olunur:

Gah ləzzətin şəhdi-şəkər dad olur,
Gah da qəlbin dönür bizdən yad olur,
Deyirsən, gülürsən könlüm şad olur,
Ağladırısan tez dübarə sən məni.¹

Aşiq öz sevgilisini təbiətin azad qoynunda, Azərbaycan torpağının mənzərəli guşələrində, Kürün sahilində, sərin yaylaqlarda, bulaq başında onunla üz-üzə danışan, deyib-gülən görmək istəyir:

Meşə maralısan, çəmən ceyranı,
Gəzən yoxdur bu oylağı, Gülüstan!
Göllərdə bəslənən yaşılbaş sona
Məskənindir Kür qırağı, Gülüstan!

¹ Aşiq Hüseyn. Bakı,....., s.9.

Hüseynin sevdiyi gözəl öz aşiqindən yaşınan, qaçıb gizlə-nən utancaq deyildir. O, aşıqla daim bir yerdə olan, deyən-gü-lən, güzgü qabağında özünə ziynət verən, züflərini hörən, bar-mağında üzük, boynunda həmayıl, qolunda bilərzik, gözəl-liyində, geyimində qüsuru olmayan Azərbaycan qızıdır. Bura-da Hüseynin gözəli Vaqifin gözəli ilə eyniləşir. Vaqif liri-kasının aşiq lirikasına olan güclü təsiri özünü aydın göstərir.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Tovuz və Qazax aşıqlarına Vaqif təsiri nə qədər güclü olmuşdursa, Göyçə aşıqları XVIII – XIX əsrlərdə Göyçədə yetişən görkəmli aşıq-ların təsiri altında inkişaf etmişdir. Şair Məmmədhüseyn, Aşıq Musa, Aşıq Alı, Şişqayalı Aydın, xüsusən Ələsgər kimi ustadların yetişdirdiyi Zodlu Abdulla, İman, Bəhmən, Nəcəf kimi aşıqlar aşıqanə gözəlləmələrində gözəlin zahiri keyfiy-yətlərindən daha çox daxili aləmini, vəfa və etibarını tərən-nüm etmişlər. Bu sənətkarlarda eyni zamanda şikayət əhval-ruhiyyəsi nisbətən bariz ifadə olunmuşdur. İmanın lirikasın-da hüzn, həsrət və kədər motivləri daha qabarıq təsvir olun-muşdur:

Gərmiş hərlənəydi, çərx dolanaydı,
Gedib bir də yar oylağı görəydim.
Car olur hər zaman dağlar başından
Gösər kimi var bulağı görəydim.

Bir xalq əfsanəsində deyilir: Leyli və Məcnun bulaq ba-şında görüşməyə vədə verirlər. Məcnun bulaq başında əyləşib düz bir il sərəsər Leylinin yolunu gözləyir, quşlar başında yu-va qurur, Leylidən xəbər gəlmir... İman bu əfsanəni bircə bənddə ifadə etmişdir:

Aman, aman sevgi necə şirindir,
Məcnun Leyli deyib bulağı gözlər.
Leyli vədə verib gəlləm deməyə,
Bir ildir sərbəsər bu dağı gözlər.

Abdulla lirikasında da həsrət, giley-güzar, xəstə-hal, eşq firqəti kimi intizar motivləri müəyyən kök salmışdır. Sevgisi onu ağladır, elindən, obasından sürgün etdirir, öz əli ilə yarın

sinəsinə dağ çəkdirir. Bülbül güldən ötrü ölür, gülün ləzzətini isə xar çəkir, buna görə də eşqin fərağından yanan aşiq dağlardan qar diləyir:

Aşiq, nə yar deyib fəğan edirsən,
Titrəyir ağızımda yar dilim-dilim.
Baş yastıqda, gözü yolda qalmışam,
İstəyir dağlardan qar dilim-dilim.

Eşqin firqətindən bəlkə çaşmışam,
Dərd əlindən başım alıb qaçmışam,
Sənin həsrətindən xəstə düşmüşəm.
İstəyir köksündən nar dilim-dilim.

Heç bilmirəm nə xəyala dalıbsan,
Haxdan düşüb ixtiyarım alıbsan,
Yazıq Abdullanı gözdən salıbsan,
Al xəncəri məni yar dilim-dilim.

Aşiq lirikasında hüzn-kədər motivlərinin yaranmasının səbəbi eyni zamanda məhəbbətin birtərəfli olması ilə də izah olunmalıdır. Yəni təkə aşiqin sevməsi şərt deyildir. Məşuqənin də sevib-sevməməsi mühüm rol oynayır. Buradan göründüyü kimi məhəbbət qarşılıqlı ünsiyyətdən doğmalıdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, böyük Azərbaycan alimi A. Bakıxanov eşqi insan təbiətinin başlıca xüsusiyyəti kimi göstərir və yazır ki, eşqsiz heç bir insan ola bilməz, ancaq bunların dərəcələri var; Birinci meyl ünsiyyətin ən yüksək dərəcəsidir. Bakıxanova görə məhəbbətin ən yüksək dərəcəsi olan eşq hisslər vasitəsilə həm qafil, həm də ayıq ola bilər. İşin başlanğıcında eşqimizin kimə olduğunu və ondan nə əldə edəcəyimizi düşünməliyik. O, əqlə batan və məqbul olarsa, eyni xoşbəxtlikdir.¹

Buna görə də aşıqlar məhəbbətin həmişə qarşılıqlı olmasını arzu etmiş, məşuqələrindən həmişə vəfa və etibar gözlə-

¹ Bax: H. Hüseyinov. A. Bakıxanovun əxlaq nəzəriyyəsi // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1947, № 4, .104 – 105.

mişlər. Vəfa və etibar olmayan yerdə əbədi məhəbbət də ola bilməz. Bozalqanlı Hüseyn «Olur» rədifli gözəlləməsində deyir:

İki sevgi bir-birini sevəndə,
Ortalıqda şirin məhəbbət olur.
Bir-birinə nazi-qəmzə satanda
Oynaşib gülüşmək, ixtilat olur.¹

İnsanı ucaldan, onu həyata bağlayan, yaşamağa sövq edən, onda ən ülvî duyğular oyadan qarşılıqlı məhəbbət və etibardır. Bu, eyni zamanda yalnız iki gəncin ünsiyyətindən irəli gələn hiss deyil, onların təmsalında insanları bir-birinə bağlayan ümumbəşəri keyfiyyətdir. İstər sevgi, istərsə digər qarşılıqlı münasibətlər həmişə insanda nikbin ruh, sağlam düşüncə, xoş təəssürat doğurur. Bu isə həyatı sevmək və əsil yaşamaq deməkdir. Bozalqanlı Hüseyn həmin qoşmanı belə tamamlayır:

Hüseyn deyər usanmaram mən haşa,
Gözüm görə, qəlbim qəlbə sarışa!
İki həsrət bir-birinə qovuşa
Kəbədən şöhrətli ziyarət olur.

Aşiq sevgililərin görüşünü, islam dünyasında ən müqəddəs hesab edilən Kəbə ziyarətindən daha üstün tutmuşdur.

Bütün aşıqlar öz sevdikləri gözəldə ən müsbət cəhətlər və insani keyfiyyətlər axtarmışlar. Əlbəttə, bu belə də olmalıdır. Burada iki amil daha çox özünü göstərir: Biri zahiri gözəllik, digəri isə mənəvi gözəllikdir. Müdrək söz ustaları mənəvi gözəlliyi daha üstün tutmuş, ona yüksək qiymət vermişlər. Doğrudur, zahiri gözəllik də əsas amildir və az tərənnüm olunmamışdır. Lakin onlar birləşdikdə, bir vəhdətdə götürüldükdə aşiq üçün həyat daha gözəl, məhəbbət mənalı görünür.

Növrəs İman yaşamağın mənasını, həyatın səfasını, etibarlı, ilqarlı dostla birlikdə yaşamaqda görür:

¹ Aşiq Hüseyn, s.10.

Gözün açıb bu dünyaya gələn kəs,
Dünyanın sürməyə xoş səfası var.
Könlünə yar elə bir ilqarlı dost
Həm zövkü, həm şövqü, həm cəfası var.

Əlbəttə, cəfasız səfa da ola bilməz, həyatda məhəbbət də cəfasız olmamışdır. Dostluq da, məhəbbət də insanda o zaman zövq və şövq doğurur, insanın əzmini artırır, qüdrətli edir ki, o, ağır yollar adlayıb, imtahandan keçmiş olsun. Bu məhəbbətin özülü sınıanılmamışdırsa, dost o yoldan qaça bilər. O zaman dərd tüğyan edər və məhəbbət də azalar. Növrəs İman bir tənində deyir:

İman, eşqin nə az verib, nə az olar,
Can dərdə gələndə titrər əzalar,
Dost yad olsa, məhəbbətlər azalar,
Qalmaz sel yerində nə də nəm indi.

Aşıq lirikasında mənəvi gözəllik məhəbbətin birinci şərti kimi götürülür. Burada təkcə vəfa və etibar deyil, kamal, mərifət və nəciblik kimi keyfiyyətlər əsas amildir. Klassik poeziyamızda olduğu kimi, aşıqların gözəlləmə və tərifnamələrində də gözəlliyin başlıca xüsusiyyəti ədəb-mərifət, saf və təmiz addır. Çünki bu günün təriflənən gözəli sabahın anasıdır. Buna görə də gözələ yalnız bir məşuqə kimi baxmaq deyil, ona bir həyat yoldaşı, bəşəriyyətin anası, insanlığın ilk tərbiyəçisi kimi baxılmalıdır. Yalnız onda məhəbbətə olan münasibət bəşəri əhəmiyyət kəsb etmiş olar.

M.Seyidov Sayat Novanın nəğmələrindən bəhs edərkən yazır: «...ümmümləşmiş şəkildə deyilərsə, aşıq ədəbiyyatında qadına yalnız qadın kimi deyil, həm də həyat yoldaşı, ana, tərbiyəçi və nəhayət, əmək, mübarizə yoldaşı kimi baxıldığından onun daxili gözəlliyi, daxili nəcibliyi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İstər Sayat Nova zamanında, istərsə də ondan əvvəl və sonra yaşayıb yaratmış sənətkar aşıqların qadın haqqında görüşləri mütərəqqi olmuşdur. Bu görüşlər hər şeydən əvvəl geniş xalq kütləsinin istək və arzularını ifadə edən, xalq tə-

rəfindən hörmət və məhəbbətlə qarşılanan həyat eşqinin, sevərək və sevilərək yaşamağın təzahürü idi. Əlbəttə, bu nikbin və şən poeziyada insanın hiss və duyğularını qanadlandıran qadın gözəlliyi daha geniş və rəngarəng boyalarla tərənnüm edilirdi ki, bu da aşıq sənətinin öz təbiətindən irəli gəlirdi. Çünki bu sənəti gözəllik yaratmışdır.

Bu da məlumdur ki, aşıqlar həyata bir aşıq gözü ilə baxmış, həyat və cəmiyyət haqqında olan görüşlərində də həmişə gözəllikdən, səadət və xoşbəxtlikdən, əzəli məhəbbətdən bəhs etmişlər. Aşığa görə, əgər onun sevgilisi öz əhdinə sədaqətli-dirsə, demək, həyat da, yaşamaq da onun üçün xoş və səadətdir. Əgər o, öz etibarını pozmuşdursa, həyat vəfasız, dünya etibarsızdır. Deməli, sevilmək həyat deməkdir, həyat və yaşamağın mənası isə gözəllikdədir. Aşıq Şəmşir deyir ki:

Gözlərim bircə gün gözəl görməsə,
Canım cəsədimdən çıxar əhlənməz.

Məhz buna görə də müasir aşıq lirikası qadının yalnız daxili və zahiri portretini deyil, onun əməyində, iş və gücündə də gözəl keyfiyyətləri əks etdirir. Müasir aşıqlarımızda köhnəlmiş və klassik aşıqlarımızın lirikasında dönə-dönə işlənmiş bədii təsvir vasitələrindən istifadə edərək öz məşuqəsinin qaşını, gözünü, nazik əllərini, gül əndamını, qara zülfünü, uca qamətini və bu kimi zahiri əlamətlərini tərifləyən saysız-hesabsız misralara rast gəlmək olur.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, müasir aşıqlar öz ustadlarının işlətdikləri ifadə vasitələrindən istifadə etmiş və edirlər. Bu istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyata xas olan bir xüsusiyyətdir. Bu, həm də mövzunun özündən irəli gəlir. Lakin əsas məsələ təriflənən gözəlin yeni ruhda, yeni ahəngdə yeni boyalarla vəsf edilməsindədir.

Hər şeydən əvvəl aşığın yaratdığı lirik qəhrəman xalqın bayatı və nəğmələrində yaratdığı qəhrəmanla eyniləşir. Yəni aşıq xalqın məhəbbət və gözəllik haqqında görüşlərini ifadə edir.

Aşıq xalqın xoşbəxtliyini, azadlığını, səadətini, el qızlarını nəcib insani keyfiyyətlərini tərənnüm edir. Aşığın sevib vəsf etdiyi gözəl hər şeydən əvvəl azadlıq timsalıdır. Prof. Məmməd Cəfər Füzuli lirikasından bəhs edərək yazır: «...Aşıq isə bizim ümumiyyətlə klassik şeirimizdə hər yerdə həyat, səadət eşqi, xalq müdrikliyi, xalq hikmətini təmsil edir. Doğrudur, bu aşıqda Füzulinin Məcnun surətində olduğu kimi bəzən mücərrəd ideyalara, son nəticədə insanı həqiqətdən uzaqlaşdıran dumanlı romantik xəyallara qapılmaq, məhv olmuş arzulara yas tutmaq kimi küskün bir əhval-ruhiyyə də olmuşdur. Bununla belə hər necə olsa da, onun səsi yenə həyatdan gəlmiş, arzu və əməlləri, böyük ürəyi, eşqi və kamalı ilə, eləcə də məhv olmuş arzuları ilə yenə daha çox xalqla bağlı olmuşdur».

Əlbəttə, klassik aşıq lirikasında bu, səciyyəvi əlamətdir. Müasir aşıqlarımızda isə bəzən romantik xəyallara qapılmaq olsa da, yas tutmaq kimi küskün bir əhval-ruhiyyə yoxdur. Çünki professorun xatırlatdığı kimi, ictimai mühitin doğurduğu bu küskün əhval-ruhiyyə həmin quruluşun özü ilə də məhv edilmişdir. İndiki aşığın səsində biz bunu eşitsək belə, bu, olsa-olsa aşıq və məşuqənin öz aralarında baş verən kiçik münaqişə ola bilər. Aşıq Əsədin 30-cu illərdə İnci və Minayə ilə bağlı münaqişələri, Zodlu Abdullanın həmin Minayə ilə, Dədə Şəmşirin Səmərqəndlə aralarında olan münaqişələr çox səciyyəvidir. Bu deyişmələr aşıqların özləri tərəfindən yaradılmışdır. Burada aşıq və məşuqə bir-birinə öləri hədə-qorxu gəlsələr də, deyişmə çox şən, nikbin əhval-ruhiyyə ilə tamamlanır. Bu deyişmələrin son bəndlərinə nəzər yetirək:

İnci

İnciyəm sözümlü eylədim tamam,
Arif olan alar sözlərimdən kam,
Atam Xanlar bəydir, məkanım Ağdam
Dolansın başıma pərvanə gəlsin.

Aşıq Əsəd

Gələrəm Ağdamda qurram davanı,
Ariflər seçərlər yaxşı-yamanı

Axtarıram sənin kimi cavanı
Görsəm camalını imana gəlləm.

Yaxud:

Minayə

İsmim Minayədi, tanı, sən məni
Danışdığım sözdən olmursan qəni,
Qiyamət oduna yandırırım səni,
Pərvanə deyilsən nar nə gəzirsən.

Əsəd

Məcnun Leyli deyib edir sorağı,
Heç kim çəkməz bu zülmü, bu fərağı,
Abdulla Əsədin çeşmi, qırağı
Sənin kimi gözəl yar gəzirəm.

Və yaxud:

Səmərqənd

Adım Səmərqənddi, elim Qarabağ,
Çəkərəm sinənə yaralı min dağ,
Qovduğum kimsədən gəlmir bir soraq
Məcnun olub düşür çöllərə doğru.

Şəmşir

Bağışla axşamın qərib çağına,
Şəmşiri qonaq et köksün bağına,
Səcdə qılım qaşlarının tağına,
Üzünə tökülən tellərə doğru.

Aşıq Şəmşirin gözəlləmələrində gözəlin zahiri təsvirindən daha çox, daxili aləmi, insani keyfiyyətləri, əxlaq və tərbiyə normaları geniş yer tutur. M.H.Təhmasibin qeyd etdiyi kimi, Şəmşirin gözəlləmələri «gözəlləmə ilə ustadnamə sərhədində gəzir». Akademik M.İbrahimov yazır: «O, (yəni Şəmşir – Q.N.) yazmağa başlayanda zamanın tələbi başqa idi. Ənənəvi çeynənmiş gözəlləmələr xalqa bir fayda verə bilmirdi. Əsr xalqı və onun balalarını həyata, zəmanəyə, mübarizəyə hazırlayan əsərlər tələb edirdi. Elə əsərlər ki, onları oxuyanda «gedib Məcnun eləyən qələtləri eləməsinlər». Buna görə də Aşıq Şəmşir gözəldə nəcib sifətlər və əxlaqi keyfiyyətlər axtarır,

həm də o, bunu təbliğ edir, bir-bir sayıb göstərir. Aşığın «Sənin» rədifli gəraylısı tamamilə bu münasibətlə deyilmişdir:

Səndə ki var hüsnü camal,
Onu daim saxla halal,
Azalmasa ağıl, kamal,
Ucalacaq başın sənin.

Alçaqlara dönüb baxma,
Şirin canın oda yaxma,
Adətkara kirpik çaxma,
Dağılmasın huşun sənin!

Yaxşı dolan, təmiz ad al!
Sabahını yadına sal!
Çalış halal, qazan halal,
Əyilməsin işin sənin!

Aşıq Şəmşir demiş sənə,
Min nəsihət dönə-dönə,
Çaşıb azğın yol gedənə
Heç qonmasın quşun sənin.¹

Sovet dövrünün aşıq lirikasında məhəbbət mövzusu bəzən çox dayaz və səthi işlənmiş, ötəri hisslərin sönük ifadəsi özünə geniş yer tapmışdır. Sənətkarlıq cəhətdən o qədər də kamil olmayan aşıqlar (Aşıq Dibro, Hüseyin, Mayıl, Aşıq Səfdər, Aşıq Zülfüqar, Aşıq Rza, Aşıq Qoca, Aşıq Səməd, Aşıq Cəfər, Aşıq Qurban və b.) aşıqanə qoşmalarında yerli-yersiz, bəzən özləri də mənasını anlamadıqları köhnə ibarə və tərkibləri, klassik aşıqların işlətdikləri ifadələri dönə-dönə təkrar edir, şeirin kimə və nə üçün yazıldığı, gözəlin niyə mücərrəd boyalarla ucuz-ucuz tərifləndiyi məlum olmur. Bu cür nəğmələr hiss və həyəcandan, atəşin qəlb çırpıntılarından məhrum olduğu üçün ürəkdən qopan hərərətli nəğmələrin

¹ Aşıq Şəmşir, s.15 – 16.

odu içərisində əriyir, yaddan çıxır. Bu cür aşıqların təsvir etdiyi gözəl öz davranışı və danışığı ilə müasirləri olan qadın və qızlarımızın dünyagörüşündən və zövqündən xeyli geri qalır. Çünki dövrün tələbi və mədəni inkişaf qızların şüuruna daha tez təsir edir, onlar həyatdakı hər hansı bir yeniliklə maraqlanır, ona tez meyl göstərilər. M.İbrahimovun haqlı olaraq göstərdiyi kimi, otuzuncu illərə qədər inqilabı tərənnüm edən, onu alqışlayan aşiq şeirləri içərisində çoxu unudulub gedib, bu gün oxuyanda adama gülünc görünür. Lakin ustad aşıqların yazdıqları isə bu günə qədər yaşayır, onları bir sənət əsəri kimi indi də oxumaq mümkündür.

Hüseyn Mayılın 1938-ci ildə ikicildlik «Aşıqlar» kitabında dərc olunmuş aşiqanə şeirlərindən bəzilərinin birinci misralarına diqqət yetirək:

Bir gözəl görmüşəm, yox bərabəri
Çıxıb səhər çağı bir pəri gəştə
Bir gözəl sallanıb çıxdı qarşıma,
Bir gözəl durubdu bulaq başında
Bir gün bir qız gördüm işvəli, nazlı
Bir gözəl görmüşəm ay arif olan
Bir çeşmə başında, yol kənarında
Səhərin sübhündə bir gözəl pəri və s.

Həmin misralarla başlayan hər bir şeirdə aşığın bir gözəl sevməsindən danışılır. Diqqət yetirdikdə aydın olmur ki, aşiq onların hansını sevir və onda hansı nəcib keyfiyyətlər, aşığı özünə cəlb edən əlamətlər axtarır. Əgər aşiq sadəcə olaraq bu el qızlarının gözəlliyini vəsf edirsə, bəs onda onların hamısını «dost, aşnalığa» dəvət etməyin mənası nədir?

Məhəbbət nəğmələri o zaman ürəkləri fəth edib özünə ədəbi yuva qura bilir ki, orada insanı düşündürə bilən hiss və duyğular ən nəcib və ən ülvi ideyalarla birləşsin. İnsanın kəndər və sevinci, arzu və əməlləri ifadə olunsun.

Sənətkar aşıqlar məhəbbətdən də, məişətdən də, həyati məsələlərdən də, ağıl və mərifətdən də yazdıqda o şeir poeziyaya daxil olur və orada yaşayır.

* * *

Aşıq ədəbiyyatını zənginləşdirən mövzulardan biri də təbiət mövzudur. Aşıq lirikasında təbiət mənzərələri, təbiət gözəllikləri ayrıca, təcrid olunmuş halda tərənnüm edilməmiş, o, insanın əhval-ruhiyyəsini, insanın fəaliyyətini əks etdirmişdir. «Azərbaycan aşıqları təbiət gözəlliklərini ən xırda incəliklərinə qədər tərənnüm etməyə can atmışlar. Onlar qartalın uçuşuna, ceyranın yerişinə, qızılgülün xoş görünüşünə, bənövşənin bükülmüş boynuna ayrıca şeir həsr etdikləri kimi, yazın, yayın, payızın və qışın da Azərbaycan şəraitindəki xüsusiyyətlərini təsvir etmişlər» (H.Arashlı).

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın torpağı çox varlı, təbiəti isə çox zəngindir. Onun aranı, yaylağı, hər cür meyvə yetirən bağı-bağatı, hər cür çiçək açan dağları, keçilməz gədikləri, uca zirvələri, buz bulaqları, ucsuz-bucaqsız qalın meşələri, dağlara sap kimi dolanan yolları, şırşırlı dərələri, coşğun çayları, yayı dağlarında, qışı arandında nəğmələr oxuyan quşları, ceyranları, maralları, nərgizi, bənövşəsi... təbiət bu torpağa saymaqla mümkün olmayan hər cür nemət vermişdir. Azərbaycanın kənd əhalisi yaz ayları öz mal-qarasını və lazımı qədər də ev təsərrüfatı götürüb dağlara çıxır və payıza qədər orada qalır. Aranda məhsul yığılır, bağ-bağçadan meyvə dərilir. Yalnız bu zaman dağ köçü geri qayıdır. Payızda el-elat öz isti yuvasına yığışır. El dili ilə desək, **görelilər**, elçiliklər, nişanlar, toylar bir-birini əvəz edir. Bunların hamısı aşığın sazında, sözündə nəğmələrə dönür, dillərə düşür.

Azərbaycan təbiəti «Dədə Qorqud» boylarında, Xaqaninin, Nizaminin, Xətainin, Qurbaninin, Abbasın, Vidadinin, Vaqifin, Hüseyinin, Ələsgərin, Vurğunun söz sənətində dönə-dönə vəsf edilmiş, təriflənmişdir. Aşıqlar da bu ənənələrə sadıq qalaraq öz qoşma və gəraylılarında Vətənin ab-havasını vəsf etmiş, yuxarıda adlarını saydığımız bu nemətləri şeirə düzmüş, çox zaman özünün ruhi vəziyyətini onunla bağlamış, sevincini çiçəklərlə bölmüş, kədərini bulaqlara söyləmiş, sevgilisini orada gözləmişdir. Demək lazımdır ki, aşıqlarımız

təbiət gözəlliklərindən bəhs etdikdə də onun mərkəzində insan durur. Çünki təbiətin gözəlliklərini duyan insanların qəlbə dağ qədər ucadır. Təbiət insanın həm ruhi, həm də əbədi qida mənbəyidir. Buna görə də Ələsgər, Çoban Əfqan, Bozalqanlı Hüseyn, Şair Vəli, Növrəs İman, Xəyyat Mirzə, Şəmşir kimi ustad aşıqlar dağlar və bulaqlar mövzusunda təsadüfən müraciət etmirlər. Çünki aşıq ədəbiyyatında mərdlik, ucalıq, möhkəmlik rəmzi olan dağ, eyni zamanda öz gözəlliyi, soyuq su və təmiz havası ilə də insanı rıqqətə gətirmişdir. Dağ aşığın pənahgahı, onun sevgilisinin seyrangahı, oradakı bulaqlar sevgililərin görüş yeri olmuşdur. Baharın gəlişi ilə dağlarda canlanan qaynar həyatı Aşiq Şəmşir «Gəlir» rədifli qoşmasında çox canlı real təsvir edir:

Keçdi qış ayları, bahar fəslidi,
Yenə dağ başına ağ duman gəlir.
Köç edir yaylağa ellər, obalar,
Bulaqlar başına min bir can gəlir.

Çəmənlər gül-çiçək açan vaxtıdı,
Günəş aləmə nur saçan vaxtıdı,
Laçın pərvazlanıb uçan vaxtıdı,
Şikar oylağına şux tərən gəlir.

Könlüm qanadlanıb, gözü yoldadı,
Axtarın Şəmşirin izi ordadı,
Sürü-sürü qoyun-quzu yoldadı,
Əlində tütəyi Xançoban gəlir.¹

Aşiq poeziyasında dağlar təkcə gözəllik meyarı deyil, həm də Koroğlunun, Qaçaq Nəbinin, Kərəmin, Dəli Alının arxası, köməyi, yurdu-yuvası kimi təsvir edilmişdir. Dağlar eyni zamanda aşıqların həyatından və zəmanəsindən, vəfasız sevgilisindən şikayət etdiyi bir məkan, pənah yeri olmuşdur. Müasir aşığın vəsf etdiyi dağlar ağasız, nökersiz, qaçaqsız,

¹ Aşiq Şəmşir, s.72.

quldursuz dağlardır. Bu dağlarda sevgililər gizli deyil, açıq-aşkar görüşür. Buna görə də istər yuxarıda Aşıq Şəmşirin misal çəkdiyimiz qoşması, istərsə də Aşıq Əlinin, İsmayıl Kati-bin, Şeyda Əzizin dağlar haqqında söylədikləri qoşmalar yeni şəkildə yazılmış, ruh etibarilə də seçilir. Doğrudur ki, bu şeirlərdə də keçmiş qaçaqlardan, vurub-yıxanlardan, xanlardan, bəylərdən, at çapıb qılınc oynadanlardan, gəlib getmiş fətehlərdən söhbət gedir. Lakin bu şeirlər bir xatirə kimi bizi bir anlıq dağların keçmiş həyatına, at nallarından sinəsi deşik-deşik olmuş dağların cəngavərlik dünyasına qaytarır. Bu qəbildən olan şeirlərdə dağlar şahid rolunu oynayır:

Nə Nadir var, nə İskəndər...

Kim yaşadı başa qədər!

Sənə qonaq gələn gedər,

Bivəfasan nədən, dağlar?

Neçə-neçə Rüstəmi-Zal,

Teymur, Şəddad, Bəhram, Salsal

Əmdi, gəzdi köksündə bal,

Hanı o bal əmən, dağlar?

Köhnə yurdsan o zamandan,

Nələr keçdi imtahandan.

Bir nişana Süleymandan

Varsa göstər, de sən dağlar?¹

Aşıq lirikasında gül, çiçək, çəmən, bağ, bağça, bənövşə, nərgiz, bahar, yay, payız, qış və bu kimi təbiət gözəllikləri, insanın ən çox sevdiyi bülbül, kəklik, maral, ceyran, tərnan, laçın və bu kimi canlılar klassik ədəbiyyatımızdan bir ənənə olaraq təriflənmiş və tərənnüm edilmişdir. Bu mövzulara müasir şair və aşıqlarımız da müraciət etmiş, yeri gəldikcə insanda xoş və nikbin əhval-ruhiyyə doğuran bahara, boynubükük bənövşəyə, fikirli payıza, nəğməkar bülbülə, qaqqılda-

¹ Aşıq Şəmşir, s.21.

şan kəkliyə, boylanan marala, duran ceyrana şeir demiş, onların təbiətindən istifadə edərək öz psixoloji vəziyyətlərini ifadə etmiş və yaxud aşiq və məşuqun ruhi vəziyyətlərini təsvir etmək üçün təbiətdəki bu gözəllikləri şeirə gətirmişdir.

Beləliklə, dövrümüzün görkəmli söz ustaları klassik ənənəyə sadıq qalaraq insan məhəbbətini, insan gözəlliyini, onun mənəvi aləmini dövrünün ruhuna, ahənginə, zövqünə xas olan tərzdə tərənnüm etmişdir. Bu gözəlləmələrdə aşığın bədii ifadə vasitələri, tərənnüm edilən gözəlin səciyyəvi keyfiyyətləri bəzən ədəbi irsimizdən, klassik bədii söz sənəti xəzinəsindən gəlsə də, vəsf edilən xarakter öz təbiəti, ruhu etibarilə yeni və müasirdir. Müasir aşığın vəsf etdiyi gözəl klassik şeirimizdə özünə dərin kök salmış hüzn, kədər əhval-ruhiyyə-sindən uzaq, nikbin, şən təbiətli gözəldir. Bu gözəl sevgini mənən yaşamaqda, həyatın mübarizə yollarında axtarır.

USTAD ÖYÜDLƏRİ

Professor Mir Cəlal Füzuli lirikasından bəhs edərkən yazır ki, «Azərbaycan dili anlaşılan elə bir ölkə yoxdur ki, orada Füzuli qəzəlləri bu saat da sevlənsin, oxunmasın, bu saat da dinlənməsin. Hətta savadsız kəndlilər biçin biçib yorulanda əlini qulağına qoyub həsrətlə «Şəbi hicran» oxuyur, ürəklərinə sərin su səpilmiş kimi yorğunluğunu unudurlar». Doğrudan da, kənddə elə bir ağsaqqal tapılmaz ki, görüb eşitdiyi bir hadisəyə münasib bir nəsihətnamə deyib, öz fikrini tamamlamasın, onun yanına məsləhətə gələnlərə öz öyüd-nəsihətini, məsləhətini aşıqların ustadnamələri ilə qurtarmasın. Yenicə ailə qurub həyata atılan cavanlara, həyatda büdrəyənlərə, öz yolunu itirənlərə, sənətin qədrini bilməyənlərə, xeyrini-şərini anlamayanlara, ağıl-kamal sahibi olmayanlara məhz bu nəsihətlər təlim-tərbiyə vermişdir. Xəstə Qasım, Məhəmməd Hüseyn, Şəmki Hüseyn, Ələsgər kimi söz ustalarının didaktik-tərbiyyəvi şeirlərində göstərilir ki,

məclisdə, xalq içərisində özünü mərifətlə apar, yolunu azıb kimsəyə söymə və qolu zorlu olsan da, yoxsulu incitmə, mərd ol, qaçaq ol, lakin sadə ol, öz yerini tanı, çağırılmamış yere getmə, öz var-dövlətinə, puluna güvənib yuxarı başa keçmə, çünki sən buna layiq olsan, lazım olsa öz yerini tapacaqsan, yaxşı adını yaman eləmə, çünki yaman addan ölüm yaxşıdır. Hərcayi, hərdəmxəyal adamlarla durub oturma, onlara qəlbini açma, sirrini demə, onlarda namus, ar olmur...

İstər mövzu, istərsə də bədii ideya baxımından mənbəyini xalq həyatından alan Ələsgər nəsihətnamələri yüksək bədii dəyərə və böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Ələsgər xalqın qəlbinə yol tapa bilən sənətkar olmaq üçün aşıqların qarşısında çox məsuliyyətli vəzifələr qoyurdu. Bu vəzifə yalnız aşiq sənətini kamil bilmək deyil, birinci növbədə sənətkarın özünün ağıl, kamal, mərifət sahibi olmasından ibarət idi:

Aşiq olub tərkiyətən olanın,
Əzəl başdan pürkəməli gərəkdi.
Oturub durmaqda ədəbin bilə,
Mərifət elmində dolu gərəkdi.

Ələsgər xalq içərisində yaşayan aşığın hansı insani keyfiyyətlərə malik olmasını, həyat həqiqətləri ilə xalqın gözünü açmasını, öz təmiz və pak adı ilə elin böyük hörmət nüfuzunu qazanmasını sənətkarın əsas qayəsi hesab edir:

Xalqa həqiqətdən mətləb qandıra,
Şeytani öldürə, nəfsin yandıra,
El içində pak otura, pak dura,
Alısınca xoş sədəli gərəkdir!

Xalq müəllimi olan aşiq danışdığı sözün qiymətini bilməli, həmişə mənalı danışmalı, ağzından «ləli-gövhər» kimi söz eşidilməli, adi bir eyhamı, deyilən hər bir sözü tez anlamalı, sözü ilə işi bir olmalıdır. Aşığın «Gərəkdi» rədifli həmin ustadnaməsi onun şagirdlərinin və xələflərinin qarşısında çox mühüm vəzifələr qoyurdu. Aşiq Ələsgərin geniş yaradıcılıq yolu öz şagirdlərinin önündə geniş üfüqlər açdığı kimi, onun kamil sənət əsərləri dərin ictimai-fəlsəfi ustadnamələri, böyük tərbi-

yəvi-didaktik əhəmiyyətə malik nəsihətnamələri də özündən sonra gələn bütün sənətkar aşıqların qarşısında mayak oldu. Bozalqanlı Hüseyn, Xəyyat Mirzə, Növrəs İman, Aşıq Şəmşir, Şair Abdulla kimi ustad aşıqlar Ələsgər ustadnamələrinin hər hansı rədifinə nəzirə və bənzətmələr yazmışlar. Bozalqanlı Hüseyn və Şair Vəli öz nəsihətnamələrində aşığın və onun sənətinin xalq qarşısındakı xidmətini, məsuliyyətini dönə-dönə xatırlayır və yeni-yeni vəzifələr irəli sürür.

Aşıq Hüseyn hər «cəfənglərin» saz götürüb söz deyib, aşıq adını gəzdirməsini qanqaldan şirə çəkən çibinə, milçəyə bənzədir, onları ifşa edib xalqın gözündən salır. Şair Vəli isə aşığın özündə, sözündə, məclisdə və xalq arasındakı rəftarında düzlük, təmizlik axtarır:

Aşıq olub, oba-oba gəzənin,
Danışmağa şirin dili gərəkdir.
Arif məclisində, alim yanında
Düzgün sözü, xoş zülahı gərəkdir.
Ana-bacı deyə qıza, gəlinə,
Eyni bələnməyə küdurətə, kinə,
El içində təmiz dura, düz dinə
Bütün məsaildən halı gərəkdir.

Müasir ustadnamələrin qida mənbəyi birinci növbədə klassik ustadnamələrin mövzusu olmuşdur. Bu ustadnamələrin istər bədii təsvir vasitələri, istərsə də dil və ifadə üsulları klassik nəsihətnamələrin dil və ifadə xüsusiyyətlərinə yaxındır. Bu cəhətdən müasir ustadnamələr klassik nəsihətnamələrin davamı kimi təsir bağışlayır. Əlbəttə, bu o demək deyildir ki, indiki ustadnamələr klassik irsin təkrarıdır. Aydın ki, inqilabdan sonrakı ictimai hadisələri, yeni tərbiyə və əxlaq normaları ustadnamələrdə də öz ifadəsini tapmışdır. Yeniləşməkdə olan xalq məişətinin, xalq tərbiyəsinin bir çox məsələlərini hələ lazımınca dərk edə bilməyən aşıqlar yeni görüşlərini köhnə qəlibə salır, vaxtı keçmiş tərkiblərdən yaxalarını qurtara bilmirdilər. Hər halda müəyyən mənada yeni səsləşən vətənpərvərlik, dostluq, yoldaşlıq, ailədə bir-birinə qarşılıqlı hörmət, ictimai

yerlərdə, xalq məclislərində davranış qaydaları, böyüklərə hörmət hissi, kiçiklərə qayğı və sair bu kimi məsələlər ustadnamələrin mövzu dairəsini istiqamətləndirir və genişləndirirdi.

Aşıq Ələsgərdən sonra öz nəsihətamiz şeirləri ilə şöhrətlənən Bozalqanlı Hüseyn «Görmüşəm» rədifli ustadnaməsinə həyat və cəmiyyət haqqında görüşlərini ümumiləşdirir və doğru nəticələrə gəlirdi:

Bu qoca dünyanın yoxdu vəfası,
Gah boşalıb, gah da dolan görmüşəm.
Qızılgül açılıb heç xəndan olmaz
Xəzan deyib birdən solan görmüşəm.

Aşıq Hüseyn az da olsa təhsil almış, özünə qədərki aşıq sənətini mükəmməl öyrənmiş, daha sonra xalqın həyat yolu aşıq üçün böyük təlim, tərbiyə məktəbi olmuşdur. Buna görə də istər yuxarıda adını çəkdiyimiz «Görmüşəm» rədifli ustadnaməsi, istərsə də başqa ustadnamələrində təbiət və cəmiyyətdəki inkişafı, dəyişməni görür və dərk edirdi. Bu o demək deyil ki, Aşıq Hüseyn öz görüşlərində dialektik materializmin elmi qanunlarını ifadə edirdi. Bu, qocaman aşığın zəngin həyat təcrübəsindən irəli gələn, «dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin» poetik ifadəsinin gerçək təzahürü idi. Aşıq Hüseyn dünyanın daim dolub boşaldığını, baharda açan qızılgülün xəzan vaxtı solduğunu xatırlatmaqla adamları bu əbədi olmayan dünyada şərəflə, namusla yaşamağa, təmiz ad saxlamağa, səxavətli olmağa çağırır. Aşıq el içində bir sıra şərtlər irəli sürür, məsləhətlər verir:

Üç şey deyim, insan başın ucaldar:
Yaxşı səxa, yaxşı süfrə, yaxşı ad.

Və ya

Qoç iyidi üç şey **çəkər** qabağa:
Biri sirdaş, biri yoldaş, yaxşı ad.

Ustadnamələrin ən gözəl məziyyətlərindən biri insanda həmişə əxlaqi keyfiyyətlər, nəcib sifətlər axtarmaq, bu keyfiyyətləri başqalarına da nümunə göstərmək, onları da bu yola dəvət etməkdir. Buna görə də ustadnamələrin çoxunda mərd-

namərd, xeyir-şər, doğru-yalan, yaxşı-pis, dost-düşmən kimi bir-birinə əks olan sifətlər qarşılaşdırılır, iki bir-birinə zidd obraz kimi biri tərənnüm edilir, o biri tənqid və ifşa olunur. Bu cür əxlaq normalarını ilk dəfə tanış olduğun adamda tez müəyyənləşdirmək çətin olur. Buna görə də aşiq ilk dostu imtahana çəkməyi lazım bilir:

Əzəl bir adamla dostluq eyləsən,
Onu çəksən imtahana yaxşıdır;
Baxdın gördün ilqarına kəc oldu
Ona tapsan bir bəhanə yaxşıdır.

Aşiq Hüseyn həmin misralardan sonra dost tutduğu adamda hansı əlamətlər, nişanlar olduğunu sayır və yalnız bu keyfiyyətlər olduqda onunla dost olmağı vacib bilir:

Hər kimsə ki, olsa nütfədən halal,
Şirin ləhcə, xoş sədaqət, düz xəyal,
Anlaqlı, həm də mərifətli pürkamal,
Kimdə olsa bu nişana yaxşıdır.

Aşiq Hüseynin «Arif olan gizli sirrin...» misrası ilə başlayan divanisi nəsihətamiz səciyyə daşıyır. Aşiq burada da nandanlara, namərdlərə sirr açmamağı, onlarla oturub durmamağı, onlara arxalanmamağı məsləhət görür, çünki onlar mənəm-mənəm deyib özünü öyər, yoldaşını xar edər. Əksinə, mərdlərin «başına dolanmağı» lazım bilir. Çünki mərd adam öz namusunu dünyaya dəyişməz, mərdlər özü haqqında danışmağı ar bilirlər.

İmanın ustadnamələrində müasirlik ruhu daha bariz şəkildə özünü göstərir. Onun mövzuları çox zaman müasir həyatın özündən gəlir və ictimai həyatla da səsleşə bilər. İman köhnə mövzulara da müasir don geyindirməyi bacarır. Yuxarıda bəhs etdiyimiz dostluq mövzusuna istər klassik aşıqlar, istərsə də İmanın müasirləri dönə-dönə müraciət etmişlər. Lakin İman dostluğun mənasını iki adamın yalnız bir-birinə olan hörmət və məhəbbətində deyil, ümumiyyətlə, insana, xüsusən füqəralara xeyirxahlıqda görür:

Yaxşı dostu satma dünya malına,

Yan həmişə füqəralar halına,
Düş dünyada xeyir işin dalına
Xeyir işin cana çox şəfası var.

Növrəs İmanın nəsihətnamələrində insan və onun həyatındakı mövqeyindən, insani keyfiyyətlərindən daha çox bəhs olunur. Onun «Demək olmaz» nəsihətnaməsi bu cəhətdən çox səciyyəvidir. Aşıq öz dünyagörüşü müqabilində sanki insanın tərifi verməyə çalışır və göstərir ki, «İnsanın hamısı bir qətrə sudan xəlq olunsa da, hər keçən ömrü insan ömründən saymaq olmaz, çünki dünyadan xəbəri olmayan, həmişə qəflət yuxusunda olan ömür - ömür deyildir. Şirəni qaynağına yığan arı onu nizama salmayınca şan demək olmadığı kimi, insan da öz ömründə insanlıq adını ləyaqətlə daşımayınca ona insan demək olmaz». Aşıq insanlığı düzlükdə, etibarda, mərdlikdə, səxavətli olmaqda, şən və xoşbəxt yaşamaqda görür, ömrün xoş keçməsinə başın tacı hesab edir. İnsan ləyaqətini alçaldanları, həyatın, ömrün qədrini bilməyənləri lənətləyir, ifşa edir:

Ömür şad keçincə, başın tacıdır,
Taleyim bəd gəldi, bəxt qıyğacıdı,
Tənəli söz zəhrimardan acıdı,
Bilməyən nadana qan demək olmaz.

İmanın nəsihətnamələrinin bir qismi yeni maarif və mədəniyyətin təbliğinə, savadsız, kütlələrin, gənclərin savadlanması işinə yönəlmişdir. Bu nəsihətnamələr ənənəvi ustadnamədən çox, ictimai-tərbiyəvi mahiyyətli lirika ilə daha çox səsləşir, bu da aşığın ustadnamələrə yeni məzmun gətirməsində müsbət keyfiyyət kimi qiymətləndirilməlidir.

Növrəs İman şair-aşıq olmaqla yanaşı, həm də inqilabdan sonra müəyyən təhsil almış ziyalı idi. Buna görə də o, aşıq sənətinə xalq sənəti kimi qayğı ilə yanaşır, onu öyrənir, təbliğ edirdi. Onun «Gəlib gedib» ustadnaməsi bu mövzuya həsr olunmuşdur. Burada Tufarqanlı Abbas, Xəstə Qasım, Ələsgər kamil söz ustaları kimi səciyyələndirilir. Qurbani gözəlləmələri şirinliyi, dili və mənalılığı ilə qiymətləndirilir, Mis-kin Abdal ağılı və kamalı ilə seçilir, Vaqif isə aşıqanə lirika-

sında daha çox gəlin, qız vurğundur. Aşıq isə özünü təvazökarlıqla seyidin, mollanın və «bəzi aşıqların» bəyənmədiyi adi «yaraşıqsız» nəzmiçi kimi təqvim edir.

Zodlu Şair Abdullanın və Bozalqanlı Şair Vəlinin gözəlləmələrində nəsihətamiz fikirlər çoxdur. Daha doğrusu, bu şeirlər öz formasına görə ustadnamə olmasa da, ümumi məzmununda, ayrı-ayrı beyt və bəndlərdə gözəlliyi səciyyələndirən müsbət əlamətlər, mənəvi keyfiyyətlər, əxlaqi sifətlər öz bədii ifadəsini tapır. Bununla yanaşı, yuxarıda bəhs etdiyimiz Aşıq Hüseynin, İmanın və digər aşıqların nəsihətnamələrində rast gəldiyimiz fikirlər Abdullanın və Vəlinin lirikasının ideya məzmunu ilə eyniləşir. Lakin Aşıq Şəmşirin ustadnamələri öz məzmun və mündəricəsi ilə nisbətən yeni və orijinal olduğuna görə onları xatırlamağa dəyər.

Klassik ustadnamələrdə tez-tez rast gəldiyimiz mərd-namərd, xeyir-şər, dost-düşmən və bu kimi obrazlar Şəmşirin ustadnamələrində yeni bir səciyyə daşıyır. Burada müasir ictimai həyatın təsiri, yeni həyat tərzinin ayrı-ayrı təzahürləri özünü aydın göstərir. Bu ustadnamələrdə müasirlik hər hansı şəkildə olursa olsun, insanın simasında, təbiət və xasiyyətində öz ifadəsini tapır. Aşığın ustadnaməsinin demək olar ki, hamısı müasir insana aiddir. Aşıq göstərir ki, alim, aqıl insan öz rəftar və davranışında ağılsızlıq etməməli, nalayiq iş görməməlidir. Çünki o, kamal sahibidir. Mərifət, ədəb insanın naxışdır. İnsanın müsbət keyfiyyətlərindən biri yaxşılığı bacarmaqdır. Bu cür adamlara yamanlıq eləmək olmaz. Belə adamlar az olur, onları seçib tapmaq da çətindir. Çünki yaxşı adamların haqqında xain, iblis, xəbis təbiətli adamlar söz gəzdirib, onları hörmətdən salmağa çalışır. Buna görə də aşıq belə adamlardan özünü qorumaq üçün onlara sirr açmamağı məsləhət görür:

Xainin qəlbinə yüz şeytan dolub,
Saldığı bağçalar saralıb, solub,
Daş da sirr saxlamır, biilqar olub,
Saxlamır qəlbində söz insan oğlu.

Aşıq Şəmşir namərd, nakışı, biqeyrət, kəmhünər, qatil adamların alçaq təbiətini açıb göstərir və bu cür adamlara

heç zaman insanlıq siması yaraşmadığını deyir. Çünki onların çörəyi olsa da, ürəyi yoxdur; pulu var, səxası, süfrəsi yoxdur, onlar yoxsula əl tutmazlar. Belə adamları aşıq şanında bal tapılmayan «məkəs-milçəy» bənzədir. Amma milçək kimi onlar da səs-küy salır, hünərdən, səxavətdən, var-dövlətdən, şan-şöhrətdən danışır:

Həmişə kəmhünər sellənər, daşar,
Döyüşə girməmiş qaynar, coşar
Yerdə iş bacarmaz, göydən danışar,
Ona gəzmək heç düz yerdə yaraşmaz.

Aşıq Şəmşirin insan təbiətindəki mənfi sifətləri bütün genişliyi və incəliyi ilə açıb göstərməsi və ifşa etməsi təsadüfi deyildi. Çünki insanlar arasına nifaq salan, xeyirxah adamların arzu və əməllərinə mane olan dargöz və xəbis təbiətli adamlar eyni zamanda xalqın, cəmiyyətin həyatına, inkişafına mane olur. Aşığın nəsihətnamələrində vətən, el, xalq məfhumları qürurla səslənir. Aşıq əsil insanlığı vətənpərvərlikdə, xalqa xidmətdə, elin dərdinə şerik olmaqda görür. Aşığa görə «Yoxsula əl uzadıb, nəzarət eyləmək» xalqa xidmət etmək deməkdir. Aşıq əsil yaxşılığı, xeyirxahlığı insana, vətənə xidmətdə görür. Bu münasibətlə yazdığı «Arzula» rədifli nəsihətnaməsində deyir:

Sən xalqın işinə, elmin nəfinə,
Həmişə bir xeyir xəbər arzula!
Piyadanı atlı, yoxsulu varlı,
Qanadsız quş tək gəzər arzula!

İnsan ol, insana bəslə məhəbbət,
Şəmşir bu barata uymuşdur əlbət,
Çalış həqiqətə olma bədniyyət,
Nə yalan, nə böhtan, nə şər arzula!

Aşıq Şəmşir xalq arasında, məclisdə arif adamların yanında davranış qaydalarına, elin adət-ənənəsindən gələn əxlaqi normalara düzgün riayət edilməsini məsləhət görür:

Ariflər yanında saxla özünü,
Qaş oynadıb dolandırma gözünü,

Fikir eylə, sonra danış sözünü
Qabaqdakin adam sayasan gərək.

Aşıq böyük hörmət və nüfuz sahibi olmaq üçün yaxşılığı bacarıb, yaxşı ad qoymaq üçün sənətkardan dərslər almağı, ağıl, kamal sahibi olan adamların yanında olmağı nəsihət edir:

Gəzsən, sənətkarın sayəsində gəz,
Böyük zəhmətinə alarsan əvəz,
Aşıq ol, alim ol, şair ol, qərəz,
Dünyada yaxşı ad qoyasan gərək.

Şəmşir deyir ki, ağıl sahibi olan adamların yaşından, mövqeyindən asılı olmayaraq hörmətini saxlamaq lazımdır. Onların ağızından çıxan qiymətli sözü bütün aləmə yaymaq gərəkdir. Yerində deyilmiş qiymətli söz böyük təsir qüvvəsinə malik olur. Ona görə də aşıq çox oxumağı, ağıllı, qiymətli, kamil söz öyrənməyi vacib bilir:

Şəmşir, dərslərini əlli öyrən, yüz öyrən!
Oxuyanda kamil oxu, düz öyrən!
Ariflərdən mərifətli söz öyrən!
O sözlər sənə çox nəsihət eylər.

Aşıq Şəmşir gəraylı və gözəlləmələrində də məqamı gələndə dostluq, yoldaşlıq, ata nəsihəti, oğul borcu haqqında ailədə, məclisdə davranış qaydaları haqqında müasir həyat və məişətimizlə səsleşə bilən nəsihətlər, mənalı sözlər söyləmişdir.

QANADLI SÖZLƏR

Aşıq şeiri şifahi xalq yaradıcılığının ən məzmunlu qollarından sayılsa da, onu dili və bədii xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirən cəhətlər də vardır. Əlbəttə, bu sənətin yaradıcıları xalq içərisində yaşayıb, xalq təfəkküründən qidalandığı, onun həyat və məişətindən yazdıqları üçün, onların irsini xalqın bədii irsindən ayrı təhlil etmək mümkün deyil. Çünki aşıqlar özləri də xalq yaradıcılığının müəllifləri hesab olunurlar. Lakin aşıq sənətinin yaradıcıları içərisində elə sənətkarlar vardır ki, onlar

klassik sənətkarlarımızın yaradıcılığı ilə bir səviyyədə dura bilən yüksək bədii dəyərə malik sənət əsərləri yaratmışlar. Bu sənətkarların yaradıcılığını dil, üslub, ifadə tərzü və bədii təsvir vasitəsi etibarilə bir-birindən fərqləndirən cəhətlər də mövcuddur. Doğrudur, 500 il bundan əvvəl yaşamış Qurbani, bir qədər sonra Tufarqanlı Abbas, Sarı Aşıq, Abdulla, Aşıq Fətəli və digər sənətkarların dili XIX və XX əsrlərdə yaşamış aşıqlarımızın dilindən demək olar ki, o qədər də fərqlənmiş. Qurbaninin

Sallana-sallana gedən Salatın,

Gəl belə sallanma, söz dəyər sənə.

Al-yaşıl geyinib durma qarşıda

Yayın bəd-nəzərdən, göz dəyər sənə.

- misralarının 500 il bundan əvvəl, yaxud bizim əsrimizdə söyləndiyini demək çətindir. Həmin misralara müasir aşıq şeirində də rast gəlmək olur. Burada bugünkü dilimizdə və şeirimizdə işlənməyən heç bir söz və ibarə yoxdur. Əsrlərdən bəri müxtəlif hegemon dillər, təriqətlər, cərəyanlar, əqidələr, ümumiyyətlə, ictimai quruluş yazılı poeziyamızın dilinə, vəzninə, ahənginə təsir göstərmiş, onu xəlqilikdən uzaqlaşdırmağa can atmış, bəzən buna nail ola bilməmişdir. Lakin aşıq şeiri xalqın əqidə və dünyagörüşünə xidmət etdiyi üçün heç bir zaman xəlqilikdən uzaqlaşmamış, yalnız canlı xalq dili zəminində inkişaf etmişdir. Əgər xalq dili hər hansı bir xarici söz və tərkiblər vasitəsilə zənginləşmişsə, demək, aşıq şeiri də həmin söz və tərkiblərdən qidalanmışdır.

Deməli, aşıq şeirinin ağızlarda şifahi şəkildə yaşamaq qüdrətinə malik olmasının səbəbi birinci növbədə onun canlı danışq dili əsasında yaranıb inkişaf etməsidir. Buna görə də xalq dilinin bütün incəlikləri, bədii təsvir vasitələri və poetik şəkilləri aşıq şeirində vəzninə və ahənginə uyğun bir şəkildə öz əksini tapmışdır. Aşıq şeiri digər tərəfdən xalqın şifahi yaradıcılıq çeşməsindən bəhrələnmişdir. Xalqın şifahi ədəbiyyatı, ümumiyyətlə, yazılı ədəbiyyatın bütün janrlarına öz müsbət təsirini göstərdiyi kimi, xalq yaradıcılığının da ayrı-ayrı növlərinin yaranıb inkişaf etməsində və yayılmasında xüsusi

əhəmiyyət kəsb etmişdir. Xalqın qüdrətli nəğmələri, dərin mənalı bayatıları, ana laylaları, xalq zərb-məsəlləri, atalar sözləri və s. aşıq şeirinin bədii qida mənbəyi olmuşdur.

Dövrümüzün aşıq şeiri üzərində klassik aşıqlarımızın zəngin bədii irsi də böyük rol oynamışdır. Qurbaninin, Abbasın, Sarı Aşığın, Xəstə Qasımın, Şəmkirli Hüseynin, Musanın, Ələsgərin xalqın mənəvi sərvətindən qidalanan zəngin poeziyası müasir aşıq şeirinə nüsxə olmuşdur. Bu poeziyanın Füzuli, Xətai, Vidadi, Vaqif, Zakir və bu kimi klassik sənətkarların yaradıcılığından qidalanması şübhəsizdir.

Deməli, xalqın sadə dili, çoxşəkili şifahi yaradıcılığı, ustad aşıqların, el şairlərinin və klassik sənətkarların bədii dili, poetik xüsusiyyətləri aşıq poeziyasını bədii cəhətdən zənginləşdirmiş, dil və üslub etibarilə ona böyük təsir göstərmişdir.

Buna görə də sadəlik, lakoniklik, yığcamlıq bu poeziyanın zahiri quruluşunu doğurduğu kimi, poetik fikir, xalq təfəkkürü onun daxili mahiyyətini və məzmununu doğurur. Xalq dili və üslubu Ələsgər şeirində daha da cilalanmış, onun sənətkar sözünün yüksək poetik və ecəzkar qüdrətə malik olması təsdiq edilmişdir. Onun hansı bir şeirini götürsək, ilk oxunuşda bizə sadə el sözü kimi görünsə də, bu sadəlikdə dərin məna, poetik fikir və yığcamlığın bir-biri ilə üzvi surətdə bağlandığını görürük. Məsələn, aşığın «Eylər» rədifli ustadnaməsinin birinci bəndinə nəzər yetirək:

Can deməklə candan can əskik olmaz,
Məhəbbət artırır, mehriban eylər.
Çor deməyin nəfi nədi dünyada?
Abad könlü yıxar, pərişan eylər.¹

Böyük tərbiyəvi mahiyyət kəsb edən bu misralar həm də dil və üslub etibarilə canlı danışq dilinin ifadə tərzini nümayiş etdirir. «Can demək», «Candan can əskik olmaz», «Məhəbbət artırmaq», «Mehriban eyləmək», «Çor demək», «Abad könlü

¹ Aşıq Ələsgər. Bakı, 1963, s.133.

yıxmaq», «Pərişan eyləmək» hamısı birər xalq danışıq dilinin ifadə və ibarələridir.

Aşıq Ələsgərin poetik dili və sənətkarlığı xələfləri olan Bozalqanlı Hüseyn, Şair Abdulla, Növrəs İman, Aşıq Əsəd, Aşıq Şəmşir kimi sənətkarlara qüvvətli təsir göstərmişdir. Onlar Ələsgərin şeirlərinə nəzirələr və bənzətmələr yazdıqları kimi, həm də onun ifadə və üslubunu saxlamağa və inkişaf etdirməyə çalışmışlar.

Onu da demək lazımdır ki, XX əsr aşıq şeirinə ədəbi ənənələrdən başqa, ədəbi dilin də təsiri özünü göstərir. Bu da hər şeydən əvvəl inqilabın doğurduğu yeni ictimai quruluşa aşıqların müdaxilə etməsi, mütərəqqi mövqedə dayanan ədəbi cəbhələrə, xalqın yeniləşməkdə olan mədəni həyatına qoşulmasından irəli gəlirdi.

Demək, inqilabdan sonra yazılı poeziyamızda olduğu kimi, aşıq şeirində də köhnəlmiş – arxaik sözlərdən yavaş-yavaş yaxa qurtarmaq meyli özünü göstərir. İnkər etmək olmaz ki, əsrlər boyu başqa dillərdən dilimizə keçmiş, bu gün ümumi dil qanunlarına uyğunlaşa bilməyən arxaik söz və ibarələrə o dövrün aşıq şeirində tez-tez rast gəlinir. Bu cür ərəb, fars və osmanlı ifadələri şeirlərini qarışıq dillərdə yazan klassik şairlərimizin və aşıqlarımızın yaradıcılığında ənənə şəklini almış, gəlib çatmışdır.

Digər tərəfdən, aşıqlar yaşadıkları ərazinin şivələrindən də yeri gəldikcə istifadə etmişlər ki, bu da şeirin dilinin zənginləşməsində böyük rol oynamışdır. Əlbəttə, məhəlli sözlərin şeirdə və ümumiyyətlə, ədəbi dildə yerində bacarıqca işlədilməsi müsbət haldır. Lakin əksəriyyət kütlə tərəfindən anlaşılmayan, yerində işlənməyən məhəlli söz və tərkiblər şeirin dilinə ağırlıq gətirir və o, uzun müddət ədəbi dildə özünə yer tapa bilmir.

Dilimizin bütün zənginliklərinin üzə çıxarılmasında cinas qafiyələr çox böyük rol oynayır. Çünki cinaslarda zahirən oxşar sözlər seçilərkən onların müxtəlif məzmunları ortaya çıxır.

Klassik poeziyada olduğu kimi, aşıq şeirində də aşıqlar hər hansı predmet və ya hadisənin təsvirində ifadəni bədii cə-

hətdən qüvvətləndirmək məqsədilə onun əsas xüsusiyyətlərini adi sözlərlə sadalamaqda kifayətlənməyib, bədii təsvir vasitələrindən – təşbeh, məcaz, istiarə, kinayə, eyham, mübaliğə, təkrir, təzad və idiomlardan geniş istifadə etmişlər.

Aşiq şeirində ən çox istifadə edilən bədii təsvir vasitələrindən biri təşbehdir. Prof. M.Rəfili qeyd edirdi ki, təşbeh xalq yaradıcılığından ədəbiyyata keçən bədii təsvir vasitələrindən biridir.¹

Təşbeh bədiiliyin ən sadə və ən çox təsadüf edilən bir şəkildir. Fikri bədii cəhətdən daha da canlandırmaq və qüvvətləndirmək üçün istifadə təşbehdən olunur. Elə bir nağıl, dastan, aşiq şeiri tapılmaz ki, oradakı surətlərin tərif və tərənnümündə, hadisələrin təsvirində təşbeh və ya bənzətmələrdən bol-bol istifadə edilməsin. «Dədə Qorqud» boylarında, «Koroğlu» qollarında qəhrəmanların igidlikləri qüvvətli canlı təşbehlərlə təsvir olunmuşdur. Koroğlu dastanda ilk dəfə belə təqdim olunur: «Rövşən Rüstəm kimi igid, yeniyetmə cavan bir oğlan idi. On beş, on altı yaşı ola, ya olmaya idi. Amma elə güclü, elə qüvvətli idi ki, ağacın budağından yapışsa kökündən çıxardar, öküzün buynuzundan yapışsa yerindən dik qaldırırdı».² (**burda təşbeh?**)

Nağıllarımızda da təşbeh bədii təsvir vasitəsi kimi qızların gözəlliyini təsvir etmək üçün istifadə olunur: «Gördü qız nə qız: qəddi-qaməti sərv ağacı kimidi. Gözləri şəhla, qaşları kaman, saçları dizlərindən, elə bir gözəl qız ki, günə deyir sən çıxma, mən çıxım, aya deyir sən doğma mən doğum, suya deyir sən axma mən axım, yemə, içmə, xətt-xalına, gül-cəmalına tamaşa elə...».³

Məhəbbət dastanlarında da aşiq və məşuqun gözəlliyini daha qüvvətli və cəzbedici təsvir etmək üçün təşbehlərdən istifadə olunmuşdur.

¹ M.Rəfili. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı, API nəşriyyatı, 1958, s.148.

² Koroğlu. Bakı, 1959, s.27.

³ Azərbaycan nağılları, 2-ci cild. Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1961, s.154.

Aşıq poeziyasında səma cisimlərindən ay gün, ulduzlar (ülkər, dan ulduzu, zöhrə və s.); təbiətin ən gözəl nemətlərindən gül, çiçək, lalə, nərgiz, bənövşə, yasəmən, nanə, çinar, alma, nar, çəmən, qar və s.); gözəllik timsalı kimi məşhur olan canlılardan (maral, ceyran, bülbül, tuti, durna, kəklik); ən qiymətli daşlardan (almas, qızıl, gümüş, mərmər və s.); təşbeh və bənzətmə kimi geniş istifadə olunmuşdur. Digər tərəfdən, klassik aşiq yaradıcılığının və klassik aşiq ədəbiyyatının ən məşhur obrazları (Yusif, Züleyxa, Leyli, Məcnun, Fərhad, Şirin, Əsli, Kərəm və s.) qüvvətli təşbeh kimi işlənmişdir. Yaxud da ilahi obrazlar olan huri, mələk, mənzer, pəri, qədim silahlardan ox, kaman, nizə və s. şeirdə obrazların zahiri gözəlliklərini, daxili aləmini, psixologiyasını bədii cəhətdən açmaq və canlı təsvir etmək üçün bənzətmə və ya təşbeh kimi istifadə olunmuşdur. Əlbəttə, şairin istedad və bacarığından, zövqündən, dünyagörüşündən asılı olaraq təşbehlər də müxtəlif şəkildə öz yerini tapmış, bu və ya başqa şəkildə təsvir olunan obrazı canlandırmışdır. Şair Vəlinin bir bənd şeirdə işlətdiyi bənzətmələrə nəzər salaq:

Eşqin kəməndidir qarğı saçların,
Yorğun maral kimi xoş baxışların,
Apardı aqlımı Leyli qaşların
Məcnun tək eylədi divanə məni.

Burada el şairi hər misrada bir təşbehdən istifadə etmişdir. Birinci misrada sevgilisinin saçlarını qarğıya, ikinci misrada baxışlarını maral, üçüncü misrada qaşlarını Leylinin qaşlarına, dördüncüdə isə özünü divanə Məcnuna bənzətmişdir.

Aşıqların yaradıcılığında aşağıdakı təşbehlər işlənmişdir:

Meşə maralısan, çəmən ceyranı,
Səiran Savalanda yayılmış qardır.
(Bozalqanlı Hüseyn)

Sərvi boylu Zülfü mara yetirrəm,
O şəhla gözlüdən, şirin sözlüdən. (Şair Vəli)

Yerişin kəklik kimi, duruşun ceyran minayə,
Yanağın qızılgüldür.
Köynək nazik, mərmər sinən görünür
Elə bildim yağıb qar köynəyinə. (Aşiq Əsəd)

Buxağı bənövşə, teli nərgizə
Dağlar lələsinə bir də yalvarım.

Seltək axan göz yaşıma
Gəldim yalvara-yalvara və s. (Aşiq Şəmşir)

Burada görüldüyü kimi bənzər, sanki, tək, elə bil, təki və s. ədatlardan çox az istifadə olunmuşdur. Əlbəttə, bu təşbehlər 20-ci illərin aşiq poeziyası üçün yeni olmasa da, bizdə yüksək bədii zövq oyatmasa da, bunun səbəbi həmin təşbehlərin əsrlər boyu şeirimizdə dönmə-dönə işlənməsindədir. Sözsüz ki, yerində işlənən, sözə yatan, obrazı təbii olaraq canlandıran hər bir klassik təşbeh və bənzətmə bu gün də şeirdə öz yerini tapa bilər.

Təşbehlərdən aşiq şeirinin cığalı müxəmməs şəklində, xüsusən cığalarda daha çox istifadə olunur. Bəzən 8 – 10 misralıq cığanın hamısı təşbehlərlə verilir. Məsələn:

Silah tellisən,
Tuti dillisən,
İncə bellisən,
Ləbi ballısan,
Ləbləri cövhər,
Sərvi sənubər,
Xalları ülkər,
Ay tazə dilbər. (Şair Vəli)

Aşıqlar yeni dövrün tərənnümündə də bənzətmələrdən istifadə etmişlər. Yeniliyin bədii təsvirindən aşıqlar bəzən incə, tazə, təbii, yeni şeirə yatan bənzətmələr işlətmişlər:

Tarlalar al geyinib,
Bənzəyir rövşana bu gün.
Kolxozçular zənbur kimi

Əsəl çəksin şana bu gün. (Aşıq Əsəd)

Tarlaların rövşana, kənd sakinlərinin isə arıya bənzədilməsi bədii cəhətdən dolğun deyil, amma tərəvətli görünür. Yeniliyin isə köhnəlik üzərində qələbəsi aşağıdakı misrada çox canlı, poetik çıxmışdır:

Şəfəq qaranlığın saçını yoldu,

Şimal günü hər tərəfə yayıldı.

(Növrəs İman)

Şeirdə keçmiş istibdad dünyası qaranlığa, ona qarşı mübarizə aparan yeni dünya isə şəfəqə bənzədilmişdir. Yeni təşbehlər işlətməkdə fərqlənən Növrəs İman uşaqların yeni elmə, mədəniyyətə yiyələnmələri üçün ustadnaməsində deyir:

O iyləsin mədəniyyət gülündən,

Elmsizlik bircə daşa gəlibdir.

Şair burada iki tutarlı təşbeh işlətməmişdir. Həm də bu təşbehlər bir-birinə əks şəkildə qurulmuşdur. Şeirdə elm gülə, elmsizlik isə daşa bənzədilmişdir. Digər tərəfdən, aşıq burada ədatlardan geniş istifadə etməmiş, mədəniyyət gülünü, elmi oxu, öyrən deməmiş, əvəzində «iyləmək» ifadəsini işlətməmiş, elmsizlik daşa aiddir, daş kimidir deməmiş, «daşa gəlibdir» deməklə misraların daha qüvvətli, bədii cəhətdən canlı və orijinal səslənməsinə müvəffəq olmuşdur.

Aşıq şeirində təşbehin müxtəlif formalarına rast gəlmək mümkündür. Təsvir olunan əşyanı daha qüvvətli, daha cazibəli və daha canlı vermək üçün bənzəyəni bənzədildəndən üstün verməklə aşıqlar yeni təşbehlər yaratmış olurlar. Məsələn: «Yanaqları güldən təzə», «Əvəz olmaz təzə doğmuş ay sənə» (Bozalqanlı Hüseyn), «Gözəllikdə həsrət çəkir ay sənə» (Aşıq Əsəd).

Yaxud da əksinə, bənzədiləni bənzəyəyə bənzətməklə də şeirə daha çox şiddət və incəlik vermiş olurlar. Məsələn:

Yanağın laləsi zinətdir dağa,

Tutilər avaz alır o şirin imran dilindən.

(Şair Vəli)

Yeriyəndə şölə salır,
Yanaqların asimana.
(Aşiq Əsəd)

Zənəxdanın gözəl iyi,
Zinət verir gülüstana.
(Aşiq Əsəd)

Cənnət bənzər nəfəsinə.
(Aşiq Şəmşir)

Aydındır ki, lalə dağda bitir və adətən, gözəlin yanaqları laləyə bənzədilir. Burada isə aşiq gözəlin yanağını dağlara zinət verən laləyə bənzətmək əvəzinə dağın özünün gözəllik yanağından zinət aldığı söyləməklə bədii ifadəni daha da qüvvətləndirmişdir. İkinci nümunədə gözəlin şirin dilinin bir təşbeh kimi tutiyə bənzədilməsi əvəzinə tutinin özünün gözəlin şirin dilindən avaz alması fikri daha şiddət və incəlik ifadə edən təşbeh əmələ gətirmişdir. Gözəlin nəfəsinin cənnətə bənzədilməsi əvəzinə cənnətin gözəlin nəfəsinə yeni və orijinaldır.

Aşiq poeziyasında ən çox istifadə olunan bədii təsvir vasitələrindən biri məcazlardır. Məlumdur ki, canlı danışiq dilində söz və ifadələr həm müstəqil və məcazi mənada işlənilir. Şifahi ədəbiyyatda, eləcə də aşiq yaradıcılığında fikri bədii yüksəkliyə qaldırmaq üçün məcazlardan geniş istifadə olunmuşdur. Sözü daha yığcam ifadə etmək üçün məcaz yazıçının sənətkarlığını nümayiş etdirir. El aşıqlarının yaradıcılıq qüdrətini də onun şeirdə işlətdiyi məcazi ifadələr, vasitələr vasitəsilə müəyyən etmək mümkündür. Xalq dilində işlədilən «canıma od saldı» ifadəsini Bozalqanlı Hüseyn «atəşi cismimə saldı qayıtdı» misrasında bir qədər də canlandırmışdır. Aşiq burada od əvəzinə «atəş» işlətməklə həmin ifadəni daha geniş və ümumiləşmiş mənada vermişdir. «Can» əvəzinə «cismi» işlətməklə də ifadəni təzələmişdir. «Saldı» əvəzinə «saldı qayıtdı» ifadəsi ilə fikri daha da dolğunlaşdırmış və konkretləşdirmişdir. Əlbəttə, istər xalqda, istərsə də el aşığında həmin aforizm məcazi mənada

işlənmişdir. Aşığın «qəlbim sarısa» ifadəsi də məcazi mənə kəsb edərək xalqda işlədilən «qəlbi bir, can bir» deyiminə yaxınlaşmış, aşığın lirikasında daha da poetikləşmişdir.

Ümumiyyətlə, istər xalqda, istərsə də xalqın zəngin folklorundan gələn məcazi ifadələr aşıq şeirində daha da cilalanmış, vəznə uyğunlaşdırılaraq oynaq, bədii və poetik şəklə salınmışdır. Canlı danışiq dilindən gələn bu söz və ifadələr ayrılıqda tam mənəni vermir. Çünki məcaz öz-özlüyündə heç bir mənəyə malik deyildir. Yalnız ona yeni söz qoşduqda yeni mənə kəsb edir: «Qəm yeyər könlümü», «Oduna yandı», «Gözlərin can alandı», «Çıxdım aşıqlığa», «kam almaq» (Şair Vəli), «Dövrəna baxın», «Saqqalından utanmır» (Aşıq Hüseyn), «Əlim yardan üzülüb», «Yandırma canı», «Dara çəkməyə», «Yandırır məni», «Salıbdır canıma narı» (Aşıq Nəcəf Tovuzlu), «Kökünə son qoymuşuq», «Ürəyini oymuşuq», «Salmaram dildən» (Aşıq Əsəd), «Toxdu gözün», «Qəmlər məni yedəkləyir», «Minib şər atını», «Taxtası yüngül», «Qəza qılinc saldı» (Aşıq Şəmşir) və s.

Ayrı-ayrı aşıqlardan götürdüyümüz həmin ifadələr öz müstəqil mənəsi ilə yanaşı, həm də məcazi mənə kəsb edir. Aşıq lirikasında elə məcazi ifadələr mövcuddur ki, onları tam misradan və ya bir beytdən ayırdıqda məcazi qüdrətini saxlamır. Yalnız misra və beyti tam şəkildə götürdükdə fikir məcazi mənə kəsb edir. Digər tərəfdən, bu söz və ifadələr şeirin qəlibinə və vəzninə salınaraq yeni bir ifadə forması almış, təzə don geymişdir. Burada şairin istedadı və xalq dilinin zənginliklərindən necə istifadə etməsi də böyük əhəmiyyətə malikdir. Şair Vəlinin ayrı-ayrı şeirlərindən nümunələrə diqqət yetirək:

Qəm yeyər könlümü dad, aman eylər,
Atəş sinəm üstə nə yaman eylər.
Eşq əlindən yandı dilim, dəhanım.

.....
Qan ağlar gözlərim, çəkər ahu-zar.
Düşübdür sinəmə eşqinin gözü.

Aşıqlıq elmində nədir pərgarın,
Götür çək bazara ləli-göhərin.

Xalqda işlədilən «ürəyimi qəm yeyir» məcazi ifadəsini şair «qəm yeyir könlümü» şəklində salaraq bunun üçün də «dad, aman etdiyini» cümlədə vəznin tamlığı xatirinə deyil, könlün qəmindən doğan bir nəticəni diqqətə çatdırmışdır. **İkinci beytin** birinci misrasında eşq əlindən «dilin, dəhanın yanması» məcazi mənada olduğu kimi başa düşülür, ikinci misrada «Atəş sinəm üstə nə yaman eylər» ifadəsində də fikir tamamlanmışdır. Xalqda belə bir məcazi ifadə işlədilir: «Sinəm od tutub alışır, dilim, dodağım yanır». Şair, heç şübhəsiz, həmin təşbehlərdən bəhrələnmişdir. Şeirdəki «yaman» ifadəsini də iki mənada – həm «yara», həm «ağrı» mənasında başa düşmək olar. Üçüncü beytdə də aşığın sinəsinə eşqin közü düşdüyü üçün gözlərin qan ağlaması, ahu-zar çəkməsi» məcazi mahiyyət kəsb etmişdir.

Xalq arasında, məclislərdə ağıllı, mənalı söz danışan adamlara «ağzından dürr tökülür» deyə yüksək qiymət verir, dərin, hikmətamiz, nəsihətamiz sözləri dürrə, ləli-gövhərə bənzədirlər. Aşıq da həmin fikri cilalayaraq «götür, çək ləli-gövhərin» - deyə öz bildiyini, sənətini xalqa verməyi vacib sayır.

Dəhanında şirin ballar görünür,
Bağrımın başına millər görünür.
Təzə bir yol düşür könlüm evinə,
Nazik əllərində xınalar oynar.
Əbrişim tellərdə şanalar oynar,
Könlümün bağçası, bağı pozulub.

Öz dostuna sınan könül, bitməyin layıx deyil,
Qədir bilməz kölgəsində yatmağın layıx deyil.

Mərəkədə düşürərlər, minmə özgə atına və s.

(Aşıq Nəcəf Tovuzlu)

Göründüyü kimi, bütün misralar ayrı-ayrılıqda tam bir məcazi mənə ifadə edir. Misralarda məcazdan ibarət olan fik-

rin tamlığı aydın görünür və onun şeirin ümumi ahənginə, vəznin quruluşuna uyğunlaşdırılması sənətkarın canlı danışıq dilinə bələd olması ilə bağlıdır. Xüsusilə son misralarda işlədilər fikirlər «sınan könül bitməz», «özgə kölgəsində yatma», «özgə atına minən tez düşər» kimi xalq zərb-məsəllərindən doğmuş, həm də aşiq ona nəsihətnamələrə xas olan ünsürləri qatmaqla fikrin daha tam və dolğun çıxmasına nail olmuşdur.

Məcəzin növlərindən biri epitetdir. Şifahi ədəbiyyatda, eləcə də xalq yaradıcılığında söz və ifadələri qüvvətləndirmək, mənanı zənginləşdirmək üçün epitetlərdən geniş istifadə olunmuşdur. Epitet sifət və isim şəklində olan bədii təyindir:

Azad könlüm bəxtiyarsan dünyada,
Gözəl vaxtdır, ellər gülür, sən də gül.
Bahardır, hər tərəf güldür, çiçəkdir
Bərəkətli çöllər gülür, sən də gül.

(Aşiq Mirzə)

Bu şeirdə məcazin iki növü, epitet və istiarə birləşərək zəngin bədii mənzərə yaratmışdır. «Azad könlüm», «gözəl vaxtdır», «bərəkətli çöllər» epitetin sifət şəklinə məxsus olduğu kimi, «ellər gülür» bədii təyini də həmçinin istiarənin sifət şəklinə aiddir. Bu şeirdə müsbət keyfiyyətlərdən biri odur ki, aşiq klassik ədəbiyyatdan bir ənənə kimi əsrlərdən əsrlərə gələn «qəmli könül», «dərddli könül», «viranə könül», «ağlar könül» müqəyyəd epitetlərin zəncirini sındırmış, «könül» yeni bədii sifət olan «azad» ifadəsini qoşmuşdur ki, bu da əvvəlki bədii təyinlə təzad yaradır. Demək, aşiq öz dövrünə münasib olan yeni bədii təyin seçmişdir ki, bu da ənənəvi müqəyyəd epitetlərin yersiz və artıq olduğunu təsdiq etmiş olur. Bu, eyni zamanda «gözəl vaxtdır», «bahadır hər tərəf», «bərəkətli çöllər» kimi sifət şəkilli epitetlər də məxsusdur. Aşıqın bədii təyindən həm yeni, orijinal müqəyyəd epitetlər yaratdığını görürük.

Yuxarıdakı şeirdə istiarənin də olduğunu qeyd etdik. Bildiyimiz kimi istiarədə bir əşya və ya hadisənin uyğun olan mənə oxşarlığı başqa bir əşya və hadisənin uyğun olan mənə və oxşarlığı üzərinə köçürülür. «Ellər gülür», «çöllər gülür»

istiarədir. Gülmək insana məxsusdur. İnsana məxsus olan bu sifəti aşıq təbiətin üzərinə köçürmüşdür. Baharın gəlməsi ilə təbiət gülür. Bu sifəti aşıq yenidən «sən də gül» ifadəsi ilə insan üzərinə köçürür. Deməli, aşıq burada maraqlı bir məcaz işlədir: şeirdə insana xas olan sifətlər təbiətə, təbiətdən isə insan üzərinə köçürülür.

Məcazda qeyd etdiyimiz kimi, istiarədə də bəzən hadisə və əşyanın sifətini başqasına bir söz və ifadə ilə köçürdükdə məna tam anlaşılmır. Şeyda Əzizin «Gözlər» tənində işlətdiyi «o yağlı gözlər» ifadəsi istiarədir. Lakin misranın birinci yarısını atsaq, onun istiarə olmasını təsdiq etmək çətin olar. Demək, «Şeyda pərvanədir, o yağlı gözlər» misrasını tam götürdükdə fikir aydınlaşır. Pərvanəyə xas xüsusiyyətləri şair öz üzərinə köçürmüşdür. Yaxud da «Gözlərim vətəni qəmli gö-rəndə» (Hüseyn Cavan) misrasında insana məxsus olan qəmginliyi şair məcazi olaraq vətənin üzərinə köçürməklə onun əhval-ruhiyyəsini ifadə etmişdir.

Xalq ədəbiyyatında və aşıq yaradıcılığında fikri qüvvətli və təsirli ifadə etmək üçün mübaliğədən bədii təsvir vasitəsi kimi geniş istifadə olunmuşdur.

Mübaliğə şifahi ədəbiyyatın özü qədər qədimdir, həm də zəngin ənənələrə malikdir. Nağıllarda, dastanlarda, xalq şeirinin bütün şəkillərində mübaliğənin müxtəlif üsullarına, formalarına rast gəlirik. Qəhrəmanlıq dastanlarında obrazların qeyri-adi, mübaliğəli şəkildə təsvir edilməsi, nağıl qəhrəmanlarının «təpələrdən yel kimi, dərələrdən sel kimi, az getdi, üz getdi, dərə, təpə düz getdi» cümləsindəki təsviri mübaliğənin şifahi ədəbiyyatda böyük bədii təsir qüvvəsinə malik olduğunu göstərir.

Mübaliğədən aşıqlar da geniş istifadə etmişlər. Məhəbbət dastanlarında qəhrəmanların məhəbbət və istedadının qüdrəti mübaliğəli təsvirlərin vasitəsilə sınaqdan keçirilir. «Əsli-Kərəm» dastanında Kərəm Əslinin arxasınca gedərkən bir məclisə təsadüf edir. Məclisdəkilər Kərəmdən eşidilməmiş bir yalan söyləməyi xahiş edirlər. Kərəm onlara «mıgı» haqqında belə bir mübaliğəli yalan danışır:

Bir gün vardım getdim Muğan elinə,
Qanadlanıb uçan gördüm mığını.
Yeddi bələn keçdim, doqquz dağ aşdım,
Aradım arığın, tapdım çağını.

Halla, halla ilə könün бүkdürdüm,
Külünc ilə qabırğasın sökdürdüm,
Yeddi boyun mazan¹ qoşdum çəkdirdim,
Tərpədə bilmədi bir ayağını.

Qanadından çadır tikdim bitirdim,
Xəyyatılar ilə başa yetirdim,
Tat, kürd ilə kölgəsində oturdum,
Yenə də boş gördüm bir bucağını.

Ayağının üç fil boyda izi var,
Qarışladım, dörd-beş qarış dizi var,
Kəlləsində xırman boyda gözü var,
Qəsir gördüm qaşlarının tağını.

Kərəm deyər gör mığının işini,
Güneydən quzeyə çəkdim leşini,
Xotkar üçün töhfə verdim başını,
Şah daşı yüz batman süzdüm yağını.²

Göründüyü kimi, aşiq mığı haqqında yalanı əvvəldən axıra qədər mübaliğə üzərində qurmuşdur. Mübaliğədən böyük ustalıqla istifadə edən Aşiq Ələsgər «Düşərsən» rədifli hərbə-zorbasında deyir:

Saxla dilin özün üçün yağdı,
Aşiq Ələsgərin odlu çağdı,
Vurar **qaynağında** səni dağdı,
Göydən yerə parça-parça düşərsən.³

¹ Kəl

² Aşıqlar. II c. İkinci çapı. Bakı, 1938. s.470 – 471.

³ Aşiq Ələsgər. Bakı, 1963, s.139.

Burada aşiq məcazi mənada mübaliğə yaratmışdır. Həmin bənddə mübaliğə xüsusən dördüncü misradadır. Lakin həmin misra ayrıca götürüldükdə mübaliğə nəzərə çarpmır. Çünki aşığın nə üçün öz rəqibini **qaynağında** vurub dağıtdığı və parça-parça olub göydən düşdüyü məlum olmur. Yuxarıdakı misralar fikri tamamlayır, mübaliğənin səbəbini aydınlaşdırır. Bizə məlum olur ki, Ələsgər öz rəqibinə hərbə-zorba gəlib, gözünü qorxutmaq üçün mübaliğənin təsir gücündən istifadə etmişdir. Adətən aşıqlar bir-birinə söz vasitəsilə, sözün gücü ilə qalib gəlirlər. Demək, aşığın sözünün təsir gücü onun istedadı və bacarığını təcəssüm etdirir.

Mübaliğə dövrümüzün poeziyasında da öz əhəmiyyətini itirməmiş, həmişə fikrin poetik təsirində müsbət rol oynamışdır. Aşiq həyat həqiqətləri haqqında, hadisə və əşya haqqında öz hiss və həyəcanlarını mübaliğə vasitəsilə ifadə edir. Əlbəttə, realist səpkidə yazılmış şeirdə mübaliğədən məntiqi şəkildə istifadə olunmalı, həyat həqiqəti qabarıq şəkildə nəzərə çarpmalıdır. Aşıqlar öz sevgi hisslərini daha təsirli və həyəcanlı izhar etmək üçün mübaliğəli təşbehlər işlədir. Bozalqanlı Aşiq Hüseyn «Çəkirsən zülfündən dara sən məni», «Gecə, gündüz ahu-əğan eylərəm», «Nə zamankı kənar getsə gözündən, həşr-məşhər qopur qiyamət olur» misraları məcazi şəkildə deyilmiş mübaliğədir. Şair Vəli diltərpətməz, dodaqdəyməz kimi şeir şəkillərinin aşıqdan nə qədər dərin bilik, böyük zəhmət, əzab-əziyyət tələb etdiyini təsiredici vermək üçün mübaliğə və məcazdan təsvir vasitəsi kimi istifadə edir:

Diltərpətməz dəryasında üzməyən,
Dodaqdəyməz kürəsində dözməyən,
Küyəndə nitqindən zülal süzməyən,
Şair cərgəsində əfsanə söylər.

Yaxud da şair dərdin ağırlığını daha poetik ifadə etmək, öz həyəcanını qabarıq və təsirli hiss etdirmək üçün mübaliğəyə müraciət edir:

Dərt məni incəltdi, sağalmaz yaram,
Olmadı loğmanda sinə dərmanı.

Burada zahirən mübaliğə o qədər də nəzərə çarpmır. Lakin sözün daxili mahiyyətində, yəni bütün dərdlərə, insanların əbədi yaşamasına dərman bulan loğmanda aşığın dərdinə dərman olmaması, əlbəttə, mübaliğədir. Əgər aşıq bu fikri dünyadan köçmək, həyatdan əbədi ayrılmaq məqsədilə demiş olsaydı, onda burada nə məcaz, nə də mübaliğə axtarmaq düzgün olmazdı. Demək, aşığı incəldən məhəbbətin yaralarındırsa, onda loğmanda da dərman olmaması həm məcaz, həm də mübaliğədir.

Xalq arasında lağ, məsxərə, dolama və istehza etmək onu həm də lağa və məsxərəyə qoymaqdır. Kinayədən satirik şeirlərində geniş istifadə olunur. Aşıq şeirinin satirik, həcv və hərbə-zorba xarakterli şəkillərində kinayənin nümunələrinə rast gəlirik. Müasir aşıq şeirində kinayə daha çox tənbellərə, müftəxorlara, yaltaqlara, sənəti yüngül qazanc yoluna döndərənlərə, öz yerini bilməyənlərə yönəlmişdir. Bozalqanlı Hüseyn «Bir qadının ərindən şikayəti» şeirində ərin tənbelliyini, bacarıqsızlığını, öz ailəsini aylarla buraxıb gününü başqalarının qapısında keçirdiyini kinayəli bir tərzdə tənqid edir:

Azuqəsin yığa bilmir çöllərdən,
Camış kimi dil götürür göllərdən,
Ayda bir yol gəlib çıxmır ellərdən,
Qapı gəzir, öz öyündə dayanmır.

Aşıq şeirində kinayə çox zaman eyham və satira ilə birləşir. Mənfi tip həm lağa, məsxərəyə qoyulur, həm də kinayəli işarələrlə tənqid hədəfinə çevrilir. Aşıq Mirzə bu yolla tənbellə təsir göstərməyə çalışır:

Gördün pul paylayır bank yoxsullara,
Əlsiz-ayaqsıza, yetim dullara,
Bəzədin özünü köhnə çullara,
Hamıdan irəli sürdün, a tənbel.

Aşıq şeirində kinayənin və eyhamın müxtəlif tənqid etmə, təsir etmə üsullarına rast gəlmək olur. Bəzən aşıq hədəfə aldığı obraza lirik ştrixlərlə istehza edir:

Mənə ixtiyar deyərdin,
Sən də qoca oldun axır. (Aşıq Şəmşir).

Burada kinayənin kəskin təsir gücü zəifləyir. O, yumşaq bir xarakter alır və lirik eyham kimi səslənir. Əlbəttə, bu lirik şeirə xas olan bir xüsusiyyətdir. Çünki aşiq vəsf etdiyi lirik qəhrəmanını kəskin kinayəli ibarələrlə tənqid edə bilmir. Bu eyham və məsxərələr bir növ giley-güzar təsiri bağışlayır. Çox güman ki, aşığın qəlbində kök salmış məhəbbət qılgıncımları ona qarşı olan kinayəni əritmişdir. Belə şeirlər aşiq poeziyasında böyük bir silsilə təşkil edir. Bu şeirlərdə yumşaq kinayə, məsxərə, eyham, nəsihətvari tərzdə deyilmiş tənqid, aşiq və məşuqənin «ixtilafları» lirik bir dil ilə təcəssüm etdirilir.

Aşiq poeziyasında ən çox işlədilən fiqurlardan biri də təkrirdir. Təkrirdən nitqi qüvvətləndirmək üçün istifadə olunur. Əlbəttə, şeirdə söz, ifadə və ya misra qanuna uyğun bir şəkildə təkrar olunmalı, şeirdəki fikrə və hissə xidmət etməlidir. Aşiq şeirində təkririn müxtəlif şəkillərinə rast gəlirik. Onlardan biri misrabaşı təkrirdir. Yəni misranın başlanğıcında gələn söz sonrakı misralarda da təkrar olunur. Məsələn, Aşiq Səfərin «Gözəllər» şeirini alaq:

Birisi tovuzdur əlvan naxışlı,
Birisi maraldır yorğun baxışlı,
Birisi pəridir yetkin turunclu,
Biri əzrayıldır cana gözəllər.

Birisi qılmandır, şirin dillidir,
Birisi çəlləddir, qeylu-qallıdır,
Birisi tərləndir, adı bəllidir
Birisi də yetdi sona gözəllər.

Aşiq gözəllərin zahiri və daxili keyfiyyətlərini fərqləndirərək onların adlarını bizə bir-bir təqdim edir. Bunu «birisi» təkriri ilə nəzərə çarpdırır. «Birisi» sözünün axıra qədər təkrar olunması heç də misraları və ya ahəngi ağırlaşdırmır, əksinə, axıcılığı artırır, məzmunu dolğunlaşdırır. Misrabaşı təkrirdə eyni söz misranın ortasında da təkrar olunur. Sözarası təkrir adlanan bu priyomdan aşiq şeirində daha geniş istifadə olunmuşdur.

Gah tacirəm, gah tuccaram,
Bir açix bazar oluram,
Gah ağam, gah qarayam
Gah tirəvü-tar oluram.

(Bozalqanlı Hüseyn)

Burada misra başında gələn «gah» təkriri misranın ortasında da təkrar olunaraq daha qüvvətli təkrir yaratmışdır. Bu cür təkrirlər şeiri nəinki zəiflədir, əksinə, onun ahəngini və ritmini daha da zənginləşdirir.

Eyni sözün misrada bir neçə dəfə təkrar olunması ilə də təkrir yaradılır:

Ölənədək nişanını itirməz –

Yaxşı əsil, yaxşı nəsil, yaxşı zat.

(Bozalqanlı Aşıq Hüseyn)

Qədim ənənələrə malik olan, xüsusən poeziyada özünə möhkəm yer tutan fiqurlardan biri təzaddır. Təzad bir-birinə zidd olan iki sözün, ifadənin, məzmunun, fikrin qarşılıqlı şəkildə işlədilməsinə deyilir. Təzad obrazlar, tiplər, lövhələr və ya sistemlər halında, qarşılıqlı şəkildə geniş yayılmışdır. Aşıqlar qoşduqları bütün şeirlərdə təzaddan istifadə etmişlər. İstər məhəbbət lövhələri, istər təbiət təsviri, yazla qışın qarşılaşdırılması kimi rəmzi təsvirlər, yaxud köhnəliklə yeniliyin, inqilabdan əvvəlki mühitlə sonrakı tərəqqinin qarşılaşdırılması təzadlar silsiləsi yaradır. Buna Aşıq Mirzənin bir bənd şeirini nümunə kimi göstərə bilərik:

Qəm-qüssə çəkərdim, olurdu mələl,
Nakəslər əlində olmuşdum mən qul,
Harayıma çatdı iyirminci il,
Qucaqladı gözəl zamana məni.

(Aşıq Mirzə)

Bu şeirin birinci beyti ilə ikinci beyti təzad təşkil edir. Yəni köhnə mühitlə yeni mühit qarşı-qarşıya qoyulur.

Aşıq şeirini zinətləndirən bədii priyomlardan biri də idiomatik ifadələrdir. İdiomatik ifadələr hər xalqın öz milli dil xüsusiyyətləri ilə elə incə tellərlə bağlı olur ki, onları başqa dillərə

tərcümə etmək mümkün olmur. Həmin idiomatik ifadənin başqa dildə olan qarşılığını tapmaq lazım gəlir. Aşıq şeiri canlı danışıq dili və xalq yaradıcılığı ilə yaxından bağlı olduğu üçün burada idiomatik ifadələr daha çox işlənmişdir. Əlbəttə, bu idiomatik ifadələrdən aşıq şeirinin vəzn və ahənginə uyğunlaşdırılmış bir şəkildə istifadə olunmuşdur. Bozalqanlı Hüseynin

Suyum artıq gəldi, toz ha toz oldu,

İndi də yumşalıb una dönmüşəm.

- beytindəki ifadələr müstəqil mənada olmayıb idiomatik ifadələrdir. İdiomlar bir neçə sözdən və bəzən cümlədən də əmələ gəlir. Aşıq şeirində tez-tez işlənən «başına dönüm» və ya «başına döndüyüm», «qadan alım», «dərdin alım» və ya «gözünə dönüm» kimi idiomlar lirikanın məzmununa uyğun şəkildə lirik qəhrəmanın hiss və həyəcanlarının açımına xidmət edir.

İdiomlardan və idiomatik ifadələrdən istifadə etmək sənətkardan böyük istedad və bacarıq tələb edir. Xüsusən xalq ifadələrinin incəliklərini, sözün deyiliş tərzini, dilin milli xüsusiyyətlərini dərindən bilmək tələb olunur. İdiomatik ifadələri ustad aşıqlar öz ustadnamələrində bacarıqla işlətmislər. Şair Vəlinin hərbe-zorbada işlətdiyi idiomlara diqqət yetirək:

Nütfədən mərd olan axır mərd olar,

Ustada xainin yeri yurd olar,

Çəkərəm suvala gözü dörd olar,

Özün salıb dərd, avara çəkməsin.

Göründüyü kimi, el şairi «yurd yeri olar», «gözü dörd olar» kimi idiomatik ifadələri yerli-yerində işlədə bilmişdir. Bu idiomlar təcrübədən keçmiş, formalaşmış xalq ifadələridir. Əgər aşıq «yurd yeri olar» əvəzinə «evi yıxılar», «kökü kəsilər», «yurdu dağlar» işlətsəydi, söz bədii dəyərini itirər, fikir zəifləyərdi. Yaxud da «gözü dörd olar» idiomatik ifadəsi əvəzinə eyni məzmunlu başqa ifadə və ya ibarə işlətsəydi, misra öz xəlqiliyini itirər, sözün poetik qüdrəti unudulardı.

Demək lazımdır ki, aşıq şeirinin dili və bədii ifadə vasitələri canlı danışıq dilindən qidalanmış və zənginləşmişdir. Aşıq

şeirində xalq bədii ifadələri, atalar sözləri, zərb-məsəllər, idiomatik ifadələr yeni-yeni şəkillərə düşərək, yeni vəzn və boyalarla daha da büllurlaşmış və poetik məna kəsb etmişdir.

Bütün bunlar göstərir ki, aşiq şeiri zəngin bir xəzinədir və öz tarixi köklərinə bağlıdır. Bugünkü aşiq poeziyası qədim ənənələrin üzərində boy atmış, tarixin sınaqlarından keçərək günümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Zaman bu poeziyanı nə qədər sıxsa da, aşıqları maddi-mənəvi məhrumiyətlərə salsada, aşiq şeiri bu keşməkeşlərdən qalib kimi çıxmış, dözümlü olduğunu göstərmişdir. Buna görə də iftixarla deyirik ki, el sənətkarlarımız öz qüdrətli poeziyaları ilə xalqa, vətənə xidmət etmiş, söz mülkünün sarvanı olmuşlar.

HÜSEYN BOZALQANLI

Göyçədə aşiq Ələsgərin qazandığı hörmət və ehtiramı Gəncəbasarda qazanan Hüseyn Bozalqanlı adı ilə məşhur olan Hüseyn Cəfərqulu oğlu Quliyev 1937-ci ildə qurultayqabağı (Aşıqların II qurultayı-1938) təqdim etdiyi tərcümeyi-halında yazır:

«1863-cü ildə Gəncə quberniyasının Qazax mahalının, Bozalqanlı kəndində doğulmuşam. 1871-ci ilə qədər ata-ana tərbiyəsində olmuşam. 1871-1881-ci illərdə mollaxana məktəbində oxumuşam. 1881-ci ildə nə molla, nə də kəndin koxası Paşa Yusif oğlu ilə yola gedə bilmədim. Mollaxananı tərək elədim. 1882-ci ildə koxanı öldürüb həbs olundum. 4 il Tiflis həbsxanasında (Metex qalasında yatıb – Q.N.) yatdıqdan sonra atam məni həbsxanadan buraxdırdı. Paşa koxanın yerinə oğlu Əsəd koxanı qoydular. Əsəd koxa da atam Cəfərqulunu öldürtdü. Ailəmizin 18 nəfər üzvünü mən dolandırmalı oldum» (XYE-nin arxivini).

Mollaxanada bir neçə il təhsil alan Hüseyn yazıb-oxumağı öyrənir, ərəb və fars dillərinə, Qurana və şəriət qanunlarına bələd olur. Lakin təbiətən dəliqanlı olan Hüseyn Səməd Axundla yola gedə bilməyib məktəbdən uzaqlaşır. Atası onun saza və sö-

zə xüsusi diqqət yetirdiyini və bu sənətə qabiliyyəti olduğunu görüb oğlunu aşiq Məmmədquluya şeyird verir. Az sonra Hüseynin səsi-sorağı elə-obaya yayılır, o, aşiq kimi özünü tez tanıdır. Bununla belə, öz yazdığı kimi, həyatı mübarizələr, tələtlər içərisində keçmişdir.

Belə keşməkeşli həyat yolu keçən Hüseyn öz fitri istedadı, yaradıcı qabiliyyətilə Tovuzda və ümumən, Gəncəbasarda ustad aşiq, qüdrətli şair kimi tanınır. Hətta Göyçədən Tovuzla gələn aşıqlara göstərdiyi ləyaqət və nəcabətə görə Göyçəyə dəvət olunur, aşiq Ələsgərlə görüşür, qabaq-qarşı çalib-oxuyur, toy məclisi keçirirlər, böyük hörmət və ehtiramla Hüseyni yola salırlar. Aşiq Ələsgər aşiq Hüseynin qabiliyyətinə, ustalığına, nəzakətinə görə ona eyni ehtiramla yanaşır, hətta orada könül bulandırmaq istəyənləri Ələsgər tutarlı sözlə tənbeh edir.

Aşiq Hüseyn bir çox səfərlərdə olmuş (Göyçə, Tiflis, Gəncə, Dağıstan və b.) şair və aşiq məharəti ona böyük nüfuz qazandırmışdır. Aşiq Hüseyni dəfələrlə bəzən zarafatla sınamaq üçün (Mirzə Səmədlə deyişmələri), bəzən də ciddi şəkildə sınağa çəkmişlər və hər dəfə də o bu «yoxlamalardan» qalib çıxmışdır. Göyçədə Ələsgər nüfuzunu, Şəmkirdə Hüseyn nüfuzunu Bozalqanlı Hüseyn Tovuz və Qazaxda davam etdirmişdir.

Tovuzda böyük bir aşiq nəslinin yetişib ərsəyə çatmasında aşiq Hüseynin xüsusi əməyi olmuşdur. Məşhur və tanınmış ustad aşıqlar Mirzə Bayramov, Qədir İsmayılov, Dəmirçi Hüseyn, Ələkbər Əsgərov, Bozalqanlı Vəli və b. onun yetirmələridir.

Hümbət Əlizadə aşiq Hüseynin 1938-ci ildə şeirlərinin bir qismini kitabça kimi çap etmişdir. Elə çap olunan bu şeirlər də göstərirdi ki, Hüseyn aşiq şeirinin ən çətin şəkillərində belə, bədhətən sınaqdan çıxmağı bacaran sənətkardır. Ustadın gəraylı, qoşma, divani, tənris və müxəmməsləri bütün Gəncəbasar məclislərinin bəzəyi olmuş, aşığın hər səfəri və görüşü şeyirdləri tərəfindən dastana çevrilmişdir. Aşiq Hüseynin şeirlərinin mühüm bir qismi H.Zeynallı tərəfindən yazıya alınmış Ədəbiyyat İnstitutuna aparılmış və orada itirilmişdir. 1970-ci illərdə aşığın həmyer-

lisi Şəmşad Rza öz atası el şairi Dəmirçi Hüseyndən və ustadın yaşayan şeyirdlərindən mühüm qismini toplayıb «Ustad aşıqlar» (1973) seriyasından çap etmiş, 1987-ci ildə isə «Dastanlar və hekayələr» kitabını çapdan buraxmışdır.

Əməkdar incəsənət xadimi, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü Hüseyn Bozalqanlının əldə edilən lirik və epik şeirləri, dastanları, müxtəlif müasirləri ilə qabaqlaşmaları onun zamanında qüdrətli bir şair olduğunu göstərir. Ustad aşiq 1941-ci il noyabrın 13-də doğulduğu Bozalqanlı kəndində vəfat etmişdir.

Ustadın adına Tovuz ozan muzeyi yaradılmış, önündə heykəli qoyulmuşdur.

MİRZƏ BİLAL

Bilal Mustafa oğlu Mikayılov 1872-ci ildə Şamaxının Qəşəd kəndində doğulmuşdur. 8 yaşında atadan yetim qalan Bilal ömrünün ilk vaxtlarında mizdurluqla məşğul olmuşdur. Təbiətin qoynunda günlərini keçirən gənc Bilal onun əlvən çalarlarını duyub, təbiətə dair nəğmələr qoşur. Bilalın fitri qabiliyyətini duyan atasının dostu molla Veys ona yazıb-oxumağı öyrədir. Sonra da Şamaxıya aparıb Seyid Əzim Şirvaninin məktəbinə qoyur. Bilal Seyid Əzim məktəbində yeni ruhlu, yeni dünyagörüşlü gənc kimi tərbiyə alır. Bununla elə Bilal saza, saz şeirinə daha çox meyil göstərir. O, aşiq İbrahimdən saz çalmağı öyrənir və bir müddət onunla qədim Şirvan torpağının el şənliklərində məclislər keçirmiş və get-gedə bir sənətkar kimi tanınmışdır.

Bilal özü də Şərq aşiq məktəbinə məxsus çalğıcılar dəstəsi yaratmış və ona uzun illər rəhbərlik edərək muğamla saz havalarını qovuşdurmuşdur.

Mirzə Bilal «Şirvan şikəstəsi», «Şirvan gəraylısı», «Qobuistan şikəstəsi», «Qara qafiyə», «Döymə Kərəmi» kimi saz havalarına yeni xallar əlavə etmişdir. Mirzə Bilalın dövrünün böyük şairləri M.Ə.Sabir, A.Səhhət, görkəmli maarifçi S.M.Qənizadə

ilə bir məktəbdə oxuması onun yaradıcılığına, bədii təfəkkürünə yeni qida verir, baxışlarını aydınlaşdırır.

Aşıq Bilalın Şamaxıda aşıq Abbasın, aşıq Şakirin, Ucarda aşıq Soltanın, Salyanda aşıq Qurbanxanın, öz oğlu aşıq Ağaların ustad aşıq kimi yetişməsində böyük xidməti olub.

Mirzə Bilal yaradıcı aşıq idi. Onun qoşma, gəraylı və bayatıları mühitinin ziddiyyətlərini ifadə edən bitkin şeir nümunələridir.

Mirzə Bilal aşıqların I qurultayında iştirak etmiş, həm də aşıqlar adından qurultay iştirakçılarını təbrik etmişdir.

Bilal qurultaya gələn qocaman saz-söz ustası aşıq Hüseyn Bozalqanlı ilə mehmanxanada görüşüb ona bədahətən şeirlə cavab vermişdir.

Mirzə Bilalın şeirlərinin bir qismini 1960-cı ildə toplayıb tərtib edən Səttar Axundov olmuşdur. İkinci dəfə yeni şeirlərlə Mürsəl Mürsəlov tərəfindən tərtib edilib 1982-ci ildə «İlk baharım, gəl görüm» adı ilə çap olunmuşdur.

M.Mürsəlov Mirzə Bilalın həyat və yaradıcılığı haqqında dissertasiya yazıb (1974) müdafiə etmişdir.

Mirzə Bilal 1937-ci ildə Sibirə sürgün edilib, orada da vəfat etmişdir. O, Şirvan aşıq məktəbini yeni mərhələyə qaldıran yaradıcı, ustad sənətkar idi.

AŞIQ NƏCƏF DAŞKƏNDLİ

Göyçə mahalının Daşkənd kəndindən olan Nəcəf, təxminən, 1860-cı ildə doğulub. Göyçə aşıq məktəbinin nadir yetirmələrindən olan Nəcəf həm ifaçılıq məharəti, həm də zil və şaqraq səsi ilə sənət dostlarından seçilmiş.

Göyçədə çox hörmət və nüfuza malik olan Nəcəfi daşnaqlar danışıq bəhanəsi ilə aldadıb həbs etmiş, Göyçənin ən nüfuzlu bəyi sayılan Səməd ağa ilə qətlə yetirmişlər. Daşnaqlar Aşıq Nəcəfin kürəyinə qaynar samovar bağlamış, 1919-cu ildə əziyyətlə

öldürmüşlər. Nəcəf həbsxanada bir neçə şeir yazıb yaxın adamları vasitəsilə Kəblə Rəhimə göndərib:

Kəblə Rəhim, söylə aşıq Əsədə,
Mənim əhvalıma qalsın, ağlasın.
Arif məclisində, alim yanında,
Həmişə yadına salsın, ağlasın.

Özüm zindandayam, qəlbim uzaqda,
Fələk məni nakam qoydu bu vaxtda.
Gəncədə, Şəmkirdə, Tovuz, Qazaxda,
Yaralı «Dilqəmi» çalsın, ağlasın.

Daşnak qış eylədi bahar-yazımı,
Eşidən sızlayar xoş avazımı.
Sinəsi sədəfli telli sazımı,
Ələsə deginən çalsın, ağlasın.

Gün kimi dağlardan aşıb-gedirəm,
Daşqın çaylar kimi daşib-gedirəm.
Göyçəm, sənə vidalaşib gedirəm,
Lalən, tər çiçəyin solsun, ağlasın.

Köhlən at belində gəzdiyim dağlar,
Çənə-çisəyə dözdüyüm dağlar,
Nəcəfəm, əlimi üzdüyüm dağlar,
Məni eldən xəbər alsın ağlasın.

AŞIQ ƏSƏD

Aşıq Əsəd Rzayev (1874-1950) 1928-ci ildə aşıqların I qurultayına həyatı haqqında qeyddə yazır: «Atam Əhməd Rza oğlu Tovuz mahalının Bozalqanlı kəndindəndir. Tovuzda Süleyman bəyin muzduru olmuş, sonra onun əlindən qaçıb. Göyçənin Qaraqoyunlu kəndində 1874-cü ildə doğulmuşam. Mənim 12 yaşım

olanda atam dünyadan köçdü. Bir neçə il muzdurluq elədim. Sonra Aşıq Ələsgərə 4 il şeyird oldum. 5 il Ələsgərlə bir yerdə aşıqlıq elədim. Sonra özüm şeyird götürüb məclislər keçirdim...»

Əsəd 1918-ci ildə daşnaq ordusunun zabiti Selikovun öldürülməsində günahkar bilinib, qardaşı Məhəmmədlə həbsə alınıb. Göyçədə Müsavat özəyinin köməyi ilə həbsxanadan qaçırılıb, uzun müddət Tovuz, Qazax qəzalarında yaşadıqdan sonra 1932-ci ildən Tovuz mahalının Bozalqanlı kəndində məskən salıb.

Aşıq Əsəd 1928-ci ildə aşıqların I qurultayında yüksək ifaçılığa görə, müsabiqədə birinci mükafata layiq görüldü. O, 1930-1940-cı illərdə Respublikada keçirilən incəsənət tədbirlərində ən fəal aşıqlardan biri olub və həm də mükafatlarla təltif olunub. Folklorçu H.Əlizadə «Koroğlu» dastanının bir neçə qolunu, xalq dastanlarından bir çoxunun variantlarını aşıq Əsədin dilindən yazıya alıb. Aşıq Əsəd aşıq sənətini çox mükəmməl bilən sənətkar idi. O, aşıq havalarının istifadə olunan bütün nümunələrindən istifadə edir, hətta unudulmuşları da bərpa edirdi. Məhz onun bu zəngin biliyinə görə Göyçənin, Tovuzun, Qazaxın, Şəmkirin bir çox aşıqlarının yetişməsində Əsədin böyük əməyi olmuşdur.

Aşıq Əsəd yaradıcı ustad aşıq idi. Onun zil səsi, fasiləsiz zəngülələri, Koroğlusayaq nərəsi otuzluq lampanı söndürürdü. Bir neçə gün dalbadal səs tonu dəyişmədən oxuyurdu. Aşıq Əsəd həm də şair-aşıq idi. Onun yüzlərlə qoşma və gəraylıları aşıqların dilindən düşməmişdir. Aşığın 1939 və 1974-cü illərdə «Şerlər» kitabı çap olunmuşdur. Bu şeirlər onun ədəbi irsinin bir qismidir. Çox fəal sənətkar olan Əsəd, hətta, gördüyü, mütəəssir olduğu hadisəyə oradaca telli sazın avazı ilə söz qoşub oxuyardı:

Kamil bağban bağ becərər, gül əkər,
Sahibi var onun, üzə bilməzsən.
Sınar qol-qanadın düşərsən yerə,
Tutar səni qəhri-qəza bilməzsən.

Laçın olub səmalara süzmüşəm,
Şonqarların savaşına dözmüşəm.

Mən qəvvasam dəryalarda üzmüşəm,
Sən qəvvas deyilsən, üzə bilməzsən.

Gözəllər hüsnünə çoxdanam heyran,
Çıxdım şikarına, alagöz tərən.
Əsədin dərdinə eyləsən dərman,
Bağrının başını əzə bilməzsən.

Aşıqların ustadı Dədə Əsəd 1950-ci ildə vəfat edib. Onlarla ustad aşıqların yetişməsində Əsədin böyük xidməti olmuşdur. O, şeyirdlərin çoxuna həm də atalıq etmiş, onlardan hərtərəfli maddi və mənəvi köməyini əsirgəməmişdir.

ŞAİR NƏBİ BORÇALI

Nəbi Miskin Oruc oğlu 1877-ci ildə Borçalı mahalının Faxralı kəndində anadan olub. Borçalının qədim və zəngin aşıq mühiti Nəbidə çox erkən – 14-15 yaşlarından şeirə həvəs oyadıb. Nəbi gənc yaşlarından bədahətən söylədiyi gəraylı və qoşmaları ilə yaşlı uşaqlar arasında hörmət qazanmışdır. O, Tovuz kəndlərini gəzmiş, dövrünün tanınmış şair aşıqları ilə görüşüb dostluq etmiş, bir-birilərinə şeir yazıb göndərmiş, cavab almış, bəzən görüşüb deyişmişlər. Aşıqların söyləmələrinə görə şair Nəbi şair Ağacanla, Aşıq Sadıqla, Quşçu İbrahimplə, Dollu Abuzərlə, Qazaxda Mirzə Səmədlə, aşıq Əsədlə, Tovuzda Bozalqanlı aşıq Hüseynlə görüşüb, bunlardan bəzilərilə deyişmələri də olub.

Şair Nəbinin şeirlərindən seçmələri folklorşünas Elxan Məmmədli toplayıb çap edib:

Mən ilqar eylədim yara-Gülşana,
Lalələr seyrinə var addım-addım.
Könül sakın oldu gül çöhrəsində,
Bir yetim dəstini dər, addım-addım.

Hər nə desən sözlərinə qayıləm,
İşar etsən dost bağında sayıllam.
Nə müddətdi camalına mayıllam,
Saxla qədəmini, dur, addım-addım.

Göstərdi camalın, niqabın açdı,
Ağıl heyran olub, xəyalım çaşdı.
Yüz min işveyi-nazıman keçdi,
Sallandı qarşımdan, yar addım-addım.

Şair Nəbi bu kəlamın nə qəsdən,
Sən dedin sinəmin üstündə bəstən.
Keçirdin baharı, gəldi zimistan,
Bürüyüb dağları qar addım-addım.

NÖVRƏS İMAN

Növrəs İman Məşədi Saleh oğlu 1903-cü ildə Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində doğulub. Təhsilini Göyçədə Hüseynqulu-ağalı məktəbində alıb. Çox erkən yaşlarından Ələsgər ocağından od-alov alan İman tezliklə Göyçənin saz-söz məclislərinin söz-söhbətinə çevrilib. Onun bədahətən şeir söyləməsi, həm də çox kamil fikirlər ifadə etməsi İmana böyük hörmət və nüfuz qazandırır.

Növrəs İman bir müddət Kəlbəcər mahalının Seyidlər kəndində müəllim işləmiş, həm də saz-söz yaradıcılığını davam etdirmişdir. İman 1930-cu ildə həm ailə, həm də siyasi hadisələrin kəskin ziddiyyətlərinə tab gətirə bilməmiş, əsəbləri gərilməmiş, ruhi xəstəliyə tutulub 1933-cü ildə itkin düşmüşdür. İmanın haqqında yaranan müxtəlif söz-söhbətlər rəvayətə çevrilmiş, bu rəvayətlər sonralar dastanlaşmışdır. Aşıqlar İmanın Qazax, Borçalı, Tovuz səfərlərini, bəzi aşıqlarla qabaqlaşmalarını dastan kimi danışirlər.

Növrəs İmanın yüzlərlə şeiri ağızlarda yaşamaqdadır. Onların bir qismini H.Əlizadə, Ə.Axundov, İ.Ələsgərov tərtib etdik-

ləri kitablarda vermişlər. Bu şeirlər Növrəs İmanın dini-fəlsəfi idraka malik, nadir istedad sahibi olduğunu bildirir.

Cəmi 30 il ömür sürən İman (itkin düşdükdən sonra heç bir məlumat əldə edilməmişdir) qeyri-adi təbə malik, dinin ali qanunlarını, təriqətləri, qədim şərq mifik obrazlarını mükəmməl mənimsəyən, əsərlərində onlardan yerli-yerində istifadə edən, özünəməxsus təbii baxışı olan, hər şeydə bir mahiyyət axtaran, eyni zamanda, özünə tapınma idrakına meyil edən mütəsəvvüf təbiətli bir şəxsiyyət olmuşdur.

İman aşıq şeirinin daha çox qoşma, tənris, müxəmməs, qoşma-bayatı, tənris-bayatı şəkillərindən istifadə edərək çox dəyərli və kamil ustadnamələr, gözəlləmələr, qıfılbəndlər yaratmışdır. Onun bəzi qıfılbəndləri hələ də bağlı qalmış, açıqlanmamışdır.

İman Göyçə və Ələsgər ocağının ən parlaq əlovudur. Bu əlov sönməz-əbədi səfərinin hazırlığı dövründə söyləmiş və taleyini İlahinin ixtiyarına buraxmışdır:

Əziz ata, itkin gedən fərzəndin,
Ağla, hey düşəndə yada doyunca.
Mənim gərdənimdə çarxın kəməndi,
Dolandırır bu dünyada doyunca.

Məndən dost-qohuma azca gileylə,
Nə qarğa dalımca, nə hədyan söylə.
Əl götür duaya, minacat eylə,
Bəlkə yetəm bir murada doyunca.

Halal qıl İmanı, qohum-qardaşım,
Çəşmim ağlar, qaranlıqda günəşim.
Əyər bar İlahi düzəltmə işim,
Şad olaram Kərbəlada doyunca.

Son beytdən güman etmək olur ki, İman Kərbəlaya səfər edib. İmanı tanıyanlar onun 33-cü ildə bir sərhədçi zabitin köməyi ilə xaricə (həm İrani, həm də Türkiyəni xatırladırlar) köçdüyünü söyləyirlər.

Növrəs İman kimi İlahidən qüdrət alan bir insan erməni cəladlarının gündə bir fitnə törətdiyi cansıxıcı cəmiyyətdə yaşaya bilməzdi. İman İlahinin dərgahına sığınmalıydı:

Yaralı gəlmişəm fani dünyaya,
Mənim sağalmağa dərmanımmı var?
Əzrayil gələcək canım almağa,
Onu verməməyə fərmanımmı var?

Sənə qurban olum, a mehribanım,
Bu qəmi möhnətə necə dayanım.
Kim bilər dərdimi, kim kəsər yanıam?
Mənim Ələsgərim, Qurbanımmı var?

Mənim ahım ərşi-səmanı tutar,
Sən məni eylədin Sən'andan betər.
Bu hicran odundan İmanı qurtar,
Yolunda sadağa bir canımmı var?

AŞIQ MİRZƏ

Mirzə Bayramov 1888-ci ildə Tovuz mahalının Çilovdarlı kəndində doğulub. 1909-1912-ci illərdə Mollaxana adlanan kənd məktəbində ibtidai təhsil alıb. Nadir səsə və iti hafizəyə malik olduğundan, tez-tez aşiq məclislərinə gedib həvəskar kimi oxuduğuna görə məktəbin mollası Mirzəni döyüb məktəbdən qovdurur. Bundan sonra aşiq sənətinə daha çox meyil göstərib. Tovuzun məşhur aşığı Hüseyn Bozalqanlının yanına getmiş, dörd il ona şøyird olmuşdur.

Aşiq Mirzə 1915-ci ildə anasını, 1917-ci ildə muzdurluqla güzəran keçirən atasını itirmiş, taleyini qəlbinin kədərinə şərik olan telli saza bağlamış, telli saz onu sonralar, həqiqətən də, şöhrətləndirmişdir.

Mirzə qamətli, nisbətən arıq, ciddi, qaynar baxışlı, gözəl simalı, həm də cəzbedici bir insan olmuşdur. “Elə bil səhnə və sənət üçün yaranmışdır. Oxuduğu havalara elə bir yenilik, təzəlik, mələ-

hət gətirərdi ki, güman edərdin həmin havanın yaradıcısı özüdür” (İ.Tapdıq). O, “Dübeyti” və “Qaraçı” havalarına yeni nəfəs, yeni ruh, yeni ahəng gətirmişdi ki, aşıqlar bu havalara “Mirzə Dübeyti”, “Mirzə qaraçısı” da deyirdilər. 1927-ci ildə Aşıqların Birinci qurultayına hazırlıqla bağlı Qazaxda keçirilən məclisdə, 1928-ci ildə Aşıqların Birinci qurultayında, 1938-ci ildə ikinci qurultayında Mirzənin çıxışları böyük maraqla qarşılanmış, dəfələrlə mükafatlara layiq görülmüşdür. Aşiq Əsəddən sonra II yeri tutmuşdur. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvü olan Mirzə Bayramov sonrakı illərdə də elə bir ictimai-mədəni tədbir olmamışdır, onlarda iştirak etməsin. Ustad aşiq, nadir ifaçı, klassik sənətimizi mükəmməl bilən, zəngin məlumathı, epos və dastanlarımızın kamil bilicisi olan aşiq Mirzə həm də bir el şairi kimi aşiq Əsədlə uzun illər el məclislərini bəzəmiş, ona rəvnəq vermişdir. O, şairlərimizin çoxu ilə, xüsusən, S.Vurğun, O.Sarıvəlli və H.Ariflə bir sənət yolçusu kimi qaynayıb qarışmış, bir sırada olmuşdur.

Aşiq Mirzə məşhur aşıqlarımızdan Qədir, Nağı, Əkbər kimi sənətkarların ustası olmuşdur. Yüzlərlə qoşma, gəraylı və müxəmməsin müəllifi olan Mirzə yaratdığı bu musiqili şeirləri məclislərdə çox məlahətlə ifa edirdi.

1954-cü ildə aşiq Mirzə xəstələnir, şair Hüseyn Arif qələm dostları ilə ona baş çəkir. Xəstə Mirzə sazı köynəkdən çıxarıb çalır, səsinə zilə çəkmək istəyir, birdən səsi qırılır. Aşiq da, qonaqlar da çox məyus olurlar. Bu münasibətlə H.Arif “Ay Mirzə dayı” şeirini yazır:

Mən beşikdə ikən telli sazınla,
Laylamı sən çaldın ay Mirzə dayı.
Yenə yada düşdü “Yanı Kərəmi”,
Canıma od saldın ay Mirzə dayı.

...Sənət meydanında imtahan olur,
Hüseynin də qəlbi pərişan olur.
Səsin tutulanda bağrım qan olur,
Sən niyə qocaldın ay Mirzə dayı?

Aşıq Mirzə sosializm dövründə fəaliyyət göstərdiyinə görə şeirlərində bəzən sosializm quruculuğu, kommunizm ideyaları tərənnüm olunsa da, bu motiv onun qoşmalarında öləri xarakter daşımış, aşıq şeiri ənənələrinə xas olan bəşəri ideyalar daha geniş yer tutmuşdur. Ən başlıcası odur ki, onun şeirlərində bədii deyim və ifadələr yerli-yerində və təbii səslənir:

Başına döndüyüm vəfalı dilbər,
Dolan gəl yanıma sən şirin-şirin.
Ala gözlərinə, qələm qaşına,
Can qurban eylərəm mən şirin-şirin.

Ağ üzündən tül örpəyi götür sən,
Bu müşkül könlümü kama yetir sən.
Ölən vaxtı başım üstə otur sən,
Verrəm Əzrayıla can şirin-şirin.

Ay bizim ellərin gözəl xanımı,
Yolunda qoymuşam xanımanımı.
Yaxırsan odlara şirin canımı,
Deyirsən, ay Mirzə, yan şirin-şirin.

AŞIQ ŞƏMŞİR

Şəmşir Qurban oğlu Qocayev 1893-cü ildə Kəlbəcər bölgəsinin Dəmirçidam kəndində doğulmuşdur.

Şəmşirin atası aşıq Qurbandan və olara tez-tez qonaq olan aşıq Ələsgərdən aşıq sənətini mükəmməl öyrənmişdir. Şəmşirin ailəsi 1907-ci ildə Ağdaban kəndinə köçmüşdür. Yoxsul günlər keçirən gənc Şəmşir 1910-1914-cü illərdə kənddə çobanlıq etmişdir. Elə o zamanlardan da atasının sazını dindirə-dindirə çalmağı öyrənmişdir.

Şəmşir 1920-ci ildə Qamışlı kəndində yeddiillik məktəbi bitirib yeni qurulmuş kənd sovetliyində katib işləməyə başlamış-

dır. O, 1930-1946-cı illərdə Kəlbəcər rayon zəhmətkeş deputatları sovetinə seçilmişdir.

1938-ci ildə Azərbaycan aşıqlarının ikinci qurultayında iştirak edən Şəmşir şeirlərini də qəzet və toplularda ara-sıra çap etdirir.

1955-ci ilin yayında Səməd Vurğun səhhətinin pisləşməsilə bağlı İstisuya gələndə aşıq Şəmşir onu saz-sözü ilə, böyük məhəbbətlə qarşılayır. Səməd Vurğun da elə oradaca aşığa “Yada sal məni” rədifli qoşma ilə cavab verir. Kəlbəcər camaatının və İstisuda dincələn adamların iştirak etdiyi bu təntənəli görüş hadisəyə çevrilir, dastan olub uzun illər məclisdən-məclisə yayılır. Bu görüş aşıq Şəmşirin həyatında böyük dönüş yaradır. Şairin xüsusi təşəbbüsü ilə O.Sarıvəlli aşığın 1959-cu ildə “Şerlər” kitabını ön sözlə çap edir. Bu kitab Şəmşiri qüdrətli bir şair-aşıq kimi şöhrətləndirir. Bu şeirlərin çoxusu aşıqlar tərəfindən məclisdən-məclisə gəzir və Şəmşiri də tanıtdırır. Bundan sonra aşığın “Qoşmalar” 1971, “Seçilmiş əsərlər” 1973, “Dağ havası” 1978, “Şerlər” 1980 kitabları çap olunur.

Aşıq Şəmşir XX əsr aşıq məktəbinin ən qüdrətli ustadlarından. O, çox məlahətli, şirin avazlı, heç kəsə bənzəməyən zəngüli səsə malik olmaqla, həm də mahir söz ustasıdır. O, heç vaxt qafiyə və rədif axtarmamış, sazı dinən kimi rədif də, qafiyə də durna qatarı kimi sazın sehrinə düzülürmüş.

Qədim Şərq dünyasına məxsus olan tarixi hadisə və rəvayətləri, böyük şəxsiyyətləri, dini təriqətləri mükəmməl bilən bu qüdrətli saz-söz ustası Dəli dağın zirvəsi kimi səsini gah zilə çakir, gah da qəsdən qım-qım edir ki, dinləyici istər-istəməz bu hissə uyur.

Şəmşir poeziyası öz məzmun və mahiyyəti etibarilə elə bil Azərbaycandır. Bu poeziyada Azərbaycanın sanki tərcümeyi-halı ümumiləşdirilir. Aşığın hər nəğməsindən Azərbaycan dağlarının ətri qoxuyur.

Bu qüdrətli sənətkar 1980-cı ildə əbədiyyətə qovuşdu. O zaman xalq onu Dədə Şəmşir deyə xatırlayır.

HÜSEYN CAVAN

Əliyev Hüseyn Mikayıl oğlu – Hüseyn Cavan 1916-cı ildə Güney Azərbaycanın Kərmədüz mahalının Ut kəndində doğulmuşdur. Kiçik yaşlarında atasını itirmiş, anası biryaşlı oğlunu da götürüb Quzey Azərbaycana gətirmişdir. Bir neçə il Ağdamın Şərəfxanlı kəndində yaşamış, sonra da Dəliməmmədiyə köçmüşdür.

Kiçik yaşlarında muzdurluq edib qoyun-quzu otaran Hüseynin gözəl səsi və yaxşı hafizəsini, bəzən özündən söz demək məharətini görən tanışları ona aşıqlıq etməyi məsləhət görürlər.

Hüseyn Gəncəbasarın aşiq məclislərinə tez-tez gedir və nəhayət, aşiq Ələsgərin qardaşı oğlu aşiq Musanın yanına gedib 1937-ci ilə qədər ona şeyirdlik edir.

Hüseyn 1938-ci ildə Güney Azərbaycana köçüb 1946-cı ilə qədər orada yaşayır. O, Güney Azərbaycanda qurulan Demokratik respublikanın mədəni quruculuğunda fəal iştirak edir. Aşiq sazı-sözü ilə əvvəl səngərlərdə, sonra Təbrizdə Dövlət Dram teatrında direktor müavini işləmiş, burada aşıqlar ansambli yaratmışdır. Azərbaycan Demokratik firqəsi ona xalq artisti fəxri adı vermiş və 21 Azər medalı ilə təltif etmişdir. 1946-cı ildə Bakıya qayıdan Hüseyn Cavan bir neçə il M.Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında solist işləmişdir. 1948-ci ildə Goranboy (o zaman Q.İsmayılov) rayonuna Əzizbəyov kəndində yaşamışdır.

Aşiq Hüseyn Gəncəbasarda aşıqlar arasında böyük hörmət və nüfuz qazanmış, Azərbaycanın adlı-sanlı aşığı kimi respublikada keçirilən dövlət tədbirlərində, mədəniyyət toplantılarında, festivallarda iştirak etmiş, zəngin zil səsi və ifaçılıq məharətilə həmişə seçilmiş və qiymətləndirilmişdir.

Ustad aşiq, qüdrətli şair kimi tanınan Hüseyn Cavanın “Azadlıq mahnıları” (1950), “Aşığın arzuları” (1950), “Şeyrlər” (1953), “Sədəfli saz” (1956), “Qoşmalar” (1959), “Şeyrlər” (1962), “Danış, telli sazım”, “El aşığı” (1975), “Bahar kimi” (1979) kitabları çap olunmuşdur.

Bu kitablarda toplanmış müxtəlif mövzulu şeir və dastanlarda Hüseyn Cavan Güney Azərbaycanda baş verən azadlıq hərəkatını tərənnüm və təbliğ edir, Azərbaycanın başına gələn faciələri əks etdirirdi. O illərdə aşıq Hüseynin sazı və sözü həm Güneydə, həm də Quzeydə eşidilir, böyük əks-səda doğururdu.

Qızının İrandan gələn şəklinə baxıb yanaqlarının solduğunu görüb ona təsəlli verir:

Dalğın baxışların nə mənalıdır,
Qəlbin intizarıdır bilirəm, qızım.
Dərdli könüllərdən atan halıdır,
Solğun yanağından görürəm, qızım.

Taleyindən küsmə, olma pərişan,
Peşman olmaz el yolunda vuruşan!
Tarix səni xalqa verəcək nişan,
Mənim də bir yolluq güləcək üzüm.

Azadlıq meyilləri, Güney Azərbaycan həsrəti, oradakı qardaşlarının kölə və hüquqsuz vəziyyəti Hüseyn şeirinin məğzi və məyasıdır. Hətta Qüzey Azərbaycanda gördüyü haqsızlıqları da açıq deyə bilməyəndə üzünü Güneyə tutub fəryad qoparır. Aşığın şeirləri, demək olar, başdan-başa azadlıq arzuları ifadə edir:

Arzusu gözündə qalan o Təbriz,
Zülmün pəncəsindən azad olaydı.
Azadlıq işığı gecəbəgündüz,
Üstündə yanaydı, dilşad olaydı.

Zindanda çürüyən igid övladın,
Arzusuna, məramına çataydı.
Eşitməyib anaların fəryadın,
Körpələr qoynunda dinc boy ataydı.

Aşığın “Kimdən öyrəndin”, “Boylana-boylana”, “Dilbər” gəraylıları uzun illər müxtəlif məclislərdə, toy şənliklərində, filarmoniyada, radio dalğalarında tez-tez eşidilir və aşığı xalq arasında tanıtdırırdı. Qüdrətli el sənətkarı vətəni Təbrizi görmədən onun həsrətilə 1985-ci il noyabrın 14-də dünyasını dəyişdi.

MİKAYIL AZAFLI

XX yüzil aşiq sənətini yeni bir zirvəyə qaldıran Mikayıl Azaflı (Zeynalov Mikayıl Cabbar oğlu) 1924-cü ildə Tovuz rayonunun Azaflı kəndində doğulmuşdur. Bir yaşında valideynlərini itirən Mikayıl əmisinin himayəsində böyümüş, erkən yaşlarında Tovuzun zəngin saz-söz məclisi onu qoynuna almış, nadir istedadı və hafizəsi nəticəsində el arasında tanınmışdır. Onun nadir istedad olduğunu bilən Tovuzun tanınmış ifaçı ustad aşığı Yusif Yusifov sazın və ifaçılığın bütün sirlərini ona öyrətmişdir.

Mikayılın gəncliyi çox əzab-əziyyətli, keşməkeşli olmuş, alman-sovet savaşında iştirakı, müxtəlif böhtanlara məruz qalması onu çətin imtahanlardan çıxarmışdır. Bir tərəfdən get-gedə püxtələşən saz şairinin səsi Azərbaycanın saz-söz məclislərini dolaşır, adı dillərə düşür, o biri tərəfdən içində coşan, zamanə ilə ayaqlaşmayan cəsarətli fikirləri onu dilə-dişə salır, böhtanlara sürükləyir. El demiş:

«Bar verən ağacı, əlbəttə, döyərlər». Bu iftira və böhtanlar Mikayılın həbsinə də səbəb olmuşdur. Həbsxanada aşiq yeni bir məktəb keçmiş, ən təsirli şeirlərini də burada yazmışdır.

Aşiq həbsxanada olsa da, şeirləri – azadlıq nəğmələri toylarda, məclislərdə gəzir, aşıqların dilinin əzbəri olurdu. Həbsdən çıxan aşiq el-oba tərəfindən hörmət və ehtiramla qarşılanır, səsi Azərbaycanın sərhədlərini də keçir, artıq Türkiyədə, İranda, İraqda geniş əks-səda doğurur. Türk tədqiqatçısı Əli Kafkazlı Mikayıl Azaflının yaradıcılığından dissertasiya yazıb müdafiə etmişdir.

Mikayıl Azaflı bir tərəfdən ifaçılıqda mahir ustad kimi tanınır, hətta klassik aşiq havalarını mükəmməl öyrənir, ifa zamanı onlara yeni nəfəs verir, yeni xallar əlavə edir, havanı canlandırır. Yeni-yeni bəstələrə can atan aşiq özü də təbi coşduqca klassik havalara təzə havalər əlavə edir, öz adına möhürləyir: «Azaflı dübeyti», «Azaflı gözəlləməsi», «Azaflı gəraylısı», «Azaflı müxəmməsi», «Azaflı dağları», «Azaflı bəhri», «Şah sarayı» və b.

məhz bu qəbildəndir. Bu havalar məclislərdə səslənən kimi sənəti duyanlar o saat hiss edirlər ki, bu hava Azaflı havasıdır.

Əlbəttə, müasir aşiq ifaçılığında belə havalar sənətdə yenilikdir. Bu həm də aşiq Azaflının aşiq sənətinə verdiyi töhfələrdir.

Azaflı həmin havaları çaldıqca havaya yatımlı ya gəraylı, ya qoşma, ya müxəmməsin sözləri mirvari kimi düzülüb əsl sənətə çevrilir.

Aşiq Azaflı ifaçılığı və bəstələdiyi ilə sevilmədi, o, böyük Ələsgər ruhunu sənətə qayıtdı. Məlum şeir şəkillərinin hər birindən məharətlə istifadə edərək çağdaş aşiq şeirini yeni mərhələyə qaldırdı, hətta bir hecalı şeir ölçüsündən on altı hecalı ölçüyə qədər çox zəngin nümunələr yaratmışdır. Əlbəttə, bunlar şeirin ölçüləridir, onları mükəmməl bilmək də bilik və məharət tələb edir. Mikayıl Azaflı, bəlkə də, heç nəzəriyyə kitabı da oxumayıb, ancaq sözlərin təsbeh kimi düzümü nəzəri bilik tələb etsə də, Azaflı nəzəriyyəsiz də heca vəznini gözəl bildiyini təsdiq etdi.

Ustad aşiq klassik poeziyanın və aşiq şeirinin bütün şəkillərindən istifadə edib müasir tələblər səviyyəsində əbədiyaşar poeziya kəhkəşanı yaratmışdır; gəraylı, qoşma, müxəmməs, təcnis, gəraylı təcnis, qoşma təcnis, cığalı gəraylı təcnis, gəraylı təxmis, dodaqdəyməz qoşma təcnis, diltərpətməz təcnis, ikibaşlı təcnis, müəmna, divani, qəzəl, divani təcnis, Azaflı divanisi, vücudnamə, sicilləmə, ustadnamə, cahannamə və sayagəlməz şəkillər və növlər bu qəbildəndir. Hətta təcnisin ən çətin şəkil olmasına baxmayaraq, onun onlarla növlərini yaratmışdır ki, bunlar klassik aşiqlərimizdə bəlkə də yoxdur.

Şair Azaflı sözün tutumunu, dilin şirinliyini, məzmunun səlisliyini şeirin şəkillərinə qurban verməmişdir, ahəngdarlığı, harmoniyasını, bütövlüyü hər beytdə, hər bənddə qorumuşdur. Ona görə də onun nəğmələr təkcə aşiqlərin deyil, xanəndələrin də dilinin əzbəri olmuşdur. «Qoca qartal» kimi:

Qoca qartal nə gəzirsən,
Dağlar qoynunda, qoynunda.

Bala gördüm anasının,
Ağlar qoynunda, qoynunda.

Azaflının şeir şəkilləri şəkil xatirinə yaranmayıb. Şekli mövzu özü diktə edir. İndi bir qoşmaya diqqət yetirək:

Qüdrətindən həyat, aləm yaranıb,
Bahar qızlı təbiətədi məhəbbət.
Cazibəsi yeri göyə bağlayıb,
Möcüzəli ziyarətədi məhəbbət

Bəllidir ki, məhəbbət haqqında çox yazılıb, elə aşıq sənəti özü də məhəbbətdən yaranıb. Əslində məhəbbətsiz həyat da yoxdur. Dahi Nizami demiş, eşqsiz, məhəbbətsiz dünyanın dəyəri də yoxdur. Bu dörd misralıq şeirdə həyat da, bahar üzvlü təbiət də məhəbbətdən yaranıb. Qüdrətin möcüzəsinə bax ki, məhəbbət yeri də göyə bağlayıb. Budur Azaflının söz kəhkəşanı, söz də, fikir də bir-birini tamamlayır. Şairin fəlsəfi tutumu da düşündürücüdür. Ustadın təcnisinə diqqət yetirək:

A dağlar qartalı kamandar ovçu,
Ov keçdi bərədən ay at, amandı.
Aləmi dolanan qoca səyyahı
Yetir mənzilinə, ay at, amandı.

Təcnisdə iki dəfə at sözü işlədilir. Birincidə ova güllə atmaq, ikincidə qoca səyyahın mindiyi at. Təcnisdə hər beytin bütöv bir məna tutumu var.

Azaflıda mənasız cinaslar yoxdur. Ustadın söz ehtiyatı çox zəngindir. Sözlər bulaq kimi axıb çağlayır.

Azaflı müxəmməsin müxtəlif növlərini yaratmışdır; «Müxəmməs», «Qoşayarpaq cıǵalı müxəmməs», «Qoşayarpaq müxəmməs», «Qaraçöpün», «Dərdə salan», «Qadın» və b. müxəmməsin kamil nümunələridir. Ustadda müxəmməsə xas olan axıcılıq, təkrir ifadə vasitəsi fikri ümman kimi çəkib aparır. «A sultanım» qoşayarpaq müxəmməsə diqqət yetirək:

Mehribanım, din-imanım,
Canım, qanım, a sultanım.
Şahım, xanım, xanimanım,

Fikrim, anım, a sultanım.
Can-cahanım, asimanım,
Şöhrət, şanı, a sultanım.
Həm loğmanım, həm dərmanım,
Şəfakanım, a sultanım.

Nöqtəsiz misralar Sabirin bəhri-təvili kimi axıb gedir. Ustad aşiq dilin zənginliyinə o qədər bələddir ki, qafiyə axtarmağa ehtiyac yoxdur.

Qədim oğuz səltənətlərindən biri olan Tovuz aşiq mühitində aşıqlar Azərtürk dilinin ən qadir təbliğatçılarıdır. Dilin imkanlarından aşıqlar məharətlə istifadə edirlər. Bu baxımdan Aşiq Azafının mahir dilçi kimi xüsusi yeri var, o heç vaxt sözə ehtiyac duymur, rədif və qafiyə dilə gələndə sözlər sanki öz-özünə düzülüb qafiyələnir. Beləcə də, yaddaşlara köçür, məclislərə keçir, dillərə düşüb əzbərlənir, ustadına hörmət və ehtiram gətirir.

Azafının məharəti ondadır ki, o klassik poeziyanın və aşiq şeirinin qəliblərini təkrarlamadı, gəraylıda da, qoşmada da, müxtəlif şəkilli tənislərdə də, müxəmməs və divanidə də yeni bədii ifadə formaları, yeni cinaslar, yeni təşbeh və idiomatik ifadələr işləmiş, sözə yeni can vermiş, fikrin ruhunu təzələmişdir.

Zamanın və həyatın çox acılarını dadmış aşiq söz silahını itiləyib zamana meydan oxumuşdur. Onun hər misrası, hər beyti intiqamla dolu döyüşən əsgərə bənzəyir. Bu şeirlərdə şair zamanı, dünyanı, həyatı mühakimə edir, insanın içini düşündürən kəskin təzadları ortaya qoyur:

Atasız, anasız bu bic dünyada
Şahan oğlu şahandı ki şahandı.
İblis geysə alim, abid paltarı
Şeytan oğlu şeytandı ki şeytandı.

Həyatda bir deyil insanın baxtı,
Kimi palan geyər, kimi tac-taxtı.
Yüz dərş desən mərifətdən qırxdı
Heyvan oğlu heyvandı ki heyvandı.

Şairin mövzu dairəsi çox geniş və zəngindir. Özü zindan əzabı çəksə də, elə mətləblərə toxunur ki, heyrətlənirsən. İnsanın iç dünyası nə qədər zəngindir, hətta ali təhsil görməmiş bir el şairi elə bil bütün kainatı gəzib gəlib zamanı imtahana çəkir, içindən qopan qəzəb vulkan kimi püskürür. Düşünürsən zaman nə istəyir xalq dilinin tərcümanından. Zaman ona bir saz və bir də bir dil verib. Əsl dil ustasına bu da bəsdir. İçində püskürən bütün duyğular dövrünün içini silkələyir.

Böyük sənətkar təkcə öz vətəninə eyil, qonşu ölkələrdə, xüsusən Türkiyədə tanınır, şeirləri çap olunub yayılmışdır. Təsədüfi deyil ki, aşığı Ümumittifaq Musiqi Cəmiyyətinin Rəyasət Heyətinə üzv seçmişdilər.

Mikayıl Azaflı 1990-cı ildə dünyasını dəyişdi. Onun 760 səhifəlik ədəbi irsini həmyerlisi professor Qəzənfər Paşayev və qəzə Maral Azaflı nəşrə hazırlayıb Namazalı Məmmədovun xeyriyyəçiliyi ilə çap etmişlər. Qəzənfər müəllim həm də kitaba dəyərli öz söz yazmışdır. Unudulmaz ustad aşığın bu çox dəyərli kitabı XX yüzil aşıq poeziyasında tamamilə yeni səhifədi.

MƏZAHİR BORSUNLU

Məzahir Məşədi Həmzə oğlu Axundov 1909-cu ildə (bəzi mənbələrdə 1908-ci il) Tərtər rayonunun Borsunlu kəndində dünyaya gəlib. İlk təhsilini atası Məşədi Həmzədən alıb. Məşədi Həmzə zamanına görə savadlı olub kənddə ticarət və əkinçiliklə məşğul olsa da, kənd mühitində sayılıb-seçilən adamlardan olub. Elə buna görə də Kommunist partiyası sırasından çıxarılıb, 1938-ci ildə martın 8-də 51 yaşında güllələnib.

Məzahir 1920-ci ildə Bakıya fəhlə fakültəsində oxumağa göndərilir. Lakin atası partiyadan xaric edildiyinə görə məktəbdən çıxarılır. Məzahir Bakıdan Gəncəyə gəlir. Gəncə ədəbi mühiti ilə tanış olur, ilk şeirlərini «Qızıl Gəncə» toplusunda və qəzetlərdə çap etdirir. Bu qoşma və gəraylıları Gəncə aşıqları və

aşıqsevərləri maraqla qarşılayır. 1930-cu illərdə Məzahir aşiq kimi tanınırdı.

1941-ci ilin 23 iyununda Məzahir alman-sovet savaşına göndərilir. Həmin vaxt İrana daxil olan əsgərlər arasında Məzahir və ustadı aşiq Yusif (Tovuzlu) də vardı. Məzahir burada Aşiq Hüseyin Cavanla, Şair Səyyahla tanış olur. Onun şair Səyyahla deyişmələri maraqlı bir dastana çevrilir.

Məzahir 1942-ci ildə almanlarla döyüş zamanı əsir düşür. Elə həmin vaxt Almaniyada Fətəli bəy Düdənginskiyin yaratdığı regiona qoşulur. Həm də orada nəşr edilən «Azərbaycan» qəzetində şeirlər və poemalar çap etdirir. Bu illərdə Məzahir Avropanın əksər ölkələrini gəzir, həm də saz üstə köklənən şeirlərini və bir sıra poemalarını yazır.

1946-cı ildə vətənə qayıdan Məzahiri vətən xaini kimi həbs edirlər. 1946-47-ci illərdə Mingəçevir həbsxanasında saxlanılır, sonra isə Sibirə göndərilir. On il sonra – 1956-cı ildə Daşqın kimi tanınan Borsunlu Məzahir vətənə qayıdır. Məzahir Daşqın Bakıya gələn kimi Səməd Vurğunun vəfat etdiyini bilib məzar önündə göz yaşı tökür (S. Vurğun Fədeyevlə Sibirə olarkən Məzahirə baş çəkmiş, ona isti gödəkçə də vermişdir).

Borsunlu Məzahir Daşqın 1960-70-ci illərdə Gəncədə təşkil olunmuş rayonlararası xalq yaradıcılığı evinin folklor şöbəsinə rəhbərlikdir. Şeirləri ara-sıra çap olunsa da, aşiq məclisində geniş yayılır və ona böyük şöhrət qazandırır.

Böyük şair, ustad aşiq 1979-cu il 31 oktyabrda dünyasını dəyişir, Tərtərdə doğma kəndi Borsunluda dəfn olunur.

M. Daşqının «Bir zaman can deyib, can eşidərdik» (1991) adlı şeirlər kitabını professor B. Bağırov 1991-ci ildə, ikinci «Susmaram» adlı şeirlər toplusunu böyük həvəs və cəfəkeşliklə toplayan Şəhla Tahir qızı 2001-ci ildə çap etdirmişdir.

Qüdrətli saz və söz ustası olan Məzahir Daşqının faciələr içərisində keçən həyatı cild-cild romanlara yerləşməz. Onun keşməkeşli həyatı şeirlərində dərin iz salıbdır. Sözsüz, elə bədii deyimlər faciələrin doğurduğu dərin duyğulardan yarana bilərdi.

Məzahirin bu iki kitabda toplanan şeirləri, sözsüz ki, hamısı deyil. Ən başlıcası odur ki, bu qüdrətli qələm sahibi ömrünün 15 ilini zindanlarda, döyüşlərdə, sürgündə keçirib. Hətta yurduna dönəndə də ciddi nəzarət altında yaşamağı olub.

Məzahir dövrümüzdə sənətin Ələsgər zirvəsində dayanan, şeirləri ilə aşuqlar məclisinə yol tapan saz ustadı, söz ustadı idi. Saz şairini həmişə insan taleyi düşündürmüşdür:

Həyatın bilinməz sirlərini,
Axtaran insandır, bilən də insan.
Dəhşətli yollara, bəd əməllərə,
Bax, gedən insandır, gələn də insan.

Aldanan şöhrətə, satılan vara,
Şah olub hökm edən bu rüzgara.
Diz çökən, əzilən, çəkilən dara,
Ağlayan insandır, gülən də insan.

Çoxları baxaraq ata sözüne,
Şirin xatirələr qoyur özünə.
Çirkin əməlləri dünya üzünə,
Bil, yayan insandır, silən də insan.

Kəramət qalmayıb məzhəbdə, dində,
Şeytana dərs verər mömün də gündə.
Qan töküb torpağa, dayanıb öndə,
Paylayan insandır, bölən də insan.

Həyatın yolları gərgin olsa da,
Daşqın düşünərək yanmasın odda.
Dünyanın dövləti qalır dünyada.
Öldürən insandır, ölən də insan.

AŞIQ ƏMRAH

Əmrah Paşa oğlu Gülməmmədov 1913-cü ildə Borçalı diyarının Kəpənəkçi kəndində doğulmuşdur. İki il mollaxanada, sonra Qarayazıda yeni açılan 7 illik məktəbdə təhsil almışdır. Əmrah saz çalmağı atasından öyrənmişdir. 1928-34-cü illərdə Borçalıda məşhur olan ustad aşiq Məsim Yediyarova şeyird olmuşdur. Aşiq Əmrah İkinci Dünya savaşında iştirak edib, savaşdan qayıtdıqdan sonra mühasib, hərbi komissarlıqda müvəkkil və kolxoz sədri vəzifələrində işləyib.

Bütün bunlara baxmayaraq, taleyini saza bağlayıb. Saza olan vurğunluğu onu ilk növbədə mahir ifaçı edib. Hətta pərdələrə əlavələr edib, bəzi havaları daha da cilalayıb, bu da Əmrahi sənətsevərlər arasında daha da məşhurlaşdırır.

Aşiq Əmrah Saraçlı aşiq Hüseyn və şeyirdləri ilə Azərbaycan və Gürcüstanın radio və televiziya verilişlərində, festivallarda həmişə çıxış etmiş, aşıqların III qurultayının iştirakçısı olmuşdur. Əmrah Kamandar Əfəndiyevin, Ziyəddin İsmayılovun, Müslüm Süleymanovun ustadı olmuş, onların ustad aşiq kimi yetişməsində böyük əmək sərf etmişdir.

Aşiq Əmrah məlum-məşhur dastanlarımızla yanaşı, indiyə qədər toplanıb çap olunmamış, hətta çox aşıqların bilmədikləri bir çox dastanları çox ustalıqla ifa edirdi.

Aşiq Əmrah mahir saz ifaçısı və klassik aşiq yaradıcılığının kamil bilicisi kimi çox böyük hörmət və nüfuz qazanmışdır. Saz ifaçılığından söz düşəndə ilk növbədə aşiq Əmrah yada düşür. Əmrah özü aşiq sənətinə həmişə yüksək tələbkarlıqla yanaşmış, aşıqların qarşısında da belə tələbkarlıq qoymuşdur:

Aşıqlıq deyilən böyük sənətdir,
Qıfılənd deyəllər-yoza bilməzsən.
Məclisdə əyləşir neçə xiridar
Üçcə kəlmə sözü düzə bilməzsən.

Aşiq Əmrahin lirik şeirləri, aşıqanə gözəlləmələri el şənliklərində tez-tez ifa olunur. Ustad aşiq 1987-ci ildə vəfat etmişdir.

HÜSEYN SARACLI

Hüseyn Qurban oğlu 1916-cı ildə Borçalı mahalının Saraçlı kəndində doğulub. Uşaqlıq illərində Molla Nisənin şəriət məktəbində təhsil alıb, ərəb və fars dillərində yazıb oxumağı öyrənmiş, bu dillərə və Qurana bələd olmuşdur. İyirminci illərin sonunda iki il də latın əlifbası ilə təhsil almış, lakin aşiq sənətinə olan marağı Hüseyini təhsildən uzaqlaşdırmışdır. 1931-ci ildə Hüseyinin atası Qurban kişi DTK tərəfindən güllələnir. Hüseyin qardaş və bacıları ilə yetim qalır.

Borçalının qədim aşiq mühiti və o zamanın aşiq şənlikləri Hüseyini özünə cəlb edir. O, bir neçə il Quşçulu aşiq İbrahimə şeyird olur. Borçalıda yaxşı ad çıxarmış İbrahim Hüseyini saz çalmağın ustalığını və aşiq sənətinin bir sıra vacib şərtlərini, eləcə də ustadların kəlamlarını öyrədir. Beləcə Hüseyin bir müddət də Faxralı şair Nəbinin şeyirdi olur. Dövrünün adlı-sanlı aşiq-şairi Nəbinin (1877-1945) yanında Hüseyin sənətini daha da təkmilləşdirir.

Borçalı mahalında qədimdən aşiq sənətinə çox ciddi yanaşıldığından bu sənəti mükəmməl öyrənməyincə müstəqil məclis keçirmək hər aşığa nəsbil olmazdı. Çünki Borçalı bir tərəfdən Türkiyə ilə həmsərhəd olduğundan oradan çox hazırlıqlı, hətta ərəb, fars dillərini bilən aşıqlar Borçalıya (aşiq Şenlik kimi) gəlir, məclislər keçirir, yerli aşıqlarla qabaqlaşırdılar. Bu da yerli aşıqları daha bilikli və hazırlıqlı olmağa təhrik edirdi. Buna görə də Hüseyin şair Nəbidən aşiq sənətinin bütün incəliklərini mənimsəyir, özü də bəzən yeni xallar, yeni notlarla sazda özünəməxsusluğunu təsdiq edirdi. Bununla belə o, həmişə ağır məclislərə aşiq İbrahimplə, Sarvan Bayramla və Şair Nəbi ilə gedirmiş.

1938-ci ildə Tiflisdə keçirilən xalq yaradıcılığı olimpiadasında çıxış edən Hüseyin həm aşıqlar arasında, həm də, ümumiyyətlə, el-oba məclislərində daha da şöhrətlənir.

Aşiq Hüseyin alman-sovet savaşıdan qayıtdıqdan sonra ustad aşiq kimi aşiq Əmrahla həm Borçalı-Qaraçöp mahallarında, həm də Gəncəbasarda hörmət və nüfuz qazanmış, şöhrətlənmişdir.

Aşıq Hüseyn 1959-cu ildə Azərbaycanın görkəmli saz-söz ustaları ilə birlikdə Bakıda bir neçə həftə konsert vermiş, səsi lentə köçürülmüşdür. O, Azərbaycan aşıqlarının II və III qurultaylarının iştirakçısı olmuş, ədəbiyyat və incəsənət ongunlülklərində iştirak etmişdir. Ustad aşıq 1980-ci ildə Gürcüstan Respublikasının əməkdar mədəniyyət işçisi adına layiq görülmüşdür.

Aşıq sənətinin bütün incəliklərinə vafiq olan, demək olar, bütün saz havalarını, ustad aşıqların nadir şeirlərin, qədim və orta yüzillərin xalq dastanlarını, «Koroğlu» eposunu mahir ustalıqla ifa edən aşıq özü də sənətə həmişə yaradıcı yanaşmışdır. O, yeri gələndə təsirləndiyi hadisəyə dair bədahətən çox tutarlı şeirlər söyləmişdir. Aşıq Hüseyn 1979-cu ildə aşıq Şəmşirin xəstələndiyini eşidib Kəlbəcərə, onun görüşünə gedir, ayrılında gəraylı üstə telli sazı dindirir, bədahətən:

Havalandı dəli könül,
Kəlbəcərdə, Dədə Şəmşir!
Qocalırsan, necə dözüm?
Belə dərdə, Dədə Şəmşir!

Qeyd edək ki, Əmir Sarallar, Murad Dəllər, Əhməd Sadaxlı, Nurəddin Qasımlı, Sədi Ulaşlı, Paşa İncəli, Məhəmməd Nalbənd, Mürsəl Faxralı, Sabir Saraclı (oğlu), Əhəd Dəllər, Oruc Quşçulu (aşıq İbrahimin oğlu) Hüseyn Saraclıdan dərs almışlar.

Azərbaycanda, Gürcüstanda, Anadoluda mahir ustad kimi tanınan Hüseyn Saraclı 1987-ci ildə vəfat etmişdir.

QURBAN SADIXOV

Aşıq Qurban Sadıxov 1905-ci ildə Salyan mahalının Noxudlu kəndində doğulub. 1915-ci ildə atasını itirib. Uşaqlıqdan yetim qalan Qurban 1922-1928-ci illərdə dövlətlilərin qoyununu otarıb. Qurban tərcümeyi-halında yazır ki, «qoyun otaranda çöldə çomağı saz kimi döşümə basıb öz-özümə oxuyurdum... O zaman əmək haqqım olan bir quzunu ayırıb özümə cürə saz aldım... Bir il yarım Mirzə Bilala şeyird oldum».

Qurban 1928-ci ildən 1936-cı ilədək həvəskar aşiq olub, 1936-cı ildən müstəqil aşiqliq edib. Elə bu illərdə də şeir yazmağa başlayıb. Qoşduğu sözləri məclislərdə oxuyub. Aşiq Qurban Şirvan aşiqləri arasında tanındıqca sözləri də aşiqlər arasında yayılır və aşığı Şirvan mühitində tanıtılır.

Aşiq Qurban sonralar özünə çalğıçılar dəstəsi düzəldir. Geniş proqramla Salyan və Şirvan mədəniyyət evlərində, Bakıda filarmoniyada konsertlər verir. Əzəmətli, pəhləvan cüssəli, iri sifətli, iri qara bıqlı bu aşiq meydanda çox cəld hərəkətlər edir, saz çalmaqdan çox rəqsə meyil göstərirdi. Onun ansamblını oqlu və nəvələri sonralar davam etdirdilər və daha da zənginləşdirdilər.

Aşiq Qurban Şirvani bir sıra aşiqlərin ustadı olub:

Bir alagözlüyə mail olmuşam,
Gəzir turac kimi çöl kənarında.
Əsdikcə baharın sərin mehləri,
Hörüklər oynayır bel kənarında.

Mina gərdənlidir, beli incədir,
Qaymaq dodaqlıdır, beli incədir.
Şümşad biləklidir, əli incədir,
Gəzdirir şənəni tel kənarında.

Bahar günlərinin gözəl çağında,
Günəş rəqs eyləyir al yanağında.
Mən onu görəndə çay qırağında,
Sandım ki, sonadır göl kənarında.

Qəşəngdir, göyçəkdir bizim gözəllər,
Ətirli çiçəkdir bizim gözəllər,
Əlində telli saz Qurban hər səhər,
Ötür bülbül kimi gül kənarında.

AŞIQ ƏHMƏD

Bu gün özünün çiçəklənmə dövrünü yaşayan Şərq-Şirvan aşiq məktəbi heç şübhəsiz qədim ənənələrlə bağlı tarixin uzun yollarından keçib, yeni çalar, yeni məzmun, yeni dəyərlər qazanmışdır.

Şərq aşiq məktəbinin özünəməxsus inkişaf meyili, əlbəttə, hamar olmamış və birmənalı qarşılanmamışdır. Xüsusən yaşadığımız əsrin əvvəlindən bəri sənətsevərlər tərəfindən ciddi mübahisələr doğurmuş, tənqid edilmiş, yeri gələndə müdafiə də olunmuşdur.

İlk öncə mübahisə doğuran səbəblərdən başlıcası – aşığın ansamblda kölgədə qalması, sazın isə zərbli və nəfəsli musiqi alətləri arasında zəif səslənməsidir.

Əlbəttə, ümumən Şərq aşiq məktəbinin ansambl quruluşda formalaşması bir sıra tarixi amillər və xalqın məişət və mədəni təkamülü ilə bağlıdır.

Bəllidir ki, Şərq-Şirvan aşiq məktəbinin təkamülü və keçdiyi tarixi yol – Qafqaz ərazisində qədim Alban, Xəzər dövlətləri, eləcə də Şirvan Şahlığı hakimiyyət sürmüş, onlar qonşu Şərq dövlətləri ilə mədəni əlaqələrdə olmuş, bir-birinin mədəniyyətinə, ədəbiyyat və incəsənətinə təsir göstərmişlər. Şirvan dövləti də ilk növbədə İrən Şahlığı və Osmanlı imperiyası ilə münasibətlər yaratmış, bu münasibətlər və qarşılıqlı əlaqələr incəsənətdə və ümumən mədəniyyətdə də dərin iz buraxmışdır.

Xatırladaq ki, saray mühiti üçün məqbul sayılan, sevilən və dəyərləndirilən muğam ifaçılığı, zərbli alətlərin müşayiəti ilə oxunan havalar saray xanəndələrinə hörmət və nüfuz qazandırırdı. İncəsənətin bu sahəsi geniş intişar tapır və ətraf vilayətlərə də yayılırdı.

Yalnız iri şəhərlərdə deyil, hətta kəndlərdə belə toy mərasimlərinin daha təntənəli və şən keçməsi üçün bu sənətkarlara böyük ehtiyac duyulurdu. Kənd mühitində məclis keçirən aşiq isə təkcə bu tələbi ödəyə bilmirdi. Xanəndəliyə – zərbli və nəfəsli musiqi alətlərinə meyil get-gedə güclənir, bu da təkcə çalıb-çağırən aşığın nüfuzuna təsir edirdi. İstər-istəməz aşiq mühitlə

barışmalı, ətrafına başqa çalğıcılar da toplamalı olurdu. Bu uzun tarixi gediş aşığı xanəndəyə, sazı tara yaxınlaşdırırdı. Deməli, aşıq öz sənətini yaşatmaqla yanaşı, məqamı gələndə xanəndəni də əvəz edirdi. Aydınır ki, xanəndənin saraydakı nüfuzu aşığı da saraya sövq edir, saz tutan barmaqları, tədricən muğam notları üstə köklənirdi. Əslində elə bu gün də xanəndələrin mədəniyyətimizdəki nüfuzu, onlara dövlət tərəfindən verilən fəxri adlar və mükafatlar həmin ənənənin davamıdır desək səhv etmərik.

Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, Qərb aşıq məktəbini təmsil edən Göyçə, Borçalı, Tovuz, Şəmkir, Qazax, Gədəbəy, Kəlbəcər mahalları saray təsirindən uzaq olmuş, bu oğuz elatı yayı yaylaqlarda, qışı aranda keçirmiş, aşıq da bu elatın arasında onun mənəvi zövqünü oxşamış, adət-ənənəsini, yurdsevərliyini, qəhrəmanlığını, sevgisini və ümumən tarixini bədii şəkildə yaşada bilmişdir. “Dədə Qorqud boyları”, “Koroğlu” və yüzlərlə məhəbbət və məişət dastanları bu dünyadan xəbər verir. Əslində aşıq sənəti daha çox Oğuz təfəkkürü ilə bağlıdır. Şübhəsiz oğuzlar Qafqazın Şərqi və Şirvan bölgələrində də məskunlaşmış, köklü iz buraxmışdır.

Rəvayətlərə və tarixi qaynaqlara görə Rəsul Əleyhüssəlamın məsləhətilə Dədə Qorqud Dəmirqapıya və ümumən Şirvana imam təyin edilmiş və orada ömrünü başa vurmuşdur.

Şübhəsiz bu qüdrətli bilici, keçmişdən və gələcəkdən xəbər verən Ozanın şöhrəti bütün Şərqi yayılmış, Şirvan ozan məktəbinin bünövrəsini qoymuşdur.

Dədə Qorqudun Dəmirqapı ilə bağlı hekayətləri “Dədə Qorqud boyları”nda hifz olunmuşdur. Tarixin daş yaddaşından nə qədər silinsə də, yenə də Şirvan – Dağıstan ozanlarının izləri itməmişdir. Molla Qasım Şirvani (XIII yüz il), Məlik Kürəli (XIV yüz il), Abbas Bayatlı (XIV yüz il), Dostu Şirvanlı (XIV yüz il), Aşıq Abdulla (XVII yüz il), Saleh Şirvani (XVIII yüz il), Dəllək Murad, Şair Tağı, Aşıq Soltan, Baba Şirvani (XVIII yüz il), Məhəmməd Varxiyanlı (XVIII-XIX yüz il), Aşıq Oruc Tircanlı (XIX), nəhayət bizim yüzildə Aşıq Ağaməhəmməd, Aşıq

İbrahim, Aşıq Bilal, Aşıq Şamil, Aşıq Qurbanxan və yüzlərlə Şirvan aşığı bu məktəbi ləyaqətlə davam və inkişaf etdirmişlər.

Bu ənənəni davam etdirən saz-söz sənətkarlarından biri də yarım əsrdən çox ulu Şirvan torpaqlarında, hətta ondan çox-çox kənarlarda tanınan Aşıq Əhməd Rüstəmdir.

Aşıq Əhməd yaradıcı sənətkarlardan idi. O Şirvan aşığı məktəbinin ənənələrini davam etdirmiş, saz havalarını təkmilləşdirmiş, həm də özünəməxsus bir ustalıqla ifa etmişdir. Əhməd şair-aşıq idi. Şeirlərində daha çox ustalıqla hikmətli fikirlər, yaddaşlarda qala bilən nəsihətamiz misralar, beytlər, bəndlər söyləyir:

Cahandan köçənlər qayıtmır bir də,
Min surət çürüyür hər qarış yerdə,
Təqvimlər, saatlar, dəqidələr də
Ömrü parçalayıb bölmək üçündür.

Bəllidir ki, saz şeiri saz havaları üstə köklənir. Yəni şeirin hər misrasının daxili ahəngi, vəzni, bölgüləri və ümumən ritmi təbii olaraq müəyyən saz havasına yatır. Şeir oxunan kimi öz musiqi havasını tapır. Ancaq heca vəznində yazılmış hər hansı bir qoşma bəzən saz havalarına uyuşmur. Hətta qoşma şəklində nadir incilər yaradan Vaqifin, Vidadinin, Zakirin qoşmaları da saz havalarının ritminə yatmır. Qarabağda yaranan qoşmalar xanəndələrin tarda, kamançada çaldıqları xalq havalarının ahəngilə dilə gəlir.

Bizim Aşıq Əhmədin də qoşmalarının bir çoxu ustad kalamı kimi məzmunlu və tutarlıdır. Bu lirik ricətlər aşığın dünyagörüşündən, həyata, zəmanəyə, yaşadığı mühitə baxışından yarandığından, bəlkə də, saz havalarının ahənginə, uyuşmağa ehtiyac qalmamışdır. Bu şeirlər sazsız da, avazsız da lirik şeir kimi məclisdə oxunur. Təbii ki, aşığı sənət dünyasında yaşadan məhz həm də bu qəbil ustad töhfələridir. Aşığın sazından, avazından nə varsa, keçmişdə qalır. Gələcəkdə onu yaşadan söz sərvətidir. Aşıq Ələsgərin nə saz tutması yadda qalıb, nə də avazı. Ondan qalan nadir söz inciləridir. Bu mənada Aşıq Əhməd də qüdrətli saz və söz ustasıdır.

Aşıq Əhməd 2009-cu ildə vəfat etmişdir.

İSGƏNDƏR AĞBABALI

Sazlı-sözlü qədim Ağbaba mahalında Aşiq Şenlik sənətindən nəfəs alan, aşiq Nəсібdən sənətin sirlərini öyrənən İsgəndər 1925-ci ildə Amasya rayonunun Ellərkənd obasında doğulmuşdur.

1945-ci ildən sonra müstəqil aşiq kimi fəaliyyət göstərən İsgəndər məlahətli səsi, mahir ifaçılıq və saz üstə köklənən qoşmaları, gəraylıları və ustadnamələri ilə ətraf kəndlərdə və mahlarda şöhrətlənmişdir.

Aşiq İsgəndər 60-cı illərdə Qazaxıstana, Qırğızıstana səfərlər edərək o yerlərə vaxtı ilə sürgün edilmiş, qürbətdə olanların məhəbbətini qazanmışdır. Alma-Atada Aşiq Şirinlə, İstanbulda aşiq Şövqi ilə məclislər keçirmiş, qabaqlaşmış, deyişmişlər.

İsgəndər ustad aşiq kimi püxtələşdikdən sonra Alma-Atadan Aşiq Murtəza, Ağbabadan Aşiq Lətif, Aşiq Heydər, Aşiq Qəşmə sazın, sözün sirlərini öyrətmiş, onları sənət aləminə qovuşdurmuşdur. Aşiq İsgəndər qədim aşiq dastanlarını mükəmməl öyrənmiş, el arasında az yayılmış, «Gürcü qızı», «Təbriz oğlu», «Yaralı Mahmud», «Yetim Məhəmməd» dastanlarının kamil ifaçısıdır. Özü isə «Aybəniz», «Gündoğar», «İsgəndər şah», «Dəli Yusif» dastanlarını yaratmışdır.

Aşiq İsgəndər həm də az-az ifa olunan «Dərbədəri», «Dəli Hicranlı», «Konyalı», «Sarı yaylıq», «Sarı gəlin», «O taylı qızı», «Şenlik xoşdamağı», «Çuxurobası» kimi saz havalarını ustalıqla ifa edir. O, «Güləndam» saz havasını da bəstələmişdir.

Aşiq İsgəndər Zaqafqaziya xalq yaradıcılığı festivallarında çıxış etmiş, mükafatlara layiq görülmüş, IV aşıqlar qurultayının iştirakçısı olmuşdur. Aşiq İsgəndər yaradıcı sənətkar kimi, yeni-yeni havalar və dastanlar yaratmaqla yanaşı, saz şeirinin də kamil nümunələrini yaratmışdır.

Şeirlərində insanlıq ləyaqəti ciddi təhlil olunur:

Hər iki qonşunun, iki yoldaşın,

Arasına girib çatana lənət.

Bir qismət çörəklə qarın doyarmı?
Dostu boğazına satana lənət.

Bir ölüm istərəm insan satana,
Tülkü donu geyib xəlvət yatana,
Həqiqəti qoyub yalan tutana,
Elləri qovğaya salana lənət.

İsgəndər, sözlərin çatdı isbata,
Yaxşılıq yaxşısı fani dünyada?
Hərdən bir ölümü salanda yada,
İnsafi, mürvəti atana lənət¹.

Ustad aşiq 1989-cu ildə köçkün kimi dünyasını dəyişdi.

ŞAKİR HACIYEV

Şakir Şahverdioğlu Hacıyev 1922-ci ildə Ağsu mahalının Xəlilli kəndində doğulub. Ata-anası kəndli güzəranı keçirib.

Şakir 1929-1939-cu illərdə Ağsu rayonu Ərəb Mehdibəy kənd orta məktəbini bitirib. 1939-1941-ci illərdə Göyçaylı (Bəydovul kəndindən) aşiq Mürsələ şeyird olub. Şakir 1941-1946-cı illərdə cəbhədə iştirak edib. Qayıtdıqdan sonra aşılıq sənətini davam etdirib.

Aşiq Şakir 1950-1960-cı illərdə ustad aşiq və el şairi kimi tanınıb. Mələhətli və gur səsi ilə sənətsevərlər arasında şöhrət qazanıb. Respublikada keçirilən bütün tədbirlərdə, dekada və festivallarda fəal iştirak edib, dəfələrlə mükafatlandırılıb, fəxri adlara layiq görülüb.

Aşiq Şakir Şirvan aşiq məktəbinin yetirməsi olsa da, qərb məktəbinə məxsus klassik havaları da ustalıqla çalır və xalq das-

¹ «Vətən səsi», 1990, 19 dekabr. Qələmə alanlar: Qəşəm Vəliyev, Aslan Bayramov.

tanlarını məharətlə ifa edirdi. O, 60-70-ci illərin daha çox tanınmış aşıqlarından sayılırdı. Ustad aşiq 1979-cu ildə vəfat etmişdir.

Aşiq Şakir həm də şair-aşiq idi. Onun yaxşı gəraylı və qoşmaları öz sağlığında və özündən sonra da Şirvan aşıqları tərəfindən məclislərdə oxunmuşdu. O, gözəl ustadnamələrilə tanınırdı:

Quyu su verməsə özü dibindən,
Ona su verməyin faydası nədir?
Qarağan bitirən şoran düzündə,
Qızılgül əkməyin faydası nədir?

Yüz min alim çarə gəzsə, arasa,
İşıqdan xoşlanmaz yenə yarasa.
Əgər yara sağalmayan yarasa,
Hey kəsib tikməyin faydası nədir?

Şakir, gör kimlərlə sən tikə kəsdin,
İllərlə üstündə yarpaq tək əsdin.
Bir yol demədin ki, bivəfa dostun,
Nazını çəkməyin faydası nədir?

KAMANDAR ƏFƏNDİYEV

Borçalı mahalının yetirdiyi ən qabil saz-söz ustadlarından biri Kamandar Əfəndiyevdir. Kamandar 1929-cu ildə Borçalı mahalının Kəpənəkçi kəndində doğulub. Kiçik yaşlarından Borçalı aşiq məclislərində eşitdiyi, dinlədiyi saz havaları onun damarlarında, ruhunda, duyğularında səslənir. Kamandar sənət işığının pərvanəsinə dönür.

Kamandar bir neçə il aşiq Sadığa (Sultanov), aşiq Əmrəha (Gülməmmədov), Məhəmməd Şıxlıya şəyird olur, bu görkəmli saz-söz ustalarının hər birindən aşiq sənətinin bir sirrini öyrənir. Və özü də bu ustaların cərgəsinə qovuşub onların sənətini daha yüksək məqama qaldırır. Çox keçmir ki, gözəl çalğısı, Koroğ-

lusayağı gur və şirin ləhcəsi, hərəkət və davranışı ilə çağımızın kamil ustasına çevrilir.

Aşıq Kamandar dəfələrlə müxtəlif yaradıcılıq baxışlarında, festivallarda yüksək mükafatlara layiq görülüb. Azərbaycan aşıqlarının III qurultayında iştirak edib. Ancaq ona mükafatı xalq verib. Xalq Kamandarı əsil xalq sənətkarı kimi tanıyır.

1990-cı il Kamandarın 60 illik yubileyi Bakıda – Aktyorlar evində yüksək səviyyədə qeyd olundu. 1991-ci ildə Bakıda böyük salonlarda bir həftə aşıq Kamandarın adı ilə bağlı aşıq günləri keçirildi. Borçalının və Azərbaycanın saz-söz ustaları böyük konsertlər verdilər. Ziyalılar Kamandar haqqında, onun sazı-sözü və ifaçılığı haqqında tutarlı fikirlər söylədilər.

Aşıq Kamandarın şeir irsinin bir qismi onun “Borçalı laylası” (Bakı, 1989) kitabında toplanıb. Kitaba aşığın həmyerlisi filosof C.Mustafayev yığcam və dəyərli ön söz yazıb. Kitabdakı şeirləri aşıq Kamandarın həm də qüdrətli bir söz ustası olduğunu göstərir.

Aşıq Kamandar şeirlərini həm də Ceyhun imzası ilə yazır:

Bülbül öyünməsin öz nəğməsiylə,
Nəğmələr yaranır telli sazımda.
O cəh-cəh vurursa gözəl səsiylə,
Hikmət var mənim də xoş avazımda.

Yetişir bağımda nar dönə-dönə,
Üzür budağınnan yar dönə-dönə...
Tökür zimistanım qar dönə-dönə,
Qışım da əlvida, bahar, yazım da.

Azad quşlar yuvasında balalar,
Şən həyatdan uzaq düşsün bəlalər.
Qəm, kədər bilməsin körpə balalar,
Ceyhunam, çağlasın qələm yazımda.

Görkəmli saz və söz ustadı 2000-ci ildə dünyasını dəyişdi.

ORUC ƏHMƏDOV

Oruc Əhmədov Vəli oğlu 1920-ci ildə Göyçə mahalının Yarpızlı kəndində doğulub. Atası aşığı Vəli Göyçənin tanınmış ustad aşığılarından olub. Oruc kənd məktəbində 5 illik təhsil alsa da, meylini atasının telli sazına bağlayıb. Lakin atası tez vəfat etdiyindən (1929-cu ildə) Oruc onun sazını öz köksünə sıxıb yavaş-yavaş səsləndirib. Oruc atasının bu sənətini yaxşı öyrənmək üçün aşığı İbrahim Alışan oğlunun yanına gedib, bir neçə il ona şəyird olub.

1939-cu ildən müstəqil aşığığa başlayan Oruc Göyçə aşığı məktəbinin çox çətin imtahanlarından keçib. Həm məlahətli səsi, saz tutma məharəti, həm də şair aşığı kimi tanınmışdır.

1949-1950-ci illərdə Ermənistandan türklərin planlı köçürülməsi nəticəsində Yarpızlı kəndi Gədəbəyin Zəhmət kəndinə köçürülmüş, aşığı Oruc da burada məskən salmışdır. Aşığı Oruc tezliklə Azərbaycan aşığıları arasında tanınıb, respublikada keçirilən mədəni tədbirlərdə, festivallarda, mərasimlərdə çıxış edir. Üçüncü aşığılar qurultayının iştirakçısı olur.

Ustad aşığı tərcümeyi-halında yazdığına görə, 60-dan çox saz havası çalır, məşhur dastanların əksəriyyətini mükəmməl bilir. Aşığı Şahsuvar və aşığı Nurəddin də aşığı sənətini ondan öyrəniblər.

Aşığı Oruc 1953-70-ci illərdə Gədəbəy diyarının aşığılar dəstəsinə ağısaqqallıq edib. O, qocaman şair aşığı Miskin Vəli və aşığı Məhəmmədəli ilə bir çox məclislər keçirib, neçə toylar yola salıb. Onun aşığılar dəstəsində aşığı Şahsuvar, aşığı Yusif, aşığı Fəzayil, aşığı İsfəndiyar, aşığı Məhəmməd, aşığı Nadir, aşığı Zəhid, aşığı Məlik, aşığı Sədaqət və b. aşığılar fəaliyyət göstərirlər.

Aşığı Oruc doqquz övlad böyüdü, tərbiyə edib, oxudub. Onlar hamısı ali təhsil alıb, sənətin müxtəlif sahələrinə yiyələniblər. Gözəl saz-söz ustası 1976-cı ildə Gədəbəyin Zəhmət kəndində vəfat edib.

Aşığı Oruc aşığı şeirinin bir çox şəkillərində şeirlər söyləyib. Aşığın Morullu aşığı Teymura yazdığı qıfılbəndini nümunə veririk:

Səndən xəbər alım, ay aşiq Teymur,
Necə daşdır hər nişanı kölgəsiz?
O nədir ki, nə dincəlib dayanmaz?
Nə dolanar bu dünyanı kölgəsiz?

O nədir ki, nəfəsi yox, qanı var?
O nədir ki, hər rəngdən donu var?
O nədir ki, nə yurdu, nə məkanı var?
Kəşt eylər hər bir yanı kölgəsiz.

Oruc deyər: nədir yerin pərgarı?
O nədir ki, gah qız olur, gah qarı?
O nədir ki, yerin-göyün ləngəri?
Əyər bilsən, hər nişanı kölgəsiz.

İMRAN HƏSƏNOV

İmran Mehralı oğlu Həsənov 1928-ci ildə Göyçə mahalının Ağbulaq kəndində doğulub. Uşaqlıq və gəncliyini də burada keçirib. Öncə saz tutmağı əmisi aşiq Dünyamalıdan öyrənib. Sonra Tovuzə köçüb. Bir neçə il aşiq Məhərrəm (Ağbulaq kəndi) Hacıyevə şeyird olub.

Çox zil səsi olan İmran tezliklə bütün Azərbaycanda istedadlı aşiq kimi tanındı. 1956-cı ildə Bakı, 1957-ci ildə Moskva festivallarının laureatı adını qazanır. 1967-ci ildə respublikanın əməkdar mədəniyyət işçisi adına layiq görülüb.

Aşiq İmran klassik aşiq yaradıcılığının, nağıl və dastanların, aşiq şeirlərinin və havalarının mahir bilicisi və ifaçısıdır. O, həm də şair-aşıqdır. Yüzlərlə qoşma, gəraylı və vücudnamələr qoşmuşdur. Şeirlərini həmişə aşıqlar məclislərdə ifa edirlər. Bir qismi aşiq kitablarında çap olunub. Aşiq İmranın «Vurğunuyam sənətimin» (1981) kitabında şeirlərindən seçmələr verilib.

İmran dünyanın bir sıra ölkələrini gəzib, beynəlxalq festivallarda, Xalq yaradıcılığı müsabiqələrində iştirak edib, həmişə də

mükafatlarla qayıdıb. O, bütün türk və müsəlman dünyasının bir çox ölkələrində özünə çoxlu pərəstişkarlar qazanıb. Aşığın 1979-cu ildə anadan olmasının 50 illiyi Bakıda – Aktyorlar evində böyük təntənə ilə keçirildi. O, aşıqların III-IV qurultaylarının fəal iştirakçısı olub. İmran Respublikada keçirilən mədəni tədbirlərdə ən çox iştirak edən sənətkarlarımızdandır.

Mənim əhvalımı bilmək istəsən,
Qumru bulaqların gözündən soruş.
Xınalı kəkliyin nəğmələrindən,
Ceyranın, cüyürün izindən soruş.

Köhlən sür dalımca arana, dağa,
Üstünə gah yağış, gah şəfəq yağa,
Baş vur ağ çadralı yaşıl yaylağa,
Çoban ocağının közündən soruş.

Bu gözəl yurdumu gəz yavaş-yavaş,
Mənim sirdaşımdır hər qaya, hər daş.
Yerimi gec tapsan, eyləmə təlaş,
Yolun yoxuşundan, düzündən soruş.

Bu odlar yurdunda azad bir quşam,
İstərəm yurduma min dastan qoşam.
Qartal yuvasında qonaq qalmışam,
Xəbər al, dağların özündən soruş.

Əgər unutmasam əhdi-peymanı,
Düşüb sorağıma dolan hər yanı.
Ellər məclisində gəl gör İmranı,
Aşığın halını sazından soruş.

Ustad sənətkar 2000-ci ildə dünyasını dəyişdi.

ƏKBƏR CƏFƏROV

Əkbər Cəfərov 1933-cü ildə Tovuz mahalının Bozalqanlı kəndində doğulmuşdur. O, XVIII yüzilin ustadlarından sayılan aşiq Ovaların nəslindəndir.

Əkbər 1948-ci ildən başlayaraq əvvəlcə zurnaçı, sonra isə aşiq kimi tanınmışdır. Gözəl ifaçı və zil səsi olan Əkbər sənətini təkmilləşdirmək üçün Dəmirçi Hüseynin, Azafı Yusifin, Aşiq Qədirin şeyirdi olmuş, onların hər birindən aşiq sənətinin zəngin və kəşf olunmamış sirlərini öyrənməyə çalışmışdır.

Büllur səsi və mahir sənətkarlığı ilə tezliklə şöhrət qazanan Əkbər həm xalq arasında, həm də müxtəlif illərdə keçirilən Bakı və Moskva festivallarında qızıl medallara və fəxri adlara layiq görülmüşdür.

Əməkdar mədəniyyət işçisi Əkbər Cəfərov özü də bir neçə aşiq yetişdirmişdir; Aşiq Ələsgər (Tağıyev), Aşiq Alxan (Niftalıyev), Aşiq Xalıqverdi (Namazov) Aşiq Əkbərin yetirmələridir.

Klassik aşiq sənətini – ustad aşıqları, xalq dastanlarını, aşiq havalarını çox ustalıqla öyrənib məclislərdə ifa edən Əkbər yaradıcı sənətkar kimi qədim saz havalarını bərpa edir, təkmilləşdirir, özü də yeni havalar bəstələyirdi. Aşiq Əkbər yaradıcı aşiq idi. Onun müxtəlif şəkillərdə yaratdığı şeirlər aşiq məclislərində geniş yayılmışdır. Bu şeirlərin bir qismi aşığın «İşıqlı tellər» (1977), «Saz danışanda» (1982) kitablarında çap olunmuşdur. Ustad aşiq 1990-cı ildə vəfat etmişdir.

ƏZİZ MƏFTUN

Dövrümüzün Məcnunu sayılan Əziz Məftun (1936-1978) çox erkən yaşlarından eşqə mübtəla olub vurğun bir həyat keçirmişdir. Əziz Tovuzda tanınmış el şairi mülkülü Həsənin oğludur. Orta məktəbdə 10-cu sinifdə oxuyarkən özü ilə bir sinifdə oxuyan Leyla adlı bir qızı sevir. Leyla da atəşin məhəbbətlə Əzizi sevir. Ancaq Leylanın anası onların bu eşqinə qəti olaraq etiraz edir, hər vasitə ilə mane olur. Əziz Leylanı qaçırsa da, tezliklə Leylanı onun əlindən alır, özünü dustaq edirlər. Məhkəmədə də Məftuna müqəssir kimi cəza verilir. Leylanın anası bununla da yumşalmır, Leylanı başqasına ərə verir. Bu hadisədən sarsılan Əziz Məftun Məcnunsayağı günlər keçirib, arabilir Leyla yaşadığı həyatə gəlib öz cürəsi ilə dərdini izhar edir:

Sənin kimi mənim qəlbim daş deyil,
Yaş olar gözlərin, az ağla, Leyla.
Qışda qara geyin, üzün gülməsin
Dolan bağçaları, yaz ağla, Leyla.

Fələyin əlindən içdiyim dərdi,
Xoş bilib özümə seçdiyim dərdi.
Çəkib cəfasını düşdüyüm dərdi,
Qanınla sinənə yaz, ağla, Leyla.

Dost, tanış, həmdərd Məftuna çox öyüd-nəsihət verirlər, xeyri olmur. Məftun havalı gəzir. Qəlbinin sərniqlərindən süzülüb gələn dərd seli onu səmtsiz istiqamətə çəkib aparır. Əlacsız Məftun ancaq ağlamağa, saza və sözə güc verir:

Ay camaat ağlamayım neyləyim,
Sinəmdə Leylanın nişanəsi var.
Yerim qazamatdı, işim tənəzzül,
Bəxtimin bir belə zəmanəsi var.

Səhər-səhər sığal verir üz-ələ,
Necə bənd olmayım belə gözələ.

Leyla da çalışır işlər düzələ,
Onu da qoymayan bir anası var.

Mən aşiq olmuşam tuti dillərə,
Axdı, eynim yaşı döndü sellərə.
Məcnun edib məni saldı çöllərə,
Leylanın Məcnun tək divanəsi var.

Məcnunun haqqında mətbuatda kiçik, lakin təsirli bir yazı ilə çıxış edən həmyerlisi və şagird dostu şair Məmməd İsmayıl yazır:

«İstədiyi, eşqindən yanıb yaxıldığı Leylanı gözü baxa-baxa başqasına verdilər. O isə dözməzdi. Məftun oldu. Məcnun oldu «Çöl quşları yuva saldı aşında». Ad oxşarlığına fikir verirsinizmi? Leyli-Məcnun. Leyla-Məftun... Beləcə Məftunun qısa ömrü bir dastana çevrildi. «Məftun-Leyla» dastanına. Bu gün «Məftun-Leyla» dastanı bütövləşmə və kamilləşmə dövrü keçirir».

Məftunun başına gələn hüznü əhvalatlar dastanının epik motivlərini, dillərdə gəzən şeirləri isə dastanın lirik məzmununu əks etdirir. Həyatdan əli üzülən Məftun günahı gah fələyin, gah da zəmanənin boynuna qoyur.

İndi el məclislərində ən çox oxunan, dinlənilən, dinləyicilərin qəlbini sarsıdan Məftunun hüznü hekayəti, qəmli nəğmələridir.

Məftunun qısa ömrü gah Leyla yollarında, gah dəlixanalarda, gah da həbsxanalarda keçdi. Ondan ürək göynədən qəmli söz, söhbət qaldı:

Könül, mənim ərzim, aman günüdü,
Aparsalar səni divana, söylə.
Bir ala gözlünün, qələm qaşlının,
Ucundan çəkirlər divana, söylə.

Hicran mənə həmdəm oldu yolumda,
Bağlanırdı ayağım da, qolum da.
Ağıl başımdadı, huş kamalımda,
Ellər məni sanır divana, söylə.

Dərd məni çulğayıb qəmlərə qatıb,
Dərdimi yazmağa nə lazım katib.
Bəxtim yatan kimi Leyla da yatıb
Məftun Leyla çalır canana söylə.

AŞIQ SƏNƏTİ BU GÜN

Aşıq qurultaylarında deyildiyi kimi, aşıqların yaradıcılığı ilk növbədə Sovet quruluşunun və kommunizm ideyasının tərənnümünə və təbliğinə yönəldilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, aşıq yaradıcılığında dünyəvi mövzular – bəşəri məhəbbət, gözəllik, mənəvi-əxlaqi dəyərlər, insanın daxili aləmi, arzu və istəkləri, gəncliyin ilk məhəbbət duyğuları, ustaların müdrik kəlamları, öyüd-nəsihətləri, uluların xatırlanması, böyüklərə hörmət və ehtiram, analara və qızlara dəruni bir məhəbbət, xalq qəhrəmanlarının tərənnümü, vətənin aranına, yaylağına bağlılıq, təbiətə vurğunluq, dağlarımızın vəsfi əzəli mövzular olaraq aşığın adını yaşadırdı. Aşığın ilham mənbəyi bu mövzular idi.

Tarix bizi arabir imtahanlara çəkdi, qıl körpüdən keçirdi. Ən səfali torpaqlarımızı itirdik, öz içimizdə didərgin düşdük. Ən çox da aşığın və bəstəkarın vətənlərini itirdik; Göyçəni, Kəlbəcəri, Qubadlı, Qarabağı – Valehin vətəni, Ələsgərin vətəni, Şəmşirin vətəni itirdik. Saz-söz sənətkarlarımız «Vətənsiz», «Didərgin» titullarını daşıyırlar. Klassik aşıqlarımız məhəbbət odunda yanırdılar, bugünkü aşıqlarımız didərginlik odunda yanırırlar, vətənsizlik odunda yanırırlar.

Xatırladaq ki, Sovet aşığı qurultaydan qurultaya heç olmasa ümidlə yaşayırdı. Siyasi və mədəni tədbirlərdə yada düşürdü. Ən çox tanınmış, istedadlı sənətkarlar medala və ya laureat adına layiq görülürdü. Sonralar mərhum şairimiz H.Arif böyük təşəbbüs göstərərək aşıqların cəmiyyətini yaratdı, nüfuzunu xeyli gücləndirdi. Klassik aşıqlarımızın yubileyi qeyd edildi. Aşıq Alının, aşıq Ələsgərin, aşıq Mirzənin, aşıq Əsədin, Bozalqanlı Hüseynin

adları əbədiləşdirildi, adlarına küçələr verildi, yubileyləri keçirildi.

Bütün bunlarla yanaşı, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun şifahi ədəbiyyat şöbəsi, ali məktəblərin filologiya fakültələrinin şifahi ədəbiyyatdan dərs deyən müəllimləri, eləcə də respublikanın xeyirxah aşiqsevər ziyalıları klassik aşiqlərimizin şeirlərini toplayır, ayrı-ayrı toplularda çap edirlər. Vaxtilə H.Əlizadənin və S.Mümtazın çox nəcib və fədakarlıqla toplama işini davam etdirən Ədəbiyyat İnstitutunun folklor bölməsi iki cilddə «Aşıqlar və el şairləri» (1984) toplusunu çap etdi. Bu topluya Qurbanidən üzü bəri müasir aşiqlərimizin şeirlərindən seçmələr daxil edilmişdir. Prof. İ.Abbasovun redaktorluğu və ön sözü ilə çap edilmiş bu kapital toplu Ə.Axundov tərəfindən hazırlanmışdır. 70 illik həyatının 40 ildən çoxunu aşiq sənətinin öyrənilməsinə həsr edən prof. M.Həkimov «Aşiq şerindən seçmələr» (1984), prof. H.Əfəndiyevlə birlikdə «Ustad aşiqlər» (1983) toplularında klassik aşiqlərimizin şeirlərindən seçmələr vermişlər. M.Aslanla Elxan Məmmədov aşiq şerinin ən mürəkkəb növü olan «Cinaslar»ı (1985) seçib nəşr etmişlər. Prof. Ə.Cəfərzadənin iki dəfə nəşr etdirdiyi «Azərbaycanın şair və aşiq qadınları» (1974, 1991) toplusu da yaxşı təşəbbüs kimi qiymətləndirilməlidir. Bütün yaradıcılığını aşiq Ələsgər ədəbi irsinin və ümumən, Göyçə aşiqlərinin şeirlərinin toplanılmasına və nəşrinə həsr edən İslam Ələsgər «Aşiq Ələsgər», «Ələsgər ocağı», «Sazlı-sözlü Göyçə» kitablarını, Ozan Kərim Tovuz aşiqləri haqqında seriya məqalələr çap etdirməyə nail oldular.

15 ildən çox fəaliyyət göstərən Aşiq Pəri məclisinin üzvlərinin şeirlərinin (1991) işıq üzü görməsi də yaxşı təşəbbüsdür. Buraya məclis üzvlərilə yanaşı, keçən əsrlərdə yaşamış qadın aşiq və şairlərin də şeirləri daxil olunmuşdur. Topluda həmçinin bir çox aşiq və el şairlərinin də şeirlərindən nümunələr verilmişdir. Məzmunlu seçmələrdən biri də Vaqif Paşayevin «El yaddaşı dinəndə» (1992) toplusudur. Buraya keçən əsrlərdən başlayaraq Qazax və Tovuz bölgələrində yaşamış el şairi və aşiqlərinin ya-

radıcılığından əldə etdiyi nümunələr toplanmışdır. Əlbəttə, bölgələr üzrə seçmələrin çap edilməsi yaxşı təşəbbüsdür. Seyfəddin Qəniyevin bu istiqamətdə gördüyü iş də diqqəti cəlb edir. Onun bir neçə dəfə təkrar nəşr etdiyi «Şirvan aşığı» (1993), «Aşıqlar və el şairləri» (1993) topluları da bu qəbildəndir. Təəssüflər olsun ki, S.Qəniyev ancaq XIX əsrin sənətkarlarından o yana gedə bilməmiş, XIX-XX yüzilliyin aşığılarının şeirlərini və onlar haqqında müxtəsər məlumat verməklə kifayətlənmişdir. Halbuki, Qafqazda ən böyük əraziyə və zəngin mədəniyyətə malik olan Şirvan torpağı hətta bir zaman ulu Dədə Qorqudun vətəni olmuşdur.

Ustad aşığılarımız və el şairlərimiz tərəfindən yaradılmış yüzlərlə xalq dastanlarının toplanıb nəşr olunması da sənətsevərlərin xeyrixahlığının nəticəsidir. Bu istiqamətdə H.Əlizadə və Ə.Axundovdan sonra Azad Nəbiyevin, M.Həkimovun, R.Rüstəmzadənin, S.Paşayevin, H.İsmayılovun fəaliyyəti diqqətəlayiqdir.

Ayrı-ayrı el sənətkarlarının əsərlərinin toplanıb çap edilməsində daha səmərəli iş görülmüşdür. Klassik ustadlarımızdan Sarı Aşıq, Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Valeh, Alı, Ələsgər, Hüseyn Şəmki, Hüseyn Bozalqanlı, aşığı Əsəd, aşığı Nəcəf, Usta Abdulla, aşığı Qurban, Molla Cuma, aşığı Şəmşir, Mikayıl Azafı, Hüseyn Çoban, Şeyda Əziz (el şairi), Daşqın, Göyçəli Bəhmən, Əhməd Rüstəmov, Gülablı Xaspolad, Mehdi, Kamandar, Əkbər, İmran, Cəlal Qəhrəmanov, Məhəmməd Sadıxı, el şairi Kərəm Kürqırxanlı və bir çox başqalarının şeirlərindən və dastan yaradıcılığından seçmələr çap olunmuşdur.

Aşıq sənətinin tədqiqi və öyrənilməsi sahəsində də səmərəli işlər görülmüşdür. Hələ 1961-ci ildə aşığıların III qurultayı ərəfəsində akad. H.Araslı «Aşıq yaradıcılığı» adlı monoqrafiya çap etdirdi. Bu aşığı sənətinin öyrənilməsi sahəsində ilk təşəbbüs idi. Qurultaydan sonrakı illərdə aşığı sənətinin öyrənilməsi və tədqiqi geniş bir miqyas aldı. Mərhum şairimiz O.Sarıvəllinin Aşıq Ələsgər və Aşıq Şəmşir haqqında yığcam və dəyərli monoqrafiyaları aşığı sənətinin öyrənilməsinə yeni istiqamət verdi. M.İbra-

himovun «Aşiq yaradıcılığında realizm» elmi-nəzəri əsəri də aşiq sənətinə yeni baxışın səmərəli nəticəsi idi.

M.Həkimov H.Cavanın həyat və yaradıcılığını, sonrakı illərdə klassik aşiq sənətini, Sədnik Paşayev Ağdabanlı Qurbanın həyat və poetik irsini, İ.Ələskərov «Aşiq Ələsgər və XIX əsr Göyçə aşiq mühiti», bizim tərəfimizdən «Aşiq şerinin inkişafı tarixindən (1920-1940-cı illər)», 1980 və 1984-cü illərdə çap edilən «Aşığın sazı və sözü», Azərbaycan və rus dillərində «Azərbaycan aşiq sənəti» monoqrafiyaları, Əminə Eldarovanın «Aşiq sənəti» kitabları da aşiq sənətinin öyrənilməsində yeni addımlar idi.

Sonrakı illərdə aşiq sənətinin müxtəlif istiqamətdə tədqiqi yeni vüsət aldı. M.H.Təhmasibin «Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)» monumental elmi-nəzəri və tarixi monoqrafiyası Azərbaycan aşiq yaradıcılığının və onun epik janrı dastançılığın geniş miqyasda araşdırılmasına zəmin yaratdı. Prof. K.Vəliyevin «Dastan poetikası», K.Abdullanın «Dədə Qorqudun sirri», Ş.Cəmşidovun «Kitabi-Dədə Qorqud» haqqında elmi-tədqiqat əsərləri, N.Cəfərovun «Koroğlunun poetikası», Ağalar Mirzənin «Xaltanlı Tağı», Vüqar Əliyevin «Aşiq poeziyasında «çıraq» obrazı», prof. H.Mirzəyevin «Aşiq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz», prof. Q.Kazımovun Qurbani haqqında toplama və araşdırma işi, prof. İ.Abbasovun ermənicəyə təbdil edilmiş orta əsr dastanlarımızın araşdırılmasına dair silsilə məqalələri, E.Məmmədovun «Təcnis sənətkarlığı», Hüseyn İsmayılovun Göyçə aşıqları haqqında silsilə oçerkləri, Z.Məhərrəmovun «XX əsr Göyçə aşiq mühiti», Mövlud Yarəhmədovun «Azərbaycan-Dağıstan ədəbi əlaqələri tarixindən» (burada daha çox azərbaycanca yazan Dağıstan aşıqlarından bəhs olunur), S.Paşayevin klassik aşıqlarımızın həyat və yaradıcılığından bəhs edən əsərləri, R.Rüstəmzadənin «Dastanlarımızda qaçaqçılıq mövzusu», M.Qasımlının «Aşiq sənəti», M.Allahmanlının «Aşiq Valehin sənət dünyası», «Ozan, aşiq və aşiq», M.Xudubəylinin «Mənim sazlı-sözlü dünyam», Tərlan Göyçəlinin Göyçə aşıqları

haqqında silsilə oçerkləri və burada xatırlaya bilmədiyimiz bir çox tarixi, elmi və publisist əsərlər aşıq sənətinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Televiziya və radioverilişlərdə vaxtaşırı aşıqların çıxışı və onların yaradıcılığına dair mütəxəssislərin söhbətləri də müsbət qiymətləndirilməlidir. Elxan Məmmədovun «Sarıtel» verilişi xüsusi qeyd edilməlidir. Təəssüf ki, bəzən bu verilişlərdə aşıqların yaşadığı bütün bölgələr təmsil olunmur.

Əlbəttə, aşıq yaradıcılığının toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində səmərəli və xeyirxah işlər görülmüşdür. Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, görülən işlərə, xüsusən tədqiqat işinə diqqətlə yanaşdıqda bəzən çox ciddi qüsurlarla da rastlaşırıq.

Elmi səviyyəsindən, təhsilindən asılı olmayaraq, hər kəs aşıq sənəti haqqında mətbuatda çıxış edib istədiyi kimi bəhs açır. Çox təəssüflər olsun ki, bir sıra sənət və incəsənət sahəsini özündə birləşdirən bu mürəkkəb sinkretik sənətin daxili zənginliyini və sirlərini nəinki toplayıcılar, təcrübəsiz ifaçılar belə, dərk eləyə bilmirlər.

Təcrübəsiz toplayıcılar orta səviyyəli aşıqları çox zaman da hi, əvəzolunmaz qüdrət sahibi, virtuoz, böyük sənətkar, haqq vergisi kimi epitetlərlə təqdim edirlər. Bəs onda Nizamini, Nəsimini, Füzulini, Sabiri, Cavid, Vurğunu hansı epitetlərlə təqdim edək?

Bəzən folklorçu olmayan həvəskarlar yazılarında orta əsr aşıqları haqqında elə danışırırlar ki, guya, onlara qədər bu sənətkarlardan kimsə bəhs etməyib, özündən əvvəl görülən işləri ya görməyiblər, ya da görmək istəməyiblər. Onlar unudublar ki, 1930-cu illərin repressiyası zamanı Hümət Əlizadə, Salman Mümtaz, alman-Sovet savaşıdan sonra H.Araslı, M.H.Təhmasib, Ə.Axundov və b. aşıq yaradıcılığının toplanılıb öyrənilməsində böyük əmək sərf etmişlər. H.Araslı ilk dəfə «Dədə Qorqud»u ön söz və izahlı lüğətlə çap etdi. Alim incidildi, amma əqidəsindən dönmədi. M.H.Təhmasib «Koroğlu» eposunu yeni boylarla zənginləşdirib dönə-dönə çap etdirdi. O, orta əsr dastanlarımız haqqında monumental elmi monoqrafiya yazdı.

Bugünkü toplayıcılar və araşdırıcılar hazır asfalt yolla ortaya çıxırlar. Şübhəsiz, meyar zamandır. Zaman zamanında sözü-nü deyəcək. Şübhəsiz, gələcək nəsil də bugünkü nəslə dəyərləndirəcək. Sabahı da unutmamalıyıq.

1950-60-cı illərdə akad. H.Araslının rəhbərliyi ilə respublika folklor şurası fəaliyyət göstərirdi. Ciddi və mübahisə doğuracaq əsərlər bu şurada müzakirə olunur və lazım gəldikdə çapı məsləhət görülürdü. İndi «mətbuat nəzarəti idarəsi» olmadığından kim necə bacarırsa yazıb və ya yazdırıb istədiyi nəşriyyatda çap etdirir. Ciddi elmi nöqsanlar da məhz buradan irəli gəlir. Aşıqlar Birliyinin yeni idarə heyəti bir sıra problemlərlə yanaşı, aşıq sənətinə dair yazılan müxtəlif tipli əsərlərə diqqət yetirməli, çapdan öncə müzakirə etməlidir.

Qeyd edim ki, çox iş görülübdür, görülməsi lazım gələn işlər daha çoxdur. İndi aşıqların yaşadıkları bölgələrlə əlaqələri yenidən mütəşəkkil qurmaq rayonların icra komitələri, bələdiyyə və mədəniyyət idarələri ilə əlaqə saxlayıb aşıqların yaradıcılığı fəaliyyətlərini tənzimləmək, imkansız və qaçqın aşıqların güzəranı haqqında tədbir görmək lazımdır.

Aşıq sənətini zamanın tələbləri səviyyəsinə qaldırmaq, onun tarixi qaynaqlarını geniş və ətraflı araşdırmaqla yanaşı, bugünkü aşığın yüksək intellektual sənətkar adına layiq səviyyəyə qalxmasına nail olmaq lazımdır.

Aşıq sənəti xalq sənətidir. Aşıq xalqın mədəni durumundan yüksəkdə durmalıdır.

MÜNDƏRİCAT

Bir neçə söz.....	3
Qədim dastanların izləri	5
“Bilqamıs” dastanı	21
“Göytürk” dastanı.....	24
«Oğuz Kağan» dastanı və «Kitabi-Dədə Qorqud» boyları.....	26
“Dədə Qorqud” boylarının izi ilə.....	31
«Dirsə xan oğlu Buğac boyu»nun el variantı	45
Dədə Qorqudun şəxsiyyəti.....	49
Dədə Qorqud və Dədə Kərəm.....	57
Aşıq sənəti: Aşıq – saz – söz	67
Qədim və orta yüzillər aşıqları	
Dədə Kərəm	89
Aşıq Paşa	102
Yunis İmrə və Molla Qasım	104
Heydər və Ozan İbrahim	110
Miskin Abdal	113
Sarı Aşıq	116
Dədə Yediyar	126
Qurbani	127
Aşıq Qərib.....	142
Abbas Tufarqanlı.....	153
Qaracaoğlan	166
Dəllək Murad	172
Sənətin lirik növü	174
Sənətin epik növü.....	193
Məhəbbət dastanları	204
Qəhrəmanlıq dastanları	
Koroğlu və «Koroğlu» dastanı.....	214
Məhəbbətini qəhrəmanlıqla qazanan aşıqlar	235
Ailə-məişət dastanları.....	239
Aşıq sənəti məktəblərinə bir nəzər.....	251

XVIII-XIX yüzilin aşığıları

Xəstə Qasım Tikmədaşlı	254
Aşiq Valeh	265
Tağı Xaltanlı	268
Aşiq Allahverdi (Ağ Aşiq)	270
Məhəmməd Varxiyanlı	273
Aşiq Alı	276
Hüseyn Şəmki.....	279
Məmmədhüseyn Daşkəndli	282
Aşiq Ələsgər	284
Aşiq Şenlik.....	289
Molla Cuma	291
Dilqəm (Yəhya bəy Dilqəm).....	294
Azərbaycan folkloru XIX əsr rus mətbuatında	298
XIX əsr Naxçıvan aşiq mühiti	312
XX yüzildə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı	
məsələləri	341
Yeniliyə çağırış	354
Aşıqların qurultayları	368
Aşıqların I qurultayı	371
Üzeyir Hacıbəyov aşiq sənəti haqqında	375
Aşıqların II qurultayı	379
Aşıqların III qurultayı.....	384
Aşıqların IV qurultayı	388
Aşıqların V qurultayı.....	388
XX yüzilin ustad aşığıları	
Sevgi mahnıları	389
Ustad öyüdləri.....	405
Qanadlı sözlər	413
Hüseyn Bozalqanlı	432
Mirzə Bilal	434
Aşiq Nəcəf Daşkəndli.....	435
Aşiq Əsəd	436
Şair Nəbi Borçalı.....	438

Növrəs İman.....	439
Aşıq Mirzə.....	441
Aşıq Şəmşir.....	443
Hüseyn Cavan.....	445
Mikayıl Azaflı.....	447
Məzahir Borsunlu.....	451
Aşıq Əmrah.....	454
Hüseyn Saraclı.....	455
Qurban Sadıxov.....	456
Aşıq Əhməd.....	458
İsgəndər Ağbabalı.....	461
Şakir Hacıyev.....	462
Kamandar Əfəndiyev.....	463
Oruc Əhmədov.....	465
İmran Həsənov.....	466
Əkbər Cəfərov.....	468
Əziz Məftun.....	469
Aşıq sənəti bu gün.....	471

Qara Namazov.
Ozan-aşıq sənətinin tarixi.
Bakı, “Elm və təhsil”, 2013.

Nəşriyyat direktoru:
Nadir Məmmədli

Nəşriyyat redaktoru:
Sürəyya Əlizadə

Kompyuterdə yığdı:
Səadət Əliyeva

Korrektor:
Günay Oruczadə

Kompyuter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Ramin Abdullayev

Kağız formatı: 60/84 1/32
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 480 səh.
Tirajı: 300

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Kompyuter Mərkəzində yığılmış, səhifələnmiş,
“Elm və təhsil” NPM-də ofset üsulu ilə
hazır deopozitivlərdən çap olunmuşdur.